

COLLECTANEA STUDIORUM ET TEXTUUM

tom. I

KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGON A II. VATIKÁNI ZSINAT KORÁBAN

Tanulmányok és inventárium

TÖRÖK JÓZSEF, TUSOR PÉTER
TÓTH KRISZTINA

BUDAPEST

2015

BIBLIOTHECA HISTORIAE ECCLESIASTICAE UNIVERSITATIS
CATHOLICAE DE PETRO PÁZMÁNY NUNCUPATAE

SERIES II

CATHOLICISM IN HUNGARY IN THE AGE OF THE II VATICAN COUNCIL

Studies and inventory

Edited by
JÓZSEF TÖRÖK, PÉTER TUSOR
KRISZTINA TÓTH

BUDAPEST

2015

COLLECTANEA STUDIORUM ET TEXTUUM

CLASSIS II, TOM. I

KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGON A II. VATIKÁNI ZSINAT KORÁBAN

Tanulmányok és inventárium

Szerkesztette

TÖRÖK JÓZSEF, TUSOR PÉTER
TÓTH KRISZTINA

BUDAPEST

2015

*Bibliotheca Historiae Ecclesiae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae
sub Alto Patrocinio Em.mi ac Rev.mi*

P. Card. ERDŐ

*A Szerkesztőbizottság elnöke
President of the Editorial Committee*

Mons. J. TÖRÖK

Series II: Collectanea Studiorum et Textuum

Sorozatszerkesztő - Moderator

P. TUSOR

*Kiadja a MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeli Kutatócsoport
Published by the MTA-PPKE 'Lendület' Church History Research Institute*

*Készült a PPKE Történettudományi Doktori Iskola
Egyháztörténeli Műhelyében*

*A kutatást és a kötet megjelentetését az OTKA (NN 82 307)
és az MTA TKI támogatta*

<http://institutumfraknoi.hu>

© The editors and the authors, 2015

ISSN 2064-9061

ISBN 978-963-308-211-9

ISBNebook 978-963-308-217-1

*Felelős kiadó - Publisher responsible
a Gondolat Kiadó igazgatója
the Director of "Gondolat" Publishing House
Szerkesztette, szedte és tördelte - Typography
a Typographia Historica
Olvasószerkesztő - Corrector: Sz. Porpáczy
Borítóillusztráció - Coverillustration: P. Somfalvai
Kiadásra előkészítette - Prepared for publication
a Gondolat Kiadó - the "Gondolat" Publishing House*

TARTALOM

<i>Előszó</i> (Török József, Tusor Péter)	7
Tanulmányok	II
Teológiai szempontok a magyar katolikusok kommunizmus alatti történetéhez (Gárdonyi Máté).	13
Kovács Sándor szombathelyi püspök a II. Vatikáni Zsinaton (Rétfalvi Balázs)	27
Brezanóczy Pál útkeresése Egyház és pártállam között (Sági György)	113
„Vigilate et orate semper!” Klempa Sándor Károly beszámolója a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakáról (Tóth Krisztina)	153
Katolikus és protestáns „békeszervezetek” és „béketevékenység” a Kádár-korszakban (Jávor Miklós)	195
Az Állami Egyházügyi Hivatal Szolnok megyei tevékenysége az 1970-es években (Beke Péter)	213
Bokor–Állam–Egyház. A Bulányi György-féle Bokor közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia (Benyhe Bernát)	257

Inventárium	327
A magyar zsinati atyák levéltári anyagának kutatása (Tóth Krisztina)	329
<i>Index</i> (Összeállította: Sági György).....	405
<i>Catholicism in Hungary in the age of the II Vatican Council</i>	419
<i>Table of contents</i>	433

ELŐSZÓ

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) ERDŐ PÉTER rektor által alapított, teológus és bölcész tagokból álló Egyháztörténeti Kutatócsoportjának fennállása kezdetétől fontos feladata volt, hogy az egyetemi oktatásban mind a hittudományi, mind pedig a bölcészettudományi karon megteremtse az egyháztörténelem oktatásának hangsúlyos jelenlétét, színvonalát, valamint közvetlen kapcsolatát a tudományos kutatással.

Szoros összhangban a Magyar Akkreditációs Bizottság látogatásai során megfogalmazott ajánlásokkal a bevezető és a korszakonkénti előadások mellett szakszemináriumok és speciális szemináriumok sora biztosítja az egyetemi történelem oktatás identitás-specifikus jellegét. Az általános képzésbe szervesen integrálódó stúdiumok nemcsak a hallgatók fogalmi ismereteit tisztázzák és bővítik, továbbá formálják szemléletmódjukat, mélyítik egyházas műveltségüket. Motivációt, metodikai segítséget nyújtanak ahhoz is, hogy az érdeklődő fiatal kollégák – megfelelő tutorálás keretében – mind önállóbban foglalkozzanak egyháztörténeti vonatkozású tematikákkal. Szemináriumi, majd BA és MA szakdolgozat, önálló tanulmányok, illetve doktori disszertáció formájában. Utóbbit a bölcészszkaron a Történettudományi Doktori Iskola Egyháztörténeti Műhelye keretében.

A szakmai utánpótlás nevelése és támogatása kimondott cél. Egyaránt az egyházi és világi közgyűjtemények, kutatóhelyek, egyetemi és gimnáziumi katedrák, a tömegtájékoztató médiumai számára. A számos szemeszteren keresztül a bölcészszkaron is teológus egyháztörténészek (VÉGHSEŐ TAMÁS, GÁRDONYI MÁTÉ, KÁLMÁN PEREGRIN) bevonásával folyó képzéshez egyetemi jegy-

zetek, vagy tankönyvvül is szolgáló összefoglalások készültek. Többségüket más egyetemeken is használják oktatási segédletként. A közvetlen eredményeket témavezetett, esetenként nyomtatásban is megjelent, sokszor lokális forrásanyagot hasznosító, helytörténeti vonatkozású diplomamunkák, elkészült vagy még folyamatban lévő doktori értekezések dimenzionálják. A hallgatók tudomány felé orientálása jelenleg a korábbinál is erősebb kívánalom. A PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoportján belül sikeres akadémiai pályázatát követően megalakult Lendület Kutatócsoport irányában ugyanis – miként az összes többi egyetemi Lendület-csoport felé – kifejezett elvárás a Magyar Tudományos Akadémia részéről, hogy az egyetemi ifjúság számára ne csak rálátást nyújtson a kutatásra, a tudomány világára, hanem tevőlegesen bevonja a tehetséges érdeklődőket munkájába.

Az 1930–1940-es években az egyháztörténeti kutatás a SZEKŰ GYULA nevével fémjelzett, egyházi és világi tagokat egyaránt tömörítő Egyháztörténeti Munkaközösség keretében virágkorát élte. Az akkor megfogalmazott célokat, az egyházi levéltárakban, gyűjteményekben őrzött kora újkori, újkori forrásanyag szisztematikus feltárását és feldolgozását azonban azóta sem sikerült megvalósítani. 25 évvel a rendszerváltozás után egyre kevésbé okolhatjuk az úgynevezett államszocializmus négy évtizedét, mely időszak ellentmondásos irathagyatéka ráadásul jelentősen megnöveli az egyháztörténeti kutatás feladatait.

* * *

E kötet is ezekbe az évtizedekbe kalauzolja az olvasót. Genezisét a Pápai Történettudományi Bizottság (*Pontificio Comitato di Scienze Storiche*) 2011. április 15-ei, a Kutatócsoporthoz intézett megkeresése jelenti. A szentszéki testület a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) 50 éves évfordulója alkalmából kezdeményezett széles körű nemzetközi kutatási programot. A Bizottság a projekt egyik fő irányaként az összes zsinati résztvevő iratainak, hagyatékának, színódusi szereplése levéltári dokumentumainak

feltérképezését és leőhelyeinek adatbázisba gyűjtését jelölte ki a további kutatások megalapozása céljából. A mi megbízatásunk a magyar résztvevők magyarországi anyagának felkutatására szölt.

A *Magyarország és a pápaság (13–20. sz.). Intézménytörténeti rész-analízések* c. OTKA-projekt (NN 82 307) támogatásával a Lendület-program keretében folyó részkutatás különlegessége, hogy gyakorlatilag teljes egészében volt és jelenlegi pázmányos hallgatóink és doktoranduszok csapatmunkájában valósult meg. Kellő előkészítő szervezés, instrualás után, és tanári, vezetői kutatói felügyelet mellett. Az átmeneti nehézségekkel is szembesülő anyaggyűjtést megbízásunkból TÓTH KRISZTINA tudományos munkatárs irányította önállóan. A munka részleteiről és eredményeiről, a vatikáni nemzetközi konferencia-részvételekről e kötet második része ad számot. A részprojekt eredményessége egyértelműen a katolikus egyetemi egyháztörténeti képzés sikere.

GÁRDONYI MÁTÉNAK, a teológiai egyháztörténetírás szempontjait felsorakoztató, és a korszak egészének értelmezése szempontjából kulcsfontosságú bevezető írását követő három tanulmány már a vatikáni zsinatos kutatási projekt második szintjéhez tartozik. RÉTFALVI BALÁZS, SÁGI GYÖRGY és TÓTH KRISZTINA írásai azt mutatják be, hogy az adatbázisba rendezett levéltári anyag feldolgozása, hasznosítása milyen eredményeket, lehetőséget rejt magában.

Könyvünk, amely nem véletlenül jelenik meg a II. Vatikáni Zsinat lezárása 50. évfordulójának évében, amint címe is mutatja, a zsinati magyar jelenlétnél tágabb képet kíván nyújtani, még ha mozaikszerűen is. Ez indokolja, hogy a bölcsészkar egyháztörténeti képzésének, a doktori iskola egyháztörténeti műhelyének égisze alatt keletkezett munkák közül három olyan tanulmány is helyet kap (JÁVOR MIKLÓS, BEKE PÉTER és BENVHE BERNÁT tollából), amelyek csak közvetetten foglalkoznak a 20. századi egyháztörténet legjelentősebb eseményével. Szemléletük, metodikájuk és szerzőik életkora révén – reményeink szerint – a kötet többi írásához hasonlóan mintául szolgálhatnak a közelmúlt eseményeinek kizárólag a tudomány módszereivel történő megismeréséhez.

Szerkesztőként kötelességünk felhívni a figyelmet arra, hogy némely kérdés tisztázáshoz még mindig hiányzik a kellő történelmi távlat.

A vatikáni *'Ostpolitik'* reálpolitika jellegének bemutatása, eredményeinek elemzése még a jövő feladata. Jelenleg túl erősnek tűnik az időbeli közelségből adódó kritikai szemlélet. A szakirodalmi alapok más téren sem tekinthetőek kielégítőnek. Például a Pápai Magyar Intézetre vonatkozó közlések elmulasztják annak kiemelését, hogy az Intézet elsődlegesen az állambiztonság *célpontja* volt, és alaptalanul állítják be egyfajta hídfőállásként. A legfontosabb megjegyzésünk mindazonáltal az, hogy bizonyos kérdések csak kellő teológiai, egyházi analízis útján válaszolhatók meg a maguk teljességében. Például Bulányi György időlegesen vallott teológiai nézeteinek alapos kritikája, ami e kötetből hiányzik, bebizonyítaná, hogy a Hittani Kongregáció hivatalos eljárására vele szemben a pártállam manipulációi nélkül is sor került volna, legfeljebb nem a korabeli felfokozott légkörben. Nem hallgathatjuk el azt a tényt sem, hogy a „rehabilitálás” említése kánonjogilag nem teljesen pontos, hiszen pusztán arról volt szó, hogy a piarista szerzetes végül írásban elhatárolódott korábbi nézeteitől (például az Ószövetség könyveinek mellőzése, stb.), és ezután mentesült a kánoni cenzúrák alól.

Az anyag csak bizonyos vonatkozásokban érinti a szentszéki–magyar kapcsolatokat, és vatikáni forrásokat – az *Archivio Segreto Vaticano*ban található II. Vatikáni Zsinat Levéltárán kívül – még nem hasznosíthat. Besorolására ezért került sor a *Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae* II. *seriesébe*.

TÖRÖK JÓZSEF, TUSOR PÉTER

TANULMÁNYOK

TEOLÓGIAI SZEMPONTOK A MAGYAR KATOLIKUSOK KOMMUNIZMUS ALATTI TÖRTENETÉHEZ

„Az Úr próbára akarta tenni családját” – erre a teológiai konklúzióra jutott a karthágói Cyprianus püspök, amikor a 250-ben kitört rövid, ám annál hevesebb keresztényüldözés mérlegét akarta megvonni. Az „igazságos számvetéshez” művében hozzátartozott a mártírok hősiességének kijáró tisztelet mellett a hittagadók motívumainak, magatartásának feltárása, értékelése, valamint a jelennek és a jövőnek szóló következtetések levonása, mivel „ha felismerjük a baj okát, megtaláljuk a sebre a gyógyírt is”¹

Az egyházatya tanítása, melyet vértanúsága hitelesített, mértékadó az egyház(ak) 20. századi diktatúrák alatti történetére vonatkozóan is. Az újabb idők pápai megnyilatkozásai, immár a történettudomány segítségére számítva, hasonló szellemben közelítenek a problémához. 1994-ben II. JÁNOS PÁL PÁPA a helyi egyházak feladatául szabta, hogy megőrizték az előző évtizedek üldözöttjeinek, tanúságtevőinek emlékét:

„A második évezred végén az Egyház ismét a vértanúk egyháza lett... Századunkban visszatértek a vértanúk, gyakran ismeretlenül, mint Isten ügyének ismeretlen katonái. Amennyire csak lehet, az Egyháznak meg kell őriznie tanúságtételüket. Miként a bíborosi konzisztórium sürgette, a helyi egyházak mindent tegyenek meg annak érdekében, hogy a szükséges dokumentáció összegyűjtésével megőrizték vértanúik emlékezetét”²

¹ SZENT CYPRIANUS, *Abukottáról*, 5. Szent Cyprianus művei (Ókeresztény írók 15; szerk. Vanyó László), Budapest 1999, 215.

² Tertio Millennio Adveniente. II. János Pál pápa apostoli levele a harmadik évezred küszöbén a püspökökhöz, a papokhoz és a hívekhez a 2000. év jubileumának előkészítéséről. 1994. november 10. 37. fejezet: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?b=80>

De ugyanez a pápa szólt az egyház történetéhez hozzátartozó elbukásokról és „ellen-tanúságokról” is, amelyeket szintén mérlegelni kell „az emlékezet megtisztítása” jegyében.³ A teológiai kontextusban értelmezett „emlékezet megtisztítása” bizonyos értelemben több mint a múltfeltárás, a múlttal való szembenézés; benne van ugyanis a bűnbánat és a kiengesztelődés aktusa, valamint a jövő előkészítése: „a múlt feltárásának folyamata azért szükséges, mert a múlt eseményei tovább hatnak a jelenben, és a ma kísértéseiként folytatódnak”.⁴

Magyarországon a katolikus egyház számára az 1945–1990 közötti korszak a próbatétel ideje volt. Ahhoz, hogy ezt a Szent Cyprianus szellemében fogant teológiai kijelentést minden következményével együtt megértjük, meg kell tudnunk (amennyire a források lehetővé teszik), hogy mi történt, s fel kell tárnunk az ok-okozati összefüggéseket. A korszak egyháztörténetének kutatása azonban még a szakmai kompetenciák és a módszertani alapelvek tekintetében sem vezetett konszenzushoz. Ennek is betudható, hogy a katolikus egyház és a magyar állam korabeli viszonyát illetően manapság két narratíva érvényesül: az egyházüldözés és a kollaborációé. A közfigyelmet felkeltő publikációk vagy a vértanúk és meghurcoltak szenvedéseit, vagy az áruelők és ügynökök dicstelen működését állítják előtérbe. A hivatalos egyházi megnyilatkozások a jobb híján rendszerváltozásnak nevezett folyamat előtt állam és egyház kapcsolatát partneri viszonyinak, utána viszont (már visszatekintve) egyházüldözésnek mondták. A korszak egészének értékelésére vállalkozó szerzők az 1964-es vatikáni-magyar megállapodás előtti helyzetet inkább az egyházüldözés, a következő időszakot inkább az együttműködés szinonimáival írják le. A sommás ítékezés két pólusán azok a vélemények állnak, amelyek szerint a totalitárius rendszer működtetőin kívül mindenki más áldozatnak tekinthető, illetve a papság 95 %-a együttműködött a kommunista rezsimmel, mivel tudomásul vette a fennálló hatalmi viszonyokat.

Minél alaposabb és kiterjedtebb azonban a tudományos igényű kutatás, minél több a „mélyfúrás”, annál világosabb, hogy a korszak egyháztörténete

³ Incarnationis Mysterium. II. János Pál pápa a 2000. év Nagy Jubileumát meghirdető bullája. 1998. november 29. II. fejezet: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?b=66>

⁴ Emlékezet és kiengesztelődés. Az Egyház és a múlt bűnei. Nemzetközi Teológiai Bizottság, 2000. március 7. Bevezetés: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?b=132>

komplexebb megközelítést igényel. A vallásellenes ideológia, a társadalom radikális átalakításának programja, a pártállam döntési és működési mechanizmusai, az állambiztonsági játszmák – e hatások erőterében lehet elhelyezni az egyházi ügyeket, miközben a katolikus hitélet e külső tényezőktől függetlenül is jelentősen átalakult a II. Vatikáni Zsinatot követő években. A források feltárása, publikálása és értelmezése, vagyis a klasszikus történeti munka ebben az esetben nagy mennyiségű, ám szelektáltan fennmaradt és gyakran torz egyházképet tükröző szövegre irányul. Ezért a különböző természetű – hivatalos, magánjellegű, titkosszolgálati – források korrekt értelmezése, kontextusba helyezése sokrétű szakmai felkészültséget igényel, ami a kutatók együttműködését, sőt interferenciáját feltételezi. Az egyháztörténet számára nagy segítséget jelentenek azok a munkák, amelyek a pártállami diktatúra működési mechanizmusait tárják fel: így a Magyar Népköztársaságnak a vallási közösségekkel kapcsolatos jogalkotását és jogalkalmazását,⁵ az állambiztonsági szervek és az egyházak ellenőrzésére, manipulálására felhasznált ügynökhálózat struktúráját,⁶ az egyházi személyek elleni nyomozások és perek jogi hátterét,⁷ illetve a bírósági gyakorlatban érvényesülő pártirányítást.⁸ A magyar társadalom radikális átalakítása és az egyház elnyomása közötti összefüggésekre világítanak rá azok a kutatások, amelyek a mezőgazdaság kollektivizálására,⁹

⁵ KÖBEL SZILVIA, „*Oszd meg és uralkodj!*”. *Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1990 között*, Budapest 2005.

⁶ VÖRÖS GÉZA, *Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban*, Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989 (szerk. Bánkuti Gábor–Gyarmati György), Budapest 2010, 281–333; VÖRÖS GÉZA, *Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése a korai Kádár-korszakban*, A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962 (szerk. Cseh Gergő–Bendegúz Okváth Imre), Budapest 2013, 509–526.

⁷ KAHLER FRIGYES, *Rejtély Öskün. Szekuli Pál segédlelkész titokzatos halála*, Budapest 2007; KAHLER FRIGYES, *A nagy tűzvörös sárkány torkában. Konceptiós eljárások ferences szerzetesek ellen. 1945–1956*, Budapest 2009.

⁸ MIKÓ ZSUZSANNA, *Jogszolgáltatás és egyháziüldözés, Egyháziüldözés és egyháziüldözők a Kádár-korszakban* (szerk. Soós Viktor Attila–Szabó Csaba–Szigeti László), Budapest 2010, 99–108.

⁹ Ö. KOVÁCS JÓZSEF, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete. 1945–1965*, Budapest 2012, 407–415; BÖGRE ZSUZSANNA, *Kuláküldözés és egyháziüldözés Besenyőtelken. Mikrotörténeti megközelítés, Egyháziüldözés és egyháziüldözők a Kádár-korszakban* (szerk. Soós Viktor Attila–Szabó Csaba–Szigeti László), Budapest 2010, 306–328.

a falusi hitoktatás felszámolására,¹⁰ vagy az értelmiségi pályákra készülők szelekciójára fókuszálnak.¹¹ Az állami egyházpolitika hívekre gyakorolt hatásának vizsgálata az egyháztörténeti perspektívát a társadalomtörténet irányába tágítja, s hozzájárulhat ahhoz, hogy a katolikus egyház története „beleszervesüljön a társadalom történetébe”.¹²

A kommunista diktatúra évtizedeinek egyháztörténete iránti, nem szűnő kutatói érdeklődés esélyt ad arra, hogy árnyaltabban lássuk a katolikus egyház belső viszonyait, az állami egyházpolitikának a párt aktuális politikai céljaihoz igazodó változásait, s nem utolsó sorban az Apostoli Szentszék arra irányuló törekvéseit, hogy kapcsolatot tudjon tartani a Szovjetunió érdekszférájába került katolikusokkal. A vatikáni „*Ostpolitik*” értékelésekor érdemes tekintetbe venni, hogy a katolikus ekklezológia újkori fejlődésének következtében mind a szentszéki diplomácia, mind a helyi hierarchia számára a Rómával való kapcsolattartás jelentette az egyház katolicitásának zálogát. Ennek fényében lehet értékelni azokat a törekvéseket, amelyek a magyar teológusok munkásságát jellemezték a II. Vatikáni Zsinat időszakában.

A Kádár-rendszer egyházpolitikai viszonyainak egyik sajátos vonása volt, hogy az állam által az egyháztól elvárt lojalitás teológiai téren is tükröződött. Ennek jegyében alakult ki a Magyarországi Református Egyházban a szolgáló egyház teológiája. Kezdetei 1945-re mennek vissza, és Bereczky Albertnek az egyház keskeny útjáról vallott felfogása adta hátterét, de igazán 1958-tól bontakozott ki, s Bartha Tibor zsinati elnöksége alatt az egyház hivatalos teológiai álláspontja lett.¹³ Az evangélikusoknál 1964-től nyert teret a diakóniai teológia, amelyet Káldy

¹⁰ JASON WITTENBERG, *Kollektívizálás és a magyarországi egyházak befolyásának csökkentése, Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban* (szerk. Soós Viktor Attila–Szabó Csaba–Szigeti László), Budapest 2010, 109–116.

¹¹ TOMKA MIKLÓS, *A vallásosság mint az elitbe kerülés ellenpólusa a Kádár-korszakban, Távolodás és közelítések, Rendszerváltás és Kádár-korszak* (szerk. Majtényi György–Szabó Csaba), Budapest 2008, 557–568.

¹² GYARMATI GYÖRGY, *Egyház, sok rendszer és a történelmi idő. A 20. századi magyar egyház-történet nézőpontjából*, Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989 (szerk. Bánkuti Gábor–Gyarmati György), Budapest 2010, 13–30, különösen 26–27.

¹³ BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN, *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, Debrecen 1995.

Zoltán püspök kívánt kizárólagossá tenni egyházában.¹⁴ Mindkét teológiai irányzat kiindulópontja, hogy a szocializmus olyan történelmi adottság az egyház számára, amely Isten döntésének eredménye, ezért alázatosan el kell fogadni, annak minden következményével együtt, s ki kell dolgozni az egyház életének az új társadalmi feltételek között érvényes teológiai fundamentumát. Ebből a szempontból a szolgáló egyház és a diakónia kulcsfogalmi köré rendezett teológiai reflexió olyan kontextuális teológiának minősül, amely nagy figyelmet szentelt az isteni kinyilatkoztatáson alapuló hittudomány, és a konkrét történelmi-társadalmi szituáció összefüggésének. Mivel a kontextuális teológiáknak – különösen a hetvenes-nyolcvanas években – egyfajta divatja volt a nyugati és a harmadik világbeli körökben, a szolgáló egyház és a diakónia teológiája elismerésre talált a nemzetközi fórumokon, míg idehaza kritikusai, akiket az egyházi vezetés ellenzékéhez soroltak, szóvá tették a hiányosságokat, belső ellentmondásokat, esetenként a dogmatikai tévedéseket.

Ebben az időszakban a katolikus egyháznak is megvolt a maga hivatalos teológiája Magyarországon, értve ezalatt azoknak a teológusoknak a munkásságát, akik a püspöki kar szándékainak megfelelően, és az Állami Egyházügyi Hivatal jóváhagyásával a nyilvánosság elé léphettek, mint a „magyar teológia” képviselői.¹⁵ Azonban a „magyar teológia” kifejezés megszorításokkal érvényes, mivel ennek képviselői mindvégig nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy teológiai útkeresésük az egyetemes egyház törekvéseinek hazai adaptálása, s csupán annyiban sajátosan magyar, amennyiben a szocialista társadalom keretei között keresi annak a lehetőségét, hogy a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) tanításának megfelelően a katolikus egyház újrapozicionálja önmagát „a világban”. A magyar teológusok a zsinat iránymutatása szerint reflexió tárgyává tették a hívő ember élethelyzetét, küldetését „a világban”, s megpróbálták a hit szempontjai alapján, és a szo-

¹⁴ VAJTA VILMOS, *A diakóniai teológia a magyar társadalmi rendszerben*, Budapest 2006.

¹⁵ A korabeli katolikus teológusok munkásságáról és törekvéseiről áttekintést ad NYÍRI TAMÁS, *A magyar teológia harminc éve – a teológus a szocialista társadalomban*, Teológia 9 (1975) 5–12; KONCZ LAJOS, *A mai magyar teológia*, Vigília 46 (1981) 769–775; KRÁNITZ MIHÁLY, *A magyar katolikus teológia a II. Vatikáni Zsinat után*, Teológia 40 (2006) 133–149. Mindhárom szerző hangsúlyozza Karl Rahner erős szellemi hatását a zsinat utáni magyar teológiára.

cialista társadalmi valóságra tekintettel válaszolni a felmerülő kérdésekre. GÁL FERENC, a budapesti Hittudományi Akadémia dogmatikaprofesszora, úgy is, mint a zsinat utáni magyar teológia markáns képviselője a kezde-
tekre visszatekintve így jellemezte célkitűzéseiket:

„Az egyház számára az volt a járható és eredményes módszer, ha a hitét pozitívan kifejti, megalapozza és kedvet csinál annak követésére. Ezt is lehetett kellő teológiai nívón elvégezni, s a világegyház teológiájában kiérett tételeket is át lehetett ültetni magyar nyelvre. Ezért szükséges volt, hogy a magyar nyelvű teológiának lelkipásztori és meditációs színezete legyen”.¹⁶

A magyar teológusoknak ezen a téren kellett a legkevesebb kompromisszumot kötniük (bár a szocialista társadalmi berendezkedés kritikája tabunak számított), s műveik nagyrészt ma is érvényes megállapításokat tartalmaznak. Munkásságuk révén a magyar katolicizmus esélyt kapott arra, hogy a II. Vatikáni Zsinat tanítása hatóerővé váljon a papnevelésben és a lelkipásztorkodásban, s hogy úgy mutassa be az egyházat a hívek és a külvilág számára, mint amelynek korszerű válaszai vannak a modern ember gyakorlati, életvezetési problémáira.¹⁷ Talán a Pápai Gergely Egyetem jezsuita professzorának, ALSZEGHY ZOLTÁNNAK (mint jóindulatú külső szemlélőnek) sikerült a legjobban megragadnia e törekvések lényegét:

„A magyar teológia abban áll, hogy a magyar egyház a maga sajátos gondolkozásmódján iparkodik a hittitkok értelmébe behatolni, és saját helyzetét iparkodik a hit fényében megérteni és megítélni... Jellemző a magyar teológiára annak a kérdésnek a hangsúlyozása, milyen követelményeket támaszt a mai magyarországi lelkipásztori helyzet és a magyar társadalomban uralkodó világnézet a hit korszerű tolmácsolása szempontjából”.¹⁸

¹⁶ GÁL FERENC, *A magyar katolikus papság*, Magyar Katolikus Almanach II. A magyar katolikus egyház élete 1945–1985 (szerk. Turányi László), Budapest 1988, 103.

¹⁷ A korabeli magyar teológiai művek fő témáinak elemzését lásd GÁRDONYI MÁTÉ, *Katolikus teológiai útkeresés a szocializmus évtizedeiben. Egyházpolitika és teológia összefüggése*, Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései (Seria Historiae Diocesis Quinqueecclesiensis 3; szerk. Varga Szabolcs–Vértesi Lázár), 115–132. Rövidített változat: GÁRDONYI MÁTÉ, *Magyar teológusok útkeresése a szocializmus évtizedeiben*, Vigilia 72 (2007) 749–758.

¹⁸ ALSZEGHY ZOLTÁN, *Bevezetés a teológiába* (Teológiai Kiskönyvtár I/1), Róma 1975, 92–94.

Ehhez a teológiai útkereséshez a magyar teológusok az egyetemes zsinat 1965-ben elfogadott, *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciójából kaptak ösztönzést, amely szerint „a világban tapasztalható tények és kultúrák mérhetetlen változatosságára tekintettel e zsinati nyilatkozat sok részében általánosságban fogalmaz, s bár az Egyházban már rég elfogadott tanítást ismét, további folytatást és kiegészítést igényel”, jelesen azt, hogy „a krisztushívők pásztoraik vezetésével az egyes népek szellemiségéhez alkalmazkazzák”.¹⁹ A szocializmus viszonyai között a magyar katolikus teológia számára feladatot jelentett a népi demokratikus állam hivatalos ideológiájaként funkcionáló marxizmus-leninizmussal folytatott világnézeti párbeszéd. Ennek kiindulópontját XXIII. János pápa (1958–1963) *Pacem in terris* kezdetű enciklikája (1963) jelentette,²⁰ amely különbséget tett a hitellenes tanok, és az ezekből eredő gazdasági és társadalmi következtetések között, s ezáltal lehetőséget adott a más világnézetűekkel folytatott párbeszédre.²¹ VI. Pál pápa (1963–1978) első, *Ecclesiam suam* kezdetű enciklikájában egyenesen pápaságának programjaként értekezett a dialógusról, felvázolva a fogalom teológiai értelmezését és az emberiséggel párbeszédbe bocsátkozó egyház főbb célkitűzéseit.²² Igaz, amikor a pápa a párbeszéd „köreiről” értekezett, akkor főként az egyházon belüli, a vallásközi és az ökumenikus dialógus lebegett a szeme előtt, az ateizmust inkább a párbeszéd akadályának tekintette, s elítélte „azokat a világnézeti rendszereket, amelyek Istent tagadják, az egyházat elnyomják, és amelyek gyakran gazdasági, társadalmi és politikai rendszerekben öltönek testet, elsősorban az ateista kommunizmusban”. Annak ellenére, hogy a pápa a párbeszédet az ateistákkal majdnem lehetetlennek látta, mégis hajlandó volt rálépni erre az útra az igazság szeretetétől vezérelve, és a béke érdekében. Végül a II. Vatikáni Zsinat is párbeszédet kezdeményezett az

¹⁹ *Gaudium et spes*. Lelkipásztori konstitúció az Egyházzól a mai világban, 91. *II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (Szent István Kézikönyvek 2; szerk. Diós István), Budapest 2000, 737.

²⁰ Nyíri Tamás, a Hittudományi Akadémia filozófiaprofesszora úgy fogalmazott, hogy „a pápa szavait méltán tekinti a magyar teológia az Egyház és az állam közötti együttműködés elvi alapjának”. NYÍRI, *A magyar teológia harminc éve – a teológus a szocialista társadalomban*, 7.

²¹ XXIII. János pápa, *Pacem in terris* enciklika, 159–160. *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok* (szerk. Tomka Miklós–Goják János), Budapest é. n., 191.

²² VI. Pál pápa, *Ecclesiam suam* enciklika, 60–121. *Az Egyház küldött. VI. Pál pápa apostoli műve* (szerk. Kránitz Mihály), Budapest 2009, 161–183.

egyetemes testvériség jegyében az egész emberiséggel, kijelentve, hogy „e dialógus vágya, melyet egyedül az igazság iránti szeretet s a kellő okosság vezérel”, senkit sem rekeszt ki: „azokat sem, akik az emberi szellem csodálatos értékeit megbecsülik ugyan, de Szerzőjüket még nem ismerik el, s azokat sem, akik ellenfelei az Egyháznak, és különféle módokon üldözik”.²³ A *Gaudium et spes* lelkipásztori konstitúció azt is kimondta, hogy

„Az Egyház, jóllehet teljesen elutasítja az ateizmust, őszintén vallja, hogy minden embernek, hívőknek és nem hívőknek egyaránt együtt kell működniük a világ helyes építésében, melyben közösen élnek, ami természetesen lehetetlen őszinte és okos dialógus nélkül”. Magyarországon ezt a passzust számtalanszor idézték az egyház és az állam együttműködésével kapcsolatban, azonban szövegkörnyezetéből kiragadva, mivel a zsinati konstitúció egyszersemind megbélyegzi az ateizmust állami szintre emelő kommunista diktatúrákat: „Ahol ennek a felfogásnak hívei hatalomra jutnak, hevesen támadják a vallást, az ateizmust pedig, kivált az ifjúság nevelésében, a közhatalom rendelkezésére álló eszközök alkalmazásával terjesztik”. Ezért az egyház, miközben dialógusra törekszik, „helyteleníti a hátrányos megkülönböztetést a hívők és nem hívők között, amit egyes államok vezetői, figyelmen kívül hagyva az ember alapvető jogait, jogtalanul gyakorolnak”, továbbá „igényli a hívők számára a cselekvési szabadságot, hogy ebben a világban Isten templomát is építhessék”.²⁴

Bár a keresztények és marxisták között Magyarországon zajló, filozófiai jellegű párbeszéd nemzetközi figyelmet keltett,²⁵ mindazonáltal határt szabott neki az alapelvek kibékíthetetlen ellentéte, ezért az eszmecsere tematikája az etikai kérdésekre, valamint a béke és az igazságos társadalmi rend problematikájára terjedt ki. Ugyancsak korlátozták a dialógus lehetőségeit a marxista

²³ *Gaudium et spes*. Lelkipásztori konstitúció az Egyházzól a mai világban, 92. *II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (Szent István Kézikönyvek 2; szerk. Diós István), Budapest 2000, 738.

²⁴ *Gaudium et spes*. Lelkipásztori konstitúció az Egyházzól a mai világban, 20–21. *II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (Szent István Kézikönyvek 2; szerk. Diós István), Budapest 2000, 664–665. – Arról a kérdésről, hogy ez egyszersemind a kommunizmus elítélését jelentette, lásd VINCENZO CARBONE, *Sbemi e discussioni sull'ateismo e sul marxismo nel Concilio Vaticano II. Documentazione*, Rivista di storia della Chiesa in Italia 44 (1990) 5–68.

²⁵ 1984-ben többek között Karl Rahner részvételével zajlott Budapesten nemzetközi tanácskozás „Az ember felelőssége a mai világban” címmel, az MTA Filozófiai Intézete és az Intézetközi Békekutató Központ szervezésében, 1986-ban pedig a Pápai Gergely Egyetem és az MTA Filozófiai Intézete rendezésében tanácskoztak katolikus és marxista résztvevők „Az erkölcsi értékek a társadalomban” témáról.

fél előfeltevései, kezdve azzal, hogy az eszmecserét marxista részről inkább vitának fogták fel. LUKÁCS JÓZSEF akadémikus, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója, még e folyamat utolsó szakaszában is jónak látta leszögezni, hogy véleménye szerint „az egyházak a vitától természetesen nemcsak az együttműködés megszilárdítását, hanem egyben saját eszmei befolyásuk megnövelését is remélik. A marxisták sem rejthetik véka alá: ezt a vitát azért is folytatják, hogy előmozdítsák a hívők egy részének – elsősorban ideológiai – közeledését a marxizmushoz”. Részükről az elérendő cél az volt, hogy a dialógus elvezessen „a gyakorlati-politikai együttműködéshez” és „a kapitalizmus vallásos-morális kritikájához, akkor is, ha meghaladásának módjáról a hívők másként vélekednek, mint a marxisták”.²⁶

A pápai és a zsinati megnyilatkozásokból kiindulva Magyarországon a dialógus fogalmát nagy mértékben felhasználták az egyház és az állam közötti együttműködés elvi megalapozásához.²⁷ Igaz, a téma tulajdonképpen hiányzik a korszak azon teológiai munkáiból, amelyek a társadalom felé kívánták közvetíteni a II. Vatikáni Zsinat tanítását; ugyancsak elmaradt a kérdéssel behatóbban foglalkozó zsinati dokumentum, a vallásszabadságról szóló, *Dignitatis humanae* kezdetű nyilatkozat hazai recepciója. Ennek az lehetett az oka, hogy miközben a szocialista állam formálisan teljesítette az egyház szabadságával kapcsolatban lefektetett elveket, egy részletekbe menő kiértékelés felszínre hozta volna, hogy mennyire korlátozottan érvényesültek a vallásszabadságból következő egyéni és kollektív jogok.²⁸

²⁶ LUKÁCS JÓZSEF, *Vallás és vallásosság a mai Magyarországon*, Budapest 1987, 140–144.

²⁷ GOJÁK JÁNOS, *A dialógus teológiája és alapvető teológiai vonatkozásai*, Vigilia 40 (1975) 528–533.

²⁸ *Dignitatis humanae*. Nyilatkozat a vallásszabadságról, 3–7. *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (Szent István Kézikönyvek 2; szerk. Diós István), Budapest 2000, 496–499. „A polgári hatalom, melynek sajátos célja, hogy a mulandó közjóról gondoskodjék, köteles ugyan a polgárok vallásos életét elismerni és támogatni, de túllépi határait, ha a vallásos cselekedeteket irányítani vagy akadályozni merészeli.” A zsinati nyilatkozat szerint a vallási közösségeket megilleti az autonómia („az a szabadság, hogy saját szabályaik szerint igazgassák magukat”, valamint hogy „törvényhozási eszközökkel vagy a közhatalom adminisztratív eljárásával ne akadályozzák őket vezetőik megválasztásában, nevelésében, kinevezésében vagy áthelyezésében”); a nyilvános kultusz joga; a vallási intézmények fenntartásának joga; az előjárókkal vagy a Föld más részein élő vallási közösségekkel való kapcsolattartás joga; a nyilvánossághoz való jog („a vallási közösségek akadálytalanul és szabadon mutathassák meg, milyen kiváló erők rejlenek tanításukban a társadalom egészséges rendjének biztosítására”); a

Magyarországon az államhoz való viszonyról a püspöki kar volt hivatott nyilatkozni; az időről-időre, többnyire évfordulókhoz („felszabadulás”, egyház és állam közötti megállapodások) kapcsolódó deklarációk főként a papság számára jelentettek eligazítást és „védőernyőt”. Az elvi megalapozás feladatát elsősorban CSERHÁTI JÓZSEF pécsi püspök – 18 éven át a püspöki kar titkára – vállalta magára, aki 1964 és 1988 között több tanulmányban foglalkozott a kérdéssel, hol teoretikusabb, hol pragmatikusabb megközelítésben.²⁹ Először 1964-ben – még mint a budapesti Hittudományi Akadémia alapvető hittan professzora és pécsi káptalani helynök – ekkleziológiai traktátusában szentelt néhány oldalt az egyház és az állam viszonyának.³⁰ A könyv a II. Vatikáni Zsinat idején jelent meg, CSERHÁTI a témát már a zsinat új kontextusában (utalva a zsinat programjára: „*colloquium cum mundo*”), de hangsúlyozottan a hagyományos katolikus tanítás alapján fejtette ki, hivatkozva I. Gelasius pápa dekrétumára,³¹ Aquinói Szent Tamásra,³² és XIII. Leó pápa (1878–1903)

gyülekezési jog; nevelő, kulturális, karitatív és szociális célú egyesületek alapításának joga; a szülők joga gyermekeik vallásos nevelésére, a szabad iskolaválasztás jogi és anyagi hátrányok nélkül („de sérelem éri a szülők jogát akkor is, ha gyermekeiket olyan iskolai előadások látogatására kényszerítik, amelyek nem felelnek meg a szülők vallásos meggyőződésének, vagy ha olyan egyetlen nevelési lehetőséget kényszerítenek rájuk, melyből a vallásos nevelés teljesen ki van zárva”).

²⁹ Ezeket a tanulmányokat és cikkeket élete végén gyűjteményes kötetbe rendezte. CSERHÁTI JÓZSEF, *Fényvillanások a bosszú éjszakában*, Pécs 1990.

³⁰ CSERHÁTI JÓZSEF, *Az egyház. Saját tanítása tükrében*, Budapest 1964, 558–577.

³¹ Szent I. Gelasius pápa (492–496) Famuli vestrae pietatis kezdetű levele I. Anasztasziosz császárhoz (494). *Hítvallások és az Egyház: Tanítóbírcatalának megnyilatkozásai* (szerk. Heinrich Denzinger–Peter Hünermann), Bányterenyé–Budapest 2004, 141.

³² A Cserháti által hivatkozott, ám nem idézett hely: „A lelki hatalom és a világi hatalom egyaránt az isteni hatalomból ered; és ezért a világi hatalom annyiban van a lelki alatt, amennyiben azt Isten neki alávetette, vagyis azokban a dolgokban, amelyek a lélek üdvét illetik; s ezért ezekben inkább kell engedelmeskedni a lelki hatalomnak, mint a világinak. Azokban a dolgokban azonban, amelyek a (polgári) közjót illetik, inkább kell engedelmeskedni a világi hatalomnak, mint a lelkinék, Mt 22,21 értelmében: adjátok meg a császárnak, ami a császáré.” THOMAS AQUINAS, *Libri Sententiarum in IV Libros. Sententiarum Magistri Petri Lombardi Expositio*, Sent. II, d 44, q 2, a 3, 816. http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274,_Thomas_Aquinas_In_Libros_Sententiarum_Petri_Lombardi,_LT.pdf

enciklikáira.³³ A hagyományos katolikus tanítást, mely a *societas perfecta* tanban kristályosodott ki,³⁴ CSERHÁTI akként összegezte és aktualizálta (a Vatikán és a Magyar Népköztársaság részleges megállapodásának évében), hogy

„Az egyház és az állam Isten akaratából szolgálják az emberiséget. Mind a két megbízatás és hatalmi kör az Istentől ered. Isten jelölte ki az egyház és az állam külön feladatkörét, de ezzel egymáshoz is rendelte őket... Az állam az egyház részéről mindenkor elvárhatja saját tekintélyének alátámasztását, de az egyház is rászorul saját érdekében mindenkor az állammal való rendezett kapcsolatra.”

A gondolatmenet végén ennek az együttműködésnek az egyház részéről elvárt feltételei is megfogalmazódnak:

„Az egyház az állam nagy feladatai és különösen közösségi célkitűzése elől sohasem zárhatja el magát, viszont joggal kívánja meg az államtól üdvösségi feladatának

³³ A legfontosabb szövegeket lásd *Hitvallások és az Egyház Tanítóbivatalának megnyilatkozásai* (szerk. Heinrich Denzinger– Peter Hünermann), Bánytereny–Budapest 2004, 606–607. 609–612. 619–623.

³⁴ „Tökéletes az a társaság, melynek semmiféle más társasággal nem közös, hanem önálló a célja, és e cél megvalósítására más közületektől függetlenül elégséges eszközei vannak... Az állam is tökéletes társaság, amennyiben rendeltetése alattvalóinak földi javairól gondoskodni; és evégből [az Egyházhhoz hasonlóan] szintén Istentől eredő megbízása és maghatalmazásai vannak. E tekintetben csak az a lényeges különbség, hogy az Egyház közvetlenül, tételes rendelkezés értelmében, egész formai mivoltában és szervezetében Istentől ered, az állam ellenben csak közvetve, az emberi természet társas jellegének megteremtése által, melytől elválaszthatatlan az államiság alapjelleme, a jogrend. Ennek következtében az állam a maga rendeltetése körében szintén önálló; alattvalói ideiglenes javainak gondozásában nincs alávetve az egyháznak. Mindazonáltal az a viszony, mely az Egyház és az állam mivoltából és Isten szabta rendeltetéséből adódik, mégsem a teljes elkülönültség, mint azt tévesen állítja a liberalizmus. Ugyanis a) mindkettőnek ugyanazok az alattvalói; ha tehát mindegyik a maga útján jár, tekintet nélkül a másikra, ennek okvetlenül kárát látják a közös alattvalók. b) A kettőnek a célja nem egymás mellé rendelt és egymástól független; hanem az ideigvaló rendeltetés, melyet az állam szolgál, egyrészt átmeneti, másrészt mint út és eszköz, alá van rendelve a természetfölötti végcélnek, melyre az Egyház vezet.” SCHÜTZ ANTAL, *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere II*, Budapest 1937, 256–257.

teljesítésére a szükséges szabadságot, az állampolgárok részére a szabad vallásgyakorlást és belső rendjében a természet törvények, valamint a reá bízott pozitív isteni törvényeknek tiszteletben tartását.³⁵

A pécsi püspök későbbi írásaiban ezt a gondolatmenetet egyrészt a magyar katolikusok aktuális helyzetének elemzésével, másrészt a zsinat utáni teológia fogalomkészletének adaptálásával egészítette ki. Az aktuális helyzet elemzésének kiindulópontja egy 1975-ben, a „felszabadulás” harmincadik évfordulójára megjelentetett tanulmányban³⁶ a politikai realitások tudomásulvétele: „az egyház nem azonosíthatta magát többé a régi politikai és társadalmi rendszerrel, el kellett fogadnia a népi államot, a népi demokratikus köztársaságot”; ehhez járult az egyház II. világháború előtti hatalmi helyzetének kritikája, a szekularizációs folyamat tudomásul vétele, és a szocializmus társadalmi hatásának kedvező értékelése. Az egyház számára a magyar társadalomban járható utat a püspök a „pozitív vagy cselekvő helykeresésben”, illetve a „dialógus által való beilleszkedésben és segítségnyújtásban” jelölte meg, annak érdekében, hogy az egyház teljesíteni tudja „sajátos küldetését”. Ugyanabban az évben – az előbb említett tanulmány folytatásaként – CSERHÁTI újabb írást publikált, amely már a jövőbe tekintve elemezte az egyház által remélt dialógus esélyeit.³⁷ Ez a tanulmány a világnézeti pluralizmus tényéből kiindulva a koegzisztencia, az együttélés igényét hangsúlyozta, amelyben a két partner „egyfelől a magyar nemzeti történelemmel egybeforrott egyház mai létezésében és jelenvalóságában, másfelől a II. világháború után létesült szocialista társadalmi rend a Magyar Népköztársaság államformájában”. Figyelemreméltó, hogy a részletekbe menő tárgyalás során Cserhádi mintegy visszaperelte az egyház számára a magyar történelemnek azokat a mozzanatait, amelyek a katolicizmusnak a társadalomra gyakorolt jótékony hatását tanúsítják. A dialógust úgy definiálta, hogy az a „koegzisztencia megvalósításának útja és módszere, eszköze és aktív vá tétele”, illetve „egymás különvalóságának tudomásul vétele és elismerése, az értékek kölcsönös figyelembe vétele és

³⁵ CSERHÁTI JÓZSEF, *Az egyház. Saját tanítása tükrében*, Budapest 1964, 576–577 (kiemelések az eredetiben).

³⁶ CSERHÁTI JÓZSEF, *Harminc év a bazai egyházszemlélet alakulásában*, Vigilia 40 (1975) 218–229.

³⁷ CSERHÁTI JÓZSEF, *Az egyház dialógusa bazánkban*, Vigilia 40 (1975) 721–730.

tisztelete, továbbá egymás felé irányuló segíteni akarás, s végül az elvek fenntartásával és fel nem adásával a magasabb és teljesebb humánium felé való törekvés”. Az egyház és az állam így értett dialógusa azonban bizonyos feltételekhez kötött a püspök szerint:

„Az egyháznak a mai engagement-ban különösen három szempontra kell ügyelnie a partnerségben vagy együttműködésben: 1) fenn kell tartania saját valóságának és önértékűségének lényegét; 2) nem szabad azonosítania magát a kommunizmussal vagy szocializmussal, mint történelmi materializmussal; s végül 3) fenn kell tartania magának a jogot arra, hogy etikai kérdésekben véleményét nyilvánítsa és kifejtse.”

A fentiekben azt igyekeztünk bemutatni, hogy melyek voltak azok a teológiai szempontok, amelyek a magyar katolikus egyház önértelmezését befolyásolták sajátos helyzetében, a kommunista egyházpolitika és a II. Vatikáni Zsinat elvárásainak erőterében. A közelmúlt hazai egyháztörténetét kutató szakemberekre vár a feladat, hogy részletekbe menően elemezzék: mi valósult meg a célkitűzésekből, és milyen kompromisszumok árán.

GÁRDONYI MÁTÉ

KOVÁCS SÁNDOR SZOMBATHELYI PÜSPÖK A II. VATIKÁNI ZSINATON

A magyar zsinati részvétel történetének feldolgozásában komoly eredményeket sikerült elérni a korabeli magyar állami szervek iratanyagainak felhasználásával. A diktatúra éber figyelme és erős kontrollja következtében jelentős forráscsoportok maradtak fenn az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, ahol az Állami Egyházügyi Hivatal iratait őrzik. Az iratok megfelelő forráskritika használatával értékes információk sorát tartalmaznak. A témában több forráskiadvány is született, és összefoglaló feldolgozás is rendelkezésre áll, FEJÉRDY ANDRÁS hiánypótló monográfiájának köszönhetően, amelyben a szerző az állami szervek iratanyagai mellett, már a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia jegyzőkönyveit, a Rómában őrzött Zágon-hagyaték iratanyagát, a GIOVANNI BARBERINI által kiadott Casaroli iratokat és a SOMORJAI ÁDÁM által a budapesti amerikai követség iratanyagából publikált forrásokat is feldolgozta.¹ A zsinat teológiai recepciójával is több tanulmány foglalkozott már, és legutóbb VÁRSZEGI ASZTRIK tollából látott napvilágot egy feldolgozás az egyik magyar zsinati atya, Legányi Norbert pannonhalmi főapát

¹ FEJÉRDY ANDRÁS, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 43), Budapest 2011, 9–10; SZABÓ CSABA, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, Budapest 2005; MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS, *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elbáritás*. <http://www.zallastudomany.hu> (2014. 01. 03.); KAHLER FRIGYES, *III/III-as történelmi olvasókönyv 3. A „Canale” dosszié. A magyar titkosrendőrség és a II. Vatikáni Zsinat. Az „Ibolya” dosszié. Hiányzó lapok „A magyarországi görögkatolikusok történeté”-ből*, Budapest 2005.

részvételével kapcsolatban.² A teljes kép megrajzolásához azonban számos fontos forrásanyag tanulmányozására lenne még szükség, ugyanis az *Archivio Segreto Vaticano* és a magyar egyházi levéltárak iratanyagai is újabb ecsetvonásokat jelenthetnek, és számos tanulságos megállapítással szolgálhatnak. Az említett archívumok közül az első intézmény őrzi a II. Vatikáni Zsinat levéltárát, amelyet VI. Pál pápa tett kutathatóvá,³ az utóbbiak feltárását pedig 2011-ben a Pápai Történettudományi Bizottság által elindított projekt keretében kezdte meg kutatócsoportunk.⁴ A program nyomán nyílt lehetőség a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban, valamint az Esty Miklós hagyatékában őrzött források feltérképezésére és feldolgozására. Tanulmányomban ezen új források segítségével szeretném bővíteni a Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök zsinati részvételéről eddig kialakult képet, amelyek újabb részletekkel és háttér-információkkal szolgálnak a magyar zsinati küldöttség római tartózkodására vonatkozóan is.⁵

² KRÁNITZ MIHÁLY, *A magyar katolikus teológia a II. Vatikáni Zsinat után*, Teológia 40 (2006) 3–4, 133–149; GÁRDONYI MÁTÉ, *Magyar teológusok útkeresése a szocializmus évtizedeiben*, Vigilia 72 (2007) 10, 749–758; A II. Vatikáni Zsinat: *Isten ajándéka az Egyház és a világ számára* (Varia Theologica 5; szerk. Puskás Attila–Perendy László), Budapest 2013; VÁRSZEGI ASZTRIK O.S.B., *Legényi Norbert pannonhalmi főpát a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészekán (1964. szeptember 14.–december 21.)*, Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 1. (szerk. Dénesi Tamás–Dejcsics Konrád O.S.B.), Pannonhalma 2013, 221–244.

³ A levéltár 2001 márciusától a Vatikáni Titkos Levéltárban kutatható. Vö. TUSOR PÉTER–TÓTH KRISZTINA, *Az újonnan megnyitott Vatikáni fondok és a magyar történetkutatók*, Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére (CVH I/8) (szerk. Tumor Péter), Budapest 2012, 208.

⁴ Az általunk eddig végzett munkáról lásd e kötetben TÓTH KRISZTINA, a kutatási projekt hazai koordinátora által írt beszámolót *A magyar zsinati atyák levéltári anyagának kutatása* címmel.

⁵ Kovács Sándor hagyatékának tanulmányozását VERES ANDRÁS megyéspüspök úr engedélyezte, valamint komoly segítséget jelentett a Magyar Tudományos Akadémia BALOGH MARGIT által vezetett Társadalomkutató Intézetének támogatása, amely lehetővé tette a terjedelmes hagyaték levéltári rendezését. Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (SZEL), Püspöki hagyaték, Kovács Sándor hagyatéka (KSH I–46. doboz). Esty Miklós hagyatékát a Szent István Társulat őrzi, kutatását pedig SARBAK GÁBOR elnök úr engedélyezte. Ezúton is szeretném megköszönni SAJGÓ KRISZTIÁNNAK, KOLTAI ANDRÁSNAK ÉS SÁGI GYÖRGYNEK a kutatómunka során nyújtott segítségét. Esty Miklós hagyatéka (EMH I–II. doboz). A tanulmány elkészítését a Modern Minerva Alapítvány is támogatta.

I. BEVEZETÉS

Kovács Sándor 1893-ban Kecskeméten született, gimnáziumi tanulmányait a kecskeméti piaristáknál végezte. A váci szeminárium elvégzése után, 1915. október 14-én szentelték pappá. Csáky Emmánuel püspök 1915-ben Bécsbe küldte, ahol az *Augustineum* növendékeként a bécsi egyetemen folytatta tanulmányait. 1917-ben Csáky püspök udvari káplánja, majd 1925-ben Hanauer Árpád püspök titkára lett. 1928-ban a váci egyházmegye egyik legnagyobb városának, Kecskemétnek a plébánosává nevezték ki. 1929-ben apáti címet nyert, 1933-ban kiskunsági főesperes, 1936-ban pedig pápai prelátus lett. Működése során sokat tett Kecskemét, és az Alföld hitéletének fejlesztéséért. Agilis munkásságával a kecskeméti hitélet fellendítésére és elmélyítésére megszervezte a Hitoktatók Körét, és központi szervezetbe tömörítette a kecskeméti katolikus egyesületeket.⁶ 1938-tól a KALOT igazgatója volt a váci egyházmegyében. Aktív közéleti szerepet vállalt, és jó kapcsolatot ápolt a korabeli politikai elittel.

1944. március 3-án XII. Piusz pápa szombathelyi megyéspüspökké nevezte ki, majd a német megszállás miatt Serédi Jusztinián már március 25-én püspökké szentelte Esztergomban, Mindszenty Józseffel és Hamvas Endrével együtt. A szombathelyi egyházmegye kormányzatát nehéz, háborús időben kellett átvennie. Működésével igyekezett enyhíteni a háború megpróbáltatásait, segítette az üldözötteket és a menekülteket. A háború befejezése után újjáépíttette az 1945-ben bombatalálatot kapott székesegyházat. A kiépülő kommunista diktatúrával szemben került a konfrontációra, azonban az 1956-os forradalom idején felmentette állásaikból a békepapokat. Az 50-es években nagy népszerűségnek örvendtek eucharisztikus szentbeszédei és a székesegyházi szentségimádások. Részt

⁶ BALYI JÁNOS, *Sándor püspök a lelkipásztor*, Vácgyházmegyei Papok Közlönye 2 (1944) 3, 50–51; KOVÁCS SÁNDOR, *Világi apostolok Kecskeméten*, Vácgyházmegyei Papok Közlönye 1 (1943) 3, 33–35; Nemzeti Újság 1943. augusztus 24, 7; Nemzeti Újság 1944. március 19, 4; Kecskeméti Közlöny 1944. március 8, 3–4.

vett az egységes magyar szertartáskönyv, a *Collectio Rituum* előkészítő munkálataiban, és hozzálátott egy egyházmegyei *praeorator* kiadásához is.⁷

XXIII. János pápa 1959. január 25-i bejelentése, amellyel meghirdette a II. Vatikáni Zsinat összehívását, Szombathelyen is meglepetést okozott. A magyar egyház az 1956-os forradalmat követő megtorlások között élte gúzsba kötött életét, amelyet mind adminisztratív, mind állambiztonsági eszközökkel szigorú ellenőrzés alatt tartott a világi hatalom. A megfélemlítés légköre és az egyházzellenes intézkedések a vasfüggöny szomszédságában lévő szombathelyi egyházmegyét is súlyosan érintették, amelynek legtragikusabb epizódja a Brenner János rábakethelyi káplán ellen elkövetett brutális gyilkosság volt 1957 decemberében.⁸ A nemzetközi politikában a kétpólusú világrend szuperhatalmai – az Egyesült Államok és a Szovjetunió – feszültek egymásnak, és egy esetleges atomháború a teljes megsemmisülés rémével fenyegetett. A hidegháború nyomasztó légkörében azonban egyre nagyobb igény mutatkozott az enyhülés politikája iránt, és előtérbe kerültek azok a vélemények és stratégiák, amelyek a párbeszéd és a békés egymás mellett élés előmozdítását szorgalmazták. Emellett a világ társadalmi viszonyaiban is jelentős változások történtek a II. világháborút követően a gyarmati rendszer megszüntetésének, a tudomány és a tömegkommunikáció fejlődésének következtében, valamint az urbanizáció és a szekularizáció előretörése miatt. Az egyház belső életében is jelentős változások következtek be az I. Vatikáni Zsinatot követő csaknem 100 év alatt. A bibliatudomány eredményei, a liturgikus mozgalom kezdeményezői, a világiak szerepének felértékelődése és a szerzetesség új

⁷ KONKOLY ISTVÁN, *Emlékezés Kovács Sándor megyéspüspökre*, Vasi Szemle 67 (2013) 2, 224–236; SZENDE ÁKOS, *Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök és a piaristák*, Szende Ákos, Piarista eszmék és sorsok a 20. századból (szerk. Koltai András), Budapest 2013, 57–88; SOÓS VIKTOR ATTILA, „Biztos jelentés egy belső embertől” – Farkas Dénes szombathelyi püspöki helynök jelentése az 1956-os forradalom eseményeiről, *Kovács Sándor megyéspüspök és mások magatartásáról*, Vasi Szemle 60 (2006) 5, 565–590; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bkovacs.html> (2014. 01. 05.); RÉTFALVI BALÁZS, *A kormányzó bizalmában? Kovács Sándor szombathelyi püspöki kinevezésének háttere* (megjelenés alatt a Püspöki kinevezések 1944-ben című konferencia tanulmánykötetében).

⁸ CSÁSZÁR ISTVÁN–SOÓS VIKTOR ATTILA, *Magyar Tarczciusz. Brenner János élete és vértanúsága, 1931–1957*, h.n. 2003; KAHLER FRIGYES, *Egy papgyilkosság a jogtörténész szemével* (szerk. Soós Viktor Attila), Szentgotthárd 2005.

formáinak megjelenése, mind új helyzetet teremtettek. János pápa úgy látta, hogy a modern világ kihívásai közepette az egyház korszerűsítésére van szükség, amit ő az *aggiornamento* kifejezéssel ragadott meg. Fontos célként jelölte meg, hogy a hitelvek sértetlensége mellett az Egyház hagyományának megszentelt kincseit a leghatékonyabb módon kell közel hozni az emberekhez, valamint az Egyháznak olyan új eszközöket és nyelvet kell találnia, amellyel párbeszédre tud lépni a hitetlenség századával. Mindezek ellenére a pápai bejelentés általános meglepetést okozott, és vegyes fogadtatásban részesült. Egyesek a forradalmi szellem behatolásától, mások a római centralizmus megerősödésétől tartottak.⁹

2. ELŐKÉSZÜLETEK A ZSINATRA

A zsinat meghirdetésével párhuzamosan a pápa felállította az előkészítő bizottságot is, amelynek feladata a világegyház javaslatainak összegyűjtése és összegzése volt. A bizottság a beérkezett javaslatok alapján 73 tervezetet dolgozott ki. XXIII. János pápa a nehéz helyzet ellenére a magyar egyházzal is megkísérelte a kapcsolatfelvételt. 1959 februárjában *ad limina* látogatásra hívta a magyar püspököket, azonban kezdeményezése sikertelen maradt. Végül Esty Miklós utazhatott ki Rómába a Szentszék tájékoztatására.¹⁰ Mindez azonban nem akadályozta meg a Zsinati Előkészítő Bizottságot abban, hogy a magyar püspöki kart is felkérje javaslataik megküldésére. Kovács Sándor is megkapta Domenico Tardininek – az előkészítő bizottság elnökének – 1959. június 18-án kelt levelét, amelyben a püspök hozzászólását és javaslatait kérték a zsinat leendő témáinak összeállításához. Sajnos nem sikerült nyomát találni a szombathelyi levéltárban annak, hogy Kovács püspök válaszolt volna az államtitkár levelére.¹¹

⁹ HUBERT JEDIN, *A zsinatok története*, Budapest 2009, 150–154; ADRIÁNYI GÁBOR, *Az egyháztörténet kézikönyve*, Budapest 2001, 405; GÁRDONYI MÁTÉ, *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*. Budapest 2006, 339–341.

¹⁰ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 343, 24.

¹¹ KSH 1. doboz, Levelezés, Apostoli Szentszék, Pontificia Commissio Antepreparatoria pro Concilio Oecumenico, Domenico Tardini levele 1958. június 18; SZEL Acta Cancellariae (AC) 1959/1083.

A több évig elhúzódó előkészítő munka lezárása után, XXIII. János pápa 1962. február 2-án október 11-ére tűzte ki a zsinat megnyitását. A dátum több szimbolikus eseményre is emlékeztetett. 1962-ben ünnepelték ugyanis a trienti zsinat utolsó ülészaka megnyitásának 400 éves jubileumát, október 11-e pedig a 431-ben tartott efezusi zsinat kezdetének napja, és Szűz Mária Istenanyaságának ünnepnapja volt. A bejelentés után hamarosan Kovács Sándor rekollektív elmélkedést tartott az egyházmegye papjainak a zsinat várható témáival kapcsolatban. Az 1962. február 26-án tartott elmélkedését Kövér Alajos bencés szerzetes, főiskolai tanár teológiai értekezése, valamint Hans Küng *Konzil und Wiedervereinigung* című 1960-as munkája és Hubert Jedin *Kleine Konziliengeschichte* című könyve alapján állította össze. Ebben ismertette a zsinat összehívásának körülményeit és történelmi előzményeit, XXIII. János pápa szándékait, és a 12 bizottságban folyó előkészítő munkát Franz König, Joseph Frings és Julius Döpfner bíborosok nyilatkozatai alapján, akik a zsinat alapos előkészítését és időszerűségét emelték ki. A várható zsinati reformokkal kapcsolatban úgy vélte, hogy a katolikus élet megújítása és korszerűsítése érdekében a püspöki szolgálat új szerepet fog kapni, és a pápai primátus sérelme nélkül, a püspöki felelősség növelésével, az egyházkormányzat decentralizációját fogják megteremteni. Ezzel párhuzamosan számítani lehet a püspöki konferenciák szerepének növekedésére és a püspöki kollegialitás hangsúlyozására. Megemlítette azt a Herder Kiadó által megjelentetett, és Karl Rahner innsbrucki dogmatika professzor által szerkesztett *Quaestiones Disputatae* című sorozatot, amelynek hatodik, *Episkopat und Primat* c. kötetében Karl Rahner Joseph Ratzingerrel közösen foglalkoztak a pápai primátus és a püspöki kollegialitás kérdésével. Ismertette azokat a liturgiával kapcsolatos határozott kéréseket is, amelyek a nemzeti nyelv bevezetését, a breviárium reformját és a böjti fegyelem enyhítését szorgalmazták. Beszámolt papjainak azokról a javaslatokról is, amelyek a laikusok apostolkodásának teológiai megalapozásában, a papképzés reformjában, a képzett világiak diakónussá szentelésének kérdésében, az egyházi törvényhozás egyszerűsítésében és a vegyes házasságok kérdésében szerettek volna előrelépést elérni. A püspök elmélkedése végén úgy vélte, hogy a zsinat fő célja az Egyház isteni erőinek növelése lesz, hogy az atomháború

fenyegetettsége közt vigaszra vágó emberek számára a bizalom hangján tudjon szólni.¹²

XXIII. János pápa határozott szándéka volt, hogy a szovjet blokk országainak püspökei is részt vegyenek a II. Vatikáni Zsinaton. A Szentszék 1962 késő tavaszától kísérte meg a részvételi engedélyek megszerzését. Francesco Giuseppe Lardone ankarai internunciuson keresztül próbáltak lépéseket tenni a szovjet és a magyar diplomaták felé, azonban Lardone kezdeményezései sikertelenek maradtak. Az esetből okulva ezért több fázisban, közvetlenül a püspököknek küldték meg a zsinati meghívókat. Először – a kedvező válasz reményében – Hamvas Endrének, a püspöki kar elnökének küldtek próbaképpen meghívót május végén, majd június első felében a 8 funkcióban lévő püspök részére. A cenzúra miatt a meghívólevelek csak késéssel érkeztek meg hozzájuk, így Kovács Sándorhoz is. A többi részvételre jogosult¹³ főpap ekkor még nem kapott meghívást.¹⁴ Mester István római ágens 1962. június 25-én küldte el Rómából a zsinati meghívót, amelyben Gustavo Testa – a szervezéssel megbízott bizottság vezetője – tájékoztatta a püspököt, hogy a római tartózkodás alatt a pápa vendégei lesznek és két kísérőt is vihet magával. A Mester Istvánnak küldött válaszlevelében Kovács püspök megköszönte a meghívást, valamint az utazáshoz és az elszállásoláshoz nyújtott támogatást, azonban azt kérte, hogy a piarista generálisnál szállhasson meg, és kísérőjének csupán Esty

¹² Kovács Sándor, A II. Vatikáni Zsinat. Rekollekciós elmélkedés. 1962. február 26., KSH 13. doboz, IX. sorozat 3.

¹³ Vö. *Codex Iuris Canonici, Pii X pontificis maximi iussu digestus Benedicti papae XV auctoritate promulgatus*, Roma 1918, 223. kánon, 57.

¹⁴ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 26–29, 66–67. A részvételre jogosult főpapok közül csak Hamvas Endre csanádi, Kovács Sándor szombathelyi, Papp Kálmán győri, Shvoy Lajos székesfehérvári, Dudás Miklós hajdúdorogi görögkatolikus püspök, valamint Kovács Vince váci, Kisberk Imre székesfehérvári és Szabó Imre esztergomi segédpüspök kapott meghívót. Nem kapott meghívót Mindszenty József bíboros, Badalik Bertalan veszprémi, Pétery József váci püspök és Bárd János kalocsai, Belon Gellért kinevezett pécsi, Endrey Mihály egri, Winkler József kinevezett szombathelyi segédpüspök valamint Uzdóczy-Zadravec István címzetes püspök és Legányi Norbert pannonhalmi főpapat sem. Vö. uo., 29. 57.

Miklóst nevezte meg.¹⁵ Kovács Sándor Tomek Vincével való személyes ismeretsége és a piaristákhoz fűződő jó kapcsolatai miatt szeretett volna a római piarista rendházban elhelyezést nyerni, azonban pár héttel később azt írta Mesternek, hogy alkalmazkodik a szervezőbizottság beosztásához.¹⁶ A meghívásról Kovács Sándor július 2-i levelében értesítette Prantner Józsefet, az ÁEH elnökét, és segítséget kért a kiutazáshoz. Kísérőjének Esty Miklóst nevezte meg.¹⁷

A kiutazási engedély megszerzése azonban komoly nehézségekbe ütközött. Kezdetben az állami hatóságok csak Hamvas Endre kiutazásához akartak hozzájárulni. Kállai Gyula – a minisztertanács elnökhelyettese – is ezt az álláspontot képviselte a Hamvas Endrével létrejött találkozó keretében. A püspöki kar elnöke azonban a kiutazó püspökök számának növelése mellett érvelt, és úgy vélte, hogy ha több püspök részvételét engedélyeznék, úgy csökkenteni lehetne azokat a támadásokat is, amelyek az ő személye ellen irányulnának lojális magatartása miatt. A püspök érvelése hatásos volt, és 1962. július végén az ÁEH tisztségviselője, Herling Jakab már Papp Kálmán győri, Kovács Vince váci és esetlegesen Kovács Sándor szombathelyi püspök utazásának engedélyezését is javasolta. Később

¹⁵ Esty Miklós (1895–1973) banktisztviselőként dolgozott, majd az Országos Földhitelintézet egyik igazgatója lett. Szakmai tapasztalataival segítette az *Actio Catholica* és a Szent István Társulat munkáját. 1942-ben az *Actio Catholica* egyik alelnöke lett. 1922-től a magyar hercegprímások ún. *gentiluomója* is volt, és kiváló nyelvtudása, protokollismeretei és emlékezőtehetsége miatt az egyházi főméltóságok római útjainál nélkülözhetetlen szolgálatokat tett. 1927-ben pápai világi kamarás címmel tüntették ki. 1946-ban néhány napra őrizetbe vették, amelyről nem volt hajlandó részleteket elárulni Mindszenty bíborosnak. Ezután a hercegprímás nem vette igénybe többé szolgálatait, amiért Esty megbeküldte a prímással. 1948 októberében Czapik Gyula kísérője volt római útja során. 1959 kora nyarán állami engedéllyel ismét Rómában járt Tomek Vince meghívására. A kommunista állambiztonság beszervezte, és Pátkay fedőnéven végzett ügynöki tevékenységet. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 24. 281. 343. MÉSZÁROS ISTVÁN, *Egyháztörténelmi adalékok Esty Miklós hagyatékában*, Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 15 (2003) 1–2, 112.

¹⁶ KSH 1. doboz, Levelezés, Apostoli Szentszék, Pontificia Commissio Centralis Praeparatoria Concilii Vaticani II., Gustavo Testa levele 1962. január 2; KSH 6. doboz, Levelezés, Külföldi magyarok, Mester István (MI) levele 1962. június 25; KSH MI, Kovács Sándor levele 1962. augusztus 3, augusztus 22. (másolat); SZEL AC 1962/1000; KSH 1. doboz, Főpapi levelezés, Tomek Vince (TV), Kovács Sándor levele 1962. augusztus 3. (másolat)

¹⁷ SZEL AC 1962/981

– a Kállai és Hamvas között létrejött újabb megbeszélés során – a püspöki kar elnöke mindenképp szeretne volna elérni Kovács Sándor püspök részvételét.¹⁸ A delegáció összeállítását azonban számos akadály nehezítette. A magyar püspökök közül többen akadályoztatva voltak: Papp Kálmán és Shvoy Lajos betegségekkel küzdött, mások pedig az állam számára megbízhatatlannak számítottak, így utazásukra nem sok remény mutatkozott.¹⁹ Az amerikai követségen tartózkodó Mindszenty József bíboros kiutazása is lehetetlennek tűnt, később pedig vállalhatatlan feltételeket állítottak zsinati részvétele elé, és Magyarország elhagyására akarták rávenni.²⁰

¹⁸ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 48–53. 66–70.

¹⁹ Uo., 57–58. 297. 339. Pétery József, Badalik Bertalan a hejcei püspöki nyaralóban volt házi őrizetben, Zdravec István Zsámbékon élt, Endrey Mihály egri segédpüspöknek pedig Vámosmikola volt kényszertartózkodási helye. Bárd János, Belon Gellért és Winkler József segédpüspök működését nem engedélyezték az állami hatóságok, Shvoy Lajos és Dudás Miklós püspök, Legányi Norbert főpát, Kisberk Imre, valamint Schwarz-Eggenhoffer Artur esztergomi apostoli kormányzó pedig kifejezetten megbízhatatlannak számított az állam szemében.

²⁰ Mindszenty bíboros helyzetének rendezése már az első ülészakel előtt felmerült XXIII. János pápa részéről, és megpróbálta biztosítani zsinati részvételét. Végül azonban a magyar kormány feltételeit megismerve a zsinat utánra halasztották ügyét. Mindszenty József zsinati részvételétől, amely egyben Magyarország végleges elhagyását is jelentette volna, a Vatikánban is többen tartottak, mivel úgy vélték, hogy a konzervatívok támogatójaként, és a kommunizmus határozott elítélése érdekében lépne fel. Ő maga 1963. április 8-án Cicognani bíboros államtitkárnak írt levelében a következőképp vélekedett zsinati részvételéről: „De nem szeretnék úgy megjelenni a Zsinaton, mint aki meg van félemlítve a róka szívélyes nevetésétől, amely visszhangzik a Zsinaton, hanem mint főpásztor, mint érsek, papjaim és híveim nevében és képviseletében, mint egy történelmi, közel 11 évszázados ország Prímása, a lojalitásában próbára tett összes magyar püspök testvérrel együtt, és az egyidős Lengyelország és más fiatalabb országok testvéreinek a képviseletében.” König bíboros 1963. április 18-i látogatása alkalmával – a pápa iránti engedelmességből – azonban már készségét fejezte ki Magyarország elhagyására, de távozása esetére azt kérte, hogy ne kelljen lemondania hercegrímási címéről, mert az Kádár János és a békepapok győzelmét jelentené. 1963. június 15-én a megválasztandó új pápának írott levelében szintén kiemelte a prímási méltóság megőrzését, és a tisztséget alkotmányos szempontból a szétszakított magyarság összekötőjének tartotta. Vö. FEJÉRDY ANDRÁS, *König bíboros első találkozása Mindszenty Józseffel. A bécsi érsek látogatása az Egyesült Államok budapesti követségén (1963. április 18.)*, „Isten szolgája” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. Budapest, Parlament, 2006. november 4.

A kérdéssel kapcsolatban az állami hatóságok kikérték Esty Miklós világi pápai kamarás véleményét is, aki jól ismerte a magyar hierarchiát, és állami engedéllyel 1959-ben Rómába is kiutazhatott. Esty Miklós 12 oldalas elemzésében javaslatokat tett a kiutazó püspökök személyére vonatkozóan, továbbá az utazás körülményeire, a római tárgyalások témájára és stratégiájára vonatkozóan is. Esty Miklós Hamvas Endre, Kovács Sándor, Legányi Norbert, Dudás Miklós püspök és Kovács Vince segédpüspök részvételét tartotta elképzelhetőnek, azonban úgy vélte, hogy egyikük sem mer majd határozottan fellépni Rómában, és hallgatni fognak. A zsinat céljaival kapcsolatban megjegyezte, hogy kerülni fogják a napi politikát, és a fő hangsúly a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás problémáján lesz, amellyel kapcsolatosan sok szép gondolatot fognak majd megfogalmazni. Véleménye szerint, azonban minden azon fordul meg, hogy ki fogja megtartani a határozatokat, s így nem kell túlságosan félni a zsinattól.²¹ A zsinati delegáció összetétele a magyar klérust is foglalkoztatta. Erről tanúskodik Shvoy Lajos székesfehérvári püspök levele, amelyet 1962. augusztus 16-án írt Kovács Sándornak. Ebben többek között arról tájékoztatta püspöktársát, hogy soproni papi körökben az a szóbeszéd járja, hogy a csanádi és a szombathelyi püspök, valamint a pannonhalmi főapát utazhat majd ki a zsinatra.²²

A zsinati előkészítő bizottság – egy június elején tartott bíborosi tanácskozás határozatának megfelelően – augusztus végén ismét meghí-

(szerk. Soós Viktor Attila), *Lakitelek* 2007, 83–85. 87. 107. A bíboros két levelét és Opilio Rossi bécsi nuncius 1963. április 20-i jelentését Somorjai Ádám közölte: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963. – Az Apostoli Szentzsékek és Mindszenty József kapcsolattartása, II. Tanulmányok és szövegközlések* (s.a.r. SOMORJAI ÁDÁM O.S.B.), Budapest 2009, 54–55. 195–196. 73. 74. 202. 203. 119. 229.

²¹ EMH 7. doboz, Egyházi ügyek I., 6. II., II. Vatikáni Zsinat (EMH Zsinat), Vélemény a magyar püspökök zsinati részvételéről (1962. szeptember), 2., 8. Kovács Sándorról úgy vélte, hogy „Kovács Sándorral nem lesz baj, mert az nem fog bajt okozni, mindenkit meg fog ölelni, „szeretetremlő püspökként” fog viselkedni s azzal igazolja a „elkipasztor püspök” fogalmát. Udvarias és szíves lesz lefelé és kellő tiszteletet mutató felfelé.” Feljegyezte továbbá azt is, hogy Szabó Imre esztergomi segédpüspök feleslegesnek érezte saját személyét, és nem akart részt venni a zsinaton, Kisberk Imrével kapcsolatban pedig úgy vélte, hogy az idős Shvoy püspök mellett kell maradnia.

²² KSH 1. doboz, Levelezés, Főpapi levelezés, Shvoy Lajos, Shvoy Lajos levele 1962. aug. 16.

vókat küldött Magyarországra. A 8, funkcióban lévő püspök mellett, már a 6 akadályoztatott püspök is kapott meghívót, szeptember elején pedig a felszentelésre váró Belon Gellértet és Winkler Józsefet is meghívták.²³ A zsinati szervezőbizottság később is számon tartotta mind a 21 részvételre jogosult magyar főpapot és nevüket feltüntette a hivatalos zsinati névtárakban.²⁴

A magyar pártvezetés politikai bizottsága alaposan felmérte a magyar püspökök kiutazásának kockázatait és előnyeit. A fő kockázatnak a Róma iránti hűség megerősödését, a Vatikánnak a püspökökre gyakorolt befolyásának növekedését, a Rómából hazatérő püspökök aktivizálódását és a római papi emigráció hatását vélték. A zsinati részvétel előnyei között a hírszerzési lehetőségeket, a vatikáni keleti politikának a kiutazók általi befolyásolását és a jó viszony látszatának propagálását emelték ki.²⁵ A magyar egyházpolitika vezetői a csehszlovák tisztviselőkkel folytatott egyeztetés nyomán megkísérelték a püspökké nem szentelt ordináriusok részvételét is biztosítani, amellyel a magyar egyházpolitikai helyzet elismerését akarták elérni. Így merült fel Brezanóczy Pál, egri apostoli kormányzó neve, akit – egy a kánonjog nyújtotta lehetőséget kihasználva – igyekeztek Papp Kálmán győri püspök ügyvivőjeként kijuttatni a zsinatra. Az MSZMP legfelsőbb vezetése végül 1962. szeptember 4-én tartott ülésén Hamvas Endre, Kovács Sándor és Brezanóczy Pál utazását hagyta jóvá.²⁶ A döntést jelentősen befolyásolta, hogy a szovjet vezetés kedvezően ítélte meg a zsinati részvétel ügyét, miután Tisserant bíboros és Nyikodim archimandrita Metzben

²³ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 29. Mindszenty József, Pétery József, Badalik Bertalan, Endrey Mihály, Bárd János és Zadravecz István kapott ekkor első alkalommal meghívót. Legányi Norbert azonban ekkor sem szerepelt a címzettek között, habár a kánonjog számára is biztosította a részvételt. Vö. 14. lábjegyzet

²⁴ Vö. KSH 41. doboz, *Concilio Ecumenico Vaticano II. Elenco dei Padri Conciliari*, cura della Segreteria generale del Concilio, Roma 1963, 45–46; *Concilio Ecumenico Vaticano II. Elenco dei Padri Conciliari*, cura della Segreteria generale del Concilio, Roma 1964, 45–46; *Concilio Ecumenico Vaticano II. Elenco dei Padri Conciliari*, cura della Segreteria generale del Concilio, Roma 1965, 45–46. Ebben az évben szerepel először az 1964. október 28-án felszentelt 5 püspök közül a négy új kinevezettnek a neve: Bánk József, Brezanóczy Pál, Cserháti József, Ijjas József.

²⁵ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 137–168.

²⁶ Uo., 53. 69. 348.

megállapodott arról, hogy az ortodox megfigyelők részvételéért cserébe a zsinat nem fogja elítélni a kommunizmust. Emellett a lengyel és keletnémet vezetők is a zsinati részvétel mellett foglaltak állást, és nagyobb delegációk kiutazását engedélyezték.²⁷

A zsinaton résztvevő ordináriusok számára mind az ÁEH vezetője, mind a Minisztertanács egyházügyi felelőse eligazítást adott az egyes ülészakok előtt. 1962. szeptember 21-én Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes hivatalos találkozón közölte velük, hogy megfelelő magatartást várnak el tőlük. Figyelmeztette őket, hogy római tartózkodásuk alatt a szocialista tömb külpolitikai propagandáját kövessék, az egyház és állam viszonyának előmozdításán dolgozzanak, lojalitásuk kifejezésére pedig keressék fel a római magyar követséget.²⁸ A püspökökkel együtt 6 kísérő kiutazását is engedélyezték, akik közül 5-en az állambiztonság ügynökei voltak. Az állami vezetők ugyanis a Vatikán befolyásának megakadályozására szükségesnek tartották a szoros ellenőrzést. Kovács kísérőjének kezdetben Varjas Győző szombathelyi irodaigazgatót szánták, végül azonban Semptey László, a Központi Szeminárium rektorhelyettese, és az állambiztonság Hívő fedőnevű ügynöke kapott engedélyt.²⁹

A zsinati részvétel téma volt a püspöki konferencia 1962. szeptember 11-i ülésén is, ahol Hamvas Endre tájékoztatta a püspököket a tárgyalások állásáról. A konferencia résztvevői elkészítettek egy a zsinat megnyitásával kapcsolatos körlevéltervezetet is, amelyhez később a hozzájárulást is sikerült megszerezni.³⁰ A püspöki körlevél felolvasását a szombathelyi egyházmegyében az október 14-ei vasárnapra rendelték el.³¹ A körlevélben kitértek a zsinat összehívásának okaira, amelyek között az I. Vatikáni

²⁷ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 47. 52–53. A metzi találkozót elsőként TÖRÖK JÓZSEF ismertette a hazai szakirodalomban. A megállapodás konkrét tartalma máig vitatott. TÖRÖK JÓZSEF, *AVatikán keleti politikája és a vértanú bíboros*, Mindszenty emléknap. Lakitelek 1996. október 2. Szerk. Csallóközi Zoltán, Lakitelek 1997, 25–27; VÖ. ANDREA RICCARDI, *Il Vaticano e Mosca. 1940–1990*, Roma-Bari 1992. 278–284.

²⁸ Uo., 53. 127–128.

²⁹ Uo., 281; SZABÓ, *A Szentsek és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 68.

³⁰ *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok II* (szerk. Balogh Margit), Budapest 2008, 1109, 1114–1117, 1122.

³¹ Szombathelyi Egyházmegye Hivatalos Közleményei (SZEHK), Körrendelet (Kr), 1962/1297. (okt. 9.)

Zsinat befejezetlenségét, valamint a technikai fejlődés okozta erkölcsi kihívásokat említették első helyen.³² Fontos célkitűzésként fogalmazták meg a keresztények, valamint az egész emberiség egységének előmozdítását. Reményüknek adtak hangot, hogy a zsinat figyelmet fordít majd a szovjet blokk országaiiban élő egyházakra, és megvizsgálja az egyház és állam közti együttélés lehetőségeit.³³ Végül imára hívták a híveket a zsinat sikeréért, és elrendelték, hogy az októberi ájtatosságokat is erre a szándéokra ajánlják fel.

Kovács Sándor október 1-jén, a római utazás előtt, az őszi bérmakörutat követően rekollekciós elmélkedést tartott Szombathelyen.³⁴ Elmélkedésében az Egyházhöz fűződő kapcsolatról beszélt, és XII. Piusz pápa *Mystici Corporis Christi* enciklikájának gondolatait vette alapul beszédéhez. Ismertette a lateráni egyetemen tartott teológiai konferencia tanulmánykötetét is, amely Ottaviani bíboros szerkesztésében és előszavával jelent meg, és Michael Browne, Michael Schmaus és Giuseppe Siri egyháztani írásait is tartalmazta.³⁵

Még szintén a kiutazás előtt, Kovács Sándor cikket írt az ÁEH kezdeményezésére a Vigilia októberi számába, amelyben a zsinat jelentőségét a béke és a fegyverzetcsökkentés szempontjából is be kellett mutatnia.³⁶ *Az egyetemes zsinat elé* c. cikk elején – amely a püspökök kiutazása után jelent meg – a zsinat megnyitásának szimbolikájáról és a zsinat előkészítéséről írt. Ezután egy hivatalos formulát illesztett a szövegbe, amelyben a zsinati részvétel lehetőségét az állam és az egyház közti jó viszony bizonyítékának tulaj-

³² „Új filozófiai rendszerek léptek fel, amelyekkel szemben állást kell foglalnia Krisztus Egyházának. Az erkölcsök alapja: az isteni Törvényhozóban való hit is megrendült széles körökben. A technika vívmányaival nem tart lépést az akarat nevelése és a szívnek formálása, etikai téren pedig nagy úr tátong aközött, ami van, és aközött, aminek lennie kellene.” *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok II*, 1116. Püspökkari körlevél, Budapest, 1962. szeptember 11.

³³ „Reméljük, hogy az Egyetemes Zsinat figyelmet fog fordítani az Egyháznak a szocialista országokhoz való viszonyára is ott, ahol a katolikusok milliói élnek, és megvizsgálja az együttélés lehetőségét és módját ezekkel az országokkal a béke érdekében. Hisz az Egyház a múltban oly különböző világnézetű, társadalmi, politikai és szociális berendezkedésű országokban fejtette ki áldásos működését alkalmazkodva anélkül, hogy lényeges tanaiból egy jöttányit is feladott volna.” Uo., 1117. Püspökkari körlevél, Budapest, 1962. szeptember 11.

³⁴ KSH 42. doboz, Kovács Sándor naplója a II. Vatikáni Zsinatról (ZSN), I. füzet 1r (okt. 1.)

³⁵ A rekollekciós elmélkedés szövege megtalálható a püspök hagyatékában, azonban sem cím, sem dátum nem szerepel rajta. KSH 46. doboz.

³⁶ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 131–132.

donította. Kijelentette továbbá, hogy Rómában a kapcsolatok ápolása érdekében és Czapik Gyula szellemiségében³⁷ fognak munkálkodni. A cikkben röviden áttekintette a zsinatok történetét és XXIII. János pápa szándékait, amelynek kapcsán Karl Adam teológus munkájára támaszkodva az egyház történetében bekövetkezett alkalmazkodási folyamatokat mutatta be. Ezután a jelen viszonyokra vonatkoztatva a következőket írta:

„Új korszak küszöbén, új társadalmi rendszerek és országtömbök világában meg kell találni a módot, hogy saját helyén élhessen tovább az anyaszentegyház Istentől szabta környezetében szorosan megmaradva Krisztus egyházának útján és az őt magába felvevő világgal békés együttélésben.”

A reformokkal és a zsinat munkájával kapcsolatban pedig leszögezte, hogy nem lesz törekvés a lényeg megváltoztatására, s aligha várható újabb dogma kihirdetése. Inkább a hit elmélyítése és az igehirdetés gyakorlatának korszerűsítése lesz a fő feladat. A zsinat célját a következőképp foglalta össze:

„Meg kell találni a módot, hogyan fejezhetjük ki a réginek tetsző igazságokat a mának a nyelvén, meg kell lelnünk a modern ember lelkéhez vezető hirdetési utat, meg kell beszélni a lelkipásztorság eredményes metódusait. A zsinat, amint az előkészület sokágú és hosszas munkája mutatja, nagy mértékben lelkipásztori jellegű zsinat lesz.”³⁸

3. AZ UTAZÁS KÖRÜLMÉNYEI

Kovács püspök római tartózkodása idejére minden alkalommal helyettest nevezett ki az egyházmegye ügyeinek intézésére. 1962-ben és 1963-ban Varjas Győző irodaigazgatót bízta meg a helyettesítéssel, speciális delegátus minőségben. A kinevezésről a püspök a székeskáptalant is ér-

³⁷ Kovács püspök ezzel Czapik Gyula 1948-as útjára utalt vissza, amikor az érsek az egyre feszültebbé váló egyházpolitikai helyzetben Rómába utazhatott a Szentszék tájékoztatására, a *modus vivendi* irányvonalat képviselve. Magyar püspök ezt követően egészen a II. Vatikáni Zsinatig nem járt Rómában. Vö. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 23; RÉTFALVI BALÁZS, *Czapik Gyula 1948-as római útja és az apostoli vizitáció ügye*, *Egyháztörténeti Szemle* 12 (2011) 2, 3–38.

³⁸ KOVÁCS SÁNDOR, *Az egyetlen zsinat elé*, *Vigília* 27 (1962) 10, 577–580.

tesítette, és a döntéshez az ÁEH is hozzájárulását adta. Kovács Sándor római tartózkodása alatt folyamatos levelezésben állt Varjas Győző irodaigazgatóval, aki 1963-ban csaknem heti rendszerességgel tájékoztatta az egyházmegye ügyeiről.³⁹ 1964-ben és 1965-ben megváltozott a helyzet, ugyanis Kovács püspök a római távollét idejére Varjas Győző helyett Kappel János örkanonokot nevezte ki általános püspöki helynökké. A döntéshez az ÁEH ismételten hozzájárult.⁴⁰

1963-tól kezdve, indulása előtt minden alkalommal főpásztori szózatot intézett az egyházmegye papjaihoz és híveihez. 1963-ban a püspöki helyettessel való további egységet kérte, valamint a hitoktatás fontosságát emelte ki. Papjainak azt ajánlotta, hogy a *Mystici Corporis Christi* enciklikát és a *Collectio Rituum* szertartáskönyvet ismertessék meg a hívekkel, végül azt kérte, hogy a *Pacem in terris* enciklika szellemében dolgozzanak és imádkozzanak a zsinatért. 1964-ben is hasonló kéréseket fogalmazott meg, és a liturgikus konstitúció rendelkezéseinek megvalósítására hívta fel a figyelmet. Az 1965-ös búcsúszózatban szintén a liturgia ügye maradt a középpontban.⁴¹ A római utazás előtt 1962-ben és 1963-ban bérmakörutat is tett, 1962-ben pedig rövid betegségen is átesett.⁴²

Az utazás minden alkalommal azzal indult, hogy Szombathelyen a püspöki palotában a kanonokok és udvari papjai elbúcsúztatták.⁴³ Ezt követően kíséreeivel – 1963-ban Konkoly István és Öri József társaságában – felutazott Budapestre, ahol különféle hivatalos programokon kellett részt vennie, mint például egy hivatalos ebéd a Gellért Szállóban, az állami szervek képviselőivel való találkozás, a püspöki kar ülése vagy szentmise

³⁹ SZEL AC 1962/1276; SZEL, Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan Magánlevéltára (KL), Hivatalos iratok, 1962/21; SZEHK, Kr, 1962/1287. (okt. 4.); SZEL AC 1963/1313.; SZEHK 1963/VII. 1324. (szept. 24.); SZEHK 1963/VII. 1366. (okt. 11.). Vö. KSH 3. doboz, Levelezés, Egyházmegvés papok, Varjas Győző (KSH VGY); SZEL Papi hagyatékok, Varjas Győző hagyatéka (VGyH)

⁴⁰ SZEL KL Hivatalos iratok, 1964/27; SZEL AC 1964/1247, 1365; SZEHK 1964/IV. 1301. (szept. 9.); SZEHK 1965/IV. 1329. (szept. 8.)

⁴¹ SZEHK 1963/VII. 1324. (szept. 24.); SZEHK 1964/IV. 1301. (szept. 9.); SZEHK 1965/IV. 1329. (szept. 8.)

⁴² ZSN I, 1r (szept. 30. Ivánc, Gasztony); ZSN I, 36r (szept. 22. Szentpéterfa) Vö. SZEHK, Kr, 1962/934. (jún. 28.); SZEHK 1963/VI. 977. (aug. 10.); ZSN I, 1r (szept. 28–29.)

⁴³ ZSN I, 1. (okt. 2.); Varjas Győző búcsúbeszéde 1963-ból: VGyH.

a Szent István Bazilikában.⁴⁴ A kiutazás időpontjával kapcsolatban 1964-ben és 1965-ben is voltak bizonytalanságok. 1964-ben Kovács püspök megkapta a kiutazási engedélyt Rómába, sőt a bombayi eucharisztikus kongresszuson való részvételéhez is hozzájárultak, azonban a Vatikán és a Magyar Népköztársaság között folyó tárgyalások elhúzódása miatt a magyar püspökök csak késéssel tudtak elindulni. A püspök feljegyzései szerint a részleges megállapodás miatt állandó feszültségben voltak a magyar püspökök, és ő maga nagyon fájlalta, hogy nem láthatta, amint VI. Pál pápa 24 püspökkel együtt koncelebrál szentmisét a harmadik ülészak megnyitása alkalmából. Szeptember 14-én, a zsinat III. *sessiój*ának kezdetekor még Budapesten, a püspöki konferencia ülésén kellett részt venniük, ahol Agostino Casaroli és Luigi Bongianino vatikáni küldöttek ismertették a kinevezendő új püspökök neveit. Az új püspökök szeptember 17-én tették le az állampolgári esküt a Parlamentben, majd fél 2-kor a Gundel étteremben volt hivatalos ebéd. Csak másnap indultak el repülővel Budapestről Rómába, ahova milánói átszállással este 7 óra után érkeztek meg.⁴⁵ Ez alkalommal már új segédpüspöke, Winkler József⁴⁶ is vele utazhatott.⁴⁷ 1965-ben szintén voltak bizonytalanságok, Kovács püspök

⁴⁴ ZSN I, 1. (okt. 3.); FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 349. Vö. KSH 42. doboz, Meghívók, 1962. október 3.

⁴⁵ ZSN II, 177v, 18r (szept. 14. 17. 18.)

⁴⁶ Winkler Józsefet (Nagyszentmihály/Großpetersdorf, 1905. – Szombathely, 1981.) 1930-ban Rómában szentelték pappá a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban végzett tanulmányok után. Kollégiumi diáktársai közé tartozott Franz König, későbbi bécsi bíboros-érsek, valamint Boldog Romzsa Tódor vértanú-püspök is. 1937–1952 között a szombathelyi szeminárium tanára volt, majd a szeminárium bezárását követően Győrött lett teológiai tanár. XXIII. János pápa 1959. szeptember 15-én szombathelyi segédpüspöknek, és dadimai c. püspöknek nevezte ki, azonban nem szentelheték püspökké, mert az állam nem járult hozzá a kinevezéséhez. Szentelésére a Szentszék és a Magyar Népköztársaság között létrejött részleges megállapodás után nyílt lehetőség 1964. október 28-án. Vö. *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok II*, 1382; FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 207. 338–339; SZEL Püspöki hagyatékok, Winkler József hagyatéka 1. doboz, Emlékkönyv 1933. 30r, 72r; <http://www.catholic-bierarchy.org/bishop/bvwinkler.html> (2014. 01. 05.)

⁴⁷ Vö. SZEL Winkler József hagyatéka 1. doboz, *Magyar Népköztársaság, Útlevel A 110027* (kék), 15. 60. 3. (Winkler-útlevel); uo., Zsinati arcképes igazolvány, 1964. szeptember 24. Az A 110027. számú útlevel tanúsága szerint Winkler József 1964. szeptember 15-én kapta meg az egy évre szóló vízumot a budapesti olasz követségen, majd szeptember 18-án

naplóbejegyzése szerint augusztus végén még nem tudta, hogy mehet-e, de nem is akart mindenáron Rómába utazni. Feltehetően az aranymiséjére szeretett volna koncentrálni és előkészülni. Végül azonban a Vörös Csillag Szállóban eltöltött este után, szeptember 9-én hajnalban a Ferihegyi repülőtérre repült Rómába.⁴⁸ A püspökök utazásának előkészítésében és lebonyolításában fontos szerepet játszott Esty Miklós. 1963-ban ő állította össze az utazás tervzetét, 1962-ben és 1963-ban pedig kísérőként is segítette a zsinati delegációt. 1964-ben, miután a zsinat római szervezőbizottsága közölte Hamvas Endrével, hogy a harmadik ülészakra nem vihetnek magukkal kísérőket, Hamvas püspök Esty Miklóst kérte föl az utazás megszervezésére és a római ügyek bonyolítására. A püspök azt javasolta, hogy Esty a piaristáknál kérjen szállást magának. Az utazás szervezését végül az AEH kivette Esty kezéből, és Rómába sem utazhatott ki.⁴⁹

Kovács Sándor az első két *sessióra* vonattal utazott ki, a zsinati küldöttséggel együtt. 1962-ben – saját elmondása szerint – ő ragaszkodott a vonathoz, ugyanis egészségi állapota miatt nem mert vállalkozni a repülőútra. Mindkét alkalommal először Győrön keresztül Bécsbe utaztak. 1963-ban a győri állomáson Legányi Norbert pannonhalmi főapát társaságában a városban tanuló kispapjai köszöntötték.⁵⁰ 1962-ben a bécsi Pázmáneumban

utazott el Budapestről. Külön állami engedélyről tanúskodó pecsét ekkor még nem szerepel a dokumentumban. Érdekes körülmény továbbá, hogy útlevelében az aláírást tartalmazó résznél Winkler József neve Kovács Sándor püspök kézírásával szerepel. Feltehetően a püspöki konferencián, Budapesten tartózkodó Kovács püspök a saját útlevelével együtt intézte Winkler püspök úti okmányának ügyét is. Winkler József püspökké szentelése előtti zsinati részvételét bizonyítja arcképes zsinati igazolványa is, amellyel a zsinati üléseken tudta igazolni magát. A dokumentumot szeptember 24-i dátummal állították ki számára Rómában.

⁴⁸ ZSN II, 307v (aug. 18., szept. 8., 9.). Vö. Winkler-útlevél, 8., 17., 19. 1965-ben az egyzseri kiutazási engedélyt augusztus 28-án kapta meg Winkler József a Belügyminisztérium útlevélosztályán, a vízumot pedig szeptember 1-jén állították ki számára az olasz követségen. Rómába repülővel utaztak, és szeptember 9-én a milánói reptéren szálltak át.

⁴⁹ EMH Zsinat, Esty Miklós levele 1963. szept. 10., 1963. szept. 11., 12., 17., 1964. aug. 23. (másolat), Hamvas Endre levele 1964. aug. 21., szept. 4. Három kísérő kiutazását végül mégis engedélyezték, de Esty Miklós nem volt közöttük. Vö. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 284; KSH 1. doboz, Levelezés, Főpapi levelezés, Hamvas Endre, Hamvas Endre levele 1964. szept. 4.

⁵⁰ ZSN I, 1r (okt. 4.); I. 37r (szept. 25–26.); KSH 4. doboz, Beszámoló, *Az egyetemes II. vatikáni zsinat emlékeiből*, Szombathely 1962. december 16. (BSZ 1962), 1.

szálltak meg, ahol egykori szombathelyi egyházmegyés papok, Geosits István és Rác Imre várták. Október 4-én délután Geosits autójával ellátogattak Klosterneuburgba Pius Parsch, a liturgikus mozgalom egyik meghatározó alakjának sírjához. Az Ágoston-rendi szerzetes liturgikus és eucharisztikus írásai nagy hatással voltak Kovács Sándorra, amelyről a püspök számos alkalommal meg is emlékezett beszédeiben. Október 5-én Spühlbeck meisseni püspökkel is találkozott Bécsben.⁵¹ 1963-ban nem töltöttek hosszabb időt az osztrák fővárosban, hanem hálókocsis vonattal utaztak Rómába. Az éjszakai út előtt a Südbahnhofon vacsoráztak, amelyen jelen volt a bécsi nunciatúra uditoréja, a bécsi érseki titkár, Paulai Károly Karitás Igazgató, a bécsi magyar követség két munkatársa és Rác Imre overschützeni magyar pap is. Kovács Sándor nehezményezte azonban, hogy csak egy vacsorára jutott idő, s hogy fogadásukra egyházi részről alacsony beosztású személyek jelentek meg. Úgy vélte, hogy valami oknál fogva kisebb figyelmet szentelnek nekik.⁵² 1964-ben és 1965-ben már gyorsabb közlekedési eszközt választottak, és – ahogy fentebb már szó volt róla – repülővel utaztak a zsinatra.

Rómában a Termini pályaudvaron mindkét alkalommal Tomek Vince piarista generális, Zágon József és Mester István, a Pápai Magyar Intézet vezetői várták őket. 1962-ben csalódottak voltak amiatt, hogy a Szent-szék részéről nem fogadták őket a pályaudvaron. 1963-ban már küldtek vatikáni tisztségviselőt fogadásukra: Adriano Miele államtitkársági titkár személyében. Kovács Sándor azonban ebben az esetben is kifogásolta a tisztségviselő rangját. 1964-ben és 1965-ben a római repülőtéren Pásztor Lajos a kecskeméti származású történész, a Vatikáni Titkos Levéltár levéltárosa, és felesége Edit várták Kovács püspököt, és autójukkal ők vitték be a városba. 1965-ben Bongianino vatikáni prelátus és három vatikáni autó jelent meg fogadásukra a repülőtéren, amely meglepte Kovács Sándort.⁵³

1962-ben és 1963-ban is a zsinati ülészek lezárása után – Bécs érintésével – vonattal utaztak haza. 1962-ben december 9-én este indultak Bécsbe, ahol másfél napot töltöttek a Pázmáneumban. Mielőtt a budapesti vonathoz indultak volna, két szlovák pap jelent meg náluk, akik a pápa levelét és ajándékait

⁵¹ ZSN I, 1r (okt. 4., 5.)

⁵² ZSN I, 37r (szept. 25.), II. 11r (nov. 5.); VGyH, Kovács Sándor levele 1963. szeptember 27.

⁵³ ZSN I, 1r (okt. 6.), 37r (szept. 26.); II. 11r (nov. 5.), 18r (szept. 18.); II. 30rv (szept. 9.); FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 174.

hozták utánuk Rómából. 1963-ban a második ülészak lezárása után december 4-én indultak vonattal Ausztriába. Másnap a bécsi pályaudvaron fogadásukra megjelent Opilio Rossi bécsi nuncius is. A pályaudvarról Kovács püspököt Geosits István kísérte a Pázmáneumban lévő szállásra, ahol az első emeleten Kovács Vince és Papp Kálmán voltak a szomszédai. Másnap egy kispap Hamvas Endre és Brezanóczy Pál társaságában Eisenstadtbba vitte László István püspökhöz ebédre. Ezt követően Rácz Imre elvitte Klingensbachba Geosits Istvánhoz, ahol megtekintették az épülőben lévő új kultúrházat. Győrbe december 7-én, szombaton délután érkezetek meg. A pályaudvaron Legányi Norbert főpát, néhány bencés és ötödéves kispapjai várták. Győrből autón utazott haza Szombathelyre.⁵⁴ A harmadik *sessio* befejezését követően 1964-ben november 23-án Pásztor Lajos és felesége kísérték ki a Fiumicino repülőtérre, ahonnan du. fél 2-kor indult a budapesti gép, majd rövid pesti tartózkodás után estére már haza is érkezett Szombathelyre. Nagy riadalmat okozott a magyar gép indulása előtt történt repülőkatasztrófa, amely az amerikai püspökök gépét érte. Pásztor Lajosék a reptérről távozóban a sok mentő-, rendőr- és tűzoltóautót látva, eleinte azt hitték, hogy a magyar gépet érte szerencsétlenség.⁵⁵ A II. Vatikáni Zsinat lezárása után, 1965-ben Kovács Sándor vonattal utazott haza. December 10-én Gianone Egon fogadta Bécsben, aki a Pázmáneumban lévő szállására kísérte. Másnap a vicerektorral a városban kirándultak: felkeresték a skót bencések és a szalvatoriánusok templomát, valamint Kovács püspök bécsi tanulmányainak egykori helyszínét, az *Augustineumot* is, ahol akkor már a kismartoni egyházmegye szemináriuma, és a Szent Tamás kollégium működött. Ellátogattak a Herder Kiadó bécsi könyvesboltjába és a *Stephansdomba* Innitzer bíboros sírjához. Kovács Sándor december 11-én utazott tovább Bécsből Budapestre, ahol a zsinat befejezése alkalmából fogadást rendeztek a magyar püspökök tiszteletére. Másnap Vanyek Béla váci kanonok aranymiséjén vett részt, majd hétfőn a Széher úti kórházban

⁵⁴ *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok II*, 1128.; KSH 6. doboz, Levelezés, Külföldi magyarok, Pásztor Lajos, Kovács Sándor levele Pásztor Lajoshoz (KSH PL), 1963. december 11. (másolat).

⁵⁵ KSH PL Pásztor Lajos levele 1964. november 24.; Kovács Sándor levele 1964. december 15. (másolat). Vö. Winkler-ütleével, 7.

végzett kontrollvizsgálat után autóval utazott haza, Winkler Józseffel, Szombathelyre.⁵⁶

Az utolsó két ülészak alatt római tartózkodását megszakítva Magyarországra is hazautazott. 1964. október 26-a és november 2-a között a részleges megállapodás nyomán kinevezett, állami hozzájárulást is nyert 5 új püspök – köztük segédpüspöke, Winkler József – budapesti szentelésére utazott haza a zsinati titkárság engedélyével. Róma és Magyarország között segéd-püspöke társaságában utazott. Repülőgépiük október 26-án délután három órakor landolt a Ferihegyi repülőtéren. Október 28-án a Szent István Bazilikában került sor a püspökök felszentelésére, amelyben Kovács Sándor is szerepet vállalt. Az ünnepet gyászba fordította azonban egy autóbaleset, amely a szentelésről hazatérő négy kalocsai pap halálát okozta. A rövid budapesti tartózkodás után november 2-án, hétfőn repülővel utaztak vissza Rómába.⁵⁷ Az utolsó ülészak idején, 1965-ben aranymiséje ünneplése miatt szakította meg római tartózkodását Kovács Sándor csaknem egy teljes hónapra. Október 7-én hálókocsis vonattal indult haza, mivel nem sikerült megfelelő repülőjáratot találni, és október 9-én ért Győrbe, majd Szombathelyre. November elejéig püspöki székhelyén, és szülővárosában, Kecskeméten ünnepelt együtt híveivel, ismerőseivel. Feltehetően repülőn utazott vissza Rómába.⁵⁸

⁵⁶ KSH PL Kovács Sándor levele 1965. december 17. (másolat) Vö. Winkler-títlevel 19., 8. December 10-én indultak el vonattal hazafelé Ausztrián keresztül a római osztrák főkonzulátus beutazási engedélyének birtokában, majd december 11-én Hegyeshalomnál lépték át a magyar határt.

⁵⁷ Vö. a 24. lábjegyzettel. KSH 42. doboz, Kovács Sándor zsinati feljegyzései (ZSFj) 22r (okt. 26.); *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok II*, 1215; KSH 2. doboz, Levelezés, Egyházmegyes papok, Konkoly István (KI), Kovács Sándor levele 1964. okt. 13.; Winkler-ítlevel, 60. 15. 7. Az újabb római úthoz október 29-én már egyszerű kiutazási engedélyt is kellett kérnie a Belügyminisztérium útlevélosztályától, majd a harmadik ülészak lezárása után november 23-án érkezett Budapestre. Vö. Magyar Kurír 1964. 314. II. (nov. 2.). Az 1964. október 28-i püspökszentelések szervezésével kapcsolatos iratokat lásd: EMH 7. doboz, Egyházi ügyek I., 6. 10. Püspökszentelések 1964; KSH 42. doboz, Meghívók, 1964. október 28. Gellért-szálló

⁵⁸ ZSN II, 35r (szept. 17.), 37r (okt. 7.); SZEL AC 1965/1410, 1579; FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 359. A szombathelyi ünnepséget október 17-én tartották. Vö. Magyar Kurír 1965. 317. I. (okt. 19.), 331. I. (nov. 7.), 338. I. (nov. 12.).

A zsinati ülések alatt a püspökök elhelyezéséről és szállásköltségéről a zsinati szervezőbizottság gondoskodott, mivel a pápa vendégei voltak. A kiutazás költségeit azonban a püspököknek kellett fedezni. A harmadik ülészakról fennmaradt elszámolás szerint, az útiköltség a kísérők kiadásaival együtt 13.450 Ft terhet jelentett Kovács püspök számára, amelyet az *Actio Catholica* Országos Elnöksége előlegezett meg a kiutazás előtt. Ugyanilyen összeg hárult Winkler József segédpüspökre is, aki ekkor vehetett részt először a zsinaton.⁵⁹

A püspökök római ügyeinek intézésében sokat segített a római kúriában dolgozó Mester István, a Pápai Magyar Intézet vicerektora, a római magyar papság vezető személyisége is. A magyar zsinati atyákat és kíséretüket a *Via Aurelia* 48t alatti *Domus Mariae*ben, az olasz *Actio Catholica* női tagozatának székházában szállásolták el. A magyar titkosszolgálat kezdetben hátrányosnak találta a helyszínt, mivel úgy vélték, hogy a Vatikántól kellő távolságban és ellenőrzés alatt akarják tartani a magyar püspököket. Később azonban már hasznosnak ítélték a zsinati küldöttség megfigyelése szempontjából, és ragaszkodtak hozzá, hogy a magyar püspökök egy helyen legyenek elszállásolva. Ebből kifolyólag nem méltányolták Kovács Sándor azon kérését, hogy diétás kosztos szálláshelyre kerüljön, és Legányi Norbertnek sem engedték meg, hogy a Sant' Anselmon szálljon meg.⁶⁰

A *Domus Mariae* modern, többemeletes épületét nagy kert övezte, amelynek köszönhetően a környezet kiváló levegőjű és csendes volt. A magyar püspökök 1962-ben a szálloda második emeletén kaptak szobát, a delegáció többi tagja pedig a negyedik emeleten. 1963-ban Kovács Sándor szintén a második emeleten kapott elhelyezést, méghozzá az 59-es szobában. A püspök kényelmét egy takaros szoba szolgálta, amelyben volt egy kis íróasztal is, és az *Osservatore Romano*t is járatták neki. A szállodában jó minőségű és bőséges kosztot kaptak, amellyel 1962-ben Kovács Sándor is nagyon elégedett volt, egy év múlva azonban összetűzésbe keveredett a személyzettel a diétás koszt többszöri elmaradása miatt.⁶¹ A magyar püspökök mellett 100

⁵⁹ SZEL AC 1965/105, 1965/106.

⁶⁰ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 174.

⁶¹ ZSN I, 38r (szept. 26.), II, 10rv (nov. 5.); BSz 1962. 3.; EMH Zsinat, Esty Miklós levelei a Szent István Társulat munkatársaihoz (EMH SZIT), 1962. okt. 12.; KSH PL, Pásztor Lajos levele 1963. január 30.; KSH KI, Konkoly István levele 1963. október 9.

brazil püspök is itt kapott elhelyezést, valamint voltak uruguayi, Fülöp-szigeteki és kínai lakók is. 1962-ben a székházban lakott Ernesto Ruffini palermói bíboros-érsek és Giovanni Urbani velencei pátriárka is, és afrikai püspökök is érkeztek. A *Domus Mariae* fontos helyszíne volt a zsinat történetének, ugyanis az épület a zsinati reformszárny egyik központja volt. Az épületben több közösségi terem és egy nagy auditórium is a püspökök rendelkezésére állt, amely lehetőséget biztosított az aktív munkára, és a reformokat támogató kiüldöttek gyűléseinek megtartására.⁶² Kovács püspök számára azonban ez a nagy létszám és mozgalmasság egyre inkább terhesé vált. A kápolna állandó foglaltsága miatt csak nehezen tudta megszervezni reggeli szentmiséit, amelyre nagy lelki szüksége volt a bőséges program között. Problémát jelentett az is, hogy a Szent Péter tér 40 perc távolságra volt a *Domus Mariae*-től, s így a napi utazgatás is sok energiát emésztett föl. 1962-ben reggel fél 6-kor kellett kelnie, hogy misézni tudjon, és a szükséges injekciók és orvosságok után gyorsan reggelizni tudjon, mivel negyed 9-kor indult a busz a Szent Péter térre. Kovács Sándor ezért többször is arra panaszkodott, hogy nincs lehetősége az elmélyülésre, és lelkileg kiszárad a sok rohanás közepette.⁶³

1963-ban bonyodalom alakult ki a kiüldöttség elszállásolása körül: a *Domus Mariae*-ben csak 10 hely volt fenntartva a 15 fős magyar kiüldöttségnek, s mindez Rómában derült ki számukra. A kiüldöttség többi tagját – köztük Esty Miklóst és Siminszky Ervin orvost is – végül a ferences apácák fél óránnyira lévő házában helyezték el. A zsinati szervezőbizottság ezzel a lépéssel a püspökök megfigyelését próbálta mérsékelni, mivel tisztában voltak a püspökök kísérőinek ügynöki tevékenységével. Az ügy előzményéhez tartozik az is, hogy Hamvas Endre Mester Istvánt mellőzve, a kevésbé tapasztalt Timkó Imre görög katolikus papot bízta meg a római ügyintézésrel, és egy megbízólevéllel előre küldte Rómába. Timkó azonban nem tudott eredményesen fellépni a különféle szentszéki hivatalokban, s

⁶² FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 174–176. EMH SZIT, 1962. okt. 12. Esty Miklós levelében a magyar püspököknek a többiekkel való kapcsolatáról a következőket írta: „Mindezek egy sem olyan nagy úr, mint a mieink, kiknek mindig külön kívánságaik vannak, amit itt udvariasan, de nehezen teljesítenek.”

⁶³ ZSN II, 3r, 4r (nov. 1.); BSZ 1962, 5.; EMH SZIT, 1962. okt. 12.; KSH KI, Kovács Sándor levele 1963. okt. 16.

így állt elő a problémás helyzet. Kovács Sándor Hamvas püspök eljárását önhatalmúnak tartotta és úgy vélte, hogy ezzel a lépéssel megsértette Mester Istvánt. Ennek következtében csak jóval megérkezésük után fogadta őket VI. Pál pápa, és elmaradt az előző ülészakon folyósított 100.000 líra havi költőpénz is. Míg 1962-ben Hamvast misézni is felkérték, 1963 novemberéig még az evangélium trónra helyezésére sem kértek fel senkit a kint lévő 5 püspök közül.⁶⁴

Kovács Sándornak 1964-ben sikerült külön szálláshelyet szereznie, ugyanis egészségi állapotára való tekintettel engedélyezték neki, hogy a *Villa Salvator Mund*ban, a szalvátor nővérek házában szállhasson meg, a *viale Mura Gianicolensi* 67. szám alatt. Naplóbejegyzése szerint igyekezett mindent megtenni, hogy ide kerülhessen, mivel 1962-es gyógykezelése alatt nagyon megérintette a nővérek kórházában tapasztalt légkör és szellemiség. A házban állandó szentségimádás volt, és a nővérek a feszített kórházi munka közepette is betértek a kápolnába egy rövid imádságra. Ez az áhítatos légkör nagyon hiányzott Kovács püspöknek, aki a sűrű program között feltöltődésre és elmélyülésre vágyott, azonban erre a *Domus Mariae*ben nem volt lehetőség a sok rendezvény és látogató miatt. Fontos volt a püspök számára az is, hogy voltak ismerősei az intézményben: két magyar nővér, Gyuricza Paula és Haris Valéria személyében. Kovács Sándor Mester Istvántól kért segítséget, hogy a harmadik ülészak idejére a *Salvator Mund*ban kaphasson elhelyezést. Arra hivatkozott, hogy egészségi állapota miatt orvosai szigorú diétát követelnek meg tőle, valamint, hogy a kórház nővéreivel magyarul és németül is meg tudja értetni magát. Mester augusztus 27-én értesítette, hogy az elhelyezését sikerült megoldani. 1965-ben szintén Mester István tett lépéseket a kórházi szálláshely érdekében a zsinati titkárságon. Erőfeszítése sikerrel járt, Paula nővér 1965. augusztus 31-én

⁶⁴ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 175; ZSN I, 37r (szept. 25.), II, 117, 12r (nov. 5.); VGyH Kovács Sándor levele 1963. szeptember 27; EMH Zsinat, Timkó Imre megbízólevelének másolata, 1963. szept. 5; Esty Miklós 1962-ben egy hónapra 10.000 líra költőpénzt kapott, azonban ezt igen kevésnek tartotta, mivel legszükségesebb kiadásai napi 1000 líra körül mozogtak. Vö. EMH SZIT, Esty Miklós levele 1962. nov. 2.

értésítette Kovács püspököt, hogy az igazgatónő biztosította számára a szobát.⁶⁵

A magyar püspökök római jelenlétét nagyban megnehezítette azonban, hogy napjaik a kettős lojalitás feszültségében teltek, és bénítóan hatott munkájukra, hogy egyszerre kellett megfelelniük egyházi és állami elvárásoknak. A magyar állam részéről a magyarországi egyházpolitika és a szovjet blokk békepolitikájának propagálását, valamint a magyar egyház problémáiról való hallgatást várták el tőlük. A Szentszék ezzel szemben valós információkat szeretett volna kapni tőlük a magyar egyház viszonyairól, és római tartózkodásukat a vatikáni keleti politika és a kormánnyal való kapcsolatfelvétel előmozdítására is szerette volna felhasználni. Megoldást kellett ugyanis találni a magyarországi egyházi hierarchia folytonosságának biztosítására, amely probléma egyre sürgetőbbé vált a magyar püspöki kar fokozatos elöregedése és megfogyatkozása miatt. A kialakult helyzetet tovább bonyolította, hogy a Szentszék által kinevezett új püspökök működéséhez az állami hatóságok nem járultak hozzá, és szentelésükre sem kerülhetett sor, mint például Winkler József esetében.⁶⁶ A magyar püspökök zsinati részvételének így tehát az egyik legfontosabb funkciója az volt, hogy a vatikáni döntéshozók minél alaposabb és részletesebb képet kapjanak a magyar egyház helyzetéről, és az egyházpolitikai mozgástér nyújtotta lehetőségekről, amelyek alapján el tudták kezdeni a legoptimálisabb döntések előkészítését.

A zsinaton állami felhatalmazással résztvevő püspökök csekély létszáma, valamint sokéves elzártságuk azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar zsinati küldöttség nem tud majd jelentős kezdeményező szerepet betölteni a zsinati üléseken, arra azonban számítani lehetett, hogy a zsinat progresszív szárnyát fogják erősíteni. A magyar püspökök az elzártság ellenére is igyekeztek a világegyház eseményeit és a kurrens teológiai irodalmat nyomon követni.

⁶⁵ ZSN I, 29r (nov. 21–26.); KSH MI Kovács Sándor levele 1964. június 20., Mester István levele 1964. augusztus 27., Mester István levele 1965. július 23; KSH 4. doboz, Levelezés, Szerzetesnők, Gyuricza Paula levele 1965. augusztus 31; ZSN II, 18rv (szept. 18.); ZSN II, 30rv (szept. 9.).

⁶⁶ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 96–101. Winkler Józsefet 1959-ben nevezte ki XXIII. János pápa szombathelyi segédpüspöknek, azonban szentelésére csak az 1964-es részleges megállapodás aláírása után kerülhetett sor. Vö. a 46. lábjegyzettel.

Kovács Sándor is követte főként a német teológiai irodalmat – amint ez könyvjegyzékéből és Mester Istvánnal, valamint Albert Beucherttel folytatott levelezéséből kiderül – és a legfontosabb munkákhoz sikerült is hozzájutnia. A zsinati javaslatok megismerésének nehézségeit azonban megemlítette Tomek Vince római piarista generálisnak, és minden információért hálás volt neki.⁶⁷

Mozgásterüket tovább nehezítette, hogy a kommunista állambiztonság állandó megfigyelése alatt álltak, és próbálták elszeparálni őket. Kovács Sándort is számos ügynök figyelte.⁶⁸ Mindez hozzájárult a delegáció tagjai közötti megosztottság és bizalmatlan légkör kialakulásához.⁶⁹ A püspökök így sokszor idős korukra és betegségeikre hivatkozva a passzivitásba menekültek, hogy kiterjenek az állami elvárások, és a kellemetlen helyzetek elől. Kovács Sándornak is jó hivatkozási alapul szolgált egészségi állapota, valamint, hogy mind az első mind pedig a negyedik ülészakon is kórházi kezelésre szorult, aminek következtében római tartózkodását az erőgyűjtésre, a gyógyulásra és a pihenésre is fordíthatta. Hazatérve így aktívan foghatott hozzá a zsinati határozatok megvalósításához, amit az állami illetékesek megütközéssel vettek tudomásul.⁷⁰ Nagy segítség volt Kovács Sándor számára Pásztor Lajos személye is, akiben sikerült egy megbízható segítőt találnia, és egyben a magyar delegációtól való függetlenséget is biztosította számára.

⁶⁷ KSH 1. doboz, Személyi iratok, Kovács Sándor könyvhagyatékának jegyzéke, 1972.; KSH TV, Kovács Sándor levele, 1962. április 14. (másolat). Vö. KSH MI. Albert Beuchert a Herder Kiadó bécsi kereskedelmi tanácsadójaként működött az 1950-es évek elején, majd 1955-ben önálló vállalkozást hozott létre Feldkirchben *Associatio perseverantiae sacerdotalis Vindobonensis* néven. A cég a szovjet blokk országaiba is szállított könyvcsomagokat. 1962. október 15-én személyesen is találkozott Kovács Sándorral, aki jó és okos embernek találta a kereskedőt. Vö. ZSN I, 6r (okt. 15.); KSH 6. doboz, Levelezés, Külföldiek, Albert Beuchert; NÉMETH LÁSZLÓ, *Zágon József levelezése két magyar jezsuitával, avagy adalékok a milánói magyar közösség történetéhez*, *Historicus Societatis Jesu, Szilas László Emlékkönyv (METEM Könyvek 62; szerk. Molnár Antal–Szilágyi Csaba–Zombori István)*, Budapest 2007, 358.

⁶⁸ Soós VIKTOR ATTILA, *Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök és a kommunista állambiztonság*, *Vasi Szemle* 62 (2008) 6, 945–953. A püspököket kísérő ügynökök neveit fedőnevükkel együtt közli: FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 281–285.

⁶⁹ A belső megosztottságról és békétlenségről Esty Miklós is megemlékezett, valamint a bizalmatlan légkörre is panaszkodott. Vö. EMH SZIT, Esty Miklós levele 1962. okt. 12., nov. 2., 1963. nov. 11.

⁷⁰ ZSN I, 29r (nov. 21–26.); FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 181–182.

A püspökök passzivitásához az is hozzájárult, hogy sokuknál hiányzott a megfelelő nyelvtudás. Kovács Sándornak is voltak nyelvi nehézségei, hiszen nem tudott olaszul, csupán németül beszélt és megértette a latint. A hivatalos sajtóközleményeket is lassan olvasták, és sokszor a magyar sajtóból tájékozódtak. A nyelvi nehézségek azonban más küldöttségeknek is gondot okoztak. A bostoni bíboros latin nyelvtudásának hiányosságai miatt el sem ment a zsinatra, Spellmann bíboros pedig egyes híresztelések szerint úgy vélekedett, hogy ha a zsinaton csak latinul szabad beszélni, akkor az amerikai püspökök lesznek a néma egyház képviselői. Mindez azonban Kovács Sándor püspököt nem gátolta meg abban – ahogy később majd látható lesz –, hogy német nyelvtudását kamatoztassa, és kapcsolatokat építsen ki. A németajkú főpapokkal való kapcsolatfelvételen nagy segítségére volt László István kismartoni püspök, aki magyar származása miatt magyarul is jól beszélt.⁷¹

A zsinati részvétel a nehézségek ellenére is nagy lehetőség volt a magyar küldöttség számára, mivel első kézből szerezhettek információkat a zsinat munkájáról, a világegyház életéről, valamint új inspirációkhoz juthattak, és új kapcsolatokra tehettek szert. Kovács Sándor csaknem 40 év után ismét eljuthatott Róma szent helyeire, ahol még az 1925-ös szentévi zarándoklat alatt járt először, mint a váci püspök titkára.⁷²

4. RÉSZVÉTEL AZ EGYETEMES ZSINATON

a) Az első ülésszak

A II. Vatikáni Zsinat első ülészaka 1962. október 11-én nyílt meg ünnepélyes keretek között. Kovács püspök naplója szerint már fél 8-kor a vatikáni *Sala Lapidaria*-ban kellett gyülekezniük, majd pedig fél 9-kor indult meg hosszú menetben a 2540 szavazattal bíró, palástot és fehér mitrát viselő zsinati atya a Vatikán bronzkapuján áthaladva a Szent Péter téren keresztül

⁷¹ KSH 46. doboz, Beszámoló, *Kovács Sándor megyéspüspök úr beszámolója az Egyetemes II. Vatikáni Zsinat II. ülészakáról, Zalaegerszeg* (BZe) 6–7.; KSH TV Kovács Sándor levele (másolat) 1962. április 24.; VGyH Kovács Sándor levele 1963. október 26.

⁷² BSz 1962. 1.; ZSN II, 8v (nov. 1.)

a Szent Péter bazilikába. Az összegyűlt püspökök az egész világegyházat képviselték. Amikor beléptek a bazilikába, együtt énekelték a *De Angelis* mise *Credőját*, ami nagy hatást gyakorolt a püspökre: „Megrázóan fönséges volt. Amikor 2500 püspök egy szívvel, egy lélekkel, erős hittel zengi: Credo in unum Deum, patrem omnipotentem.” A processzió végén XXIII. János pápa hordszéken haladt, a bazilika bejáratához érve azonban leszállt róla, és gyalog ment egyszerű trónszékéhez a zsinati atyák között. A pápa bevonulása után a *Capella Sistina* a *Veni Creatort* énekelt, a Szentlélekről mondott szentmisét pedig Tisserant bíboros celebrálta. A pápa pluviáléban, a trónuson vett részt a misén. Ezt követte az evangélium ünnepélyes trónra helyezése, és a hitvallás letétele. Elsőként XXIII. János pápa térdelt le a pápai oltár elé, és az egész zsinat színe előtt mondta el a hitvallás szövegét. Az esemény nagyon meghatotta a résztvevőket, olyannyira, hogy az egyik evangélikus megfigyelő sírva is fakadt. A pápát követően a zsinati atyák is letették a hitvallást, majd közösen elimádkozták a zsinat hivatalos imádságát. Ezután az evangélium hangzott el latin, görög, ószláv és arab nyelven, végül a pápa megnyitó beszéde zárta az 5 órás ünnepséget.⁷³ Ezzel egy időben Kovács Sándor utasítására a szombathelyi egyházmegye minden templomában 5 percen át reggel fél 9-től kezdve harangoztak a zsinat megnyitásának tiszteletére.⁷⁴ Kovács püspök római utasításra több alkalommal imádságot is elrendelt az egyházmegye papságának és híveinek a zsinat eredményessége érdekében.⁷⁵

A Szent Péter bazilikában kialakított zsinati ülésteremben, ahol az ülőhelyeket szentelésük sorrendjében osztották ki a püspökök között, Kovács Sándor a D 396-os helyet kapta. 1963-ban előrébb került a D 358-as helyre. 1964-ben az S 340-es, 1965-ben a D 339-es székét jelölték ki számára.⁷⁶ A zsinat szavazati joggal bíró tagjainak teljes gyűlése, az általános kongregáció 1962-ben – csütörtök és vasárnap kivételével – minden nap délelőtt 9 órától fél 1-ig tartotta gyűléseit, amelyet minden reggel

⁷³ JEDIN, *A zsinatok története*, 164–165; ZSN I, 3^r–4^r (okt. 11.); BSz 1962, 2.; EMH SZIT 1962. okt. 12.

⁷⁴ Vö. SZEHK 1963/IV. 833. (máj. 28.) SZEHK, Kr, 1962/1288. (okt. 4.)

⁷⁵ SZEHK 1962/III. 661. (ápr. 18.); SZEHK, Kr, 1963/1445. (nov. 12.); SZEHK, Kr, 1963/1671. (dec. 30.); SZEHK 1964/I. 186. (febr.18.)

⁷⁶ ZSN I, 1963. szeptember 29; ZSFJ IV

szentmisével kezdtek. Az első ülészak alatt az ülések vezetését a pápa által kinevezett 10 elnökségi tag egyike vezette, és a tervezetek előkészítésére 10 állandó bizottságot állítottak fel, amelynek egyharmadát a pápa nevezte ki, kétharmadát a zsinat választotta meg. A tárgyalásokban a zsinat titkárságán tett előzetes jelentkezés után minden püspök részt vehetett, és kezdetben 10 percben limitálták a hozzászólások időtartamát.⁷⁷

A zsinati ülésekről és római tartózkodásáról Kovács Sándor a kezdetektől fogva naplót vezetett, valamint külön füzetben jegyezte föl a zsinati ülészakokon tartott szavazások eredményeit.⁷⁸ Fennmaradt terjedelmes levelezése is értékes forrása a témának, különös tekintettel a Pásztor Lajossal és a Tomek Vincével váltott levelekre. Fontos információkat tartalmaznak az 1964 januárjában az egyházmegye vasi és zalai papságának tartott beszámolóok szövegei is, valamint a különféle egyházi ünnepeken tartott prédikációiban is számos utalás található a zsinati ülésekre vonatkozóan. A püspök hagyatékában fennmaradtak továbbá Pásztor Edit 1963-ban készített feljegyzései is, amelyek szintén több unikális információt tartalmaznak.⁷⁹ A leggazdagabb forrásanyag a zsinat második ülészakáról maradt fenn, azonban a források bősége ellenére is meg kell állapítani, hogy kevés olyan személyes jellegű megjegyzést vagy elemzést sikerült találni, amely a püspöknek a zsinati reformokkal kapcsolatos részletes álláspontját tartalmazná: zsinati naplójában ugyanis főként csak az eseményeket jegyezte föl vázlatosan, és ritkán fűzött hozzá személyes megjegyzést. Ennek egyik oka az volt, hogy betegségéből fakadó gyengesége miatt nem volt ereje a részletes jegyzetelésre, másrészt pedig meg kellett gondolnia, hogy milyen dolgokat jegyez föl magának, hiszen egy állami ellenőrzés lehetőségét sem lehetett kizárni. Nehezítette a jegyzetelést az is, hogy többször nem lehetett

⁷⁷ JEDIN, *A zsinatok története*, 160–161; ZSN I, 34r (nov. 29.); BSz 1962. 5.

⁷⁸ ZSN I, 1r–35r (1962. szept. 21. – dec. 5.), 36r–52r (1963. szept. 22. – okt. 28.); ZS II. 2r–15r (1963. okt. 28. – nov. 11.), 16r–29r (1964. szept. 14. – okt. 10.), 30r–37v (1965. szept. 8. – dec. 2.); ZSFj 2r–9r (1963. szept. 29. – nov. 22.), 10v–27r (1964. szept. 18. – nov. 20.), 28r–34r (1965. szept. 14.– december 7.)

⁷⁹ Vö. KSH PL, KSH TV; KSH 46. doboz, Beszámoló; KSH 13–14. doboz, Rekollekción 1962–1965.; KSH 16–17. Prédikáció; KSH 42. doboz, Pásztor Edit feljegyzései 1963. okt. 28.–nov. 25. (7f). A szerzőt a kézírás alapján lehetett azonosítani. KSH PL Pásztor Lajos és felesége levelei, 1966. nov. 3., 1967. márc. 29., 1967. aug. 26. (Pásztor Edit kézírásával)

jól hallani a felszólalókat, vagy a latin kiejtés, illetve a gyors beszéd okozott problémát.⁸⁰ A zsinati üléseket követő gazdag programok szintén nem kedveztek a naplóírásnak, mivel este hazaérve inkább pihenésre fordította idejét, minthogy íróasztalhoz üljön. A Rómába, illetve Rómából küldött levelei között is kevés olyan van, amely hosszabban foglalkozna a zsinati tárgyalásokkal, inkább a praktikus dolgok és az érdekes, ámde mellékes részletkérdések találhatók meg bennük. A terjedelmes forrásanyag szűkszavúságának másik oka az volt, hogy a zsinat alatt egyre több olyan sajtótermék jelent meg, amelyben az események részletes és alapos ismertetését és elemzését találhatta meg az olvasó. Ezekből több doboznyi fennmaradt a püspök hagyatékában, és naplóiban is több utalás található arra, hogy a tárgyalások körülményei, a felszólalások ismertetésével együtt a zsinati sajtóban részletesen olvashatók. 1963-ban ráadásul a verbitáknál tett látogatás után rendszeresen megküldték neki a *Domus Mariae*ba a verbita hírszolgálat tájékoztatóit is. A zsinati sajtószolgálattal kapcsolatban 1963-ban úgy vélte, hogy az előző évhez képest jobban informálták az újságokat, megfelelő anyagokat adtak ki a zsinati sajtóügynökség munkatársai, sőt a vatikáni *Pressagentur* ötnyelvű értesítőit jobbnak találta az *Osservatore Romano* tudósításainál. A vatikáni sajtóhivatal beszámolóí tehát a kezdeti száraz és elkendőző számok után a zsinat félhivatalos krónikájává váltak, amely később nagy segítségére volt Kovács Sándornak is, amikor hazatérve a zsinaton történetek ismertetésére készült.⁸¹

Az első ülészak kezdetén a 10 zsinati bizottság tagjait választották meg, amelynek során leszavazták a kúria jelöltjeit, akik így az összes bizottságban kisebbségbe kerültek. Kovács Sándor a bizottsági választások kapcsán beszámolt arról, hogy október 15-én Hamvas Endrét és Tomek Vincét is bizottsági tagnak ajánlotta, azonban nem kerültek be a bizottságokba. Ezt

⁸⁰ Vö. ZSFj 1963, 3r (okt. 8.), 4rv (okt. 9.); KSH KI, Kovács Sándor levele 1963, okt. 16.

⁸¹ KSH 43–45. doboz. Háromféle zsinati sajtótermék található meg a hagyatékban: a zsinati sajtóosztály (*Concilio Ecumenico Vaticano II. Ufficio Stampa, Deutschsprachige Abteilung*) napi németnyelvű tájékoztatói, a holland sajtóügynökség, a *Documentazione Olandese del Concilio* (D-OC) kiadványai, és a Ralph Wiltgen által vezetett verbita sajtóügynökség (*Divine Word News Service*) főként interjúkat tartalmazó anyagai. ZSN I, 42r (okt. 10.), ZSN II, 9r (nov. 3.), ZSFj 5r (okt. 10.); KSH KI, Kovács Sándor levele 1963, okt. 16., nov. 6.; JEDIN, *A zsinatok története*, 162.

követően nehezményezte, hogy október 29-én a *commissiók*ba jugoszláv és szlovák püspököket is kineveztek, magyarokat azonban nem.⁸²

Már az első ülészakon a leghatározottabb programmal és legjobb szervezettséggel a német, francia, osztrák, belga, holland, és svájci püspököket tömörítő csoport, az ún. rajnai csoport rendelkezett. Tagjai a folyamatos egyeztetéseik mellett, országuk legkiválóbb teológusait bevonva, az ülészakok közti időt intenzív előkészítő munkával töltötték. A tanácsadó teológusok közé tartozott a Frings bíboros szolgálatában működő fiatal bonni teológiai tanár, Joseph Ratzinger is.⁸³ Sajnos a rajnai csoporttal kapcsolatosan nem találhatóak részletes feljegyzések a püspök naplójában, habár Kovács Sándor végig a zsinat progresszív szárnyát támogatta. Naplóbejegyzései általában mindössze a progresszív felszólalókat méltató rövid megjegyzéseket tartalmaznak, amelyek azonban rövidegük ellenére is informatívak, hiszen arról tanúskodnak, hogy kik, illetve milyen témák keltették föl a püspök érdeklődését a zsinati üléseken.

Kovács Sándor az első ülészakkal kapcsolatban úgy látta, hogy a zsinat munkája csak lassan indult be, amit azonban természetesnek tartott, hiszen az előző zsinaton félbemaradt témák tárgyalását előről kellett kezdeni. Az első ülészak fő témája a liturgia reformja volt, amelynek során a hozzászólók a népnyelvűség és a koncelebráció bevezetését, valamint a böjti fegyelem enyhítését javasolták. A rajnai csoport szervezettsége már ekkor megmutatkozott, akik szövetségeseket is találtak a reformokhoz, a missziós területek püspökeinek személyében. A liturgikus skéma tárgyalásával kapcsolatban Kovács Sándor október 22-én Montini bíboros felszólalását emelte ki, majd Ottaviani és Ruffini bíborosoknak a latin nyelv megőrzése érdekében tett határozott fellépését. Október 24-én Gracias bíboros és Šeper érsek népnyelvűség bevezetése érdekében tett kemény kiállása keltette föl a figyelmét. Az október 30-ai ülést a legtartalmasabb ülésnek vélte a zsinat megnyitása óta, melynek során Bea és Alfrink bíboros beszédeit páratlan okosnak, Ottaviani bíboros hosszúra nyúlt beszédét pedig – melyet 15 perc után leállítottak – igen fölényesnek találta. November 5-én a liturgikus skémával kapcsolatban Duschak püspök és

⁸² GÁRDONYI, *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*, 343; ZSN I, 6r, 9r (okt. 15., 16., 20., 29.)

⁸³ Uo., 343.

László István felszólalását jegyezte föl, akik az aktív részvétel érdekében a hívek számára is érthető liturgiát sürgették. Fontosnak tartotta felírni egy másik püspök azon véleményét is, hogy nem fejhajtásért jöttek a zsinatra, hanem hogy lelkiismeretük szerint kifejtsék a véleményüket. A liturgikus tervezet III. *caput*jának tárgyalásánál, amely a két szín alatti áldozásról szólt, azt emelte ki, hogy a szentségekben Krisztus és a hívő között személyes és reális kapcsolat van. Sajnálattal írt arról, hogy a kérdés kapcsán egy püspök ízléstelenül szólalt fel, ezért leállították. A gyermekek keresztelésével kapcsolatban a szülőknek és keresztszülőknek tartott katekézis fontosságát emelte ki, amelyet a szentség kiszolgáltatása előtt, a keresztelés szertartásának értelméről és a katolikus nevelésről kell tartani számukra. Az utolsó kenettel kapcsolatban egyetértett azokkal a javaslatokkal, amelyek a szentség pozitív oldalának kihangsúlyozását sürgették, miszerint a beteget a feltámadásra kenik fel. A zsolozsma kérdésében a népnyelvűség bevezetésére, az átokszoltárok elhagyására, és az imaórák összevonására és egyszerűsítésére vonatkozó javaslatokat jegyezte föl, melyekért Frings, Ruffini és Léger bíboros emelt szót, valamint azt a kezdeményezést, hogy a püspök adhasson felmentést a breviárium alól. Az V–VIII. *caput* tárgyalásából Spellman bíboros kitűnő és tárgyilagos felszólalását emelte ki, aki azt javasolta, hogy Jézus imádása legyen előtérben, s ne a szentek tisztelete. A liturgikus tervezet kapcsán feljegyezte még, hogy egy melkita érsek Húsvét ünnepét április második vasárnapjára kérte, egy másik püspök pedig azt indítványozta, hogy Szent Józsefről emlékezzenek meg a szentmisében. Figyelemre méltónak tartotta Döpfner bíboros november 13-ai hozzászólását, aki azt javasolta, hogy a szent zene ügyét utalják püspöki hatáskörbe.⁸⁴ 1962. november 11-én Varjas Győző irodaigazgatónak írt levelében úgy látta, hogy a népnyelvűség bevezetése széles körű támogatást élvez, és a zsinat 95 %-a támogatja a tervezetet. November 20-án arról írt, hogy nem kell törődni azokkal a kifogásokkal, amelyek az új magyar szertartáskönyvet, a *Collectio Rituum*ot érték, mivel az teljesen megfelel a zsinat szellemének, és hamarosan – egészen a kánonig – úgymint magyar nyelvű

⁸⁴ ZSN I, 12r–13r, 17r (okt. 22., 24., 30.), 19r–23r, 26r–27r, 28r (nov. 5., 6., 10., 13); BSz 1962, 2.

lesz a szentmise. A *Collectio Rituum* zsinati szellemiségét november 27-i levelében is megerősítette.⁸⁵

A liturgikus szkéma tárgyalásához Kovács Sándor két ízben is benyújtotta hozzászólását, amelyekben Radó Polikárp bencés szerzetes, nemzetközi hírű liturgia professzor javaslatai tükröződtek. Zsinati naplója szerint november 8-án foglalkozott a tervezetek kidolgozásával, azonban további részleteket nem jegyzett fel, így nem tudni, hogy valóban el is hangzott-e a két szöveg a zsinati üléssteremben. Első beadványában a liturgikus szkéma III. *caput*jához tett javaslatot, és a miseordóhoz kapcsolódóan a prefációk számának növelését kérte. Érvelésében arra hivatkozott, hogy a trienti zsinatot megelőzően majdnem minden misének saját prefációja volt, amelyeket később szinte kivétel nélkül eltöröltek, a 19. századtól kezdve azonban számos esetben kaptak egyházi közösségek engedélyt saját prefáció használatára. A püspök azt szerette volna elérni, hogy az eddig engedélyezetteken kívül legalább adventre, úrnapijára és az egyházi év vasárnapjaira vegyenek be saját prefációkat a misekönyvbe.⁸⁶ Másik javaslatát a szkéma IV. fejezetéhez fűzte, és beadványában azt kérte, hogy részesüljenek teljes vagy részleges búcsúban azok a papok, akik kiszolgáltatták a betegek szentségét. A püspök azzal érvelt, hogy a fizikai munkát végzők, valamint a testben és lélekben szenvedők számára a pápa már biztosított ilyen engedélyt, így a búcsú kegyelmeit azoktól a papoktól sem lehet megtagadni, akik nagy fáradságot vállalnak azért, hogy a szentséget kiszolgáltassák.⁸⁷

1962-es beszámolójában a liturgikus szkéma céljairól és János pápa reformjavaslatairól úgy nyilatkozott, hogy a pápa ki akarja nyitni az ablakot, hogy friss levegő tölthesse meg az egyház életét, s ezért a liturgiából is szeretné elhárítani azokat a merev dolgokat, amelyek a hívek tevékeny

⁸⁵ KSH VGy, Kovács Sándor levele 1962. november 11., november 20., november 27. (A levelek eredeti példányai ismeretlen okokból visszakerültek Kovács püspök hagyatékába.)

⁸⁶ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 184; ZSN I, 24r (nov. 8). Vö. *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani Secundi (AS) I. Periodus Prima. Pars II. Congregationis Generales X–XVIII*, 1970, 241.

⁸⁷ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 184; ASI/II, 370. A liturgikus szkéma IV. *caput*jához benyújtott hozzászólás vázlata megtalálható a hagyatékban: KSH 42. doboz, Beadványok, Ad caput IV. De unctione infirmorum, 1962. november 8.

részvételét akadályozzák. A tevékeny részvételt számos felszólalóhoz hasonlóan Kovács Sándor is fontos reformlépésnek vélte. Már plébánosi működése alatt, és később püspökként is szót emelt a hívek szentmisén való tevékeny és öntudatos részvételéért mind eucharisztikus prédikációiban, mind pedig a püspöki konferenciákon tett felszólalásaiban, amelyek az új magyar szertartáskönyvvel kapcsolatos tárgyalásokon hangzottak el. A témához kötődő zsinati hozzászólások ezért nagy örömet okoztak számára, és megerősítették korábbi törekvéseiben. Szimpátiával figyelte azokat a progresszív kezdeményezéseket is, amelyek az aktív részvétel érdekében a templomokban új liturgikus térrendezési szemléletet vezettek be, és az oltár köré körkörösén helyezték el a híveket, hogy ezáltal még jobban kifejezésre jusson a papság és a hívek közössége is.⁸⁸

Az ülészakon nagy viták kezdődtek az ökumenikus közeledés miatt a Szentírás és a Szent Hagymány viszonyáról, valamint az egyházzól szóló tervezetről, amely a püspökök és a kúria viszonyát igyekezett új alapokra helyezni. Ezekről a vitákról a püspök naplójában nem találni különösebb részleteket, csupán azt jegyezte föl, hogy a *De Ecclesia* szkémát erősen kritizálják. A katekumenátussal kapcsolatban egy indonéz püspök felszólalását említette meg, aki a doktrína helyett a gyakorlati szempontok érvényesítését javasolta, amellyel nagy sikert aratott, és nagy tapsot kapott. Megjegyezte, hogy az üléseken sok színes bőrű püspök is felszólalt, és sokan gondolták úgy, hogy ha valami a nép életéből való és jó, akkor azt őrizték meg. November 28-án Köstner gurki püspök felszólalását emelte ki, aki a keresztények egységéről beszélt, valamint Ancel lyoni segédpüspök beszédét az egység feltételeiről. A leedszi püspök felszólalása is felkeltette figyelmét, aki az éhezők problémáját hozta fel, s kijelentette, ha az egyház vezetői nem hallják meg a szegény Lázár panaszát, az emberek elfordulnak tőlük.⁸⁹

A zsinati ülések kapcsán kitért néhány rendhagyó eseményre is. Október 20-án az egyik fő téma annak a szózatnak a megszövegezése volt, amelyet a zsinat nevében a világ népeihez kívántak intézni. A vitához Hamvas érsek is hozzászólt. Kovács püspök Cicognani bíboros ismételten

⁸⁸ BSz 1962, 2–3.

⁸⁹ ZSN I, 207; 337–347 (nov. 6., 28.)

mérsékelt és bölcs hozzászólását emelte ki. Október 30-án az Indiát ért kínai agresszió okozott nagy megdöbbenést, és megrendítette a püspököt Gracías bíboros, bombayi érsek szózata, amelyben hazájáért szólalt fel. A kiéleződő kubai helyzet is hatással volt a zsinati atyák hangulatára. A béke érdekében János pápa többször felszólalt, október 28-án az Angelus-imádság alkalmával megismételte 25-ei rádiószózatának gondolatait.⁹⁰ A II. Vatikáni Zsinat békeszózatát a szombathelyi egyházmegye templomaiban is felolvasták november 11-én. Hamvas Endre Rómából küldött felhívására Varjas Győző speciális delegátus rendelte el a békeszózat felolvasását, amelyet egy rövidített formában közölt az egyházmegye papjaival.⁹¹

November 6-án Kovács püspök egy érdekes epizódot jegyzett föl. A Kanári-szigetek spanyol püspökét, aki a világ éhezőről beszélt, és Franco ellenzékiéhez tartozott, 6 perc után leállították. A püspök erre hevesen tiltakozott, hogy nem telt le még a rendelkezésére álló 10 perc, azonban Felici érsek – a zsinat titkára – közölte vele, hogy az elnökségnek ehhez joga van, ha egy kérdést egyszer már részletesen megtárgyaltak. Azt is följegyezte, hogy november 14-én sokaknak meglepetést okozott Ottaviani bíboros megjelenése és beszéde a zsinaton, mivel korábban úgy nyilatkozott, hogy nem lép be a zsinat helyszínére.

Kovács Sándor az első ülészak során hiányolta a zsinattal kapcsolatos tájékoztatás megfelelő színvonalát és szervezettségét. Nagyon jó kezdeményezésnek tartotta ezért, hogy november 27-én sajtóértekezletet rendeztek a Vatikánban. Úgy vélte, hogy komoly szükség van a nemzetközi sajtó gyors és pontos tájékoztatására, hogy a zsinat üzenete félreértések nélkül juthasson el a világ országaiba. Különösen a sajtókonferencia végét találta érdekesnek, mivel a résztvevők a zsinat további témáival kapcsolatban fogalmaztak

⁹⁰ ZSN I, 9r (okt. 20.), 15r (okt. 28.), 17 (okt. 30.)

⁹¹ SZEHK, Kr, 1962/1380. (nov. 6.) „Az atyák teljességükben és tisztaságukban akarják a mai kor emberisége elé terjeszteni Isten igazságait. Nem fordítunk hátat a földi gondoknak és nehézségeknek. A hit, a remény és Krisztus szeretete arra ösztönöz bennünket, hogy szolgáljuk testvéreinket. Az egyház nem uralkodni, hanem szolgálni kíván. Abban a reményben, hogy a zsinat munkája következtében a hit fénye még jobban felragyog, a zsinati atyák elvárják, hogy bekövetkezzék a szellemi megújulás, amely serkenti az emberi törekvéseket, szolgálja a tudomány sikereit, a művészet és technika haladását és a kultúra fejlődését.”

meg véleményeket. Első helyen a születésszabályozás, valamint a népesedés kérdése merült fel, majd az éhezés felszámolásának lehetőségeivel, és a béke ügyével foglalkoztak.⁹² Kovács Sándorra nagy hatással voltak a különféle keleti rítusú szertartások is: október 24-én a bizánci rítus nyűgözte le fenséges énekeivel, november 4-én a Montini milánói bíboros-érsek által celebrált ambrozián rítusú szentmise, majd a november 5-ei reggeli maronita rítusú szentmise is igazi kuriózum volt számára. Örömmel vett részt a Szent Péter-bazilikában, a Szent József oltárnál tartott szentségimádásokon, és meghatotta a kínai, indiai és afrikai püspök mély buzgalma, amely mellett eltöprengni látta saját problémáit.⁹³

Kovács püspök az első ülészakról nagy reményekkel tért haza, és a zsinaton felmerülő ellentéteket áthidalhatónak tartotta. Különösen a liturgia megújítása terén tett javaslatok töltötték el bizakodással, és a zsinati munkáról nagy lelkesedéssel számolt be egyházmegyes papjainak és híveinek, a szombathelyi székesegyházban, az adventi és karácsonyi szentmiséken. 1962 adventjén tartott beszámolójában a zsinat céljaként a lelki megújulást és az Isten törvényei szerint való élet belső kifejlődését határozta meg, valamint arra buzdította a szülőket, hogy a nehézségek ellenére is próbálják elvinni magukkal serdülő gyermekeiket a szentmisére, a megpróbáltatások közepette pedig bízzanak Istenben és legyenek türelmesek.⁹⁴

b) A második ülészak

A második ülészakot az 1963 Püünkösdjén elhunyt XXIII. János pápa helyett már az új pápa, VI. Pál nyitotta meg 1963. szeptember 29-én. Kovács Sándor a nyitóüléssel kapcsolatban nehezményezte, hogy elmaradt az ünnepélyes bevonulás, és a zsinati atyák ahelyett, hogy a Szent Péter

⁹² ZSN I, 20r, 28r, 32r (nov. 6., 14., 27.); GÁRDONYI, *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*, 344.

⁹³ ZSN I, 13r, 18r–19r, 24r (okt. 24, nov. 4., 5.)

⁹⁴ BSz 1962, 6; Esty Miklós az első ülészakkal kapcsolatban úgy vélte, hogy a zsinati viták elakadtak, mert olyan apróságokkal bibelődnek, amelyeket helyi szinten kell majd később megoldani. Ennek következtében szerinte két év alatt sem fogják befejezni a munkát, és sommás véleménye a következő volt: „A vége az lesz, hogy a németek és a franciák az asztalra csapnak és megeszik uzsonnára a digókat.” Vö. EMH SZIT 1962. november 12.

téren keresztül vonultak volna be a bazilikába, a *Sala Lapidariá*ból indultak és hosszú folyosókon, majd pedig liften keresztül értek be a zsinati ülésterembe, amelyet fölösleges kellemetlenségnek tartott.⁹⁵ A pápa nyitóbeszédével kapcsolatban feljegyezte, hogy az *Osservatore Romano* kihagyott egy mondatot a beszédből, amely a reményről szólt, és amelyet ő egyértelműen hallott, és fel is írt magának.⁹⁶

A második ülészak elején két fontos változás történt a zsinati munka lebonyolításában. A zsinat hatékonyságának növelése érdekében a zsinati bizottság mellé, az ülések vezetésére négy moderátort neveztek ki Julius Döpfner német, Joseph Leo Suenens belga, Giacomo Lercaro olasz és Gregorio Agagianian örmény bíboros személyében. A bíborosokat Kovács püspök a legtalpraesettebbnek tartotta a feladatra, és érdekesnek találta az új zsinati regulát is. A kinevezésekkel a zsinat progresszív szárnya erősödött meg. A hozzászólások időtartamát is lecsökkentették 10-ről 8 percre, amelyet szigorúan be is tartottak.⁹⁷ A püspök följegyezte, hogy elárastották őket a zsinat hivatalos nyomtatványaival, amit alig tudott végül hazavinni. A liturgikus szkéma átdolgozása 20 különféle füzetet igényelt, amelyeket minden szavazás előtt megkaptak, és pár nap múlva már szavazniuk is kellett róla. A munkát nagyon aprólékosnak és fárasztónak találta, s úgy vélte, hogy nem fognak egyhamar végezni.⁹⁸

A legnagyobb vita az egyházzal szóló tervezet, és azon belül is a püspöki kollegialitás kérdése körül alakult ki. A konzervatívok a pápai primátus csorbítását vélték a háttérben, de voltak olyan törekvések is, amelyek a püspökök jogkörét a püspöki konferenciák javára próbálták korlátozni.⁹⁹ Az első kongregációs ülés szeptember 30-án volt, amelyen már a más vallású megfigyelők mellett, világi hallgatók is jelen voltak. Felici érsek – a zsinat titkára – ismertette a tárgyalásra szánt szkémákat, amelyek az egyházzal, Szűz Máriával, a püspökökkel és az egyházmegyék kormányzásával,

⁹⁵ KSH 46. doboz, Beszámoló, Kovács Sándor megyéspüspök zsinati beszámolója a szombathelyi egyházmegye Vas megyei papságának, 1964. január 15. (BSZ) 5; ZSN I, 38r (szept. 29.)

⁹⁶ „*Quod hodie ad huc spes, cras fortasse res.*” Vö. ZSN I, 39r (szept. 29.)

⁹⁷ BSZ 3-4, 6; ZSN I, 40r (okt. 1.)

⁹⁸ BZe 2-3. (Vö. a 71. lábjegyzettel).

⁹⁹ GÁRDONYI, *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*, 345.

valamint a világiak apostolkodásának témájával foglalkoztak. Elsőként az egyik legnagyobb horderejű tervezet, a *De Ecclesia* szkéma vitája kezdődött el. A szkéma két terjedelmes füzetből állt, amelyhez csatlakoztak a relációk és a hozzászólások alapján készült átdolgozások, az ún. *emendatiók*. A zsinati atyák megegyeztek abban, hogy az egyházzról szóló tervezet tárgyalásra alkalmas. Kovács püspök a szkéma vitájának kapcsán kritizálta Ruffini bíboros hozzászólását és érvelését – akit személyesen amúgy kedves embernek ismert meg –, s aki azért vetette el az egyház kapcsán a *sacramentum* kifejezés használatát, mert azt a modernista Tyrell, jezsuita páter is használta.¹⁰⁰ Október 2-án a pápa és a püspökök viszonyának tárgyalása során Kovács Sándor úgy ítélte meg, hogy a kollegialitást csupán az olasz és a déli püspökök ellenzik, a többség azonban egységes a kérdésben. Nagyszerű gondolatnak tartotta az apostoli kollégium és a püspöki kollégium közötti kapcsolat teológiai összevetését is, a tervezet központi javaslatának pedig a püspöki hatalom megerősítését vélte, és gyönyörűnek találta a harmadik *caput*-nak a laikusokra vonatkozó „Isten népe” kifejezést is. A püspököt megragadta a tervezet megfogalmazásainak mélysége, és örömmel nyugtázta később, hogy a benyújtott hozzászólások és módosítások is nagy távlatokat mutatnak.¹⁰¹ Ruffini bíboros közben tovább védelmezte a primátust, és a püspöki kollégium ellen szólalt föl, amelyre válaszul a német teológusok nagy precizitással kidolgoztak egy elaborátumot, amelyet szigorúan a Szentírásra alapoztak.¹⁰² Megemlítette, hogy az ülésen Bettazzi újonnan kinevezett bolognai segédpüspök, aki az apostoli és a püspöki kollégium egyházzjogi és teológiai alapjait hosszasan sorolta, óriási tapsot kapott. Feljegyezte azokat a terveket is, amelyek azt szerették volna elérni, hogy a püspökök kollegialitásának kifejezésére a Római Kúria fölött egy a pápa és a püspöki konferenciák által kiválasztott püspöki szenátus létesüljön, hogy a püspökök is részt vállaljanak az egész világegyház terhéből, ne csak saját egyházmegyéjük gondjával törődjenek. Félreértésnek tartotta azokat az aggodalmakat, hogy a leendő szenátus tagjai csak hosszú idő alatt tudják elsajátítani a kúriai gyakorlatot. Úgy vélte ugyanis, hogy ezeknek a

¹⁰⁰ BSZ 6–7; ZSN I, 39r (szept. 30.)

¹⁰¹ BSZ 12; KSH KI, Kovács Sándor levele (másolat) 1963. okt. 16., nov. 6.

¹⁰² ZSN I, 41r (okt. 6.)

püspököknek nem az adminisztráció lenne a feladatuk, hanem a tanácsadás, valamint a felmerülő problémák megoldására készített javaslatok kidolgozása. Örömmel vette König bíboros október 7-i beszédét, amely amellett érvelt, hogy a püspöki kollégium és a kollegialitás nem jelent veszedelmet az egyház számára.¹⁰³ Október 8-án Gracias és Ricketts bíboros hozzászólására figyelt föl a püspöki konferenciákkal és a női diakonátussal kapcsolatban, valamint följegyezte egy palesztin érseknek a primátus védelmében mondott beszédét, és elismerően szólt az egyik fiatal belga segédpüspökről, aki helyesen és okosan védte meg a püspöki kollégiumot.¹⁰⁴ Október 10-én a riói bíboros-érsek, és német zsinati atyák felszólalásait jegyezte föl, akik a kollegialitás érdekében emeltek szót. Egy másik érsek beszédét, aki a pápai tévedhetetlenséget hangsúlyozta, kissé túlzónak találta. Följegyezte azt is, hogy egy görög püspök a patriarchátus intézményének kihagyását kifogásolta, valamint hogy Slipj érsek a szegények evangelizálására és a szegényekre való odafigyelésre hívta fel a zsinati atyák figyelmét. Október 22-én Suenens bíboros beszéde ragadta magával, aki a Szentlélekről és ajándékairól, a karizmákról beszélt. A beszédet pompásnak tartotta, és naplójában azt is rögzítette, hogy a bíboros nagy tapsot kapott. Október 30-án egyetértett Léger, Urbani, Cento és Bea bíborosok javaslatával, akik a tervezet szövegének szentírasi hivatkozásokkal való erőteljes megalapozását sürgették.¹⁰⁵ Részletesen beszámolt Frings bíboros november 8-ai felszólalásáról is, amelyben kritizálta a Szent Officiumot, valamint a bizalom és a párbeszéd légkörét hiányolta a kúria részéről. A kritikára Ottaviani bíboros válaszolt, azonban Kovács püspök szerint nagyon szerencsétlen hangot ütött meg, kiabálni kezdett, és Frings bíborost tudatlansággal vádolta. Az volt a benyomása, hogy Ottaviani bíboros fellépése komoly visszatetszést keltett a zsinat résztvevőinek körében. A kúriában előforduló hibákat Kovács Sándor is megerősítette, különösen a különféle felmentések ügyintézésének elhúzódása, vagy a válaszok elmaradása miatt. Elismerte ugyanakkor – látva Mester István és Tóth Gyula kuriális papok munkáját és életvitelét –, hogy a kúria

¹⁰³ BSZ 7–8; BZe 9–12; ZSN I, 42r (okt. 11.)

¹⁰⁴ ZSFj 3r (okt. 8.)

¹⁰⁵ ZSFj 4rv (okt. 10.), 5r (okt. 11.), 6r (okt. 22.), 7r (okt. 30.)

munkatársai szerény körülmények között élnek, és sokat dolgoznak. A heves vitákra reagálva, papjainak tartott beszámolójában úgy vélte, hogy nem kell skizmától tartani, és a külföldi újságok híresztelése nem igazak.¹⁰⁶ Megemlíttette az egyik missziós püspök hozzászólását is, aki azt javasolta, hogy a nunciatúrákat töröljék el, és helyüket a püspöki konferenciák vegyék át.¹⁰⁷ Kovács püspök nagyra értékelte VI. Pál pápa gesztusát, aki arra kérte püspöktársait, hogy mivel ők is apostolutódok, jelenlétében ne vegyék le a pileolust. A gesztussal a pápa a püspöki kollegialitás elismerését és a püspökök megbecsülését szerette volna kifejezni.¹⁰⁸ A szkéma III. fejezetének vitájával kapcsolatban fontosnak tartotta Jules Daem antwerpeni püspök és Ignace Ziadé beiruti maronita érsek hozzászólását is, akik azt szerették volna elérni, hogy a Szentléleknek az egyház életében betöltött szerepét részletesen emeljék ki. Ziadé felhívta a zsinat figyelmét arra, hogy míg a nyugati teológia Krisztus személyét helyezte a központba és jogi keretek között mutatta be az egyházat, addig a keleti Szentlélek jelentőségét és az egyház misztikus vonásait emelte ki.¹⁰⁹

Komoly viták kezdődtek a laikusok általános papságáról, és az állandó diakonátus kérdéséről. Október 4-én Kovács Sándor megalapozottnak vélte a diakonátus visszaállítása érdekében a paphiánnyal és a lelkipásztori munka megnövekedésével kapcsolatban felhozott érveket, és megemlíttette, hogy az afrikai püspökök a brazilokhoz hasonlóan a cölibátus nehézségeire hívták fel a figyelmet. Úgy vélte, hogy a jelentős ellenzék dacára, a nős emberek állandó diakonátusát a többség elfogadta.¹¹⁰ Október 8-án Suenens belga bíborosnak a témával kapcsolatos beszédét nagyon erőteljesnek találta, mivel a diakónusok kérdését a püspöki konferenciák döntési körébe kívánta utalni.¹¹¹ Feljegyezte azt is, hogy mikor a püspökszenteléssel, a püspöki kollégiummal és a diakonátussal kapcsolatos öt pontos kérdésről kellett szavazni, többen bizonytalanok voltak. A negyedik kérdés kapcsán, amely arra vonatkozott, hogy a

¹⁰⁶ BSZ 19–20; BZe 14–16. 18.

¹⁰⁷ KSH 46. Kronológia 5–6.

¹⁰⁸ BZe 5–6.

¹⁰⁹ KSH PL, Kovács Sándor levele (másolat), 1966. febr. 11. 3r.

¹¹⁰ BSZ 8; BZe 12–14. Vö. ZSFj 5r (okt. 10.)

¹¹¹ ZSFj 3r (okt. 8.)

püspöki kollégium hatalma isteni jogú-e, a közelében ülő nottinghami püspök töprengve nézett rá, nem tudta, hogy is szavazzon.¹¹²

Az egyháziról szóló tervezet másik nagy témája a világiak szerepének újrafogalmazása volt, amelynek kapcsán a világiak életszentségre való hivatásának kérdése is előtérbe került. A világiakról szóló fejezet elé kezdetben egy, a szerzetességről szóló fejezetet terveztek. Ezt azonban többen kritizálták félreérthetősége miatt, és azt hangsúlyozták, hogy ki kell emelni, hogy a keresztény tökéletesség minden életállapotban elérhető, valamint, hogy a tökéletesség nem pusztán emberi erőfeszítés, hanem Krisztus szeretete hozza létre a Szentlélek ajándékai által. Végül az új, ötödik fejezet az Általános meghívás az életszentségre címet kapta. Mindez a világiak jelentős felértékelését jelentette a szerzetesi életforma mellett.¹¹³ A IV. *caput* vitájához Kovács Sándor is hozzászólt, és javaslatait egy magyar ciszterci szerzetes, Zakar Polikárp segítségével dolgozta ki – akivel október 27-én a ciszterci generális kúriában találkozott –, majd benyújtotta a zsinat titkárságára. Kovács Sándor számolt azzal, hogy az ülésteremben nem fog tudni felszólalni – mivel a vita már a vége felé járt – ezért hosszabb formában adta be írásos hozzászólását, és bízott abban, hogy a következő ülészakra belekerül az átdolgozott változatba. A beadványt október 29-én lerövidítették.¹¹⁴ A szombathelyi püspök, kecskeméti plébánosi működése nyomán, nagy tapasztalattal rendelkezett a világiak apostolkodásával kapcsolatban. Sok világi hívőt sikerült megnyernie Kecskeméten a városi és tanyai pasztoráció számára, és a különféle egyesületek munkáját is hatékonyan össze tudta hangolni.¹¹⁵ 1963. október 28-án készített hozzászólásában elsőként az életszentségre vonatkozó rész rövidegét kritizálta, és azt javasolta, hogy részletesebben

¹¹² BSZ 18; BZe 25.

¹¹³ SZABÓ FERENC, *Lumen Gentium. Dogmatikus Konstitúció az egyháziról (1964)*, A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából 1962–2002. A zsinati dokumentumok áttekintése és megvalósulása (szerk. Kránitz Mihály), Budapest 2002, 91–115, 106; KELEMEN VENDEL, *Lumen Gentium. Dogmatikus konstitúció az Egyháziról. Bevezetés*, A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai (Szent István Kézikönyvek 2; szerk. Diós István), Budapest 2000, 113–120, 136.

¹¹⁴ BSZ 10., 12–13; ZSN I, 52r (okt. 27.); ZsFj 7r (okt. 28.); KSH 42. d., Pásztor Edit feljegyzései, 1r.

¹¹⁵ Vö. KOVÁCS SÁNDOR, *Világi apostolok Kecskeméten*, Vácgyházmegyei Papok Közlönye 1 (1943) 3, 33–35.

fejtsek ki a kérdést, mivel olyan röviden és homályosan van megfogalmazva, mintha nem a hívek teljességére vonatkozna. Az életszentség ugyanis nem egyesek kiváltsága, hanem az egyház minden tagja meg van hívva rá, alapja pedig a megszentelő kegyelem. Úgy vélte, hogy a hívekben tudatosítani kell, hogy a megszentelő kegyelem állapotában éljenek, amelyhez szükséges, hogy minél jobban megismerjék a hit igazságait. Fokozatos fejlődésre van szükség, amelynek eszköze a gyakori szentáldozás, és a rendszeres és elmélkedő szentírásolvasás. Szükség van továbbá a modern ember életkörülményeit figyelembe vevő lelkiségi irodalomra, amely lehetővé teszi, hogy ott, „ahol a hivatásbeli munkáját végzi, Krisztussal egyesülve teljesítse munkáját”. A püspök javasolta annak kiemelését is, hogy a tökéletességet nem saját erőből kell elérni, hanem a kegyelem eszközeivel. Kovács Sándor világosan látta azonban – amint ez naplójában is olvasható – a technikai fejlődésnek a vallásos életre és gondolkodásra gyakorolt kockázatait és negatív hatásait, és különösen a technika eredményeitől elkapatott fiatalság közönyét és nihilizmusát tartotta az egyik legnagyobb kihívásnak. A fejezetnek az evangéliumi tanácsokkal foglalkozó részéhez is hozzászólt. Azt javasolta, hogy a szegénység tanácsa nyerjen egy egészen újszerű megfogalmazást és megvilágítást, mivel a pontatlan megfogalmazás félreértéseknek adhat alapot. Szerinte ki kell hangsúlyozni, hogy a szegénység tanácsa nem akarja megakadályozni, hogy a világ éhezői emberhez méltóbb életkörülményekhez jussanak, hiszen minden embernek joga van az emberhez méltó életre, és az evangéliumi szellemű szegénység végső soron azt jelenti, hogy áldozatot tudunk hozni mások érdekében. A beadvány végén azt kérte, hogy a IV. *caput*ot adják vissza a *commission*nak átdolgozásra.¹¹⁶ A püspök hozzászólása csatlakozott a fejezet többi kritikusanak gondolatmenetéhez és javaslatához. Felvetései a többiekéhez hasonlóan belekerültek az átdolgozott tervezetekbe, s így visszatükröződnek a harmadik ülészakon megszavazott, egyik legfontosabb zsinati dokumentumnak, a *Lumen gentium* kezdetű dogmatikus konstitúciónak a szövegében.¹¹⁷ Pásztor Edit november 14-ei

¹¹⁶ KSH 46. doboz *Animadversiones ad caput IV. schematis de Ecclesia* a Sandor Kovacs episcopo Sabariensi /in Hungaria/ factae, quas in Aula Conciliari proferre desiderat. Roma 1963. október 28. Vö. AS II/IV. 234–237; ZSN II, 8r (nov. 1.)

¹¹⁷ Vö. *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, 182–187.

feljegyzése szerint, a téma tárgyalását követően Ralph Wiltgen interjút szeretett volna készíteni Kovács Sándorral a világiak apostolkodásával kapcsolatban szerzett kecskeméti tapasztalatairól. A verbita szerzetes sajtóközpontjának egyik kiemelt profilja volt a többi zsinati orgánium mellett, hogy a világegyház életét püspöki interjúkon keresztül mutassa be. Az interjú sorsa egyelőre azonban ismeretlen, a püspöki hagyatékban fennmaradt sajtóanyagban nincs nyoma további információknak.¹¹⁸

Az egyházzól szóló szkéma kapcsán szintén komoly vitákat generált. A protestánsok felé való nyitás érdekében voltak, akik nem támogatták, hogy Szűz Máriával külön zsinati dokumentum foglaljokzon. König bíboros azt indítványozta, hogy a Szűz Máriára vonatkozó szkémát illessék bele az egyházzól szóló tervezetbe, annak egyik fejezeteként. A konzervatív csoportok ezt a lépést a protestáns szellem beszüremkedésének és a téma degradálásának tekintették. Kovács püspök ezzel szemben egyetértett König bíboros javaslatával, érvelését nagyon alaposnak és átgondoltnak találva. A javaslatot végül meg is szavazta a zsinat. A kérdéssel kapcsolatban a püspök megemlített egy érdekes epizódot is. A szavazás előtti napokban Karl Rahner felkereste a *Domus Mariae* – ahol a magyar zsinati atyák is laktak – és előadást tartott a Szűz Mária szkémáról. Kijelentette, hogy nekik komoly tapasztalataik vannak a protestánsokkal való együttélésekről, és hogy a kérdést nem szabad sem minimalizálni, sem maximalizálni. Kovács Sándor is úgy vélte, hogy az ellentétek kiélézése helyett a közeledésre van szükség, amelynek érdekében ésszerű engedményeket lehet tenni.¹¹⁹

Kovács püspök néhány feljegyzés erejéig a zsinati tárgyalások egyéb témáit is érintette. Az egyházmegyék kormányzásával kapcsolatban azt emelte ki, hogy a nagy egyházmegyék felosztásánál és a segédpüspökök kinevezésénél ügyelni kell arra, hogy a püspök segítőinek joghatóságuk és meghatározott jogkörük is legyen. Megemlítette azt a sokat vitatott javaslatot is, amely az idős püspökök 75 éves korukban történő nyugdíjazásáról szolt. A püspök úgy látta, hogy Suenens bíboros – aki nagyon szorgalmazta a változtatást – igencsak magára maradt, és kezdeményezése komoly

¹¹⁸ KSH 42. d. Pásztor Edit feljegyzései, 37. Vö. KSH 45. d. Divine Word News Service.

¹¹⁹ BSZ 16; BZc 19–20.

akadályokba ütközött.¹²⁰ Az állam és az egyház kapcsolatával foglalkozó felszólalásokból azokat emelte ki, amelyek a szeparáció pozitívumait hangsúlyozták, és megemlítette a lódzi püspök és a dél-amerikai püspök beadványát is.¹²¹

A vegyes házasságok ügyében Hamvas Endre jelentkezett hozzászólásra a magyar delegáció részéről, amelyet azonban nem tudott elmondani. Kovácsot kérte meg a helyettesítésre, aki azonban gyengélkedése miatt nem tudta vállalni, így a hozzászólás írásban maradt.¹²² Zsinati beszámolójában Kovács Sándor az ökumenizmus kérdése kapcsán Hans Küng 1957-ben a megigazulásról írt nagy művét említette meg, amelyben Karl Barth református teológus dogmatikájából vett át gondolatokat. Az ökumenizmust ért kritikákkal szemben reményét fejezte ki, hogy egyre szaporodnak majd azok, akik a zsinat ökumenikus törekvéseit megértik. Kiemelte továbbá VI. Pál pápa 1964 elejére tervezett szentföldi útját is, amelyet nagy előrelépésnek vélt a keresztény egyházak közti közeledés és párbeszéd útján.¹²³

A liturgikus konstitúció tárgyalása kapcsán megemlítette az osztrák püspökök szervezettségét és aktivitását. König bíboros büszke volt arra, hogy számarányukhoz képest sokat tudtak szerepelni és hatékonyan tudtak fellépni. A liturgikus konstitúciót 1963-ban megszavazták, és a pápa jóváhagyta. Kovács püspök legfőbb értékének azt tartotta, hogy a hívek aktív részvétele előtérbe került, a Szentírás pedig nagyobb szerepet kapott annak érdekében, hogy a szentmise a hit iskolája legyen. Pásztor Lajosnak írott egyik későbbi levelében azonban a konstitúcióval kapcsolatos hiányérzetének adott hangot. Úgy vélte, hogy a konstitúcióban nem lett elég hangsúlyosan kiemelve a Szentlélek szerepe, valamint a szöveget dogmatikailag túl szűkszavúnak találta.¹²⁴ Zsinati beszámolójában papjait biztosította arról, hogy a népnyelvűség bevezetésétől nem kell félni, hiszen: „nem erőszak ez, s azt a püspöki konferenciák fogják majd előre

¹²⁰ BSZ 7–9, 14; BZe 24.

¹²¹ KSH 46. Kronológia 5–6.

¹²² FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 189.

¹²³ BSZ 24–25. A történelmi találkozásról Pásztor Lajos később részletesen beszámolt a püspököknek a római források alapján, kiemelve a pápa ajándékainak szimbolikus üzenetét. Vö. KSH PL, Pásztor Lajos levele 1964. február 15.

¹²⁴ KSH PL, Kovács Sándor levele (másolat), 1966. február 11.

megtervezni, papjaink, testvéreink meghallgatása után, hogy mennyiben és hogy akarjuk a nép nyelvét bevinni a liturgiába.” Kiemelte az egyetemes könyörgések bevezetését, és a keleti rítusok gazdagságát, nehezményezve a hazai gyakorlatot, hogy a szentmise végén elhagyják az utolsó evangéliumot és a Leo-imákat. Papjait azzal biztatta, hogy ne féljenek attól, hogy a szentmise liturgiáját felforgatják, és az új elemektől sem, hisz azok a keleti szertartásokban mind jelen vannak. Az osztrák püspökök aktivitásáról megjegyezte, hogy a liturgikus konstitúciót már Rómában lefordították és bilingvis formában kinyomtatták a vatikáni nyomdában, amelyhez egy tájékoztató írást is csatoltak. Kovács Sándor Rómából hazafelé a vonaton kért egy példányt mindkét dokumentumból László István püspöktől, amelyet később a liturgikus konstitúcióról szóló körlevél készítésekor használt fel.¹²⁵

Két levél arról tanúskodik, hogy Kovács Sándor tervbe vette Székely László plébános javaslatának benyújtását, aki azt kérte, hogy a betegek kenetét a papok saját maguknak is kiszolgáltathassák hasonlóan az Eucharisziához. A kérelmet azzal indokolták, hogy a papok gyakran közlekednek autóval a forgalmas utakon, és előfordulhat olyan helyzet, amikor szükség lehet az említett engedményre. A beadvány további sorsáról azonban nem maradt feljegyzés, így nem tudható, hogy elkészült-e egyáltalán.¹²⁶ Egy másik levélből arról értesülhetünk, hogy a szombathelyi püspök tervbe vette, egy a Szentírással kapcsolatos beadvány elkészítését, amelyet a harmadik ülészakon szeretett volna beadni, mivel 1963-ban más témák voltak a zsinat előtt. Sajnos erről a kezdeményezésről sem áll rendelkezésre jelenleg bővebb információ. A szövegből arra lehet következtetni, hogy nem a *De Ecclesia* szkéma IV. *caputjához* benyújtott javaslat vonatkozó részét kell érteni az említett félmondat alatt.¹²⁷ Kovács Sándornak ezen az ülészakon is nagy élményt jelentettek a keleti rítusú szertartások. Október 15-én mozarab rítusú szentmisén, 16-án pedig csengettyűkkel és dobokkal

¹²⁵ BSZ 23–24; BZe 26–28.

¹²⁶ VGyH, Varjas Győző levele 1963. október 28. (másolat); Kovács Sándor levele 1963. november 13.; KSH KI, Konkoly István levele, 1963. nov. 21., nov. 22.

¹²⁷ Vö. VGyH, Kovács Sándor levele, 1963. október 29.

gazdagított kopt liturgián vehetett részt, majd november 6-án az etióp szertartásokkal is megismerkedhetett.¹²⁸

A zsinati ülészak végén, miután elfogadták a tömegtájékoztatósi eszközökről szóló instrukciót és a liturgiáról szóló konstitúciót, a püspök úgy vélte, hogy nincs szükség a zsinat mielőbbi befejezésére és a zsinat befejezése után is szükség lesz a tapasztalatcserére és az összejövetelekre, hogy a világ püspökei bizonyos időközönként megvitathassák az egyház problémáit.¹²⁹ Pásztor Lajoshoz intézett leveleiben arról írt, hogy a zsinati ülészak új távlatokat nyitott számára, és lélekben megifjodva tért haza. A zsinat egyik fő elemének a Krisztus-központúságot tartotta, s úgy gondolta, hogy nem kell siettetni a munkát, mivel a zsinatot nem aktákban mérik. A kegyelmi tavaszban reménykedett továbbá, mivel a világnak – véleménye szerint – odafordulásra és közvetlenségre van szüksége.¹³⁰ A zsinat célját a II. ülészak után zalaegerszegi beszámolójában a következőkben fogalmazta meg: „a zsinat szelleme semmi mást nem akar – a megújító szelleme – mint, Krisztus éljen bennünk és híveinkben: nagyobb látókörrrel, nagyobb hittel, nagyobb reménységgel, nagyobb szeretettel és odaadóbb munkával.”¹³¹

c) A harmadik és negyedik ülészak

Az utolsó két *sessió*ról sajnos kevés érdemi feljegyzés maradt, mivel – ahogy már volt szó róla – 1964-ben a részleges megállapodás körüli tárgyalások és az azt követő püspökszentelések miatt, 1965-ben pedig a püspök aranymiséje miatt szorult háttérbe a zsinati üléseken való részvétel, ráadásul a negyedik ülészak alatt gyógykezelésre szorult a püspök. Az ülészakokról így az 1963-ashoz hasonló, részletes beszámoló nem készült, csak a püspök naplói és prédikációi őriztek meg néhány szűkszavú feljegyzést és epizódot. Sajnos így a zsinat legválságosabb pillanatait, a konzervatívok és a progresszívek közt kialakuló patthelyzetet sem örökítette meg naplójában, de feltehetően nem is akarta részletezni a nehézségeket.

¹²⁸ ZSFj 5v (okt. 15, 16.), 23r (nov. 6.)

¹²⁹ BZe 2–3.

¹³⁰ KSH PL, Kovács Sándor levele (másolat), 1964. febr. 9., ápr. 18., jún. 4.

¹³¹ BZe 38.

A harmadik ülészak ülésein ugyanis, az összeszerveződött konzervatív tábor és a progresszívek között megmerevedtek az álláspontok, mind a vallásszabadság és a nem keresztény egyházakhoz való kapcsolat, mind az egyháztani szkéma és a püspöki kollegialitás kérdésében. A helyzetet látva VI. Pál pápa úgy döntött, hogy a zsinat kudarcának elkerülése érdekében a vitákat legfelsőbb tekintélyként maga dönti el. A haladók ezt törekvéseik letöréseként értékelték, és a november 16.–21. közötti napokat fekete hétnak keresztelték el, amely a zsinat legsúlyosabb válságát hozta. A pápa el akarta halasztani a vallásszabadságról szóló tervezetet, és a megszavazott módosításokkal szemben csak az általa jóváhagyottakat engedte betenni az új tervezetbe.¹³²

Kovács Sándor már a harmadik ülészak elején úgy látta, hogy valószínűleg nem fogják lezárni 1964-ben a zsinatot, mivel bőséges anyagot kaptak a zsinati titkárságtól, valamint a folyamatokat fékezi a kúria. A *De Ecclesia* szkéma III. *caput*-ját ugyanis jelentősen átdolgozták, amelyre a német teológusok nem reagáltak és hallgattak.¹³³ Szeptember 21-én Cleven kölni segédpüspök felszólalása volt gondolatébresztő számára, amelyben a zsinat szerepéről beszélt. Szeptember 24-én a vallásszabadságról König bíboros beszédét emelte ki, aki úgy nyilatkozott, hogy a totalitarizmus fokmérője a vallásszabadság érvényesülése. A beszédet a magyar követség fogadásán kifogásolták is a követségi tisztviselők, mire Kovács püspök Hamvas Endrével együtt bizonygatta az illetékeseknek, hogy a bíboros nem bántott senkit.¹³⁴ Nagy bölcsességgel felépített beszédnek tartotta Čekada szkopjei püspök vallásszabadsággal kapcsolatos felszólalását, akivel a zsinati ülésteremben meg is ismerkedett. Feljegyezte még a kérdésről egy vietnami püspök beszédét, amit igen helyesen felépítettnek talált, valamint egy afrikai érsek felszólalását, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a világiak apostolkodásánál is tekintettel kell lenni a vallásszabadságra. A témával kapcsolatban elismerően jegyezte fel füzetébe az új krakkói érsek Karol Wojtyła felszólalását is, és az

¹³² GÁRDONYI, *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*, 345–346.

¹³³ ZSN II, 18v (szept. 19), 19v–20r (szept. 21.); EMH Zsinat, Kovács Sándor képeslapja 1964. szept. 20.

¹³⁴ ZSN II, 19v–20r (szept. 21.), 21v–22r (szept. 24., 25.); ZsFj 12v (szept. 24.)

érsek beszédének indítását jónak találta.¹³⁵ Október 8-án feljegyezte, hogy egy fiatal néger érseket megtapsoltak, valamint, hogy De Smedt püspök a vallásszabadság kapcsán a világiak apostolkodásáról beszélve azt hangsúlyozta, hogy a modern ember kényes a szabadságára, így erre figyelemmel kell lenni. A nap szónokai közül ismét feljegyezte a krakkói érsek beszédét, s végül megemlíttette Bettazzi bolognai segédpüspök hozzászólását, aki a vallásszabadság deklarálásával kapcsolatos aggályokat idejétmúltján tartotta a világban történő változások fényében. A segédpüspök lelkes beszédét kissé sztárszerűnek látta.¹³⁶ Október 12-én egy bencés szerzetes kemény, tanúságtevő beszédét emelte ki, másnap pedig egy melchita érsek hozzászólására figyelt föl, aki logikus és világos beszédben értekezett az egyházközségek keleti gyakorlatáról. November 5-én Cserháti József és Döpfner érsek beszélgetésének volt szemtanúja, november 9-én pedig egy keleti vikárius missziókról szóló beszédét értékelte nagyra. A szerzetesekkel kapcsolatos felszólalások közül Suenens bíboros és Čekada püspök bölcs beszédét emelte ki. Az ülészak ideje alatt aláírásával támogatta – Hamvas Endrével és Klempa Sándorral együtt – azt a beadványt is, amelyben Szűz Mária közbenjáró, közvetítő szerepét hangsúlyozták.¹³⁷

A harmadik ülészak a nehézségek ellenére is emlékezetes volt Kovács Sándor számára, ugyanis november 11-ére – Szent Márton ünnepére – őt kérték fel az evangéliumos könyv ünnepélyes intronizációjára. A püspök hagyatékában a felkérő levél, és számos fotó is fennmaradt az eseményről. Két gyertyavívó és két másik pap kíséretében a bazilika főhajóján keresztül, a tribünön kétoldalt álló zsinati atyák között vonult a nyitott evangéliumos könyvvel a Bernini oltárhoz, és elhelyezte az előtte felállított trónuson a díszes kiállítású kötetet. Pásztor Lajos 1963 karácsonyán a zsinaton használt könyvről egy albumot küldött ajándékba Kovács Sándornak, amelyet a vatikáni kiadó jelentetett meg, és több színes fakszimilét is tartalmazott.¹³⁸ A harmadik ülészagnak volt egy

¹³⁵ ZSN II, 20v (szept. 23.); ZSFj 12r (szept. 23.), 13r (szept. 25.)

¹³⁶ ZSFj 16v (okt. 8.)

¹³⁷ ZSFj 17r (okt. 12.), 18r (okt. 13.), 24r (nov. 9.), 25r (nov. 11, 12.); AS III/I. 180–181.

¹³⁸ KSH I. doboz, Levelezés, Szentszéki levelezés, Sacrosanctum Oecumenicum Concilium Vaticanum II. Secretaria Generalis, 1964. november 10.; KSH 35. doboz, Fotók, II. Vatikáni

másik emlékezetes momentuma is. A püspök jó barátja, Pásztor Lajos és felesége Edit, hallgatóként részt vehettek a zsinat egyik ülésén. Nagy élmény volt számukra, azonban nagyon lehangolta őket több klerikusnak a részvételükkel kapcsolatban tanúsított közömbössége.¹³⁹

Az utolsó ülészacról Kovács Sándor megosztva készített beszámolót segédpüspökével, Winkler Józseffel. Ő a *sessio* jelentősebb történéseit mutatta be, püspöktársa pedig a zsinati határozatokat ismertette. Sajnos ez alkalommal is csak néhány vázlatos feljegyzés maradt fenn naplójában a zsinati ülésekről. Ennek egyik fontos oka az volt a püspök aranymiséje mellett, hogy a negyedik ülészak különbözött az előzőektől, mivel a bizottsági munka került előtérbe, hogy megfelelően elő tudják készíteni a dokumentumokat. Az általános kongregációkat ezért többször is hosszabb szünetekkel szakították meg, és a zsinati üléseket többnyire csak a szavazásokra használták.¹⁴⁰

Kovács Sándor naplójában azt írta, hogy az utolsó ülészak kezdete előtt komoly aggodalmakra adott okot VI. Pál pápa két megnyilatkozása is. A Domitilla katakombában Pál pápa a vértanú egyházakról mondott beszédet, amely egyértelmű üzenet volt a szovjet blokk felé. A másik határozott pápai megszólalás a *Mysterium fidei* enciklika szeptember 11-ei megjelentetése volt, amelyben a pápa az ún. holland aktus kapcsán támadt félreértéseket igyekezett tisztázni. Az enciklika világos tanítást fogalmazott meg azzal a kísérlettel szemben, amellyel egyes csoportok, különösen Hollandiában az eucharisztikus átlényegülés dogmáját igyekeztek felpuhítani. A pápa hangsúlyozta, hogy az egyháznak semmi oka sincs arra, hogy feladja jól bevált hagyományait. Kovács Sándor szerint az enciklika hangneme a reformoktól való visszalépést jelentett, és általános aggodalmat keltett, sokan úgy érezték, hogy János pápa szelleme meghalt. A félelmekre Pál pápa a zsinat nyitóülésén mondott beszédében reagált. Kinyilvánította elkötelezettségét a reformok mellett, és Kovács püspök úgy látta, hogy a beszéddel sikerült eloszlatnia a kétségeket. Őt is meglepte

Zsinat; ZsFj 25r (nov. 11). Vö. AS III/I. 122.; KSH 46. Pásztor Lajos küldeményei; ROMEO DE MAIO, *Das Evangelienbuch auf den oekumenischen Konzilien*, Vatikán 1963. A zsinaton használt evangéliumos könyv a Vatikáni Könyvtár *Urbinae Latinius* 10 jelzetű kódexe volt.

¹³⁹ KSH PL, Pásztor Lajos levele 1964. dec. 23.

¹⁴⁰ JEDIN, *A zsinatok története*, 199. 204.

Pál pápa bejelentése, amellyel összehívta a püspöki szinódust. A pápa és püspökök kollegiális együttműködése kapcsán úgy vélte, hogy Columba Marmion bencés apát műveiben fellelhető lelkületre lenne szükség, amely mindent Jézussal egységben tesz, valamint, hogy nem fejbőlintó Jánosokra van szükség, hanem valódi egyházhűsége.¹⁴¹

A negyedik *sessio* alkalmával a konzervatívok a vallásszabadságról szóló tervezet ellen erőteljesen felléptek, mert azt a katolikus hit leminősítéseként értékelték, valamint nagy vitákat generált az ún. 13-as szkéma, amely az egyháznak a modern világban betöltött szerepével kapcsolatban igyekezett útmutatást megfogalmazni. A szeptember 21-e és október 8-a között zajló vita során kifogások érték a tervezet homályos megfogalmazásait, túlzott optimizmusát, ugyanakkor hiányolták annak részletezését, hogy mi is az egyház üzenete a világnak. A zsinati atyák egy népes csoportja hiányolta az ateizmus, különösen az ateista kommunizmus elítélését. Október 9-én 450-en a zsinati elnökséghez benyújtott külön beadványban is kérték ezt, azonban a kommunizmus elítélésére irányuló petíciót a zsinat titkársága elfektette. Pál pápa igyekezett elhalasztani a vallásszabadságról, vegyes házasságokról és a születésszabályozásról szóló vitát, illetve megakadályozni a helyzet további kiéleződését. A cölibátussal kapcsolatosan megtiltotta a nyilvános hozzászólásokat, s csak írásbeli véleményeket engedélyezett.¹⁴² A kiélezett vitákat Kovács Sándor nem örökölte meg naplójában, szeptember 27-e után pedig egyáltalán nem jegyzetelt semmit, mivel nem tartotta különösebben fontosnak azt, s főleg aranyisérére készült. Szombathelyi beszámolójában így csak VI. Pál október 4-ei történelmi ENSZ beszédéről, és az 1054-es kiközösítési bulla semmisnek nyilvánításáról emlékezett meg, amelyet december 7-én, I. Athenagoras konstantinápolyi pátriárkával közösen tettek meg, egy rendkívüli szertartás keretében Rómában és Konstantinápolyban.¹⁴³

Az utolsó ülészak történetéhez tartozik még az is, hogy Kovács Sándor két hozzászólást is aláírásával támogatott. Szeptember 28-án Alfred Bengsch berlini érsek-püspök beadványát írta alá, aki az Egyház a mai világban

¹⁴¹ JEDIN, *A zsinatok története*, 199; ZSN II, 337v (szept. 14., 15.)

¹⁴² JEDIN, *A zsinatok története*, 207; GÁRDONYI, *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*, 346.

¹⁴³ ZSN II, 36r (szept. 27.); KSH. 46. Beszámoló, Kovács Sándor beszámolója a negyedik ülészakról 1965. 3–8.

téma tárgyalásával kapcsolatban a dialógus szükségességét hangsúlyozta. A magyar püspökök közül a dokumentumot aláírta Brezanóczy Pál, Cserhádi József, Winkler József és Ijjas József is. A másik hozzászólást egy brazil püspök, David Picão santosi coadjutor püspök nyújtotta be a pápi étellel kapcsolatos tervezethez, amelyet Kovács Sándor szintén aláírt.¹⁴⁴ Az ülészek végén, december 7-én négy zsinati dokumentum zárószavazására és pápai jóváhagyására került sor, majd másnap ünnepélyesen lezárták a Katolikus Egyház 21. egyetemes zsinatát. VI. Pál pápa a zsinat lezárása alkalmából egy pápai címerrel ékesített, kis evangéliumos könyvet ajándékozott Kovács Sándornak.¹⁴⁵ Pásztor Lajosnak a zsinat lezárása után írt levelében a püspök úgy látta, hogy a zsinati reform megvalósítását először a püspökökön kell kezdeni, majd a papokon folytatni, és csak ezután adni a híveknek.¹⁴⁶

Kovács Sándor a zsinaton zajló eseményekről a szombathelyi püspöki aulát is rendszeresen tájékoztatta, hazatérve pedig koronagyűléseken és a székesegyházban tartott prédikációk keretében igyekezett átadni a zsinat tanítását papjainak és híveinek. Törekvéseit azonban nehezítette, hogy a hívekkel való találkozásra főként csak a templomokban nyílt lehetőség, s így a zsinati tanítás közvetítése is keretek közé volt szorítva. Az állam azonban ezt a korlátozott aktivitást is aggodalommal figyelte, és nehezményezte a püspök magatartását.¹⁴⁷ Kovács püspök az események rögzítése céljából, és a zsinati beszámolóinak segédanyagaként folyamatosan gyűjtötte a különféle zsinati újságokat és információs anyagokat. A zsinati teológia hazai megismertetése és saját maga képzése érdekében is, a különféle zsinati tervezetek és javaslatok mellett, a zsinat progresszív teológusainak főként német nyelvű szakmunkáit igyekezett beszerezni. Az újdonságokról általában Tómek Vince és Pásztor Lajos tájékoztatták Rómából. Fontosak voltak továbbá Pásztor Lajos különféle küldeményei is, aki a jelentősebb, nagy visszhangot kiváltó olasz újságcikkeket

¹⁴⁴ AS IV/II. 653–659.; AS IV/V. 437., 540.

¹⁴⁵ JEDIN, *A zsinatok története*, 207–208. Vö. KSH 42. d.

¹⁴⁶ KSH PL, Kovács Sándor levele (másolat) 1966. febr. 11.

¹⁴⁷ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 216.

magyar fordításban is postázta Szombathelyre.¹⁴⁸ A püspök halálakor készített egyik leltárban, amelyben magánkönyvtárának köteteit vették számba, számos munka található Karl Rahnertől, Joseph Ratzingertől, Hans Küngtől, Romano Guardinitől, valamint több kötet a zsinat ülészakjainak történetéről is. Naplójában néhány helyen feljegyezte, hogy a Herder Kiadó római könyvesboltjában is vásárolt könyveket. A könyvek nagy részét azonban nem ő hozta haza, hanem Mester István, valamint osztrák és német könyvkereskedők segítségével rendelte meg és jutott hozzájuk, Hans Küng egyik könyve beszerzésének érdekében pedig a Tübingenben tanító Gánóczy Sándor segítségét kérte.¹⁴⁹

Osszegezve tehát megállapítható, hogy Kovács Sándor erejéhez mérten igyekezett követni a zsinati üléseket, és a szavazásoknál a zsinat reformszárnyát támogatta. Három alkalommal hozzászólást is készített két zsinati tervezethez, azonban a magyar küldöttség csekély méretei, a sokéves elzártság hátrányai, egészségügyi problémái és az állami elvárások korlátozó hatása miatt jelentősebb szerepvállalásra nem nyílt módja. A zsinat általános kongregációin való részvétel, valamint a különféle háttérbeszélgetések fontos inspirációt jelentettek számára, és a zsinaton való jelenlét alkalmassá tette a püspököt arra, hogy hazatérve a zsinati tanítást egyházmegyéjében is továbbadhassa, s az egyházi élet elmélyülését és megújulását szolgálhassa.

d) Tárgyalások a pápával és a szentszéki hivatalokkal

A zsinati üléseken való jelenlét mellett a magyar püspökök részvételének másik fontos szerepe az volt, hogy a sokéves elzártság után személyesen találkozhassanak a pápával, és közvetlenül adhassanak felvilágosítást a korlátok közé szorított és üldözött magyarországi katolikus egyház helyzetéről. Számos rendezetlen kérdés várt megoldásra. A püspöki kar elöregedése és megfogyatkozása miatt a legfőbb feladat a magyarországi

¹⁴⁸ Vö. KSH TV; KSH PL; KSH 46. d., Pásztor Lajos küldeményei. (*Messaggero* 1963. okt. 26-i cikke a laikus apostolkodásról, *La Stampa* 1964. nov. 22-i száma egyháztani kérdésekről, Karl Rahner, Yves Congar, Augustin Bea, Jean Daniélou, Joseph Ratzinger írásai)

¹⁴⁹ KSH. 1. doboz, Személyi iratok, Kovács Sándor könyvhagyatékának jegyzéke, 1972. Vö. KSH MI; KSH 6., Levelezés, Külföldi magyarok, Gánóczy Sándor.

hierarchia folytonosságának biztosítása volt, és egyre sürgetőbbé vált új püspökök kinevezése. Rendezésre várt Mindszenty József bíboros és a többi akadályoztatott püspökök ügye, a Szentszék által kinevezett, de az állam által nem ismert püspökök problémája, az állameskü kérdése, az 1959-ben kizárt és titokban felszentelt kispapok, valamint a politikai szerepvállalásuk miatt kiközösített békepapok ügye. Megoldást kellett találni a különféle papi perek elítélteinek helyzetére, valamint megegyezésre kellett jutni a Pápai Magyar Intézet átadása, és a római emigráns magyar papok elhelyezése ügyében is. A Szentszék a felmerült kérdésekben korlátozott döntési helyzetben volt, ugyanis minden döntéshez a pártállami diktatúra vezetőinek beleegyezésére volt szükség. A sok kényes döntés előkészítését az is nehezítette tovább, hogy a Rómában megjelenő magyar püspökök állami jóváhagyással utazhattak ki, és állami elvárásoknak kellett megfelelniük, így a püspökök jelentését és véleményét fenntartással kellett kezelniük.¹⁵⁰ A magyar belügyi szervek dezinformációs tervet is kidolgoztak a Vatikán befolyásolására és a római magyar emigráció háttérbe szorítására.¹⁵¹ Az Államtitkárság ezért igyekezett különböző csatornákon leellenőrizni a püspökök őszinteségét és szavahihetőségét.¹⁵²

A szentszéki hivataloknál tett látogatások minden ülészakon a Pericle Felici érseknél – a zsinat titkáránál – tett rövid bemutatkozó látogatással indultak, ahol megkapták az ülészakon tárgyalásra kerülő tervezeteket.¹⁵³ Első alkalommal, 1962. október 8-án 11 órakor tettek tisztelgő látogatást az érseknél, s már másnap fogadta őket XXIII. János pápa is. Kovács püspök október 9-én reggel 7 órakor szentmisét mutatott be Szent Péter sírja felett a Szent Péter Bazilikában a szombathelyi egyházmegyéért, majd háromnegyed 12-kor XXIII. János pápa privát audiencián fogadta Hamvas Endrével és Brezanóczy Pállal együtt. A pápa eléjük jött, a térdelő püspököket fölemelte és megölelte, majd pedig megcsókolta arcukat. A püspököket megrendítette a pápa közvetlensége és alázatossága. Ez egyben nagy megkönnyebbülés is volt számukra, hiszen erősen tartottak a bizalmatlan légkörtől, s hogy kérdőre

¹⁵⁰ SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 32–47. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 197–213.

¹⁵¹ SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 136–139.

¹⁵² FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 96–97.

¹⁵³ ZSN I, 2r (okt. 8.), 38r (szept. 28.); ZSN II, 18v (szept. 19.), 30v (szept. 10.).

vonják őket.¹⁵⁴ A több mint 35 perces kihallgatáson János pápa szeretettel hallgatta végig beszámolójukat, és a püspöki kollegialitás kifejezésére testvéreknek szólította őket. Kovács Sándor emlékei szerint – amelyeket később Mester Istvánnal is megosztott – XXIII. János rögtön a kihallgatás elején – a rövid üdvözlést követően – saját maga tért rá Mindszenty József bíboros ügyére, és kifejtette nekik, hogy a kérdés mielőbbi megoldását tartja szükségesnek. Kovács Sándor szerint a pápa a következő szavakat használta: „*Volo quam primum casum Cardinalis Mindszenty liquidare.*” Az audiencia hatására Kovács püspök emlékei szerint Brezanóczy Pál a pápai lakosztály folyosóján úgy nyilatkozott nekik, hogy többet is értek el, mint amit csak remélhettek.¹⁵⁵ A pápa a zsinat összehívásáról és szándékairól is beszélt nekik. Kovács Sándor feljegyzései szerint XXIII. János úgy nyilatkozott előttük, hogy munkájában a Szentlélek vezeti, és a zsinattal segíteni akar. Azt is megemlítette nekik, hogy Tardini bíboros, amikor a zsinat összehívásáról értesült tőle, megrémült és kételkedett, ő azonban hitt és remélt. A kihallgatás alkalmával Kovács Sándor Géfin Gyulának a szombathelyi székesegyházzról szóló könyvét nyújtotta át ajándékként a pápának.¹⁵⁶

1962. október 12-én délelőtt az Államtitkárságon jelentkeztek, ahol a magyar referens, Luigi Bongianino fogadta a küldöttséget, majd az államtitkár előszobájában leadták a névjegyüket. Közben Bruno Wechner címzetes püspökkel találkoztak, aki két papi lelkiségi könyvet adott nekik.¹⁵⁷ Kovács püspök október 17-én látott hozzá az *ad limina* reláció elkészítéséhez, amelyben a szombathelyi egyházmegye állapotáról kellett jelentést írnia. A munkát november 3-án zárta le. A hagyatékában fennmaradt, mindössze 8 oldalas jelentésében, csak a legfontosabb adatok közlésére szorítkozott a megadott kérdőpontok alapján. Észерint a 4707 km²

¹⁵⁴ BSz 1962. 3. 1962 szeptemberében írt véleményében Esty Miklós is a bizalom elnyerését tartotta a legfontosabb feladatnak, hogy a római magyar emigráció befolyását meg lehessen törni. Vö. EMH Zsinat, Vélemény a magyar püspökök zsinati részvételéről (1962. szeptember), 4–6; BSz 1962, 4.

¹⁵⁵ BSz 1962, 3. A történetet ADRIÁNYI GÁBOR jegyezte föl, aki 1971-ben Mester Istvántól hallotta. Vö. ADRIÁNYI GÁBOR, *Miért és hogyan hagyta el Mindszenty József a budapesti amerikai követséget?*, Mindszenty József emlékezete (szerk. Török József), Budapest 1995, 75.

¹⁵⁶ ZSN I, 2r, 3r (okt. 9.); BSz 1962, 3., 4.

¹⁵⁷ ZSN I, 4r; 5r (okt. 12.)

területű egyházmegyében 392.000 főnyi lakosság él, amelyből 330.000 fő katolikus, a többi protestáns. Két vend és két német nyelvű plébánia van. A hívek pasztorációját 238 pap végzi, akik közül 176 plébános és 30 szerzetespap. Röviden ismertette az egyházmegye anyagi viszonyait, a káptalan, a hitoktatás és a hitélet állapotát.¹⁵⁸

Október 19-én Kovács Sándor Hamvas Endre és Brezanóczy Pál kíséretében Amleto Cicognani államtitkárnál tett látogatást, akit a találkozás alapján a pápa alteregójának tartott.¹⁵⁹ November 9-én fél 11-kor Angelo Dell'Acqua *substitutus* külön kihallgatáson fogadta Kovács püspököt az Államtitkárságon, aki a hivatalnokot páratlan szelíd, finom, alázatos és szentéletű embernek tartotta. Dell'Acqua továbbította a pápa köszönetnyilvánítását válaszul a Varjas Győző által küldött üdvözletre. A püspök nagyra értékelte a pápa ezen gesztusát, amelyben a kollegialitás megható megnyilvánulását látta. Tájékoztatta továbbá arról is, hogy december 1-jéig ismét fogadni fogja majd őket a pápa és azt kérte tőle, hogy addig írják össze kéréseiket, javaslatukat. A *substitutus* a szombathelyi püspöknek ajándékozott egy XII. Piuszról szóló terjedelmes könyvet, Kovács Sándor pedig a *Főjj Szentlélek Isten* című bérmálási füzetet, és egy fényképalbumot is átnyújtott neki, amely a rábagyarimati bérmálás képeit tartalmazta. Az érsek felajánlotta, hogy Rómában is kinyomtatathatja a füzetet, de a szombathelyi püspök ezt nem találta kivitelezhetőnek. A fotóalbum képein látható hívő tömegek a magyar egyházi állapotokról kívántak kedvező képet festeni az állami elvárásoknak megfelelően, amely azonban nem azt jelentette, hogy a püspök ne ismerte volna el a magyarországi egyház nehézségeit. Az ajándék egyúttal reagált a Szentszék 1962. május 1-jei rendelkezésére is, amely a rendkívüli magyar helyzetre való tekintettel a bérmálás kiszolgáltatását a püspökökön kívül más ordináriusoknak is engedélyezte. A képek arról tanúskodtak, hogy nincsenek nehézségek a szentségek kiszolgáltatása terén.¹⁶⁰

¹⁵⁸ ZSN I, 6r (okt. 17.); KSH I. d., Levelezés, Apostoli Szentszék, Congregatio Consistoriale, Relatio de statu dioecesis Sabariensis, 1962.

¹⁵⁹ ZSN I, 9r (okt. 19.); FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 349.

¹⁶⁰ BSz 1962. 4. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 203; KSH I. doboz, Levelezés, Apostoli Szentszék, Segreteria di Stato, Amleto Cicognani levele 1962. november 14.; ZSN I, 25r; 26r (nov. 9.)

November 12-én Samorè államtitkár-helyettessel tárgyalt Kovács Sándor. A találkozó után Florio Banfi, a magyar hírszerzésnek Arnold fedőnév alatt dolgozó ügynök, az Államtitkárságon lévő kapcsolatain keresztül, Samorè fülébe juttatta azt az információt, hogy személyesen ismeri Kovács püspököt, mivel iskolatársa volt. A titkár kihasználva az ismertségben rejlő lehetőséget, november 16-án azzal bízta meg Banfit, hogy tájékozódjon Kovácsnál az egyházkormányzat szabadságáról. A titkár ezzel a lépéssel a püspök beszámolóját szerette volna ellenőrizni, tudtán kívül azonban a magyar titkosszolgálatot is információval látta el.¹⁶¹

XXIII. János pápa november 25-én délután fél 6-kor ismét fogadta a magyar küldöttséget, és újra kifejezte számukra azon szándékát, hogy nem a kánonok szigorával, hanem Krisztus lelkével szeretné intézni a dolgokat és a zsinati reformokat. Az audiencia során közölte azon elhatározását is, hogy kész a Mindszenty-kérdés rendezésére, amellyel reagált Hamvas Endre november 11-ei, *Quaestio Mindszentiana* c. beadványára, amelyben a csanádi püspök a magyar kormány álláspontját is ismertette. A pápa még aznap magánaudiencián fogadta Franz König bíborost, és megbízta, hogy utazzon Budapestre Mindszentyvel tárgyalni. König bíboros Esty Miklóst kereste meg a magyarországi út megszervezésével kapcsolatban.¹⁶² Kovács püspökre nagy hatást gyakorolt János pápának a magyarok iránt tanúsított szeretete, és később a vele való mindkét találkozásáról megemlékezett a pápa halálára írt nekrológjában.¹⁶³ Érdeemes megemlíteni azt is, hogy az audiencia napján az *Osservatore Romano*-ban egy szombathelyi vonatkozású cikk jelent meg, amely a trienti zsinat határozatainak szombathelyi kihirdetéséről szólt. A szerző a téma kapcsán azon reményének adott hangot, hogy a II. Vatikáni Zsinat rendelkezéseit nem pusztán csak kihirdetik majd, hanem megvalósítani is sikerül őket. A cikk így közvetetten utalt a magyar egyház nehézségeire is.¹⁶⁴

Az audienciát követően december 2-án Kovács Sándor a Szent Officiumban találkozott Csertő Sándorral. December 6-án, a hazautazás előtt, Amleto Cicognani államtitkár fogadta a magyar küldöttséget, és

¹⁶¹ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 98–99. 350; ZSN I, 28r (nov. 12.)

¹⁶² ZSN I, 30r (nov. 25.); FEJÉRDY, *König bíboros első találkozása Mindszenty Józseffel*, 85–87.

¹⁶³ Vö. SZEHK 1963/V. 867.

¹⁶⁴ BSz 1962. 3.

felolvasta a püspököknek a magyar kormánynak címzett *nota verbalét*. Természetesen itt is téma volt a Mindszenty-kérdés, míg azonban a pápa a magyar helyzet rendezését Mindszenty bíboros ügyével akarta kezdeni, addig az Államtitkárság már ekkor arra hajlott, hogy a bíboros ügyével csak a tárgyalások előrehaladtával foglalkozzanak. Az államtitkár Mindszenty bíboros ügyéről is ilyen szellemben nyilatkozott a búcsúzó magyar küldöttségnek, valamint közölte velük, hogy König bíboros márciusban Magyarországra utazik.¹⁶⁵ János pápa december 8-án üzenetet küldött a magyar hívekhez, amelyet december 9-én két szlovák pap vitt a már Bécsben tartózkodó magyar püspökök után. A rövid üzenetben a pápa burkolt kritikát is megfogalmazott, ugyanis reményének adott hangot, hogy a következő ülészakon a többi magyar püspök is megjelenik, akik majd jó híreket hoznak a katolicizmus magyarországi helyzetéről. A szöveg végén apostoli áldását adta a magyar népre, mint a béke reményét és a hitvallásban való állhatatosság zálogát.¹⁶⁶

Az első ülészakot követően, 1963 tavaszán Franz König bíboros, majd Agostino Casaroli is Budapestre utazott, hogy a pápa megbízásából megbeszéléseket folytasson Mindszenty bíborossal, és megkezdődött a magyar kormánnyal való tárgyalások előkészítése. Az 1963-ban meginduló tárgyalások csaknem másfél évig tartottak, egészen a Vatikán és a Magyar Népköztársaság között megkötött részleges megállapodás 1964. szeptember 15-ei aláírásáig. Mindszenty József közvetlenül König bíboros érkezése előtt, 1963 áprilisában két levelében tárta János pápa elé a magyar egyház sérelmes és korlátozott helyzetét, majd pedig König bíboros és Casaroli látogatásakor is részletesen kifejtette véleményét a magyarországi állapotokról. Úgy vélte, hogy a tárgyalások során nem a személyi kérdésekre, hanem az alapvető problémákra kellene koncentrálni, és saját személyét is másodlagosnak tartotta. A magyar püspöki kart félénknek találta, különösen Kovács Sándort, aki Mindszenty édesanyjának temetésére sem mert elmenni, Casarolival folytatott május 8-ai találkozásán pedig nehezményezte a szombathelyi püspököknek azt a nyilatkozatát is, amely a magyar viszonyok

¹⁶⁵ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 350. ZSN I, 33r (dec. 2.); FEJÉRDY, *König bíboros első találkozója Mindszenty Józseffel*, 87.

¹⁶⁶ MPKT 1129.

normalizálódásáról szolt. 1963 nyarán Mindszenty bíboros levelet írt a megválasztandó új pápának, amelyben a már megindult tárgyalásokkal kapcsolatos aggályait ismertette.¹⁶⁷ A Szentszék döntéshozói így 1963 őszén – amikor a magyar püspökök megérkeztek a zsinat második ülészakára és az újonnan megválasztott pápa elé járultak –, a vatikáni küldöttek tárgyalásainak köszönhetően már részletesen ismerték a magyar kormány álláspontját, valamint Mindszenty bíboros véleményét is.¹⁶⁸

A hivatalos látogatások 1963-ban is a Felici érseknél – a zsinat titkáránál – tett látogatással kezdődtek. Ezt követően a magyar kormánnyal tárgyaló Casaroli prelátus fogadta egyenként a magyar püspököket az Államtitkárságon lévő hivatalában. Kovács Sándorra október 9-én került sor, és este 7 órakor kezdődött meg személyes kihallgatása Casarolinál. A felkészülésre az egész előző napot rászánta.¹⁶⁹ A megbeszélésen a magyar egyházpolitikai helyzet rendezése, és az új püspökök kinevezése volt a fő téma. A szombathelyi püspök Brezanóczy Pált, valamint Cserháti Józsefet tartotta lehetséges jelölteknek.¹⁷⁰

A VI. Pál pápával való találkozóra több mint egy hónapot kellett várnia a magyar küldöttségnek, ami komoly visszalépés volt az előző évhez képest, amikor János pápa szinte azonnal fogadta a püspököket. Kovács püspök ennek kapcsán úgy ítélte meg a helyzetet, hogy nem azzal a figyelemmel fogadták őket Rómában, mint az előző évben. Rómába érkezésükkor az Államtitkárság legkisebb rendű tisztségviselője fogadta őket, amelyet méltatlannak tartott a sokat szenvedett magyar nép pásztoraihoz. Kovács Sándor méltatlankodva jegyezte föl naplójába, hogy VI. Pál pápa október 19-én a csehszlovák, október 25-én pedig a brazil

¹⁶⁷ SOMORJAI, *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty*, II, 48–51. 52–55. 95. 116–122.

¹⁶⁸ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 106–118; FEJÉRDY, *König bíboros első találkozása Mindszenty Józseffel*, 89–108. A tárgyalássorozat dokumentumai megtalálhatók SZABÓ CSABA forráskiadványában. SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 78–122. 124–135. 141–142. 152–166. 174–175. 180–199. 202–237. 240–276. Vö. SOMORJAI, *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty*, II, 67–138.

¹⁶⁹ ZSN I, 38r (szept. 28.), 42r (okt. 9–10.); FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 353.

¹⁷⁰ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 206.

püspököket is fogadta, ők azonban még mindig nem kerültek sorra.¹⁷¹ A késlekedés és a távolságtartó magatartás különösen érdekes megvilágításba kerül Mindszenty bíboros tájékoztató leveleinek fényében. Kovács Sándor nehezményezte továbbá azt is, hogy a spanyolok és az olaszok állandóan Mindszenty után érdeklődnek, mintha ők, a többi magyar püspök nem számítanának. Feljegyezte azt is, hogy Hamvas Endre megbántotta Mester Istvánt azzal, hogy helyére Timkó Imrét állította és mellőzte. Ennek tulajdonította, hogy csak hosszú idő után került sor a pápai audienciára, a hónap elején kapott 100.000 líra költőpénz is elmaradt, s ahhoz képest, hogy tavaly Hamvas misézhetett is, ezen az ülésszakon még az evangélium trónra helyezésére sem kérték fel őket.¹⁷²

VI. Pál pápa november 12-én este 6 órakor fogadta a magyar zsinati atyákat. Az audienciára várakozva találtakoztak Gracias bombayi bíboros érsekkel is. Éppen a pápától jött, akivel a következő év végi eucharisztikus kongresszus részleteit beszélte meg. A bíboros kapva az alkalmon, személyesen is meghívta a magyar püspököket Bombayba. A pápai audiencia elején Hamvas püspök bemutatta azokat a püspököket, akiket VI. Pál pápa még nem ismert. Hamvast és Brezanóczyt ugyanis már ismerte, mivel ők ki tudtak utazni a pápa koronázására, Kovács püspök viszont egészségi állapota miatt nem vállalta az utazást nyáron.¹⁷³ Miután mindenki bemutatkozott, a szombathelyi püspök a pápa elé térdelt és átnyújtotta az egyházmegye ajándékát, azt a fényképalbumot, amelyet Tóth Imre és fia készített az egyházmegye plébániatemplomainak oltárképeiről.¹⁷⁴ A kihallgatás során VI. Pál támogatásáról biztosította a magyar püspököket, majd a küldöttség képviselőjében Hamvas Endre mondott beszédet. A pápa végül a zsinatról tett fel kérdéseket a küldöttségnek. Kovács Sándor azt válaszolta, hogy reményei szerint a zsinat meg fogja újítani a föld színét. Szavai meglátása szerint örömet okoztak a pápának. Egy állambiztonsági jelentés

¹⁷¹ ZSN I, 46r (okt. 19.), 51r (okt. 25.)

¹⁷² ZSN II, 10v–11v (nov. 5.)

¹⁷³ BZe 29.

¹⁷⁴ KSH 16. doboz, Adventi prédikációk, Kovács Sándor prédikációja 1963. december 8. A pápa köszönő levelét lásd: SZEL AC 1963/1612.

tanúsága szerint viszont a pápa tűnődve ismételte meg a püspök szavait.¹⁷⁵ A kihallgatás végén Szűz Mária és a magyar szentek közbenjárását kérték Magyarország érdekében, majd pedig VI. Pál megáldotta őket. A jelentés szerint a pápa Mindszentyt jó ismerősének nevezte, akivel többször találkozott, de a bíboros ügye nem került szóba a találkozáson.¹⁷⁶ Kovács püspök úgy vélte, VI. Pál elődjéhez hasonlóan utat mutat abban, hogy miként kell végezni a lelkipásztori szolgálatot a magyar körülmények között. Zalaegerszegi beszámolójában a következőképp foglalta össze a pápa tanácsait:

„Se maximalisták, se minimalisták ne legyünk. Mindent a körülményeink között, amelyhez minden törvényes biztosítékunk megvan, minden munkánkat becsületesen végezzük el. S a híveinkkel való lelkipásztori kapcsolatainkat minél jobban őrizzük meg és tartsuk meg elevenen. Minden túlzás nélkül! Nem kell se idegeskedni, nem kell rakétázni, Testvéreim, de nyugodtan, szívósan, kitartással, határozottan menni a híveinknek a megtartására.”¹⁷⁷

1963. december 2-án újabb tárgyalásra került sor. Este 6 órakor először Hamvas Endre püspökkel folytatott egyórás tárgyalást Casaroli, amely után az egész küldöttséget fogadta Samorè helyettes államtitkár. Az utóbbi hangsúlyozta a Szentszék óhajait a püspökök szabad kormányzása és a Szentszékkel való kapcsolattartásuk, az ifjúság vallásos nevelésének nagyobb szabadsága és a papi utánpótlást érintő korlátozások feloldása terén. A fő kérdés azonban az új püspökök kinevezése volt, s Samorè úgy látta, hogy a helyzet a jó egyházi vezetésen fordul meg, így minél több püspökjelölt felterjesztését kérte. Ezt követően Casaroli is fogadta ezúttal már az egész küldöttséget, és a találkozó során megismételte a Samorè által elmondottakat. A megbeszélés során Kovács Sándor felvetette a bezárt egyházmegyei szemináriumok megnyitását, amelyet azonban Brezanóczy Pál nem talált anyagilag kivitelezhetőnek.¹⁷⁸ VI. Pál pápa széleskörű felhatalmazásokat is adott a magyar püspököknek a kollegialitás szellemét követve, amely azonban nem vonatkozott az

¹⁷⁵ SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 173.

¹⁷⁶ BSz 25–26.

¹⁷⁷ BZe 30.

¹⁷⁸ SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 176–177.

apostoli kormányzókra és káptalani helynökökre. A zsinati döntések értelmében a magyar püspöki kar jogi helyzetét is rendezni kellett, mivel nem volt a Szentszék által jóváhagyott szabályzata, s ez alapján az *Annuario Pontifici*óban sem szerepelt.¹⁷⁹ VI. Pál pápa 1963 karácsonyára üdvözlétet is küldött a magyar egyháznak, amelyben állhatatosságra és a jócselekedetekre buzdította a híveket, hogy Magyarországon az egyház javát és boldogulását szolgálják.¹⁸⁰

A zsinat harmadik ülészakára a részleges megállapodás – ha nem is oldott meg mindent – számos problémás kérdést lezárt. Az egyedülálló államközi szerződés részletei iránt élénk érdeklődés mutatkozott a külföldi püspökök – különösen a lengyelek és szlovákok – részéről, többen gratuláltak is hozzá.¹⁸¹ A tapasztalatokról Kovács Sándor levélben tájékoztatta Prantner Józsefet, az ÁEH vezetőjét.¹⁸² A szentszéki államtitkárság vezetői közül először Agostino Casarolival találkoztak, aki október 21-én és 24-én fogadta a zsinaton résztvevő magyar ordináriusokat. A találkozót követően Kovács Sándor hazautazott a püspökszentelésekre, melynek keretében segédpüspökét, Winkler Józsefet is felszentelték. Az utóbbi tény, valamint püspöktársa személye is nagy megkönnyebbülést jelentett számára. Naplójában a következőket jegyezte föl: „Mennyire szükségem lenne több magányra otthon. Talán Winkler József segédpüspök közelsége majd segít. A tudat alatt 1951 óta állandó nyugtalanság. Nincs senki a közelemben, akiben bízhatok.”¹⁸³

¹⁷⁹ MPKT 1171–1173.

¹⁸⁰ MPKT 1181.

¹⁸¹ ZSN II, 19v (szept. 21.)

¹⁸² Kovács Sándor levele Prantner Józsefhez, az ÁEH elnökéhez, Róma, 1964. szeptember 26. MNL-OL XIX-A-21-a-V-37-2/12-1964. A levél másolatát közli SZABÓ CSABA: „Igen Tisztelt Miniszter Úr! Amikor az örök városban a zsinati munkába beálltunk, kedves kötelességemnek ismerem, hogy hálásan megköszönjem minden segítségét, amellyel a zsinaton való részvételemet lehetővé tette. A sok régi és új ismerős zsinati atya örömmel gratulál az Apostoli Szentszék és Népköztársaságunk kormánya között létrejött megállapodáshoz. Fogadja őszinte köszönetem és tisztelem kifejezését. Kovács Sándor szombathelyi püspök. Róma, 1964. szeptember 26.” Vö. SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 225.

¹⁸³ ZSN II, 23r (szept. 28.)

Rómába visszatérve november 5-én Kovács Sándort kérték föl, hogy a beteg Hamvas Endre helyett legyen jelen a Pápai Magyar Intézet átadásán, amelyet a szeptemberi megállapodás értelmében kellett átvennie Zágon Józseftől a magyar püspöki kar képviselőjének. Az eseményen Csepregi Ignác kíséretében vett részt a püspök.¹⁸⁴ Mester István viszont távol maradt a hivatalos átadástól, mivel 1964 augusztusában visszavonult a római ágensi tevékenységtől, miután Hamvas püspök közölte vele, hogy a magyar püspöki kar a jövőben a római ágens kikapcsolásával fog a Szentszék dikasztériumaival érintkezni.¹⁸⁵ VI. Pál pápa november 14-én fogadta a magyar zsinati atyákat, ahol a fő téma a kiközösített papok ügye és a megállapodás gyakorlati megvalósítása volt. Amleto Cicognani államtitkár november 21-én, a zsinat zárülése után fogadta a magyar zsinati küldöttséget, és ő is – miként az államtitkárság többi munkatársa – arra bízta a püspököket, hogy a megteremtett keretek között próbáljanak élni a lehetőségekkel. Kovács Sándor hazatérve igyekezett is ezt megvalósítani, amelyet azonban az állami hatóságok nem néztek jó szemmel, és hamar napvilágra kerültek a kommunista egyházpolitika valódi szándékai.¹⁸⁶

A zsinat utolsó ülészakán is lezajlottak a magyar küldöttség szokásos hivatalos látogatásai VI. Pál pápánál és az Államtitkárság vezető tisztségviselőinél. Felici érseknél szeptember 10-én tettek látogatást, VI. Pál pápa december 2-án, Angelo Dell'Acqua államtitkár-helyettes és Agostino Casaroli a zsinat lezárása után, december 9-én fogadta őket. Kovács püspök Pál pápát a három nála tett audiencia közül ez alkalommal találta a legatyaiabbnak, aki határozott útbaigazítást adott számukra. A kihallgatáson Dudás Miklós görög katolikus püspök mondott beszédet a küldöttség nevében, majd a pápa terjedelmesebb beszéde következett, amely minden magyar katolikus problémát érintett.¹⁸⁷ A magyar egyház életében

¹⁸⁴ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 356; ZSFJ 22v (nov. 4–5.). Az átadás-átvételi jegyzőkönyv szövege megtalálható SZABÓ CSABA forráskiadványában (SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 236–237.).

¹⁸⁵ KSH 6. doboz, Levelezés, Külföldi magyarok, Mester István 183., Mester István levele 1964. augusztus 17.

¹⁸⁶ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 216.

¹⁸⁷ ZSN II, 37r (dec. 2.); FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 358–360.

ugyanis a részleges megállapodással nem oldódtak meg a gondok, sőt 1964 decemberétől újabb letartóztatások kezdődtek, majd pedig regnumi papokat és jezsuita szerzeteseket ítéltek börtönbüntetésre. Az üldözött katolikusok érdekében határozott hangon szólalt fel a negyedik ülészak előtt VI. Pál pápa a Domitilla katakombában, amely egyértelmű jelzés volt a szovjet blokk országai felé is.¹⁸⁸

1965-ben ennél fontosabbak voltak azonban azok a tárgyalások, amelyeket Kovács Sándor a liturgikus konstitúció végrehajtására létrehozott *Consilium* vezetőivel folytatott a liturgikus reform magyarországi megvalósításával kapcsolatban. Kovács Sándort kérték fel ugyanis az Országos Liturgikus Tanács elnökének, amikor a magyar katolikus püspöki konferencia 1964. február 25-ei ülésén döntött a tanács létrehozásáról. A döntés értelmében Kovács Sándor vállaira került a liturgikus reform magyarországi koordinálásának felelőssége, és az OLT felügyeletét is neki kellett ellátnia.¹⁸⁹ A magyarországi reform ügyében 1965. szeptember 11-én kereste fel Annibale Bugnini érseket – a liturgikus *Consilium* titkárát – a Szent Márta Házban lévő hivatalában. Itt dél-amerikai püspökökkel is találkozott, akik egyik kísérője Dalos Patrik oratoriánus szerzetes volt. Kovács püspök őt kérte fel tolmácsolni a Bugninivel folytatott tárgyaláson, amelyen végigbeszélték a magyarországi liturgikus helyzetet és az újszövetségi szentírás fordításának munkálatait.¹⁹⁰ 1965 november közepén Rómában részt vett a liturgikus tanács által szervezett kongresszuson is, amelynek témája a liturgikus szövegek fordítása és a népnyelvűség kérdése volt. A püspököt Radó Polikárp és Körmendi Béla kísérte el a tanácskozásra. Kovács Sándor a *Consilium* korábbi – 1963-ban és 1964-ben megtartott –

¹⁸⁸ *Hazai belyzet*, Magyar Papi Egység 33–34 (1965) III–III; TABAJDY GÁBOR–UNGVÁRY KRISZTIÁN, *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*, Budapest 2008, 298–299. Vö. www.vatican.va.

¹⁸⁹ KONKOLY, *Emlékezés Kovács Sándor megyéspüspökre*, 230. A döntés azért Kovács Sándor személyére esett, mert már korábban is ő foglalkozott liturgikus kérdésekkel a püspöki karon belül és ő irányította a magyarországi szertartáskönyv, a *Collectio Rituum* megújításának munkálatait is.

¹⁹⁰ ZSN II, 30v–31r (szept. 11.)

üléseire és tanácskozásaira is kapott meghívókat, azonban nincs feljegyzés arról, hogy részt vett volna a találkozókön.¹⁹¹

A zsinat lezárása után egy fontos kinevezésben részesült a szombathelyi püspök. VI. Pál pápa december 14-én – mint a magyarországi liturgikus reform felelősét – kinevezte a római székhelyű liturgikus *Consilium* tagjává, és a döntésnek köszönhetően ő képviselhette a magyar egyházat a szervezetben. A hírt először Bugnini tudatta vele, majd Amleto Cicognani államtitkártól kapott hivatalos értesítést.¹⁹² A liturgikus tanácsot 1964. január 25-én VI. Pál hozta létre *motu proprio*jával *Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia* néven. Elnöke Giacomo Lercaro bolognai bíboros-érsek lett, elnökhelyettese Carlo Confalonieri bíboros, a titkárság vezetője pedig Annibale Bugnini lazarista szerzetes. A *Consilium*nak 11 bíboros, 14 érsek, 22 püspök és egy apát tagja volt. 146 konzultor is segítette a munkát. Az utóbbiak legnagyobb számban bencés szerzetesek voltak, de sok jezsuita, domonkos és ferences is akadt köztük. A tanácsnak 43 tanácsosa volt, továbbá 6 megfigyelő, akik a nem római, latin rítusúakat, az anglikán és az evangélikus felekezeteket és a Taizé-közösséget képviselték. 11 különféle területen 39 munkacsoport dolgozott. Magyar tagjai is voltak a liturgikus tanácsnak: Békés Gellért bencés konzultorként, Alszeghy Zoltán jezsuita tanácsosként. A munkacsoportokra várt a feladat, hogy a liturgikus konstitúció előírásainak megfelelően átdolgozzák és leegyszerűsítsék a különféle szertartáskönyveket. Ők alkották meg az új misekönyvet, az új zsolozsmáskönyvet, az új egyházi naptárat, valamint az új könyörgéseket és a szertartáskönyveket is.¹⁹³ A liturgikus *Consilium* munkáját később számos kritika érte. A kritikusok felrötták, hogy túllépte hatáskörét, túlmént azon, amire a zsinati atyák felhatalmazást adtak. Radikális átalakításokat hajtottak végre a szentmise, a zsolozsma és a rituálé szerkezetében és szövegében. A tanács által végzett munkát sok szempontból hiányosnak

¹⁹¹ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 359. KSH 1. doboz, Levelezés, Apostoli Szentszék, *Consilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia*.

¹⁹² KSH 1. doboz, Levelezés, Apostoli Szentszék, Segreteria di Stato, Amleto Cicognani levele 1965. december 14.; AC 1965/1735.

¹⁹³ KSH 41. doboz, *Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia, Elenchus membrorum – consultorum consiliariorum coetuum a studiis, Città del Vaticano 1967*. 14. 20. 37-54.

és felületesnek találták, és nehezményezték, hogy felesleges könnyítésekkel és engedményekkel rossz gyakorlatok kialakulásához járult hozzá, amely a liturgia elszegényedéséhez vezetett. Kritika fogalmazódott meg Annibale Bugnini lazarista szerzetes képzettségével kapcsolatban is.¹⁹⁴

Kovács Sándor Rómában igyekezett tapasztalatot gyűjteni a reformok megvalósításával kapcsolatban, és szeptember 12-én az *II. Gesù*-ban kétnyelvű szentmisén vett részt, amelyet alaposan megfigyelt. Úgy értékelte, hogy az újítások közelebb állnak a mai ember lelkéhez és a nem keresztény hívőkhöz.¹⁹⁵ Szeptember 15-ei naplóbejegyzésében az aktív részvétellel kapcsolatos aggályait jegyezte fel. A magyar viszonyok között komoly nehézségnek vélte a zsolttárok éneklését. Úgy értékelte, hogy a nép nem fogja megtanulni a zsolttárokat, és jobb esetben is csak az énekkar fogja előadni azokat. A megoldást abban látta, hogy ha magyar népénekekkel helyettesítik a zsolttárokat, mert ezáltal többen tudnának részt venni a közös éneklésben. Később erre vonatkozóan egy javaslatot is kidolgoztak és eljuttatták az Istentiszteleti Kongregációhoz.¹⁹⁶

A szentszéki hivatalokkal folytatott tárgyalások kapcsán meg kell említeni továbbá, hogy a maribori püspök felvetette a Muravidék egyházi hovatartozásának rendezését. A területnek, miután a II. világháború idején visszacsatolták Magyarországhoz, 1941 és 1946 között a szombathelyi püspök volt az apostoli kormányzója, majd a háborút követően ismét elcsatolták Magyarországtól és a maribori püspök lett a terület apostoli adminisztrátora. Maksimilijan Držečnik püspök a zsinat második ülészakán személyesen is tárgyalt Kovács püspökkel arról, hogy a

¹⁹⁴ NICOLA BUX, *Mélyülő hittel a szentmisén*, Budapest 2011, 228–230; NICOLA GIAMPIETRO, *Il card. Ferdinando Antonelli e gli sviluppi della riforma liturgica dal 1948 al 1970*, *Studia Anselmiana* 121 (1998) 228–271; ANDREA TORNIELLI, *Paolo VI, Laudacia di un papa*, Roma 2010, 534–544; UWE LANG, *Az Úr felé fordulva. A liturgikus ima-irány*, Budapest 2006, 17–28, 112–113; THOMAS M. KOCIK, *A „reform reformja” tágabb perspektívában: az élő hagyomány megújult batékonysága*, XVI. Benedek pápa és a szent liturgia: nemzetközi konferencia: Budapest, 2008. augusztus 21–24 (szerk. Földváry Miklós István–Talmácsi József), Budapest 2011, 62–63; ALCUIN REID, *XVI. Benedek pápa liturgikus reformja*, XVI. Benedek pápa és a szent liturgia: nemzetközi konferencia: Budapest, 2008. augusztus 21–24 (szerk. Földváry Miklós István–Talmácsi József), Budapest 2011, 16–17.

¹⁹⁵ ZSN II, 317v (szept. 12.)

¹⁹⁶ ZSN II, 34v–35r (szept. 15.); KONKOLY, *Emlékezés Kovács Sándor megyéspüspökre*, 231.

Muravidéket véglegesen a maribori egyházmegyéhez lehessen csatolni. A kérdést a Konzisztoriális Kongregáció 1964. június 4-én kiadott dekrétuma rendezte, amely a területet Mariborhoz csatolta.¹⁹⁷

A Szentszék a magyar püspökök felé számos gesztust gyakorolt ajándékokkal, pénzügyi segítségnyújtással és ünnepi üdvözetekkel a kapcsolatok elmélyítése érdekében. XXIII. János pápa az 1962. november 25-ei kihallgatás után 1.200.000 líra értékben ajándékozott teológiai könyveket a csanádi és a szombathelyi egyházmegye, valamint az egri főegyházmegye kispapjai részére. Hamvas és Brezanóczy egy-egy miseruhát kapott, amelyben előtte a pápa misézett. Kovács Sándort pedig egy ezüst mellkereszttel és egy modern stílusú, aranyozott ezüst kehellyel ajándékozta meg a pápa, amelyet négy ametiszt kő valamint a pápai címer díszített. Továbbá 18 misekönyvet is küldött az egyházmegye szegény templomainak, valamint 20 breviáriumot küldött a papságnak. Később, mikor hazafelé tartottak, Bécsbe két pap repülőn utazott utánuk Rómából, és 10 ametiszt kővel díszített, püspöki gyűrűt adott át 10 magyar egyházmegye részére.¹⁹⁸

VI. Pál pápa is több ajándékot küldött. 1963-ban a püspök 70. születésnapjára arany miseruhát kapott, amelyet Mester István közvetítésével köszönt meg a pápának 1963 augusztusában.¹⁹⁹ 1964-ben 10 darab misszálét kapott, valamint a pápa – a szombathelyi püspök 1963 novemberi kérvényét követően, melyet Radó Polikárp segítségével adott be az Államtitkárságra – a szombathelyi székesegyház renoválását is nagylelkűen támogatta. 6200 dollárt utaltatott át a célra. A valutát a Nemzeti Bankban váltották be a püspökség részére.²⁰⁰ Pál pápa 1963 Karácsonyára minden előzmény nélkül küldött üdvözetet a magyar püspököknek, amely nagy örömet okozott Kovács püspöknek, aki 1965-ben aranymiséje alkalmából is kapott tőle üdvözlő táviratot, a zsinat lezárásának emlékére pedig egy újszövetségi Szentírást.²⁰¹

¹⁹⁷ SZEL Acta Cancellariae 1964/247, 1212.

¹⁹⁸ BSz 1962, 4; ZSN I, 29^r (nov. 20.); SZEL AC 1963/42, 1963/306.

¹⁹⁹ KSH MI 172., Kovács Sándor levele 1963. augusztus 9.; SZEL AC 1963/1098.

²⁰⁰ SZEL AC 1964/1556, 1557, 1636, 1664; KSH I. doboz, Levelezés, Apostoli Szentszék, Segreteria di Stato, Kovács Sándor levele 1963. november 18.

²⁰¹ SZEL AC 1963/1686; SZEL Vasvár-szombathelyi Székeskáptalan Levéltára, Iktatott iratok, 1965/30-31. A püspök köszönőlevelet írt a pápának az aranymisés gratulációért 1965. október 4-én (ZSN II. 312.); KSH 41. doboz.

e) *Hivatalos és magán programok*

A római tartózkodás ideje alatt a zsinati üléseken való részvétel és a szentszéki hivatalokkal folytatott tárgyalások mellett, számos programon való részvétellel nyílt lehetőség. Ezek egy része hivatalos program volt, amelyen meg kellett jelenni. Minden ülészak kezdetén le kellett jelentkezniük a püspököknek a magyar követségen, ahol leadták névjegyüket, és a látogatással egyfajta lojalitási gesztust gyakoroltak. Emellett a követség a magyar zsinati delegáció tiszteletére minden évben szervezett hangversenyt, illetve fogadást a Római Magyar Akadémia *Via Giulia* 1. alatti impozáns palotájába, ahova sok külföldi egyházi méltóságot is meghívtak.²⁰² Kovács püspök 1962. november 4-én Róma város polgármesterének fogadásán is megjelent a *Capitoliumon*, ahol találkozott a rottenburgi püspökkel és Miranda mexikói érsekkel – a latin-amerikai püspöki konferenciák elnökével –, aki jelen volt az 1938-as budapesti eucharisztikus kongresszuson. További fontos hivatalos programok voltak a követségi fogadások, különösen a szentszéki osztrák követség által szervezett találkozók, amelyek kiváló lehetőséget biztosítottak az osztrák és német püspöki kar tagjaival való találkozásra. Az 1962. október 12-ei fogadáson megjelent Bea és König bíboros, Joseph Schoiswohl grazi és László István kismartoni püspök, Alois Stöger a Collegio Teutonico di Santa Maria dell'Anima rektora, Sigmond Rajmund O.P. az Angelicum rektora, P. Jungmann és P. Leiber jezsuiták valamint Albert Beuchert is. Könnyedséget jelentett, hogy Coreth osztrák követ tudott magyarul.²⁰³ Kovács Sándor 1962. október 23-án részt vett a Nemzetközi Karitás ülésén, ahol az egyházmegye támogatására igyekezett a karitás segítségét kérni. Az elnökség tagjai között helyet kapott Hamvas Endre, és többek között megjelent Franjo Šeper zágrábi érsek és László István püspök is. A püspök reményeit a bécsi segélyekkel kapcsolatban 1963-ban Paulai Károly bécsi karitás igazgató lehűtötte.²⁰⁴

²⁰² ZSN I, 3r (okt. 8., 10.), 7r (okt. 18.), 14r (okt. 26.), 34r (dec. 4.); ZSN II, 22r (szept. 25.); 32r (szept. 13.); BSZ 19; BZe 16. Vö. KSH 42. Meghívók, 1962. dec. 4., 1963. nov. 23.

²⁰³ ZSN I, 3r, 5r (okt. 10., 12.) Vö. KSH 42. Meghívók, 1962. nov. 4. Vö. KSH 42. Meghívók, 1962. nov. 4. Meghívást kapott 1962-ben az olasz tv-társaság koncertjére, 1963-ban a szentszéki belga követség fogadására, 1964-ben pedig egy fotókiállításra és a szentszéki osztrák követség fogadására is, azonban nincs feljegyzés arról, hogy részt is vett volna ezeken a rendezvényeken.

²⁰⁴ ZSN I, 12r (okt. 23.); 51r (okt. 26.)

A találkozó másik fontos csoportja a Rómában élő, valamint a zsinat alkalmából Rómába látogató magyar papoknak szervezett összejövetelek voltak. Ezek közül legjelentősebbek a Zágón József által szervezett fogadások és ebédek voltak a Pápai Magyar Intézetben, amelyek megteremtették a párbeszéd lehetőségét az emigráns magyar papság és a magyarországi egyház vezetői között. Az 1963-ban tartott fogadáson Zágón József és Mester István mellett 50 magyar pap jelent meg, azonban a müncheni frakció nem ment el, amit Kovács püspök nem is bánt.²⁰⁵

A római magyar papság életének másik két fontos eseményén is részt vett. 1962. november 8-án Tóth János kanonoki beiktatásán a lateráni bazilika kis káptalani termében, ahol Benedetto Aloisi Masella a bazilika archipresbiteré és König bíboros is megjelentek. 1963. október 6-án Istvánffy József, Rómában élő szombathelyi egyházmegyes pap aranymiséjén gyűlt össze sok magyar a Szent Péter-bazilikában, köztük Szabó Imre püspök.²⁰⁶

Jelentős esemény volt Kovács Sándor római aranymiséje is 1965-ben. Rómában az ünnepélyes szentmisére a magyarországi ünneplés után került sor. A jeles alkalomból László István kismartoni püspöktől egy őskeresztény motívumokkal díszített miseruhát kapott, amelyet burgenlandi asszonyok készítettek. November 10-én, vasárnap az ünnepi szentmisét ebben a miseruhában feltehetően a *Salvator Mundi* rendház kápolnájában celebrálta, amelyen megjelent Száll József római nagykövet a feleségével, Földes György követségi tanácsos, László István kismartoni püspök és szlovák püspökök is. Hamvas Endre nem tudott részt venni a szentmisén, mert betegsége miatt november 9-én haza kellett utaznia. A misét követően a szalonban gratuláltak Kovács Sándornak, majd a rendház ebédlőjében volt ebéd a megjelent püspököknek és kísérlőknek.²⁰⁷

Római tartózkodása alatt felkereste a Rómában élő magyar szerzeteseket is. Közeli barátjának tudhatta Tomek Vince piarista generálist, akinek rendszeres vendége volt az ülészakok alatt, minden évben több alkalommal vendégeskedett nála a generális kúriában a San Pantaleo-templom mellett. Az ebédek és vacsorák alkalmával hosszas beszélgetéseket folytattak.

²⁰⁵ ZSN I 18r (nov. 1.), 29r (nov. 14–15.), ZSN II, 4r (nov. 1.)

²⁰⁶ ZSN I, 24r–25r (nov. 8.), 46r (okt. 6.)

²⁰⁷ SZEL AC 1965/1579; FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 359.

A püspök részt vett a rendi ünnepeken is, Tomek Vince 70. születésnapján, illetve egy ünnepélyes fogadalomtételen. Többször volt a Monte Marión lévő nemzetközi piarista szemináriumban is Tomek Vince, Walter János és Esty Miklós társaságában.²⁰⁸

A másik fontos helyszín a ciszterci generális kúria volt, ahol 1963. október 27-én Zakar Polikárpot látogatta meg. A látogatás az egyháztani szkémához benyújtott zsinati hozzászólás előtti napon történt, amelyet – ahogy azt Szombathelyen papjainak felidézte –, a ciszterci szerzetes segítségével készített. November 4-én egy újabb találkozáson vett részt a cisztercieknél, ahol német és osztrák bíborosok és püspökök is megjelentek.²⁰⁹ 1963-ban összefutott Palkó János verbita szerzetessel, és a verbiták központját látva életerős és életképes rendnek találta őket.²¹⁰ 1962-ben és 1963-ban a Szent Péter-bazilika egykori magyar gyóntatójával, P. Monay Ferenc minorita szerzetessel, valamint utódával, Rákos B. Rajmund minoritával találkozott, akivel levelezett is.²¹¹

Feltűnő a naplóbejegyzésekben, hogy egyetlen utalás sem található Rómában élő magyar jezsuitákra, illetve Békés Gellért bencés szerzetesre vonatkozóan. Különösen érdekes a bencések említésének hiánya, mivel Kovács Sándor jó kapcsolatokat ápolt a magyar bencésekkel, s nagy tisztelője volt a maredsous-i bencés apátnak, Columba Marmionnak, akit lelki vezetőjének tartott. 1963-ban érdeklődéssel figyelte a boldoggá avatására irányuló törekvéseket, Benedikt Becker posztulátorral levelet is váltott és az eljárás megindítását kérő posztulációt aláírta. Római utazásai során felkereste a nevezetesebb bencés helyeket, Monte Cassinót és Subiacót. Nagy hatással voltak rá Benedikt Baur beuroni főapát liturgikus elmékedései, akitől Kühár Flórisnak köszönhetően egy

²⁰⁸ ZSN I, 3r (okt. 7.), 25r; 27r (nov. 8., 11.), 46r; 52r (okt. 6., 27.), ZSN II, 8v (nov. 3). KOLTAI ANDRÁS, *Tomek Vince és a II. Vatikáni Zsinat 1*, Piaristák Ma. A magyar piaristák lapja 3 (2013) 2, 32–33; KOLTAI ANDRÁS, *Tomek Vince és a II. Vatikáni Zsinat 2*, Piaristák Ma. A magyar piaristák lapja 3 (2013) 3, 32–33.

²⁰⁹ ZSN I 52r (okt. 27.); ZSN II, 10r (nov. 4.); Sighardo Kleiner O.Cist. generális apát meghívói megtalálhatók a hagyatékban. KSH I. Levelezés, Főpapi levelezés, Sighardo Kleiner.

²¹⁰ VGyH Kovács Sándor levele 1963. november 3.

²¹¹ ZSN I, 2r (okt. 7.), 47r (okt. 20.); KSH 4. doboz, Levelezés, Szerzetesek, Minoriták, Rákos Rajmund levele 1963. február 12.

dedikált könyve is volt. Baur főapátot meglátogatta a zsinat ideje alatt, és a püspökök nyugdíjazásával kapcsolatos felszólalását Pannonhalmára is elvitte.²¹² Ennek ellenére el kellett kerülnie a bencések római központját, a *San Anselmót* és Békés Gellértet. A professor ugyanis a római magyar papság meghatározó személyiségeként és a magyar egyházi állapotokkal szemben kritikus Katolikus Szemle szerkesztőjeként kezdetektől a magyar elhárítás kereszttüzeiben állt. Békés fellépését a magyar delegáció tagjai sem értékelték kellően barátinak, ami közrejátszott Legányi Norbert főapát zsinati részvételének elhalasztásában.²¹³

Kovács Sándor Rómában magyar szerzetesnőkkel is találkozott. 1962 novemberében Galavits M. Geraldina és Weisz M. Amatrix megváltós nővérrel találkozott és meghívásukra László István püspök, Geosits István és Rácz Imre társaságában rendházukban ebédelték a *Monte Marión*. 1963-ban is felkereste őket Zágon József, Papp Kálmán és László István társaságában.²¹⁴ 1962-ben, advent első vasárnapján a Jézus Szíve kis nővéreinel misézett, ahol Esty Miklós ministrált Kovács püspöknek. A szentmise után Eugénia nővérrel találkozott. 1962-ben és 1964-ben is meglátogatta az orsolyitákat, ahol Kozma Ferenc nővérét, Melánia nővért ismerte. 1963-ban két annunciáta nővér, Bencsits Anna Alberta és Máté Erzsébet Ignácia nővér kereste fel, akik Brazíliából érkeztek Rómába.²¹⁵

1964 és 1965-ben a salvator nővéreknél szállt meg – ahogy korábban már szó volt róla –, ahol Gyuricza Paula és Haris Valéria nővér segítette Kovács püspöknek. 1962. november 21–26. között a *Salvator Mundi* kórházban kezelték, ahova először Sempsey Lászlóval ment föl vizsgálatokra. A kórház felkészültsége, szellemisége és a szerzetesnővérek lelkiülete egyaránt lenyűgözte. Az intézményben olasz, német és angol nyelven folyt a munka.

²¹²KSH 16. doboz, Adventi prédikációk, 1963. december 8. 10.; KSH 6. doboz, Levelezés, Külföldiek, Benedikt Becker, Kovács Sándor levele 1963. november 12.; SZEL Géfin Gyula hagyatéka 8. doboz, Levelezés, Kovács Sándor, Kovács Sándor levele 1965. október 11.; BSZ 14.

²¹³VÁRSZEGI, *Legányi Norbert pannonbalmi főapát a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakán (1964. szeptember 14.–december 21.)*, 234–235.

²¹⁴ZSN I. 27r (nov. 11.), ZSN I. 47r (okt. 20.) Köszönöm KUCHTA M. MARGIT S.D.R. tartományfőnöknő segítségét.

²¹⁵ZSN I., 33r (dec. 2.), ZSN II. 25r (okt. 4.), ZSN I. 40r (okt. 1.); MARTONOSI ÉVA, *Az Annunciáta Nővérek története II, Szombathely 2006, 117. 122.* (kézirat). Köszönöm RAMBO JUNILA tartományfőnöknő segítségét.

November 25-én este Paula nővér bemutatta az evangélikus konvertita Christofora nővért, aki orvosként dolgozott a kórházban.²¹⁶

Rómában számos emigráns magyarral találkozott, akik között sok régi ismerőse volt. Közülük a legfontosabb Pásztor Lajos és felesége voltak, akikről korábban már volt szó. Többször találkozott Florio Banfival is, a Rómában élő irodalomtörténésszel, aki régi iskolatársa volt. Egyik beszélgetésükkor Banfi úgy vélekedett XII. Piusz pápaságáról, hogy a pápa egy romhalmazon ült, amely egy fel nem robbant bomba volt. Vajta Vilmos evangélikus lelkésszel is találkozott Rómában, akit jól ismert kecskeméti származása miatt. Vajta az Evangélikus Világszövetség teológiai osztályának igazgatója volt, és megfigyelőként vett részt a zsinaton. Megismerkedett Oscar Culmannel, Gajáry Aladárral és Faits Katalin doktornővel is. 1963. november 1-jén Pásztor Lajos és felesége kíséretében ellátogatott a veranói temetőbe, ahol a Római Magyar Akadémia sírboltja található, és Kovács Lajos szombathelyi egyházmegyes pap nyugszik.²¹⁷

A Rómában élő magyar klerikusok mellett sok külföldi püspökkel sikerült kapcsolatba kerülnie. A legintenzívebb kapcsolatok az osztrák püspökökkel alakultak ki, főként a magyar származású László István, kismartoni püspök személyének köszönhetően.²¹⁸ Kovács Sándor 1962. november 25-én a pápánál tett látogatás után este 7 órakor König bíborosnál járt, ahol találkozott Feiner churi teológiai tanárral, november 27-én pedig a goriziai érseket, Andrea Pangraziót látogatta meg. Sajnos sem ezekről, sem a későbbi megbeszélésekről nem jegyzett föl részleteket, így nem tudható, hogy milyen témákban, milyen véleményeket és javaslatokat fogalmaztak meg a németek, de biztosan a keleti nyitás politikájának jegyében próbáltak javaslatokat adni a magyar egyházpolitikai helyzet javítására.

1963. szeptember 19-én a bevonulás alkalmával összetalálkozott László István kismartoni püspökkel, és egy németül beszélő amerikai püspökkel,

²¹⁶ZSN II. 18r (szept. 18.), 30rv (szept. 9.); vö. KSH 4. doboz, Levelezés, Szerzetesnők, Gyuricza Paula S.D.S.; ZSN I. 29f–31r (nov. 21–26., nov. 25.); KSH 3. doboz, Levelezés, Egyházmegyes papok, Varjas Győző, Kovács Sándor levele 1962. november 20. Köszönöm PUSKELY MÁRIA S.S.N.D. segítségét.

²¹⁷ZSN II, 4r (nov. 1.); ZSN I, 29f; 31r; 33r (nov. 14., 25., 30.), 42r; 46r (okt. 10., 19.)

²¹⁸László püspök életrajzára és zsinati részvételére vonatkozóan lásd: FARKAS ILDIKÓ, *Brückbauer im Dienst der Kirche. Diözesanbischof Stefan László in Lebensbildern*, Eisenstadt 2013, 170–178.

Joseph Muellerrel, Sioux City püspökével. A beszélgetés során segítséget kért tőlük a szombathelyi székesegyház restaurálására, külön kiemelve, hogy az amerikai légierő döntötte romba székesegyházát. A kismartoni püspök rögtön meg is jegyezte az amerikai püspöknek, hogy meg kell segíteni a szombathelyi püspököt. Muellerrel Kovács Sándor később jó barátságba került, és 1964-ben vele ment reggelenként a zsinat üléseire Kovács Sándor a *Salvator Mundi*ből. László István később is sokat segített, ugyanis személyesen kereste meg a német főpapokat, a kölni bíboros érseket, a rottenburgi és mainzi püspököket a székesegyház renoválása érdekében. Kovács Sándornak részletes tervet kellett készíteni a felújításokról. Október 6-án a renoválással kapcsolatban László püspök találkozót szervezett, ahol alaposan átbeszélték a problémákat.²¹⁹ László István 1964. július 4-én Budapestről hazatérőben Szombathelyen felkereste Kovács Sándort, aki nagy fogadást rendezett számára.²²⁰ A szombathelyi püspök 1963. október 13-án délre König bíboros ebédjére ment Magyar Gyula társaságában, mivel a Brezanóczy által rendelt autók nem jöttek. Az ebéden jelen volt Maximos pátriárka és számos amerikai püspök. 1964-ben is találkozott a német és osztrák püspökökkel a renoválás ügyében. László Istvánnál tett látogatása során megköszönte Frings bíborosnak a felajánlott 25.000 dollárt, Schoiswohl grazi püspök pedig egy szombathelyi zarándoklat ötletét vetette fel.²²¹ Ugyanebben az évben Winkler püspököt mutatta be egykori germanikus püspöktársainak, akik élénken érdeklődtek a magyar állammal kötött megállapodás felől. Az egykori kollégisták közé tartozott Franz König bíboros is.²²² Kovács püspök gyakran találkozott az Ausztriában működő két egykori szombathelyi egyházmegyes pappal, Geosits Istvánnal és Rác Imrével, akikkel elmélyült beszélgetéseket folytattak a világegyház és az osztrák egyház életéről.²²³

A németajkú püspökök mellett 1962-ben és 1963-ban is felvette a kapcsolatot Angelo Rotta egykori budapesti nunciussal is, és meglátogatta őt Esty Miklós társaságában. Rotta a püspök meglátása szerint hűvösen

²¹⁹ BSZ 5; BZe 36–37; ZSN II, 237v (szept. 29.)

²²⁰ SZEL Acta Cancellariae 1964/1050.

²²¹ ZSN II, 19r; 24 r (szept. 20., okt. 1.)

²²² ZSN II, 19v (szept. 21.); SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a batvanas években*, 170. Vö. SZEL Winkler József hagyatéka I. d. Emlékalbum

²²³ Vö. ZSN I, 26r; 27r (nov. 9., 11.)

fogadta Estyt és úgy látta, hogy kísérőjének személye már „kijátszott kártya” a Szentszéknél.²²⁴ Kovács Sándor Csehszlovákiából érkező püspökökkel is találkozott szinte minden ülészakon, Nécsey Edvárd nyitrai és Ambróz Lazík nagyszombati apostoli kormányzók személyében. 1962-ben Nécsey üdvözetét küldte Géfin Gyula szemináriumi rektornak és Szendy Lászlónak, az egykori szombathelyi plébánosnak, akikkel együtt tanultak Innsbruckban.²²⁵ Az első ülészak alkalmával találkozott még a katowicei püspökkel és dél-afrikai püspökökkel, valamint Pereira fátimai püspökkel, akinek P. Kondor Lajos verbita szerzetes volt a titkára.²²⁶ 1963-ban Nicholas Thomas Elko görög katolikus püspökkel találkozott, valamint ez év november 11-én a toursi érseket is felkereste, hogy megkérdezze tőle, hogy a toursi egyházmegyében használnak-e saját prefációt Szent Márton ünnepére. Az érseknek erről nem volt tudomása, viszont pár napon belül a zsinati ülésteremben lévő helyére egy Szent Mártonról szóló francia nyelvű dedikációval ellátott könyvet küldött Kovács püspöknek.²²⁷

A claretinus szerzetesek – akiknek rendjét Claret Szent Antal alapította – meghívták, hogy Szent Márton ünnepén náluk misézzen. A szentmisén latin prédikációt tartott, amelyre hosszan készült, és fő gondolata az volt, hogy a zsinat nagy vigasztalás és kegyelem. Azt kérte a seminaristáktól, hogy próbálják ránevelni a híveket a Szentírás rendszeres olvasására. A püspöki bevonulás során nagy meglepetés érte, mivel az *Ecce sacerdos* ének helyett a szenegáli, kínai, német és amerikai kispapok a magyar Himnusz énekelték a bevonuló püspöknek.²²⁸ A püspökre nagy hatással volt a rend római szemináriumának nemzetközi jellege. 1964-ben szállása felé sétálva a *Via Mura Aurelián* összetalálkozott egy afrikai pappal, aki megmutatta neki a *Collegio San Pietro Apostolo* papi kollégiumot, ahol olyan afrikai papok laktak, akik szentelésük után a pápai egyetemeken folytatták tanulmányaikat. A püspök nagyra értékelte, hogy az intézményben volt napirend, ellentétben a hasonló szerepet betöltő Pápai Magyar Intézettel. Ebben a kollégiumban

²²⁴ ZSN I, 4r (okt. 12.), 46r (okt. 20.)

²²⁵ ZSN I, 11r (okt. 21.), 45r (okt. 16.), ZSN II, 23v–24r (szept 30.)

²²⁶ ZSN I, 57; 12r (okt. 13., 21.)

²²⁷ BZe 37.

²²⁸ BSz 26–27; BZe 31–32.

szállt meg Rugambwa bíboros, aki a zsinati reformszárny egyik jelentős alakja volt, s egyben az első modernkori, Afrikában született bíboros.²²⁹

Megismerkedett a taizéi közösség alapítójával Roger Schützcel is, akit eléggé zárkózott embernek talált, Max Thurian teológus társát viszont igen rokonszenvesnek, és feljegyezte róla, hogy a Szent Péter-bazilikában látta az Oltáriszentség előtt térdelni.²³⁰

A külföldi püspökökkel és klerikusokkal való találkozások fontos helyszíne volt a *Domus Mariae*, ahol a magyar zsinati küldöttség tagjait elszállásolták. Az épületben található kápolnában misézett általában hétköznaponként Ruffini bíboros, az előadó termekben pedig a zsinat reformszárnához tartozó teológusoknak szerveztek teltházas előadásokat, minden héten négy alkalommal. Az élénk részvétellel és hozzászólásokkal kísért előadások a zsinati ülések fontos háttérét szolgáltatták, sok vitás kérdést tárgyaltak végig. A vitákon és megbeszéléseken Kovács Sándor saját bevallása szerint élénken vett részt, komoly teológusokkal beszélgetve. Aktivitása ezekre a megbeszélésekre összpontosult, kevésbé a zsinati ülésekre. 1963. október végén Max Zerwick jezsuita adott elő az evangéliumok történeti értékéről, amely nagy hatást gyakorolt a püspökre, nagyszerű előadónak tartotta a jezsuitát, akinek előadását meg is szerezte magánkönyvtára részére. Az előadók sorában találjuk a biblikus intézet tanárait, Vogt és Lyonet jezsuitákat, Yves Congar domonkóst, aki az ökumenizmusról és Karl Rahnert, aki a Szűz Mária szkéma kapcsán tartott előadást. A *Domus Mariae*ben találkozott egy ferences brazil püspökkel, Adriano Hipolitóval, aki São Salvador da Bahia segédpüspöke volt, és levelet is írt Kovács püspöknek.²³¹ A latin-amerikai püspökökkel kialakított kapcsolatokat a magyar állambiztonság már 1962-ben is intenzívnek találta, amelynek kifejezője volt, hogy a magyar követség által rendezett fogadáson 10–12 brazil püspök jelent meg. Az ÁEH által az MSZMP KB Agitációs és Propaganda

²²⁹ ZSN II, 22r (szept. 24.)

²³⁰ BZe 35–36.

²³¹ ZSN II, 8v (nov. 1.); VGyH Kovács Sándor levele 1963. október 11., 1963. október 26; BSz 16, BZe 19–20; KSH I. doboz, Levelezés, Főpapi levelezés, Adriano Hipolito O.F.M., Adriano Hipolito levele 1964. augusztus 24.

Osztálya számára készített tájékoztatóban a kialakított kapcsolatokat politikailag jól hasznosíthatónak vélték az állami vezetés részéről.²³²

A külföldi papokkal és püspökökkel való találkozások nagyon fontosak voltak a tapasztalatszere szempontjából. A beszélgetések során megismerhették a világegyház problémáit, mint például a franciaországi és dél-amerikai paphiányt. Az újságok azon híreire pedig, miszerint az amerikaiak nem törődnek a paphiány problémájával, Kovács Sándor úgy reagált, hogy ott már komoly pasztorációs eredmények vannak és jól szervezettek. Hasonlóan látta a helyzetet Ausztriában is. Az osztrák egyház szervezettségét személyesen is megtapasztalhatta, amikor Rác Imre elvitte Klingensbachba Geosits Istvánhoz. A hatalmas plébániaházban nagy közösségi terek voltak, kultúrteremmel, amelyek kiváló terepet nyújtottak az aktív közösségi élethez. A püspök továbbá mind a német, mind pedig az osztrák egyház vallásosságának csökkenése ellenére – amelyeket László István püspök is megerősített – elismerően nyilatkozott arról, hogy mindkét országban számos katolikus folyóiratot jelentetnek meg, és a nemzetközi karitás legjelentősebb támogatói a németek.²³³ Az olasz egyházzal kapcsolatban úgy látta, hogy a zsinat iránt egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik, különösen a fiatalok részéről, akiket inspirál, hogy szabadon lehet kérdezni és vitatkozni. A zsinat szerinte komoly fellendülést hozott az olasz egyház életében, amelyre korábban a lapos prédikációk, valamint a hittani ismeretek hiányosságai voltak jellemzők. Az olasz rádió kerekasztal beszélgetéseket közvetített, ahol szakemberek vitatták meg a zsinat által felvetett aktuális témákat. Családok 20–30-an összegyűltek és meghívtak előadókat, hogy a zsinat tanításáról beszéljenek nekik. A hitélet elmélyülését a *Domus Mariae*ben dolgozó személyzet is észrevették.²³⁴

A találkozók mellett Kovács püspök igyekezett minél több új impulzust begyűjteni, és szabadidejében kisebb-nagyobb kirándulásokat tett Rómában és a különböző olasz vidékeken. A kulturális és művészeti látóvalók mellett főként az egyházi élet modern kezdeményezései, a modern egyházi építészet alkotásai érdekelték leginkább. A kirándulások során szerzetesek által

²³² SZABÓ, *A Szentsek és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, 72.

²³³ BZe 23.

²³⁴ BSZ 2; BZe 18. 21–22.

fenntartott oktatási intézményeket is felkeresett, ahol magyar rendtagokkal is sikerült találkoznia. Róma város minden fontos látnivalóját végigjárta a *Capitolium*tól a *Forumon* át a vatikáni gyűjteményekig. 1962-ben a *Collegio Teutonico*ba, a Szent Péter-bazilika tőszomszédságában lévő szemináriumba látogatott el, és találkozott Alois Stöger rektorral, a szeminárium több tanárával és Bruno Wechner püspökkel. A kollégium templomában 1937-től kezdve többek között az olasz földön elesett osztrák és magyar hősi halottak hamvait is őrizték. A templom tetszett neki, azonban a síremlékről hiányolta a magyar szalagos koszorúkat. 1963-ban járt a Gregoriana egyetemen és a Biblikus Intézetben, 1965-ben pedig a Vatikáni Levéltárba is bejutott Pásztor Lajos történész, egykori kecskeméti híve segítségével, aki a Vatikáni Titkos Levéltár munkatársa volt. Pásztor Lajos és felesége Edit, bensőséges, családi kapcsolatot ápoltak Kovács püspökkel, és római tartózkodása idején állandó kísérői voltak, megszervezték kirándulásait és többször vendégül látták otthonukban.²³⁵

A püspöknek minden alkalommal nagy örömet okozott, amikor eljutott a tengerhez. Járt Ostiában, ahol megnézte Cicero sírját. Eljutott Fossanovába Aquinói Szent Tamás cellájához, Castel Gandolfóba, az Albanói tóhoz, járt a *Via Appián* és ellátogatott Orvietóba, Bolsenába, Viterbóba, Assisibe, Spoletóba, Folignóba és Anzióba is.²³⁶ 1963-ban – pappá szentelésének 48. évfordulóján – Nettunóba Goretti Mária szülővárosába zarándokolt, ahol a passzionista szerzetesek vendégszeretetét élvezte. A kegyhelyet őrző szerzetesek meghívták reggelire, akiktől ajándékba kispapjai számára ereklyéket kapott, hogy állhatatosak maradjanak. Nagy öröm volt számára, hogy a nettunói templomban hosszasan elmélkedhetett, mert a zsinati ülések, a hivatalos és magánprogramok sűrűjében nem igazán jutott ideje az elmélyülésre. A látogatás során kipihente magát és feltöltődött. Az elmélyülésre vágyva gyakran betért a Szent Péter-bazilika káptalani kápolnájába is imádkozni, ahol egyik alkalommal megrendítette az egyik püspök elmélyült breviáriumozása.²³⁷ 1963. november 6-án Subiacóba

²³⁵ Vö. Kovács Sándor és a Pásztor család levelezését, illetve a közös fotókat. KSH PL; KSH 35. doboz, Fényképek, II. Vatikáni Zsinat, Kirándulások. ZSN I. 26r (nov.9.), Pásztor Edit feljegyzései 3v (nov. 15.), ZSN II. 32r (szept. 13.)

²³⁶ ZSN I, 6–8r; 14r (okt. 18., 25.); ZSN II, 22r; 27r–29r (szept. 26., okt. 9–10.)

²³⁷ BZe 34; ZSN II, 24r (szept. 30.)

kirándultak, ahol megtekintették Szent Benedek életének fontos helyszíneit, majd Tivolit és a Villa d'Estét nézték meg. Kirándulásai során nagy hatást gyakorolt rá vidéken egy tanyaközpont temploma, amely modern stílusban épült föl. Kovács Sándor nagyra értékelte a hasonló kezdeményezéseket, hiszen kecskeméti plébánosként találkozott a tanyak lelkipásztori problémáival. A körtemplom közepén állt az egyetlen oltár, gyertyák nélkül, rajta kis tabernákulum, csak egy feszület lógott a mennyezetről, két oldalt pedig Szűz Mária és Szent József szobra álltak. A padok az oltár körül körben voltak. Az új liturgikus elgondolások alapján volt megtervezve az aktív részvétel figyelembevételével. Az oltárt a faltól közelebb hozták a hívekhez, amely elgondolkodtatta és inspirálta a püspököt.²³⁸

1963. október 12-én a magyar nagykövetség által szervezett kiránduláson vett részt, melynek során Castel Gandolfoba és Frascatiba mentek. Útközben látták Lombardi jezsuita intézményét, melyet Lombardi páter az *Actio Catholicától* kapott kölcsönbe s melyet pár hét múlva Kovács püspök megtekintett.²³⁹ Az olaszországi utazások mellett egy nagyobb utazásra is lehetősége nyílt. 1964 november végén a zsinati ülészak lezárása után Indiába utazhatott, a Bombayban rendezett eucharisztikus világkongresszusra. Közben Egyiptomot is útba ejtették, és november 26-án Hamvas Endre társaságában a gízai piramisoknál jártak. A bombay-i útról sajnos feljegyzések egyelőre nem kerültek elő, viszont megvan a kongresszus programfüzete, számos prospektussal együtt, valamint a püspök beszámolója is fennmaradt. Részletes leírások találhatóak a Pásztor családnak írt leveleiben is, amelyek másolatban olvashatóak a hagyatékban. Bombayból december 7-én Kairóba repültek, ahol négy órát vártak, majd a magyar gép athéni pihenővel ért Budapestre december 8-án délután egy órakor.²⁴⁰

1962. október 18-án egész napos kirándulás alkalmával Rómában a szaléziak új Don Bosco-templomát tekintette meg, amely nagy hatással volt rá. 60.000 hívő és 50 szalézi pap tartozott hozzá, tele volt élettel a hatalmas

²³⁸ BZe 34–35.

²³⁹ ZSN II, 43r (okt. 12.); VGYH 1963. november 16.

²⁴⁰ Bombayban a Regina Pacis zárdában kapott elhelyezést Kovács Sándor. KSH TV, Kovács Sándor levele 1964. december 29; KSH 5. doboz, Levelezés, Magyarországi világiak, Schütz Rudolf levele 1965. február 8; KSH 35. doboz Fényképek, II. Vatikáni Zsinat, Utazások; KSH PL, Kovács Sándor levele 1964. december 15., 21., 1965. március 25.

komplexum. 1964-ben a szaléziak másik intézményét, a Róma Tiburtina külvárosi részében épült hatalmas Don Bosco intézetet is felkereste, ahol P. Csonka László magyar szalézi atya vezette körbe, aki a rend egyetemének pedagógiai karán tanított. Kovács püspököt lenyűgözték a hatalmas méretek és a rend vitalitása. A legéletképesebb rendnek nevezte a szaléziakat. A tanulók 80%-a külvárosi, főként ateista szülők gyermekei közül került ki. A szülők nem jártak templomba, de a gyerekek már öntudatos katolikusok voltak. A vezetők egy része laikus volt. 1964-ben egy másik magyar szalézi pappal, Antal Jánossal találkozott Rómában a püspök, akit 23 év után látott viszont.²⁴¹

A tapasztalatgyűjtés miatt kereste föl Monte Cassinót is, amelyben nagy elismeréssel tekintette meg a bencések iskolakomplexumát, ahol az elemi iskolától az egyetemig biztosították az oktatást 25 szerzetessel. Monte Cassinón a Szent Márton kápolnába is betért, hogy egyházmegyéért imádkozzon.²⁴² 1962. október 20-án a tengerpartról visszatérőben Róma új modern városrészét, az EUR-t nézték meg, amely tele volt modern üvegpalatákkal, és a pineákkal ragyogó összképet mutatott. A hatalmas sportszarnok, a kongresszusi csarnok, valamint a hatalmas hivatali épületek mellett a jezsuitáknak is új kollégiuma épült itt, amely hasonlóan a többihez csupa üveg modern épület volt, 7 emelettel melynek teraszáról látni lehetett a Szent Péter-bazilikát. 1000-nél több fiú járt az iskolába külön buszjáratral. Az intézményt Kovács Sándor kissé kalksburgi szelleműnek tartotta, s hiányolta a kevésbé jómódú gyerekeket az iskolából, valamint a szülőket a diákmiséről. Elismeréssel volt viszont a római oktatás általános gyakorlata iránt, hogy az elemi iskolás gyerekek egyenruhában járnak, hogy ne legyen különbség szegény és gazdag között.²⁴³ A püspök 1962-ben felkereste a keresztény iskolatestvérek római központját, és Szent Márton ünnepén náluk misézett. Itt találkozott a szombathelyi egyházmegyéből származó, káldi születésű Bognár László tanárral, keresztény iskolatestvérrel, akit később, 1965-ben is felkeresett.²⁴⁴

²⁴¹ ZSN I, 7r (okt. 18.); ZSN II, 24v (okt. 2.)

²⁴² ZSN I, 7r (okt. 18.)

²⁴³ ZSN I, 9r-11r (okt. 20.)

²⁴⁴ ZSN I, 14r; 27r (okt. 24., nov. 11.); ZSN II, 35r (okt. 8.)

f) Püspöki szolgálata a zsinati ülészek között

Kovács Sándor a zsinati ülészek között elsődleges feladatának tartotta, hogy az egyházmegye papságát és híveit tájékoztassa római útjának tapasztalatairól, úti élményeiről, a pápa szándékairól valamint a zsinati reformok céljairól és tartalmáról. Ennek érdekében minden nagyobb ünnepi szentmisén foglalkozott a zsinat által előtérbe helyezett teológiai témákkal, sőt, külön gyűléseket is szervezett az egyházmegye vasi és zalai papjainak.

Kovács püspök a zsinatról való hazatérése után minden alkalommal főpásztori szózatot intézett az egyházmegye papjaihoz és híveihez. Ezekben a megszólalásokban az üdvözlésen volt a hangsúly, valamint a pápával való találkozás felidőzésén. Minden alkalommal köszönetet mondott az állami vezetőknek, hogy az utazást lehetővé tették, valamint megköszönte papjainak, hogy távollétében is engedelmesek és egységesek maradtak.²⁴⁵ Kovács püspök a zsinati ülészek után tájékoztató előadásokat is tartott az egyházmegye papságának, amelyeken részletesen beszámolt zsinati élményeiről és a zsinat tanításáról. Ezeket az összejöveleteket általában januárban, vagy február elején tartották, a Vas és Veszprém megyei papságnak a szombathelyi székesegyház sekrestyéjében fél 10-es kezdéssel, a Zala megyei papságnak pedig a zalaegerszegi főplébánia nagytermében 11 órai kezdéssel.²⁴⁶ Kovács püspök az év végi hálaadást is felhasználta a zsinat üzenetének továbbítására, és a zsinati ülészek után minden alkalommal szilveszteri szózatában a zsinattal foglalkozott. 1962-ben a béke iránti elkötelezettséget emelte ki, valamint a különféle nemzetiségű zsinati atyák testvéri egységét. 1963-ban szintén a béke volt a szózat témája, különös tekintettel az atomcsend egyezményre.²⁴⁷ A püspöki kar rendeletére felolvasták XXIII. János pápa üzenetét is, amelyet a magyar néphez intézett.²⁴⁸

²⁴⁵ SZEHK, Kr, 1962/1502. (dec. 15.); SZEHK 1963/VIII. 1538. (dec. 15.); SZEHK 1964/VI. 1707. (dec. 23); SZEHK 1965/1713 (dec. 20.).

²⁴⁶ SZEHK, Kr, 1962/1518. (dec. 20.); SZEHK, Kr, 1964/55. (jan. 7.); SZEHK, Kr, 1965/87. (jan. 11.); SZEHK, Kr, 1966/133. (jan. 14.).

²⁴⁷ SZEHK, Kr, 1962/1584. (dec. 31.); SZEHK, Kr, 1963/1613. (dec. 31.)

²⁴⁸ Magyar Püspöki Kar körlevele, 1962. december 27. A pápa ebben a következő óhajának is hangot adott: „Bárcsak az Egyetemes Zsinat legközelebbi ülésein felidítene Minket a

Kiemelt érdeklődés mutatkozott Szombathelyen az egyházzól szóló konstitúció, valamint a liturgikus szkéma tárgyalásával kapcsolatban. A püspök igyekezett minden alkalommal részletesen beszámolni a zsinati ülések eredményeiről, a megszavazott és jóváhagyott zsinati dokumentumokról. Egyúttal szeretne volna eloszlatni az aggályokat és meggyőzni papjait a változások értékeiről. Úgy látta, hogy a magyar katolikus sajtó részletesen tájékoztatott az eseményekről, amely kissé meg is nehezítette a dolgát a beszámolók során, hogy újdonságokkal tudjon szolgálni.⁴⁴⁹

1962-ben advent harmadik vasárnapján tartotta az első, részletes úti beszámolóját, amely elsősorban élménybeszámoló volt. Karácsonyi prédikációjában foglalkozott először a zsinat témáival, elsősorban a zsinatnak a püspöki szolgálattal kapcsolatos tervezetével, amelyben a püspök áldozatkészségét, felelősségét és híveivel együttműködő szolgálatát emelte ki. Szilveszteri beszédében a zsinat és a pápa céljairól beszélt: „megmondta mit akar: minél jobban világosodjék meg a mi hitünk minden ember előtt, minél jobban alakuljunk át krisztusivá a kegyelem által, és minél jobban megújhódva, megerősödve tudjunk behelyezkedni az új időknak a sodrásába az emberek boldogságaért.” A beszédében kitért a világ éhezői iránti felelősségre, a gazdasági ellentétek felszámolására és az emberhez méltó élet biztosításának alapkövetelményére. Megemlítette egy dél-amerikai püspök esetét, aki segítette a munkavállalók béremelés érdekében indított mozgalmát, s akivel szemben a munkaadók felléptek. A katolikus *caritas* római közgyűléséről is szót ejtett, amelyen a kolonizáció alól felszabaduló, önálló életre törekvő népek megsegítése és a nyomor felszámolása volt a fő téma. Kitért a zsinatnak a béke érdekében végzett munkájára és leszögezte: „Testvéreim! Mi minden embert testvérünknek vallunk, bármilyen nemzetiségű, színű és származású legyen is. Ez a mi vallomásunk és hitvallásunk és kiáltványunk.” A zsinati atyák munkájáról pedig így nyilatkozott: „mi nem arra törekszünk, hogy ezzel a szép és fontos ünnepséggel befejezzük a munkánkat, hanem arra, hogy ennek megindításával minél jobban elérkezzék és megvilágosodjék Krisztus ereje.”

Nemzet többi Püspökének is jelenléte és bárcsak jó híreket hozhatnának onnan a katolikus ügy helyzetéről.”

⁴⁴⁹BZe 5.

Kiemelte, hogy a zsinat fontos célja, hogy a hívek ne passzívan, hanem aktívan, apostoli lelkiülettel vegyenek részt az egyház munkájában és életében. A világiak szerepének fontosságát hangsúlyozta 1963. április 11-én tartott nagycsütörtöki beszédében, valamint a papi utánpótlás csökkenése kapcsán „kegyelmi tavasz” reményének adott hangot. Húsvét vasárnapi prédikáció fő témája szintén a világiak apostolkodása volt az Egyházzól szóló zsinati tervezet laikusokról szóló része kapcsán. Az apostolkodás fő eszközének a Feltámadt Krisztus nyomában végzett csendes munkát nevezte, amely fényt sugároz, valamint a családi egység megőrzését, amely csak úgy valósulhat meg, ha a családtagok Krisztus felé fordulnak. Pünkösdi beszédében a bér málközőkat a tanúságtételre buzdította, valamint a katolikus tanítás megismerésére. Ezek a gondolatok ismétlődtek 1964-ben és 1965-ben megtartott beszédeiben, kiegészülve a bombayi élménybeszámolókkal és a vallásszabadság kérdésével.²⁵⁰

A szombathelyi egyházmegyében nagy aktivitással látott hozzá a zsinati határozatok megvalósításának, és a szentszéki eligazításnak megfelelően mindent megtett annak érdekében, hogy az 1964. évi megállapodás előnyeit kihasználja, és a hitélet fejlesztésére fordítsa. Az államhatalom nem nézte jó szemmel a püspököknek ezt a magatartását, amely egy 1965 márciusában készült állambiztonsági jelentésből világosan ki is derül.²⁵¹ 1966 nagybőjtjén március 6–13-ig Winkler József segédpüspökkel együtt 8 előadást tartottak a zsinat szellemiségéről és reformjairól. Kovács püspök a rá eső négy szentbeszédben a zsinat céljáról, Isten üzenetéről, a hívőknek az egyházban betöltött szerepéről, az ökumenizmusról és az ember értékeiről beszélt.²⁵²

A zsinati határozatok megvalósítása terén országos szinten is komoly feladat hárult Kovács Sándorra. 1964. február 25-én, miután felállították az Országos Liturgikus Tanácsot, Kovács püspököt kérték fel elnöknek, amellyel a liturgikus reform magyarországi megvalósításának felelőse lett. A döntésben szerepe lehetett annak is, hogy a szombathelyi püspök vezette 1955-től kezdve a magyarországi szertartáskönyv, a *Collectio Rituum* munkálatait. 1964 folyamán Kovács Sándor vezetésével szervezték meg

²⁵⁰ Vö. 94. lábjegyzet; BSz 1962 (50. lábjegyzet); KSH 16. doboz, Adventi, Karácsonyi, Szilveszteri prédikációk; KSH 17. doboz, Nagyböjti, Húsvéti, Pünkösdi, Úrnapai prédikációk.

²⁵¹ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 216.

²⁵² KSH 46. doboz, Az egyetemes II. Vatikáni zsinat tanításai. Szentbeszéd.

az OLT munkáját. A tanácsnak 25 tagja volt, akik közül 12-en az egyes egyházmegyét képviselték, 13-an pedig felkért szakemberek voltak. Anyagi okok miatt nem tudtak létrehozni egy tudományos háttérintézményt, és az OLT elnök önkénteseiből volt kénytelen megszervezni munkatársait. A szűkre szabott keretek sok problémát okoztak a liturgikus reformok hazai megvalósítása terén. Főként a fordításokkal kapcsolatban alakultak ki viták, a latin szövegek nyelvi és teológiai pontatlanságait kritizálták többen. A helyzetet csak tovább nehezítették a szűkös nyomdai határidők, amelyek sürgették a fordítói munkát.²⁵³

1964 februárjában László István kismartoni püspöknek írt levelében tárta fel a nehézségeket:

„A liturgiával kapcsolatosan papjaim részéről kellően nem érthető aggodás nyilatkozik meg a népnyelv használatával kapcsolatosan. Ismételen olyan aggodalmakat fejeztek ki és ezt a hívek is említették, hogy a liturgikus *constitutio* megváltoztatja a szentmise rendjét. Alig tudom őket megnyugtatni. Az öregek persze a régi formához ragaszkodnak és az idegen nyelvhez. Olyanok is, akik egyébként nemigen szoktak buzgón részt venni a liturgiában. Az idegen nyelvnek valami misztikus hatása van, ami azonban nem kegyelem, vagy legalábbis nem olyan kegyelem, amely a krisztusi élet kialakítását elősegítené. Ezt igyekszem nekik megmagyarázni. Nálunk sajnos nincsen egységes szentírásfordítás. Ami a Szent István Társulatnál van, az nagyon régi, viszont az új vasárnapi magyar *Missalénak* a fordítása nagyon újszerű. Még a püspöki konferenciának kell efelől dönteni.”²⁵⁴

1964 júliusában Tomek Vincének írt levelében a reformmal kapcsolatban úgy vélte, hogy még nagyon kevés történt, és egyelőre nem tudnak erőteljesebb részvételt biztosítani a híveknek a szentmisében, pedig véleménye szerint „...erre volna szükség. De ehhez az is szükséges,

²⁵³ GALAMBOS FERENC, *Aliturgia reformja*, A zsinat, Róma 1966, 49–53; KONKOLY, *Emlékezés Kovács Sándor megyéspüspökre*, 230–231; SZAKOS GYULA–KONKOLY ISTVÁN, *AI. vatikáni egyetemes zsinat liturgikus reformjának megvalósítása hazánkban*, Magyar Katolikus Almanach II. A magyar katolikus egyház élete 1945–1985. (szerk. Turányi László), Budapest 1988, 650–677; VERBÉNYI ISTVÁN, „Ezt cselekedjétek...” *A magyar nyelvű mise reformja*, Távlatok 28 (1996) 142–150; HORVÁTH ISTVÁN, „Meg kell alkotnunk a liturgia magyar nyelvét”. *Adalékok Illyés Gyula miseszöveg-fordításaiboz*, Vigília 77 (2012) 12, 941–955.

²⁵⁴ KSH I. doboz, Levelezés, Főpapok, László István, Kovács Sándor levele 1964. február 20. másolat

hogy megfelelő tanításokat kapjanak a hívek, mert különben megint csak „hallgatás” lesz a szentmise és megint egy parancs, amely alól sok mentő okkal ki lehet bújni.”²⁵⁵ A reform hazai nehézségeiről 1964 decemberében a következőket írta a piarista generálisnak:

„...a liturgikus dolgokkal, ahol helybeli segítségem nemigen van, elég nehéz a dolgom. Azután mindenki reformátor akar lenni. Egyszerre mindenki a nagy egységért panaszkodik, hogy az hiányzik és nincs türelmük annak kialakulását megvárni. Egyelőre a *lectiót* és az evangéliumot olvassuk magyar nyelven a közösségi miséken. És most az a baj, hogy nincs egységes szentírásunk. Az osztrák püspöki karnak beadványára azt felelte Lercaro bíboros, hogy nyugodtan használják addig a régi misszálékat stb. amíg egységes miseszöveg és egységes szentírás szövegük nem lesz. Nem értem ezt a logikát, amelyik egységes szövegű szentírás hiánya miatt kiabál, de azért legyen liturgikus reform is. Nem könnyű dolog. Az a baj, hogy nagyon sok a szakács és nem a levest sózzák el, hanem lelképásztori érzék hiányában nem tudják elképzelni, hogyan lehet minden rubrikás aprólékoskodás nélkül öntudatosan, hittel és szépen megcsinálni a reformokat.”²⁵⁶

A magyar népénekek használata, valamint a magyar nyelvű gregorián éneklés gyakorlata terén is számos nézeteltérés adódott. Az OLT munkatársai a hívek aktív részvételének biztosítása érdekében az egyszerűbb, és a hívek által ismert népénekek bevezetését szorgalmazták a misekönyv kötelező tételeivel szemben. Kovács Sándor a problémát a *Notitiae* folyóiratban megjelent, a liturgikus reform magyarországi helyzetéről írt jelentésében is megemlítette. Úgy vélte, hogy a magyarok nem képesek a miseproprriumot népnyelven énekelni, ezért azt kérte a kongregációtól, hogy engedje meg a magyar népénekek éneklését az *Intróitus*, a *Graduale*, az *Offertorium* és a *Communio* helyett.²⁵⁷ Az OLT által kidolgozott kérelmet, egy másik kíséretében, amely a zsolttárok helyettesítését célozta könnyen énekelhető zsolttárszerű énekekkel, Kovács Sándor személyesen vitte Rómába, és átadta az Istentiszteleti Kongregáció titkárának. A püspök kérésére soron kívül áttanulmányozták a népénekeket és megfelelőnek találták őket, így a püspök a jóváhagyással együtt térhetett haza.

²⁵⁵ KSH TV, Kovács Sándor levele 1964. július 4. másolat

²⁵⁶ KSH TV, Kovács Sándor levele 1964. december 29. másolat

²⁵⁷ *Notitiae* 1 (1965) 6–7, 232–233. Köszönöm RIHMER ZOLTÁNNAK, hogy a forrásra felhívta a figyelmemet.

A gyors ügyintézés Kovács Sándor személyes sikerének tartották.²⁵⁸ A *miseproprriumok* és a magyar nyelvű gregorián mellőzését azonban, valamint a *Collectio Rituum* énekeinek hiányosságait számos kritika érte.²⁵⁹

A liturgikus reform megvalósításában és a népnyelvűség bevezetésében az OLT munkatársai folyamatosan figyelték az osztrák püspöki kar és a reformban előbbre járó egyházak tapasztalatait és lépéseit. László Istvánnak 1965 júniusában írt levelében a püspök beszámolt arról, hogy az engedélyeket teljesen arra a mintára kérték meg, ahogy azt az osztrák püspöki kar tette, valamint visszafogott bizakodásának adott hangot, hogy ha lassan is, de sikerül előre lépni a népnyelvű liturgia bevezetésében.²⁶⁰

A reformok iránti elkötelezettségét Kovács Sándor azzal is kifejezte, hogy új püspöki címert készíttetett, és lecserélte családi címerét a magvetőt ábrázoló képre. Egyszerűsödött a címer díszítése is, több díszítőelemet mellőztek belőle. Sajnos nincs adat arra, hogy pontosan mikor és ki készítette az új püspöki címert. Feltehetően az 1965-ös aranymise alkalmából készülhetett, esetleg már korábban, az 1964-es püspökszentelés után Winkler József püspökével együtt.²⁶¹

5. ÖSSZEGRÉS

A II. Vatikáni Zsinat összehívásakor a magyar egyház, és benne a vasfüggöny szomszédságában fekvő szombathelyi egyházmegye is súlyos korlátozások között élte hétköznapijait, Kovács Sándor püspöknek pedig igen kényes körülmények között kellett kormányoznia egyházmegyéjét, kényszerű diszpozíciók, állambiztonsági és adminisztratív zaklatások közepette. Az egyházmegye állapotáról püspöki szolgálata alatt egyszer sem számolhatott be személyesen a pápának, ezért nagy lehetőségnek

²⁵⁸ KONKOLY, *Emlékezés Kovács Sándor megyéspüspökre*, 231.

²⁵⁹ BÁLINT SÁNDOR–MEZEY LÁSZLÓ–RAJECZKY BENJÁMIN, *Hagyomány és reform*, Vigilia 30 (1965) 3, 185–188.; DOBSZAY LÁSZLÓ, *Korunk egyházzenei problémái: magyar tükrökben*, Communio. Mindenszentek 9 (2001) 2, 18–50.

²⁶⁰ KSH I. doboz, Levelezés, Főpapok, László István, Kovács Sándor levele 1965. június 29. másolat

²⁶¹ Vö. KSH I. d., Személyi iratok, Borítékok.

mutatkozott XXIII. János pápa zsinati meghívása a sok éves elzártság után. A püspök ugyan a korlátozott lehetőségek ellenére is igyekezett nyomon követni a világegyház életét és a katolikus teológia új irányzatait – amiről levelezése és könyvei is tanúskodnak –, azonban mindez nem tudta helyettesíteni a személyes tapasztalatszerzést és a közvetlen találkozásokat.

A MSZMP vezető politikusai – miután mérlegelték a püspökök kiutazásának előnyeit – már a zsinat első ülészakán való részvételhez hozzájárultak, s később is részt vehetett a zsinat mindegyik ülészakán. Kovács Sándor így Szabó Imre püspök után, a második szombathelyi püspök volt, aki részt vehetett a Katolikus Egyház egyetemes zsinatán. A magyar püspökök római jelenlétét a magyar egyházpolitikai helyzet rendezése miatt mind a Szentszék, mind a magyar pártvezetés fontosnak tartotta, ugyanis a magyar püspöki kar megfogyatkozása és elöregedése új kinevezéseket tett szükségessé, amelyre mindkét fél minél nagyobb befolyást szeretett volna gyakorolni. A szentszéki hivatalokban a valós képet szerették volna megtudni, míg az állam a problémák elkendőzését várta el. Így azonban a püspökök a kettős lojalitás feszültségébe kerültek, amely komoly megterhelést jelentett számukra. A vitás kérdések egy részét végül az 1964. szeptember 15-én megkötött részleges megállapodásban rendezték, amely azonban kedvezőbb volt az állam számára, sőt a püspökök szerepének zsinaton történt felértékelődésével számos ponton segítette a magyarországi egyház életének állami befolyásolását.²⁶²

A zsinati szavazásokon Kovács Sándor és a magyar delegáció is a reformszárny javaslatait támogatta. A magyar püspökök szerepe azonban a sokéves elzártság, a kis létszám, valamint a nyelvi nehézségek miatt is csekély maradt. A pápa szándéka alapvetően azonban az volt, hogy a magyar püspökök is részesüljenek a katolikus egyház életének nagy eseményében, valamint új impulzusokat és lendületet nyerve alkalmassá váljanak a zsinati tanítás és reformok helybeli megvalósítására. Kovács Sándor a zsinati ülésekről és római élményeiről végig naplót vezetett, amelyek három jegyzetfüzetet töltenek meg. A liturgikus szkéma vitájában két hozzászólást is benyújtott Radó Polikárp O.S.B. segítségével, és a prefációk számának növelését, valamint a betegek szentségét kiszolgáltató

²⁶² FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 256.

papoknak búcsú elnyerését javasolta. Az egyházzól szóló szkéma vitájában is részt vett, és Zakar Polikárp O.Cist közreműködésével elkészített beadványában a világiak életszentségre való meghívását hangsúlyozta, sok más hozzászólóhoz hasonlóan. Javasatait figyelembe vették, és felvetései visszatükröződtek a *Lumen gentium* c. dogmatikus konstitúció világi hívőkről szóló fejezetében. 1964. november 11-én Szent Márton ünnepén őt kérték fel az evangéliumos könyv intronizációjára a Szent Péter-bazilikában. Az ülészakok alkalmával többször is találkozott XXIII. János és VI. Pál pápával, akik számos ajándékkal is igyekeztek elmélyíteni a magyar püspökökkel való kapcsolatukat.

Kovács püspök a látszólagos passzivitás és a *Salvator Mundi* kórházban töltött többszöri gyógykezelése ellenére is igyekezett kihasználni a rendelkezésére álló kereteket. Sikerült sok új kapcsolatot teremtenie és régiakat felújítania, számos háttérbeszélgetésen és vitán vett részt. Különösen fontosak voltak a Tomek Vince piarista generálissal és a Pásztor Lajos vatikáni levéltárossal kialakított kapcsolatai, mivel a zsinati ülészakok között folyamatos levelezésben álltak, és tájékoztatták a Vatikán és a világegyház híreiről. Hasonlóan nagy hatással voltak rá az osztrák és német püspökökkel történt találkozások, különös tekintettel Franz König bécsi bíboros érsekre és László István kismartoni püspökre, aki Szombathelyen is meglátogatta Kovács Sándort. Tőlük első kézből értesülhetett a liturgikus reform megvalósításának német és osztrák tapasztalatairól, amely sok esetben mintául szolgált a magyar intézkedések kidolgozásánál. A római tartózkodás alatt segítségükkel sikerült adományokat is gyűjtenie, főként a székesegyház esedékes renoválására. Gyűjtötte a legújabb teológiai szakirodalmat, és tanulmányúttal felérő kirándulásokat tett Olaszországban, hogy a modern egyházi kezdeményezéseket megismerje. Mindebben nagy segítségére volt Pásztor Lajos és felesége Pásztor Edit. A későbbi kutatás során fontos lenne ezért megvizsgálni Franz König, László István, valamint Tomek Vince, Zakar Polikárp és Pásztor Lajos hagyatékait is, amelyek további fontos részletekre világíthatnának rá a zsinat recepciójával kapcsolatban.

Kovács Sándor hazatérve a zsinati reformok megvalósításának nagy aktivitással fogott hozzá, szentbeszédekben, papi találkozókön ismertette a zsinat tanítását. A zsinati szellem és a magyar valóság között azonban

nagy szakadék tátongott, és a világi hívőknek a zsinat által szorgalmazott aktív bevonására és szerepvállalására, valamint a párbeszéd légkörének megteremtésére, a részleges megállapodás ellenére sem nyílt mód a diktatórikus viszonyok között. A reformok így a templom falai között maradtak, és a zsinat tanítása nem tudott érvényre jutni a magyar katolikus közösségek többségében. Az energiák nagy részét a liturgikus reformok bevezetése, és a népnyelvű liturgia fordításainak terhe kötötte le, amelyben az Országos Liturgikus Tanács elnökeként Kovács Sándor vezető szerepet játszott.

RÉTFALVI BALÁZS

BREZANÓCZY PÁL ÚTKERESÉSE EGYHÁZ ÉS PARTÁLLAM KÖZÖTT

Brezanóczy Pál a múlt század magyar katolicizmusának kimagasló alakjai közé tartozik; ugyanakkor amennyire jelentős volt személye, ugyanannyira volt ellentmondásos, így egyben ő a legvitatottabb főpásztoraink egyike. Több mint négy évtizeddel a halála után is nehéz tárgyilagos képet alkotni róla, köszönhetően annak, hogy már kortársai is igencsak különbözően ítélték meg személyét, egyházpolitikáját, főpapi tevékenységét. Egy történésznek azonban mindenképpen objektíven kell eljárnia, álljon bárki is kutatása origójában. E tanulmány szerzője számára, aki a múlt rendszer regnálásának végén született, valós emlékei nincsenek a Kádár-korszakról, így azt már történelmi távlatból tudja szemlélni. Ugyanezen okból Brezanóczy munkásságára is távlati rálátása van, így valamelyest talán egyszerűbb a helyzete, ha tudományos szempontból kívánja vizsgálni a főpásztor tevékenységét, noha ez még így sem nevezhető könnyű feladatnak. A vélemények személyenként és világlátásból adódóan különbözőek a több mint egy évszázada született főpásztorról. Mindenképpen leszögezhető azonban, hogy képességeit Brezanóczy igyekezett Egyháza érdekében kamatoztatni, még akkor is, ha eredményei egy részét pártállami kapcsolatainak köszönhette. Rendkívül

¹ Szeretnék köszönetet mondani BREZANÓCZY FERENCNEK (az érsek dédunokaöccse), amiért készséggel válaszolt kérdéseimre és segítette munkámat, valamint az időközben elhunyt BREZANÓCZY JÁNOSNAK (az érsek unokaöccse); illetve az utóbbi családtaggal történő kapcsolatfelvételtben nyújtott segítségéért IFJ. BREZANÓCZY JÁNOSNAK (az érsek dédunokaöccse) és édesapámnak SÁGI GYÖRGY ANDRÁSNAK; továbbá tanácsaiért és észrevételeiért GÁRDONYI MÁTÉ ÉS TUSOR PÉTER tanár uraknak. A Brezanóczy család BREZANÓCZY FERENC által szerkesztett honlapja: <http://www.breza.hu/>

ambiciózus ember volt: ez az ambíció az, amit ellenzői – mai kifejezéssel élve – karrierizmusnak láttak, illetve látnak benne. (Erről a püspökökkel való kapcsolatáról szóló fejezetben még olvashatunk.) Tanulmányomban igyekszem bemutatni személyiségét és viszonyát az Apostoli Szentszékhez. Megkísérlem felvázolni a pártállamhoz fűződő különleges kapcsolatát, annak valós természetét. Úgyszintén azokra a háttérben meghúzódó körülményekre is felhívom a figyelmet, amelyek a nagy nyilvánosság előtt talán kevésbé voltak ismeretesek. Mindezeket a Brezanóczy család visszaemlékezései, különféle levéltári források² elemzése, és a szakirodalom vizsgálata segítségével szeretném az olvasó elé tárni.

A főpásztor személyiségének pontos megismerése³ szempontjából elhagyhatatlannak tartjuk, hogy egyházi és családi háttéréről röviden megemlékezzünk. Brezanóczy Pál 1912. január 25-én született a Máramaros vármegyében fekvő aknaszlatinai Pávelsőfürdőben⁴, a hentes Brezanóczy János és Schleier Margit hatodik, legkisebb gyermekeként.⁵ Szülei a községben vágóhidat és gyógyfürdőt üzemeltettek.⁶ 1935-ben szentelték pappá, ezt követően káplánként, majd tábori lelkészként működött. Később Kassán teológiát tanított, majd püspöki titkár lett. 1946-tól látta el a Kassai Egyházmegye magyarországi részének általános helynöki tisztét,

² Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL), Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL-HML), Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL-BKML), Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (MNL-CsML), Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL), Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (KFK), Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL-JNSzML), Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Alsószolcai Fióklevéltára (MNL-BAZML AF), Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

³Agostino Casaroli 1964. április 24-én kelt Amleto Giovanni Cicognani bíboros államtitkárnak küldött jelentésében is olvashatunk egy rövid beszámolót Brezanóczy Pál addigi pályájáról és személyéről. Lásd GIOVANNI BARBERINI, *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik Vaticana*, Bologna 2008, 150–152.

⁴Pávelsőfürdő az Aknaszlatinához tartozó Faluszlatinán található. Erdős hegyekkel körülvett, 250 méter magasságban fekvő sósvízű fürdőhely, melyet még Pável Mihály nagyváradi görögkatolikus püspök (1879–1902) alapított. Pávelsőfürdő több villából és fürdőházból áll. Vö. *Révai Nagy Lexikona VII*, Budapest 1913, 170.

⁵A testvérek közül – Pálon kívül – négyen éltek meg a felnőttkort: János, Ferenc, Júlia és Margit. – BREZANÓCZY FERENC közlése – 2012. július 24.

⁶BREZANÓCZY FERENC közlése – 2012. július 24.

1951-től kanonok és a Rozsnyói Egyházmegye anyaországi részének apostoli kormányzója. 1952-től Egerből a Szatmári Egyházmegye magyarországi részének érseki helynöke. Czapik Gyula egri érsek 1956-ban bekövetkezett halála után az Egri Főkáptalan főkáptalani helynökévé választja. 1959-ben XXIII. János pápa az Egri Főegyházmegye apostoli kormányzójává nevezte ki. Mindemellett Czapik halálát követően ő lett a püspöki karnak az a tagja, aki rendszeresen tájékoztatta társait a Hejcére internált Badalik Bertalan veszprémi és Pétery József váci püspökök helyzetéről. Ő lett a kapcsolattartó a szabadon lévő és az elzárt főpapok között.⁷

Mindazonáltal az apostoli kormányzó – utóbb egri érsek – a Brezanóczy családnak már a második kiemelkedő alakja volt, aki az ország történelmébe beírta a nevét. Az első a 18–19. században élt P. Brezanóczy Ádám (†1832), jezsuita jogi tanár volt, aki 1785-ben az első jogi doktorok egyike lett, majd 1817-ben a Pesti Magyar Királyi Tudományegyetem rektora volt. I. Ferenc apostoli királytól kapott nemességét.⁸

Brezanóczy Pál munkássága során haszonnal kamatoztatta diplomáciai képességét, reálpolitikai érzékét, valamint az idegen nyelvekben való jártasságát, melyben messze lekörözte az akkori magyar püspököket. Szabó Imre esztergomi segédpüspök véleménye szerint, Brezanóczy Pál volt az egyedüli, aki nyelveket tudott, valamint megfelelő diplomáciai és tárgyalási képesség volt birtokában, ami megfelelt a világegyházi színvonalnak. Az Állami Egyházügyi Hivatal elnökével folytatott beszélgetésen Szabó püspök is úgy vélekedett, hogy Brezanóczyn kívül csak Hamvas Endre rendelkezett kellő latin tudással, noha valamennyien

⁷HORNÁK MÁTÉ JÁNOS, *Egyházi fogolytét a politikai diktatúra időszakában – Hejcei miliő 1952–1963 között a történeti források alapján*, Tudományra nevelve (szerk. Györgyiné Koncz Judit–Kozma Gábor), Szeged 2011, 101–106, 105.

⁸*Magyar Katolikus Lexikon II*, 43–44. Ugyan kevésbé ismert, de történelmi szempontból mindenképpen meg kell említeniünk a Brezanóczy családnak egy harmadik tagját is, a makói Brezanóczy Ferenc honvédszázados, aki részt vett az 1848/1849-es harcokban. Brezanóczy Ferenc honvédszázados (6. Württemberg-huszárezred) vezetésével vonultak be 1849. augusztus 5-én délelőtt a honvédek Győrbe. Másnap csatlakozott hozzájuk Klapka György honvédtábornok. BREZANÓCZY FERENC gyűjtése nyomán, HERMANN RÓBERT kutatásaira alapozva. <http://breza.hu/komarom-1949.07.12.-10.04.html> (2012. 08. 18.)

ismerték az Egyház nyelvét.⁹ Itt megjegyzendő, hogy a zsinaton megjelenő különböző nemzetiségű püspökök más-más akcentussal beszélték a latint. A fő nehézséget tehát nem is az jelentette, hogy ne tudtak volna magyar püspökeink latinul, csak a különböző kiejtési módok okoztak problémát számukra.¹⁰ Mindemellett Szabó helyesen állapítja meg, hogy „a zsinati atyák egy részére bénítóan hatott az a lelki teher, amely arra vezethető vissza, hogy egyszerre kellett megfelelniük az egyház és az állam igényeinek.”¹¹

I. BREZANÓCZY ÉS A PÁRTÁLLAM

A forrásokból egy, a pártállammal igen jó, szinte már baráti viszonyt ápoló főpap képe bontakozik ki előttünk. Ellentétben a Magyar Katolikus Püspöki Kart 1961 óta vezető Hamvas Endre csanádi püspökkel – 1964-től kalocsai érsekkel –, aki bár folyamatosan engedett a rezsimnek, igyekezett lehetőségeihez mérten a távolságot is fenntartani a pártállami vezetéstől. Noha ez számára már nehezebben ment, mint az őt megelőző püspökkari elnöknek, Grósz József kalocsai érseknek.¹² Brezanóczy velük szemben maga is kereste a kapcsolatokat a kádári nomenklatúrával, az ő felfogása szerint az Egyház számára a leginkább előnyös helyzetet és a megmaradást – az antiklerikális és elnyomó rendszer ellenére is –, a jó kapcsolatok és a lehetőségek szerinti együttműködés garantálhatja.

A Miklós Imre és „Mons. Brezanóczy közötti kapcsolat feszültségmentes, mondhatni baráti volt.”¹³ – tapasztalta Agostino Casaroli pápai diplomata, vatikáni helyettes-államtitkár, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának helyettes titkára, miután átlépve az

⁹ FEJÉRDY ANDRÁS, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, Budapest 2011, 181–182.

¹⁰ ÁBTL 3.1.2. M-25.793. „Pécsi László” fn. ügynök jelentései, fol. 189.

¹¹ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 182.

¹² Hamvas Endre és a pártállam viszonyáról szól e tanulmány szerzőjének egy másik írása, lásd SÁGI GYÖRGY, *Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az állambatalom, 1961–1964*, Egyháztörténeti Szemle 14 (2013) 2, 63–82.

¹³ AGOSTINO CASAROLI, *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*, Budapest 2001, 87.

osztrák-magyar határt, az apostoli kormányzó és az Állami Egyházügyi Hivatal elnök-helyettese fogadta és vitte állami gépkocsival a fővárosba. ADRIÁNYI GÁBOR – aki rendkívül lesújtó véleménnyel van Brezanóczyról – azt is megemlíti, hogy Miklóssal tegező viszonyban álltak.¹⁴ Az olasz pap-diplomata megállapította ittjártakor, hogy „Magyarországon volt egy olyan egyháziakból álló csoport, közöttük néhány prelátus is, amely egyensúlyt próbált fenntartani a kormánnyal nyíltan szembenálló, és a kormány mellett nyíltan kiálló püspökök és papok között.” Brezanóczyban vélte felismerni a köztük lévő vezéregyéniséget. Róla és a hozzá hasonló egyháziakról azonban „A legszigorúbbak ítélete természetesen nagyon lesújtó volt... megbízhatatlanoknak és a népre, különösen a fiatalokra és a papság új generációjára nézve demoralizálónak tartották őket.”¹⁵ Casaroli egy 1963 májusában a Vatikánban kelt jelentésében is annak a nézetének adott hangot, hogy „*Lo stesso Mons. Brezanóczy (Eger), pur lasciando perplessi per alcuni lati, m’ha dato l’impressione che potrebbe... utilmente servire per coprire una vacante.*”¹⁶

Mára már bizonyos tény, hogy Brezanóczy Pált 1958-ban „hazafias alapon” szervezte be az állambiztonság ügynökké „Kékes Pál” fedőnévvel, mely minőségében jelentéseket tett többek között a II. Vatikáni Zsinaton történekről is, valamint igyekeznie kellett Hamvas Endre egyházpolitikáját befolyásolni.¹⁷ Noha a „hazafias alapon” történő beszerzés is gyakran csupán bújtatott kényszerítést jelentett, Brezanóczy személyével kapcsolatban a fellelhető információk arra utalnak, hogy ő már 1956 decemberében is igencsak lojális volt az állambiztonság irányában, hiszen már ekkor megígérte az újjáalakuló politikai rendőrségnek, hogy „segíteni fog az egyházi provokációk elkerülése érdekében.” Jelen tudásunk szerint Brezanóczy esetében a beszerzéshez nem kellett

¹⁴ ADRIÁNYI GÁBOR, *AVatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. Mindszenty-ügy*, Budapest 2004, 72.

¹⁵ CASAROLI, *A türelem vértanúsága*, 98; HORNYÁK, *Egyházi fogolylét a politikai diktatúra időszakában*, 101.

¹⁶ BARBERINI, *La politica del dialogo*, 62. (Azaz lényegét tekintve: Casaroli alkalmasnak tartotta Brezanóczyt felhasználni, alkalmazni az üresedésben lévő főegyházmegyében.)

¹⁷ ADRIÁNYI, *AVatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978*, 43. 53–56.

kényszerítő eszközökkel élnie a rezsimnek.¹⁸ Rátkai Jánosnak, a Csongrád Megyei Tanács VB Titkárság egyháziügyi főelőadójának egy 1962. április 18-án kelt jelentésében azt olvashatjuk, hogy mások¹⁹ mellett, Brezanóczy apostoli kormányzót javasolta, mint alkalmas személyt feletteseinek, hogy Hamvasra a rezsim számára megfelelően hasson a döntések meghozatalakor.²⁰ Miklós Imre egy még a kommunista rezsim bukása előtt 1989-ben tartott beszédében is hangoztatta, hogy többek²¹ között Brezanóczy „...munkássága mindannyiunk számára bizonyította és példáját adta annak, hogy lehetséges egyházukért és hazájukért egyaránt felelősséggel tevékenykedni...”.²²

Mindezek ellenére, mint ismerjük a mondást, „Nem minden az, aminek látszik!” – noha persze van, ami bárhogy nézzük, akkor is az, aminek kinéz. Itt most azonban a pártállami körök és a főpásztor közti, az Agostino Casaroli által is barátinak nevezett kapcsolatra kell visszatérnünk. BREZANÓCZY FERENC²³ – a főpap dédunokaöccse – a család álláspontját eképpen fogalmazza meg dédnagybátyja és a rezsim viszonyáról: „A hatalommal való küzdelem sok feszültséggel járt, amit láttunk a mindennapjaiban.” Családja elmondása szerint fivérénel tett budapesti látogatásai, illetve, mikor családja járt Egerben, rendszerint

¹⁸TABAJDI GÁBOR–UNGVÁRY KRISZTIÁN, *Elballgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*, Budapest 2008, 293. 472. A két szerző az ORFK titkárság 1956. december 29-i országos értekezletén kelt jegyzőkönyvéből idéz. Brezanóczy Pál tartótisztjei Berényi István őrnagy III/III-1-a osztályvezető, Eperjesi László, majd a 60-as évek második felétől Geréb Sándor alezredek voltak (később utóbbi mindkettő ezredes). A II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatos akció koordinálásában Eperjesi tett rész. Lásd 100., 115. 118.

¹⁹Várkonyi Imre kalocsai főkáptalani helynök, Cserháti József pécsi káptalani helynök.

²⁰MNL-CsML XXIII. 2. c. (50–86) CsMT. VB. Titkárság Egyháziügyi főelőadó – I. negyedévi jelentés 0013/13/1962. T.Ü.K. sz. (április 18.), fol. 28.

²¹Miklós államtitkár Czapikot és Hamvast említette még.

²²HAVASY GYULA, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, Budapest 1990, 301–302.

²³BREZANÓCZY FERENC (*1957) gyógyszerész, a főpap idősebbik bátyjának, Brezanóczy János (1900–1979) jogásznak az unokája, Brezanóczy János (1929–2013) orvos fia. Dédszülei a főpásztor szülei. 2011–2015 közötti mandátummal a Magyar Gyógyyszerési Kamara Pest Megyei Szervezetének elnöke, korábban annak alelnöke.

megemlítette János²⁴ bátyjának, hogy milyen nehéz a helyzete, s érzi a nyomást magán. BREZANÓCZY FERENC elmondása szerint, maguk is tapasztalták, hogy az állam – azaz az Állami Egyházügyi Hivatal – részéről még halálos ágyánál, 1972-ben is háborgatták a főpapot. Az érsek ekkor, amennyire ereje megengedte, indulatosan küldte el a pártállam embereit.²⁵ Azok között, akik most e sorokat olvassák, bizonyára akadnak olyanok, akik a család által elmondottakat elfogult álláspontnak neveznék, fontos fejben tartani azonban, hogy a család érzelmi kötődése a főpaphoz természetes, a nagy többség biztos, hogy hasonlóan vélekedne, ha az ő helyükben lenne. A teljesen független szemlélő számára is világossá válhat azonban, hogy ha jobban belemélyedünk e helyzet vizsgálatába, arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy a rendszer lényegében Brezanóczy Pált csupán fel- és kihasználta saját érdekeire, látva, hogy ő a pártállammal sokkal inkább együttműködő egyházpolitikában látta az Egyház fennmaradásának lehetőségét. Akkor, mikor a főpap ügynök-ügyét²⁶ vizsgáljuk, erről sem szabad megfeledkezni. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy kizárólag ambiciózus voltát hangsúlyozzuk ki, még akkor sem, ha az igazsághoz az is hozzá tartozik. Azonban azt is ki kell jelentenünk, hogy a főpap irányából jelentkező érdekek meglete ugyancsak nem elhaggható. Volt némi kölcsönös érdek ebben a kapcsolatban.

Hogy ez a barátság a pártállam részéről mennyire volt őszinte és feltétel nélküli – amilyennek a barátságnak véleményünk szerint lennie kellene –, azt a már említett dédunokaöcs története kiválóan lefesti. Következzenek tehát ismét BREZANÓCZY FERENC szavai:

„Középiskolai tanulmányaimat Pannonhalmán végeztem. Utána 1975-ben, 1976-ban felvételiztem a SOTE Általános Orvostudományi Karára, ahol sikeres

²⁴ Brezanóczy János (1900–1979) jogász, a főpásztor idősebbik bátyja, Brezanóczy János (1929–2013) orvos édesapja, a többször említett Brezanóczy Ferenc (*1957) gyógyszerész nagyapja, Brezanóczy János (1877–1944) és Schleier Margit (1884–1977) legidősebb fia. A jogász János Miskolcon, Budapesten, végül Pomázon élt.

²⁵ BREZANÓCZY FERENC közlése – 2012. július 24., 2013. december 9.

²⁶ Ügynök léte családja előtt nem volt titok. Bátyjának, Brezanóczy Jánosnak erről úgy beszélt, hogy, ha ez kell ahhoz, hogy amit tehet, megtegyen az Egyházért, akkor ő amit tud, leír, ír akár Krisztus kereszthaláláról és feltámadásáról is. BREZANÓCZY FERENC közlése – 2013. december 9.

felvételi vizsgák ellenére sem vettek fel. Sőt másodjára még a biológia dolgozatomat is ‚lehúzták’. 2-t kaptam rá (az országos tanulmányi versenyen 13. lettem). Bementem megérdeklődni, hogy nem-e cserélték véletlenül el. Akkor mondták, hogy én nem lehetek orvos, [de] azt megengedik, hogy a gyógyszerészetet elvégezzem. Miklós Imre államtitkárt [az Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnökét] ismertük, és ő is azt ‚üzente’ nekünk, hogy ne erőlködjünk... Ugye ekkor már nem élt Érsek [déd]nagybátyám.”²⁷

BREZANÓCZY FERENC esete jól mutatja, hogy ha az akkor már három-négy esztendeje halott érsek irányában tényleg az igazi arcukat mutatták volna a rezsim vezetői korábban, nem akartak volna mindenáron keresztbe tenni ifjú dedunokaöccsének, akiben feltehetően egy reakciós környezetből érkező rokont láttak csak – vagy legalábbis olyan fiataalt, aki egyházi háttérrel és egyházi kapcsolatokkal rendelkezik. Habár „kegynek” is tekinthető, hogy legalább az egyetemet elvégezhetette, tény az is, hogy nem a szándékai szerinti szakon.

Véleményünk szerint egy másik családi eset is azt tanúsíthatja, hogy a pártállam részéről mennyire az érdekek játszották a fő szerepet. A főpásztor édesapja, Brezanóczy János még 1944-ben meghalt, 67 éves korában, eltemetve Aknaszlatinán lett. Özvegyen maradt édesanyját²⁸ a 60-as években a főpap áthozatta a Szovjetunióból állami hozzájárulással – tekintve, hogy a második világháború után a térség a keleti nagyhatalomhoz került. Ebben véljük felismerni a főpásztor irányába tett pártállami érdeklépést. Akkor, mikor Brezanóczy élt, hozzájárulásukat adták a család számára valamihez, azonban miután már elhunyt, nem zavarta őket, hogy jóváhagyjanak egy igazságtalan döntést a család egy másik tagjával szemben. Ettől kezdve Schleier Margit haláláig az egri Érseki Palotában élt, érsek-fia 1972-ben bekövetkezett halálát követően is. Brezanóczy érsek „és anyja kapcsolata éppen úgy, mint a testvérekkel, unokatestvérekkel

²⁷BREZANÓCZY FERENC közlése – 2012. július 27.

²⁸Gyermekei közül Brezanóczy Ferenc (1906–1973) haláláig Aknaszlatinán maradt, hentesként dolgozott a helyi húsboltban az államosítások után. Brezanóczy Margit Ungváron élte le életét, férje ugyanis az ottani polgármester volt. Brezanóczy Júliát, mivel férje német gyógyszerész volt, a háború után a németországi Eutingenbe telepítették ki családjával, ott halt meg. Brezanóczy János (1900–1979) jogászról lásd a 24. lábjegyzetet. – BREZANÓCZY FERENC közlése – 2012. július 27.

egyaránt nagyon jó volt”. Az asszony 1977-ben hunyt el – 93 évesen – már fia utódja, Bánk József érseksége idején. Földi maradványai az egri Szent János apostol és evangélista főszékesegyház²⁹ kriptájában lettek örök nyugalomra helyezve.³⁰

2. BREZANÓCZY PÁL KONFLIKTUSA A PÜSPÖKI KAR TAGJAIVAL ÉS AZ EMIGRÁNS PAPOKKAL

Az Egri Főegyházmegye élén álló magas rangú pap viszonya kollégáival kezdetektől nem nevezhető barátinak és kiegyensúlyozottnak, folyamatosak voltak közte és a többi püspök között a nézetkülönbségek, ellentétek. Ez jórészt arra vezethető vissza, hogy többségük, még ha a pártállamnak időről-időre engedni kényszerültek és egyesek együtt is működtek a rezsimmel – akár „ügynökként” –, a távolságot, amennyire csak tőlük tellett, igyekeztek fenntartani. Brezanóczy, mint már fentebb szó esett róla, a pártállam, így az Állami Egyháziügyi Hivatal vezetésével is kifejezetten jó, közvetlen kapcsolatot ápolt, így a magyar főpapok bizonyos bizalmatlansággal viseltettek irányában.

Borai Emil, a Heves Megyei Tanács VB Titkárság egyháziügyi főelőadója 1966. évi második félévi összefoglaló jelentésében úgy fogalmazott, hogy Brezanóczy esetében „Az ellentét nem közte és az állam, hanem közte és a római disszidens papok, illetve a hazai püspöki kar számos tagjával van.”³¹ A római emigrációban élő és a magyar Egyház érdekében ott tevékenykedő Mester István és Zágon József atyákkal, és más, az Apostoli Szentszék szolgálatában álló magyar – ahogyan Borai nevezi őket – „renegát” pappal való fagyos és rossz viszonya a zsinat idején „mélyült el igazán. Annyira, hogy már szóba sem állt velük, és a köztük lévő harc a bíboros kapcsolataikon keresztül folyt váltakozó

²⁹ Az egri bazilika teljes neve: Szent János apostol és evangélista, Szent Mihály arkangyal, Szeplőtelen Fogantatás Főszékesegyház. A katedrális 1970-ben, Brezanóczy érseksége idején kapta meg a *Basilica Minor* címet.

³⁰ BREZANÓCZY FERENC közlése – 2012. július 24.

³¹ MNL-HML XXIII. 3/b/46:1947/1967., Borai Emil 1966. évi 2. félévi összefoglaló jelentése, fol. 2.

szerencsével.” Borai lényegében a fennálló ellentétekkel magyarázta, hogy a főpásztor joghatóságának területén „ügyeltünk arra, hogy legalább itthon ne nehezítsük Brezanóczy helyzetét, stabil viszonyok várják az [Egri Fő]egyházmegyében.”³² MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS „Illés” fedőnevű ügynökre hivatkozva a Borai által mondottakat erősíti meg, miszerint „Mester úgy tekintett rá, mint egy ellenségre”, ugyanakkor „Illés” szerint Zágon kedvesen bánt az egri főpásztoral.³³

Brezanóczy és Klempa Sándor esetében egyaránt a szoros békepapi kötődés járult hozzá, hogy személyüket az emigráns papi körök kritizálták.³⁴ Brezanóczynak esetenként nem csak magyaroktól kellett számára kellemetlen megjegyzéseket elviselnie. Mikor 1966 tavaszán Rómában tartózkodott, egy alkalommal összetalálkozott Luigi Bongianino pápai diplomatával, aki Casarolinak volt korábban segítségére a magyarországi tárgyalások alkalmával. „Más püspökök is ilyen gyakran kijöhetnek mint Ön?”³⁵ – hangzott Bongianino Brezanóczyhoz intézett kissé epés megjegyzése, mellyel burkoltan ugyan, de ő is jó pártállami kapcsolatára kívánt célozni.

„Vadász Gyula” fedőnevű ügynök³⁶ meglátása szerint Brezanóczynak a püspökökkel való viszonyán, illetve magatartásán szemmel látható volt – és ezzel magyarázta annak meglétét –, hogy maga mögött érezte az Állami Egyházügyi Hivatal támogatását, így társait „magasabbrendűségének tudatában kezelte...”³⁷ Azt is felrótta Brezanóczynak jelentésében, hogy „több szerepet oszt ki, mint amennyit vállal.”, modora pedig gyakran bántóan hatott.³⁸ Brezanóczy hiába próbálkozott megkedveltetni magát a püspökökkel, ez nem sikerült. Az ügynök szerint őket – zsinati kísérőket –

³² MNL-HML XXIII. 3/b/46:1947/1967., Borai Emil 1966. évi 2. félévi összefoglaló jelentése, fol. 2.

³³ MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS, *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elbárártás*. <http://internetlap.blogspot.hu/2009/12/ii.html> (2012. o8. 30.)

³⁴ SZABÓ CSABA, *A Szentsek és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, Budapest 2005, 291.

³⁵ Uo., 295.

³⁶ Vitányi György, az Országos Béketanács Katolikus Bizottságának főtítkárhelyettese (társadalmi kapcsolat).

³⁷ ÁBTL 3.1.2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök jelentései, fol. 55.

³⁸ Uo., fol. 77–78.

Brezanóczy Cserhátihoz hasonlóan csupán „szolgálattevőknek tartotta”.³⁹ Hamvas érsekkel pedig többször nehezen tudott dűlőre jutni, jórészt a püspökkari elnök öregségéből adódó nehézkes vezetése miatt.⁴⁰

„Vadász” szerint különösen nagyok voltak az ellentétek és gyakoriak az összeütközések közte és Bánk József között. A II. Vatikáni Zsinat idején az apostoli kormányzónak a Pécsi Egyházmegyét vezető Cserháti Józseffel volt leginkább együttműködő a kapcsolata, ugyanakkor azt sem felejtette el megemlíteni jelentésében, hogy véleménye szerint csak „látszólag bensőséges viszony” az övéké, bizonyos mértékben féltékeny lehet Cserháti kiváló külföldi – leginkább német – kapcsolataira.⁴¹ Kivételes esetnek tekintendő az, hogy az ügynök által erőszakosan igényesnek tartott Kovács Vince váci segédpüspök – aki saját irodaigazgatójával, Ákos Gézával szemben bizalmatlan volt – a problémákat elsősorban Brezanóczyval beszélte meg.⁴² Borai meglátása szerint Endrey Mihály egri segédpüspökkel azért olyan „erős az ellentéte”, mert a segédpüspök Czapik halála után arra számított, hogy az érsek örökébe lép, e helyett azonban Brezanóczy lett az utód, mint főkáptalani helynök, majd apostoli kormányzó, végül pedig mint érsek.⁴³ KÁLMÁN PEREGRIN ferences történész Endreyvel kapcsolatban kifejti, hogy az Apostoli Szentszék is eredetileg rá gondolt, mint kinevezendő apostoli kormányzó-jelöltre, azonban Grósz József kalocsai érsek Rómába eljuttatott feljegyzésében Endreyt erre a feladatra alkalmatlannak látta, mivel véleménye szerint nem ismerte kellőképpen az Egri Főegyházmegyét. Végül, habár Brezanóczyt, mint a főegyházmegye apostoli kormányzóját hajlandóak voltak a püspökök elfogadni, püspökké szentelését kezdetben határozottan elleneztek, mivel „az ő felszentelésének proponálásában a

³⁹ÁBTL 3.1.2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök jelentései, fol. 82.

⁴⁰ „Nehéz volt bármit is megértetnie az érsekkel és főkép[pp] a tekintélyére hivatkozva lépéseket tenni, vagy rávenni, hogy mint a püspöki kar elnöke bizonyos dolgokat intézzon.” Vö. ÁBTL 3.1.2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök jelentései, fol. 77–78. Brezanóczy maga is megjegyezte, hogy „az érsekkel nagyon nehezen lehet boldogulni.” Vö. ÁBTL 3.1.2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök jelentései, fol. 55.

⁴¹ÁBTL 3.1.2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök jelentései, fol. 51. 77–78.

⁴²Uo., fol. 83.

⁴³MNL-HML XXIII. 3/b/46:1497/1967. Borai Emil 1966. évi 2. félévi jelentése, fol. 2–3.

békepapi mozgalom javaslatát és a püspöki rendbe való betörését látták”.⁴⁴ Korábban Mindszenty bíboros sem preferálta Brezanóczyt, de fontos megjegyezni, hogy a hercegprímásnak sem erkölcsi kifogásai voltak vele szemben, az Egyházhoz való hűségét nem vonta kétségbe.⁴⁵ Borai főelőadó szerint Endrey „az állam ellen is konspirál”, amiben segítségére volt többek között Schwarz-Eggenhofer Artúr esztergomi apostoli kormányzó is. Csakúgy, mint „Vadász”, ő is nagyon kiélezettnek ítélte meg az egri apostoli kormányzó Bánkkal való viszonyát, egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Ki nem állhatták egymást. Legszívesebben aqua tofanát küldene neki.”– mármint Bánknak.⁴⁶ A zsinati együttműködésük ellenére, Cserhátival hasonló volt a helyzet.

Borai szerint nagyban nehezítette Brezanóczy kapcsolatát a püspökökkel azoknak heterogén volta. Véleménye a korabeli zsinaton részt vevő magyar főpapokról nem igazán volt kedvező, szerinte „Egyrésziük szenilis, aluszékony és feledékeny, csak egészségével törődő, míg a fiatalabbja egyéni ambíciótól fűtött és Brezanóczy iránti féltékenységgel és averzióval eltelt, ami inkább akadályozta, sem hogy segítette volna diplomáciai küldetését.”⁴⁷ Tény, hogy, ha ezt olvassa valaki, lesújtónak könyveli el a magyar egyházi állapotokat, de, ha nem csak a felületét tekinti, akkor világossá válik számára, hogy a helyzet azért ennél árnyaltabb volt. Hamvas Endrén öregségéből adódóan mutatkozott ugyan a feledékenység, de szenilitással vádolni őt túlzás lenne; különösen az alapján, hogy a feledékenységre hivatkozást „tudatosan használta arra, hogy bizonyos információkat ne kelljen megosztania az állammal... a passzivitás mögött az állami elvárások előli kitérés szándéka húzódott meg.”⁴⁸ Aluszékonyság és szenilitás tekintetében Papp Kálmán esetében ugyan el kell ismerni, hogy volt alapja az állításnak, az idős győri püspök a 60-as évekre ugyanis sajnos már nagyon távol állt attól, aki fénykorában volt. Nagy valószínűséggel

⁴⁴KÁLMÁN PEREGRIN O.F.M., *Dokumentumok Grűsz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*, Budapest 2011, 24–25.

⁴⁵BARBERINI, *La politica del dialogo*, 152.

⁴⁶MNL-HML XXIII. 3/b/46:1497/1967. Borai Emil 1966. évi 2. félévi jelentése, fol. 2–3.

⁴⁷Uo., 2.

⁴⁸FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 182.

csak azért nem mentették fel aktív püspöki szolgálatából, hogy a győri püspöki szék minél tovább betöltött maradjon, noha szellemi hanyatlásából adódóan egyházkormányzati feladatai ellátására már egyre inkább alkalmatlanná vált. Szomorú bizonyíték erre az az eset, melyről „Tömör János” fedőnevű ügynök számol be: „Amikor Rómába a Termini Pályaudvarra megérkeztek, Papp Kálmán így szólt a mellette lévőknek: Nini, ez a Budapest hogyan megváltozott, amióta nem jártam fenn.”⁴⁹ A fiatalabb főpásztorok említése nem feltétlenül konzekvens Borai részéről, ha azt Brezanóczyhoz viszonyítva értjük, mivel Brezanóczy Pál a fiatalabb egyházi vezetők közé tartozott, sőt, a magyar egyházmegyéket irányító püspökök és apostoli kormányzók közül ő volt a legfiatalabb (1959-es apostoli kormányzói kinevezésekor 47 éves⁵⁰). A fiatalabb társak vele szembeni féltékenységének említését ebben az értelmezésben tehát nem látjuk megalapozottnak. A korban közel állók közül, a kezdetben még hozzá hasonlóan csakugyan nem püspök Cserhádi és Bánk esete már kérdőjeleket szolgáltathat nekünk. Bánk egy évvel volt idősebb,

⁴⁹ÁBTL 3.1.2. M-24.450. „Tömör János” fn. ügynök jelentései, fol. 127.

⁵⁰Egyházmegyéket vezető püspökök és apostoli kormányzók 1959-ben, életkoruk szerinti csökkenő sorrendben: Shvoy Lajos (81) székesfehérvári püspök, Rogács Ferenc (79) pécsi püspök, Papp Kálmán (73) győri püspök, Grósz József (72) kalocsai érsek, *Hamasz Endre* (69) csanádi püspök, Schwarz-Eggenhofer Artur (69) esztergomi apostoli kormányzó, *Kovács Sándor* (67) szombathelyi püspök, *Klempa Sándor Károly* O.Praem. (61) veszprémi apostoli kormányzó, *Dudás Miklós* O.S.B.M. (57) hajdúdorogi görögkatolikus püspök, *Legányi Béla Norbert* O.S.B. (53) pannonthalmi főpát, *Brezanóczy Pál* (47) egri apostoli kormányzó. *Impeditus* főpásztorok: Pétery József (79) váci püspök, Badalik Sándor Bertalan O.P. (69) veszprémi püspök, Mindszenty József (67) bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek. Segédpüspökök 1959-ben életkoruk szerinti csökkenő sorrendben: Kriston Endre (82) egri segédpüspök és gerasai címzetes püspök, *Kovács Vince* (73) váci segédpüspök és Zarái-i címzetes püspök, *Szabó Imre* (58) esztergomi segédpüspök és thyatirai címzetes püspök, Endrey Mihály (54) egri segédpüspök és baratai címzetes püspök, Kisberk Imre (53) székesfehérvári segédpüspök és christianopolisi címzetes püspök, Bárd János (51) kalocsai segédpüspök és ulpianai címzetes püspök. (Dőlt betűvel azok, akik a II. Vatikáni Zsinat bármely szakaszára kiutazhattak valamilyen minőségben). Továbbá nyugállományú főpap volt: *Uzdóczy-Zadravec István* O.F.M. (75) tábori emeritus püspök. Emigrációban élt: Hász István (75) tábori püspök. Kinevezett címzetes püspök: Winkler József (54) dadimai címzetes püspök, Belon Gellért (48) elisi címzetes püspök. Visszavont kinevezésű (1957-ben lemondott a kanonokságról, 1959-ben méltóságaitól megfosztják, 1975-ben kérelmére az Apostoli Szentszék teljesen fölmentette papi kötelezettségei alól): Gombos Károly (52) kalocsai segédpüspök és medbahi címzetes püspök.

Cserháti pedig két évvel fiatalabb Brezanóczynál. Azt túlzásnak tartjuk, hogy Brezanóczyt akármelyik főpásztor akadályozta volna diplomáciai munkájának ellátásában; különösen nem gondoljuk ezt Pappról, még akkor sem, ha tény, hogy zsinati kint tartózkodásuk idején a beteg győri püspök mellett – állapota miatt – mindig kellett valamelyik zsinati atyának vagy kísérőnek tartózkodnia.⁵¹ Azt azonban senki sem állíthatja, hogy Brezanóczynak kellett volna folyton mellette lennie, s így ne tudott volna tárgyalni az Apostoli Szentszék képviselőivel a magyar Egyház és a pártállam közötti rendeződés előmozdítása érdekében. MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS „Pátkay” ügynökre⁵² hivatkozva a nehézségeket ugyancsak abban látja, hogy „a püspökök rettenetesen bizalmatlan viszonyban vannak egymással, amit emberi gyengeségek még elviselhetlenebbé tesznek. Leginkább az terhelte meg a munkát, hogy Hamvas nem bízott Brezanócziban, aki pedig ezen minduntalan revánsot vett.”⁵³

Borai megfigyelése szerint „Még Ijjas szegedi püspökkel [sic!] értik meg egymást legjobban.” Mindazonáltal Brezanóczynak a vele történő összekülönbözést sem sikerült elkerülnie. Az eset, melyről „Vadász” tesz említést, Rómában történt a zsinat negyedik ülészakán. Brezanóczy és Cserháti elleneztek, hogy a már megbeszélt pápai audiencián a delegációt kísérők is részt vehessenek. Ijjasnak ellenben sikerült elérnie, hogy nemhogy csak a kísérők, de a Pápai Magyar Intézet is képviseltesse magát a Szentatya előtt. Fontos tudni, hogy Ijjas különösen szívén viselte az intézet sorsát. „Magánakciójáról” értesülve az egri főpásztor rendkívül durván rontott a szegedi apostoli kormányzóra, erélyesen és dühösen kérve rajta számon lépését. „Vadász” azt is megjegyzi az esettel kapcsolatban, hogy miután VI. Páltól távoztak, már Brezanóczy is sikeresnek ítélte meg az audienciát, sőt, a végén már úgy beszélt róla, mintha neki is kezdetektől ez lett volna a célja, a saját érdemének tekintve

⁵¹ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 181. Továbbá: ideje nagy részét Papp püspök nem is a zsinaton, hanem az emigráns papok, elsősorban Zágon társaságában töltötte.

⁵² Esty Miklós pápai világi kamarás, a Szent István Társulat elnöke.

⁵³ MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS, *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elbáritás*. <http://internetlap.blogspot.hu/2009/12/ii.html> (2012. o8. 30.)

megvalósulását.⁵⁴ Ez az eset, mely során Brezanóczy és Ijjas ugyanabban az ügyben egymással párhuzamosan intézkedett, tisztán rávilágít a püspöki kar tagjai közötti bizalmatlanság meglétére. Egyértelműen hiányzott közöttük a folyamatos kommunikáció. Két évvel korábban, a második ülészak idején – ahogy „Kerekes” ügynök⁵⁵ jelentésében olvasható – még pont Brezanóczy volt az, aki kijárta az audiencián való részvételi lehetőséget a kíséret számára az emigráns papok tiltakozása ellenére. Nem érthető, hogy ezúttal, az utolsó szekció idején, miért nem akarta a részvételüket.⁵⁶

A Borai által említett állítólagos féltékenység, és a folyamatos ellentétek megléte kivétel nélkül a Brezanóczy irányában megnyilvánuló bizalmatlanságra utal, ami a tanulmányban már többször is említett pártállammal meglévő közeli kapcsolatára vezethető vissza. Meglátásunk szerint, a Brezanóczy és a püspöki kar tagjai közötti negatív viszony kialakulásában végső soron a legfőbb felelős a rezsim volt. Nekik egyértelműen az volt kedvező, ha ellentétek vannak a püspöki karon belül. Azt kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a Rómával történő skizmát nem tudták volna elérni, ezt Grósz érsek korábban – zsenialitásának hála – sikeresen megakadályozta⁵⁷, így a püspöki kar megosztására tették a hangsúlyt. Már az ókori rómaiak is tudták, s XI. Lajos francia király is hangoztatta, „*Divide et impera!*”. Mindezzel a Kádár-rendszer is tisztában volt. Könnyebben tudják befolyásuk alatt tartani a püspöki kart, ha azon belül ellentétek vannak, és nem tud egységesen fellépni a törvénytelen egyházellenes lépésekkel szemben, noha természetétől fogva vannak ügyek, amelyekben kétségtelenül egyetértenének, hiszen a magyar Egyház megőrzése és megmaradása valamennyi főpásztornak legfőbb célja volt. A pártállam viszont a főpapok egymással szembeni bizalmatlanságának generálásával a közös cél elérését nehezítette, még ha azt teljesen reménytelenné nem is tudta tenni soha.

⁵⁴ ÁBTTL 3.1.2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök jelentései, fol. 77–78.

⁵⁵ Pataky Kornél csanádi püspöki irodaigazgató.

⁵⁶ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 178–179.

⁵⁷ A Kádár-rendszer célul tűzte ki a Magyar Katolikus Egyház Rómától, a pápától való elszakítását, erről olvashatunk KÁLMÁN, *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*, 69–72.

3. BREZANÓCZY PÁL ÉS A II. Vatikáni Zsinat

Az apostoli kormányzó az 1962–1965 között négy ülészakon át tilésező 21. egyetemes zsinat mind a négy szakaszán részt vett; az elsőt és másodikon zsinati szakértőként⁵⁸, illetve az elsőt Papp Kálmán győri püspök prokurátoraként, a harmadikon és negyediken zsinati atyaként. A pártállam különösen fontosnak tartotta, hogy egy olyan hozzá közelálló személy, mint Brezanóczy Pál kijuthasson a zsinatra. Zsinati szakértőként értelemszerűen nem illették volna meg azok a jogok, mint zsinati atyaként, így az Állami Egyházügyi Hivatal – meglehetősen ironikus módon – az 1917-es *Codex Iuris Canonici* 224. kánonjára⁵⁹ hivatkozva érte el, hogy 1962-ben Papp püspök prokurátoraként utazhasson ki.⁶⁰ Hamvas Endre püspökkari elnök mellett ő volt a zsinat legjelentősebb, legfontosabb és legbefolyásosabb magyar tagja. A magyar zsinati delegációt három teljes ülészakon keresztül Hamvas vezette. Az akkor már kalocsai érsek Hamvas az utolsó szekcióra is kiutazott, de betegsége miatt nem tudott

⁵⁸EFL Egri Főegyházmegeyei Körlevelek 1963. I. 2585/1963. és 2744/1962. Brezanóczyn kívül a pápa Schwarz-Eggenhofer Artur esztergomi és Klempa Sándor Károly veszprémi apostoli kormányzót ugyancsak zsinati szakértőnek nevezte ki. Közülük azonban Schwarz-Eggenhofer egyáltalán nem, Klempa pedig csak a harmadik-negyedik ülészakon vehetett részt szakértőként.

⁵⁹CIC 1917, Can. 224, §1. *Si quis ex vocatis ad Concilium ad normam can. 223, §1, eidem, iusto impedimento detentus, interesse non possit, mittat procuratorem et impedimentum probet. §2. Procurator, si fuerit unus e Concilii Patribus, duplici suffragio non gaudet; si non fuerit, publicis tantum sessionibus interesse potest, sed sine suffragio; expleto autem Concilio, huius acta subscribendi ius habet.* Vö. <http://www.internetsv.info/Text/CIC1917.pdf> (2012. 12. 31.)

⁶⁰FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 69. FEJÉRDY az említett kánonnal kapcsolatban azonban megenlíti, hogy ettől függetlenül Brezanóczy arra volt csak jogosult az első ülészakon, hogy részt vehetett a nyilvános üléseken, de nem rendelkezett szavazati joggal, csak a zsinat dokumentumait írhatta alá. Brezanóczyhoz hasonlóan ugyancsak így lett Róbert Pobožný rozsnyói püspök prokurátora a csehslóvák rezsimmel együttműködő Eduard Oliva litoměřicei káptalani helynök. Lásd még FEJÉRDY ANDRÁS, *Aszocialista tömb és a II. Vatikáni Zsinat*, Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után – Konfessie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945 (szerk. Balogh Margit), Budapest 2008, 215–216.

végig kint maradni⁶¹, ezt követően Brezanóczy Pál vette át a magyar küldöttség vezetését, mint egri apostoli kormányzó és rotariai címzetes püspök.

„A II. Vaticanum lényegében /ezt saját megfogalmazásomnak tartom!/ a korszerű egyháziasodás jegyében fogant meg a Szentlélektől a jó János pápa lelkében és teljesedett ki töretlen vonalvezetésében VI. Pál pápa *'In Spiritu Sancto'* záróbeszédében, 1965. december 8-án a Szent Péter téren.”

– fogalmazta meg a zsinat fundamentumát 1968. május 15-én a Szent István Társulat díszgyűlésén elmondott beszédében Brezanóczy apostoli kormányzó.⁶²

Brezanóczy zsinati felszólalásában Hamvashoz hasonlóan arra kérte a zsinatot, hogy a kommunizmust ne ítéljék el határozottan, mert azzal csak ártanának a szocialista blokk országaiban működő egyházaknak.⁶³ Ezt Magyarországon a békemozgalmi papok pozitívan értékelték.⁶⁴ Ezzel kapcsolatban 1962 szeptembere folyamán már XXIII. János is ígéretet tett Eugène Tisserant bíboros dékánon keresztül Nyikodim archimandritának a két magas rangú főpap metzi találkozásán.⁶⁵ Habár ebben az ügyben azonos állásponton voltak a II. Vatikáni Zsinaton résztvevő magyarok, általánosságban – mint már említettük – Brezanóczy kapcsolata kollégáival meglehetősen feszültek, rossznak volt mondható. A XIII. szkéma (*Gaudium et spes*) tárgyalása kapcsán központi egyházi békeszervezet felállítását szorgalmazta⁶⁶, ez azonban végül nem nyert ebben a formában támogatást. Az egri apostoli kormányzó az atom- és totális háború ünnepélyes elítélésére

⁶¹KFL VII. 16. Kováts Géza hagyatéka. Kováts Géza 1960. január 1.–1981. december 31. közötti *Intentiós Könyvének* 42–43. oldala foglalja magában a II. Vatikáni Zsinat negyedik ülészakának idejét. Itt jegyzi fel az akkori megbízott érseki irodaigazgató, hogy Hamvast kikísérte a zsinatra, de főpásztora betegsége miatt nem maradtak kint végig, előbb hazautaztak, hogy az érsek itthon gyógykezeltesse magát.

⁶²EFL Archiepiscopus 1638/1968 – aláhúzás az eredeti szöveg alapján.

⁶³MNL-BAZML AF XXIII. 2. d. 0015/1966, fol. 12.

⁶⁴MNL-HML XXIII 3/b/45:1481/1966, fol. 3.

⁶⁵A „metzi egyezés” létrejöttének körülményeiről és lefolyásáról lásd részletesen SZABÓ FERENC S.J., *AVatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és viszája*, Budapest 2012, 62–65.

⁶⁶MNL-BKML XXIII. 2. g. BKMT. VB. Egyházügyi főelőadó, II. sz. tájékoztató III, 1965. november hó, fol. 7.

is javaslatot tett a negyedik ülészakon.⁶⁷ Mindazonáltal GERGELY JENŐnek azt a megállapítását, hogy „A katolikus egyház ‚felzárkózását‘ a protestáns egyházak szocializmust elfogadó magatartásához a vatikáni irányvonal alapvető módosulása tette lehetővé XXIII. János és VI. Pál pápa, illetve az *aggiornamento* szellemében és reményében működő II. Vatikáni Zsinattal, az 1960-as évek első felében.”⁶⁸ – nem tartjuk teljesen pontos meghatározásnak. Az, hogy a zsinat nem ítélte el a szélsőséges baloldali ideológiát egyházpolitikai megfontoltságból, abból még nem következik törvényszerűen, hogy elfogadták volna azt. Nem elhanyagolható tény, hogy a protestánsok a katolikusokhoz képest mindvégig kiszolgáltatottabb helyzetből próbáltak megmaradni, hiszen nekik nem volt olyan külső szervezett centrumuk, mint a Katolikus Egyháznak az Apostoli Szentszék, élén a pápával, egy független állam, a Vatikán területén. A dialógus megjelenéséről beszélhetünk egyértelműen, elmozdulva a püsi politikától. GERGELY professzor állításához képest a marxista felhangtól nem mentes MÁRTON GYÖRGY is pontosabban fogalmaz, noha a zsinatot követő évben megjelent cikke erősen egyházellenes éllel íródott és az ideológiájából adódóan esetenként szándékosan félreértelmez, illetve sarkít.⁶⁹

„A pápa stílusában is lehetett új vonásokat felfedezni: bizonyos szimpátiát a legtávolabbról érkezettek iránt, a kelet-európai népek valóságos nehézségei iránti érzékenységét, a bizalom légköre megteremtésének művészetét, valamint törekvést arra, hogy akkor se sértsük meg az embereket, ha kimondjuk az igazságot.”⁷⁰ – foglalta össze XXIII. János pápa világlátását ACHILLE SILVESTRINI bíboros, volt pápai diplomata, aki II. János Pál idejében 9 éven át volt a Keleti Egyházak Szent Kongregációjának prefektusa. Továbbá „...mind erőteljesebben meggyőződött a fennálló politikai és társadalmi realitásokhoz való alkalmazkodás, valamint a szekularizálódott világgal való kapcsolat felvételének a szükségességéről, mert ezek nélkül az egyház nem hirdetheti az evangélium örömhírét.” – olvashatjuk SZÁNTÓ

⁶⁷ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 158. 195.

⁶⁸ GERGELY JENŐ, *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986*, Budapest 1989, 161.

⁶⁹ MÁRTON GYÖRGY, *A II. Vatikáni Zsinat*, Nemzetközi Szemle 21 (1966) 2, 56–63.

⁷⁰ ACHILLE SILVESTRINI, *Bevezető*, Agostino Casaroli, *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*, Budapest 2001, 6.

KONRÁD ferences történész pontos megfogalmazásában a pápa felismerését.⁷¹ Azonban a korszak Egyházának álláspontját a kommunista rendszerekkel történő párbeszédéről talán a legpontosabban FERNANDO CENZO bíboros, apostoli főpenitenciárius fogalmazta meg, azaz „...abból engedni, amiből lehet; hajlíthatatlannak maradni mindabban, ami az egyház lényegét érinti.”⁷²

Rátérve Brezanóczy hazai szerepére, elmondható, hogy a zsinat alatt és azt követően is fontos feladatának tartotta, és papjait is arra bízta, hogy minél szélesebb körben ismertessék a hívekkel a II. Vatikáni Zsinat reformjait, különböző intézkedéseit. Továbbá a kiutazások előtt mindig időben tájékoztatta arról papjait, hogy ki látja el távollétében az érsekség vezetését, mellyel hol Turtsányi Ambrus címzetes prépost, kanonok, szentszéki elnököt, hol pedig Bordás Alfréd általános helynök, prépost, kanonokot bízta meg.⁷³ Itt térnénk ki Brezanóczynak a hazai papságról hangoztatott vélekedésére, melyet egy ízben kifejtett Josip Žabkar szlovén pápai diplomatának: „*Nella enorme maggioranza, il Clero è buono, il Clero giovane è stupendo.*”, azaz többnyire jó véleménnyel volt a papság helyzetéhez való hozzáállásáról, ki is emelte, hogy az 1962-es évben érsekségében 17 új pap volt. Azt azonban megállapította, hogy „*I sacerdoti di età media e quelli più anziani sono però stanchi, molto stanchi: tutte le angberie, incessanti, da anni!*”⁷⁴ Zygmunt Tyszka lengyel újságírónak, a *Słowo Powszechne* munkatársának 1966 októberében adott interjújában ugyancsak a zsinat újításainak minél szélesebb körben való terjesztésének fontosságát emelte ki, a zsinat szellemiségét méltatta.⁷⁵ Jelenlétét a zsinaton megtiszteltetésnek tekintette, ahogy ezt több ízben ki is fejtette körleveleiben, többek között 1962 karácsonyán, mikor így fogalmazott az első ülészak után: „Hálát adok a Mindenhatónak azon kegyéért, hogy a II. Vatikáni Zsinaton

⁷¹SZÁNTÓ KONRÁD O.F.M., *A Katolikus Egyház története II*, Budapest 1985, 652.

⁷²FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 109.

⁷³EFL Egri Főegyházmegyei Körlevelek 1963. I. 2585/1963; EFL Egri Főegyházmegyei Körlevelek 1965. VI. 3892/1965; EFL Egri Főegyházmegyei Körlevelek 1968. I. 284/1968.

⁷⁴BARBERINI, *La politica del dialogo*, 39. Azaz – véleménye szerint – a fiatal papok bámulatosan teljesítenek, a középkorúak és idősek azonban rendkívül fáradtak és kimerültek az elmúlt évek nehézségeitől.

⁷⁵EFL Archiepiscopus 3453/1966.

Szentséges Atyánk bizalmából részt vehettem.⁷⁶ Zsinati részvételéről rendszeresen tájékoztatta körleveleiben papjait és híveit.⁷⁷ A zsinatot követő 1966-os év során érseksége több városában – Eger, Nyíregyháza, Miskolc, Sátoraljaújhely, Jászberény, Salgótarján – mondott szentbeszédet, melyben a zsinat reformjait, intézkedéseit ismertette a megjelent hívekkel.⁷⁸ Így vallott a II. Vatikáni Zsinatról:

„...A zsinat élvezte a Szentlélek kiáradását és továbbítja azt az összegyház minden tagja felé... A zsinat átfogó törekvése volt a családiasítás. Egy szent család maga az Egyház, egy nagy családi közösség az egész emberiség... Az Egyházunkat és korunkat megújító és bensőségesítő zsinati határozatok íródjanak szíveinkbe. Csak így látjuk azoknak igazi hasznát és így lesz részese a zsinati szellemnek minden embertársunk...⁷⁹

Másutt pedig a következőket mondta híveinek, ugyancsak a zsinat után:

„...Hálát adok az Úrnak, hogy részt vehettem a II. Vatikáni Zsinat mindnégy ülészakán... Hálát adok azért, hogy megélhettem az Anyaszentegyház megújuló nagyságát, erejét és szerető szolgálatkészségét... Remélem és reméltetem, hogy a lezáruló zsinat ígéretes nyitánya egy szebb, békésebb, boldogabb és kegyelembő korszaknak...⁸⁰

Összességében az a vélemény fogalmazódhat meg bennünk, hogy Brezanóczy volt talán az egyike a magyar zsinati atyáknak, aki a legtöbb eredményt várta a zsinattól, aki leginkább számított arra, hogy megújítja és változást hoz az Egyház életében. Mindenképpen optimistán állt a dolgokhoz.

Zsinattal kapcsolatos megnyilvánulásai alapján azt szűrhetjük le, hogy Brezanóczy püspökkari titkár egy kommunikatív személyiség volt, szívügyének tekintette a hívek minél alaposabb felvilágosítását a

⁷⁶EFL Egri Főegyházmegyei Körlevelek 1962. XIII. 3333/1962.

⁷⁷EFL Egri Főegyházmegyei Körlevelek 1963. I. 2585/1963., 1963. X. 3393/1963., 1965. V. 3287/1965., 1965. VI. 3892/1965.

⁷⁸Sajnos a beszédek KISS PÉTER, az Egri Főegyházmegyei Levéltár levéltárosa elmondása szerint – amennyiben egyáltalán írott formában léteztek – nem maradtak fenn.

⁷⁹EFL Egri Főegyházmegyei Körlevelek 1966. I. 85/1966.

⁸⁰EFL Egri Főegyházmegyei Körlevelek 1965. VI. 3892/1965.

változásokról. Megállapíthatjuk, hogy ami a zsinattal kapcsolatos, hívei irányában való kötelességeinek teljesítését jelentette, azokat megtette. „Elsősorban ez a Főpásztorok feladata, hogy kezetekbe adják a zsinati rendelkezéseket, megismertessenek benneteket a Zsinat határozataival...”⁸¹ – olvashatjuk Hamvas Endre, akkori püspökkari elnök főegyházmegyéje híveihez és papjaihoz írt 1966-os újévi Visszapillantás az elmúlt évre című körlevelében. Brezanóczy Pál ugyan nem biztos, hogy olvasta püspök-társa pásztorlevelét, de az általa megfogalmazottakat az elvártaknak megfelelően végrehajtotta.

A hívek és papok „A zsinat időtartama alatt az egyházi lapokon keresztül kapott tájékoztatást általában ismerték, azonban [ekkor még] azon túlmenően nem foglalkoztak a témával.” – olvashatjuk a Szolnok Megyei Tanács VB Titkárság egyházügyi főelőadójától, Cseh Lajostól.⁸² Borai Emil hevesi egyházügyi főelőadó, a zsinatot követően beszámol arról, hogy „miután értesültünk a múlt évben befejeződött II. Vatikáni Zsinat határozatairól, tartottunk attól, hogy növekvő pasztorációs aktivitás indul meg”, végül azonban a Kádár-rendszer részéről megnyugvással tapasztalta, hogy „Hatása ennek alig mérhető, mert a legtöbb községben csak papíron létezik katekézises oktatás”, a zsinat is csak lassan érzékelteti hatását.⁸³ Cseh Lajos 1965-ben a következőkben összegzi tapasztalatait: „Az elmúlt időszakban kialakult nemzetközi helyzet a [II.] vatikáni zsinat, valamint a magyar állam és a Vatikán között létrejött részleges megállapodás hatása érezhető volt a rk. egyházak tevékenységében.”⁸⁴ Brezanóczy kapcsán Borai azt jegyzi meg, hogy most a zsinat végeztével a főpap nagyobb energiával látott hozzá a helyi főegyházmegyei ügyek intézéséhez⁸⁵, korábban ideje jelentős részét a pártállam és az Apostoli

⁸¹ KFK *Visszapillantás az elmúlt évre*, Litterae Circulares Excelentissimi ac Reverendissimi Domini Andreae Hamvas, Főegyházmegyei Hivatalos Közlemények 100/1966.

⁸² MNL-JNSzML MSzMP Szolnok Megyei Bizottság. TÜK 003/14/1962. Cseh Lajos egyházügyi főelőadó összefoglaló jelentése. 1962. december 27, fol. 4.

⁸³ MNL-HML XXIII 3/b/45:1481/1966. 1, fol. 7.

⁸⁴ MNL-JNSzML MSzMP Szolnok Megyei Bizottság. TÜK 003/9/1965. Cseh Lajos összefoglaló jelentése; MNL-JNSzML MSzMP Szolnok Megyei Bizottság. TÜK 003/8/1965. Munkaterv 1965. június 1.–december 31, fol. 1–2; MNL-JNSzML MSzMP Szolnok Megyei Bizottság. TÜK 003/12/1964. Munkaterv. 1964. július 1.–december 31, fol. 1.

⁸⁵ MNL-HML XXIII 3/b/45:1481/1966, fol. 2.

Szentszék közti tárgyalások elkezdésének előmozdítása tette ki, ugyan munkájának diplomata oldala sem halványult el. 1965 karácsonyára, az Állami Egyháziügyi Hivatalnak írt levelében Brezanóczy köszönetét nyilvánította Prantneréknak az elmúlt időszakban mutatkozó jó viszonyért,⁸⁶ ami a zsinatra kiengedett delegáció létszámának növekedésében mutatkozott.

Azt a megállapítást, amit a „Hontalanok” fedőnevű csoportdossziében olvashatunk Brezanóczy Pálról, miszerint a liturgia szövege és nyelve esetében érdektelenséget mutatott⁸⁷, kissé túlzónak véljük. Azt nem tartjuk lehetetlennek, hogy esetleg a kevésbé fontos ügyek közé sorolhatta, de ettől függetlenül mindenképpen támogatta. Feltevéseinket a következőkre alapozzuk: A zsinatnak azt a döntését, ami a nemzeti nyelvek használatát engedélyezte, a magyar hívek jó része megdöbbenéssel fogadta, sokan nem értették és ellenezték, a liturgiában a latin nyelv használatának meghagyása mellett foglaltak állást. Voltak, akik levélben is hangot adtak nemtetszésüknek. Egy termelőszövetkezeti könyvelő, bizonyos Jávor János, mások és a maga nevében – megtartva a püspökök, a pápa és a zsinat irányába a tiszteletadó formalításokat – élesen bírálta a zsinaton résztvevő valamennyi püspököt. Szerinte az Egyház is úgy járt el, ahogy gyakran a politikai vezetők, azaz fent eldöntöttek valamit, amit a lent lévők, azaz az egyszerű hívek kénytelenek tudomásul venni. Az ő véleményüket senki sem kérdezte. Jávor és mások is – kissé túldrmatizálva – úgy gondolták, hogy a latin nyelv és a liturgia módosítása római katolikus identitásukat fenyegeti. Brezanóczy Jávornak adott rövid és udvarias válaszlevelében megértést kért és megnyugtatta az aggódó hívőt.⁸⁸ A cél az Egyház megerősítése volt. *Nota bene*, sokan félreértették a zsinati döntést, valójában a liturgia népnyelvű végzését *nem* a latin nyelv helyébe, vagy annak kárára változtatták meg, hanem a latin *mellett* a népnyelveken történő misézést is engedélyezték. Arról, hogy miként kell a továbbiakban

⁸⁶EFL Archiepiscopus 4000/1965.

⁸⁷ÁBTL 3.2.7. Cs-2/6. „Hontalanok” fn. csoportdosszié, fol. 42.

⁸⁸EFL Archiepiscopus 351/1966.

misézniük, mitől függ a latin és a többi nyelv használata, a püspöki kar körlevél útján részletesen tájékoztatta a papságot.⁸⁹

A zsinattal kapcsolatos nézeteit illetően természetesen érdeklődtem a főpap családjánál is, nekik beszélt-e a kiemelkedő eseményen való részvételéről. Sajnos azonban nem tudtam meg ezzel kapcsolatban további részleteket. Habár BREZANÓCZY JÁNOS elmondása szerint Brezanóczy Pál gyakran meglátogatta idősebbik bátyját, Jánost, és családját, illetve a család is többször felkereste Egerben,⁹⁰ „[leg]Többször akkor, mikor Dédnagymamámát⁹¹ látogattuk meg az érsekségen...” – veszi át az emlékezés fonalát BREZANÓCZY FERENC, a főpásztor dédunokaöccse – a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban „soha nem beszéltek, leveleztek, még a testvérével (Nagyapámmal) sem.”⁹² BREZANÓCZY FERENC ezen kívül csupán annyit jegyzett meg, hogy a főpap halála után Brezanóczy Pálnak mindene az Egri Főegyházmegyére szállt, azaz a hagyaték véleménye szerint ott keresendő. Azonban az Egri Főegyházmegyei Levéltárban érdeklődve azt a felvilágosítást kaptuk, hogy Brezanóczy Pálnak külön hagyatéka nincs, iratok a különböző fondokban, iratkötegekben fordulnak csak elő. Ezek után fennmarad a kérdés, hogy – ha létezett – vajon mi történhetett az irathagyatékkal, melyet a jövőbeni kutatások feladata kideríteni.

⁸⁹KFK *A magyar liturgikus nyelv bevezetése*. Litterae Circulares Excelentissimi ac Reverendissimi Domini Andreae Hamvas, Főegyházmegyei Hivatalos Közlemények. 2572/1966. Továbbá a Magyar Katolikus Püspöki Kar *A Szentmise magyar nyelvű állandó szövegeinek bevezetése. A Magyar Püspöki Kar liturgikus rendelkezései* című közös pásztorlevele. (A latin nyelv a mai napig az Egyház hivatalos nyelve.)

⁹⁰Az unokaöcs, BREZANÓCZY JÁNOS visszaemlékezése. Brezanóczy János (1929–2013) orvos, Brezanóczy János (1900–1979) jogász fia, a főpásztor unokaöccse, a családdal kapcsolatos legtöbb információval munkánkat kisegítő Brezanóczy Ferenc (*1957) gyógyszerész édesapja. Orvosdoktori oklevelét 1953-ban kapta meg. 1954–1991 között volt Pomáz körzeti orvosa. Pákolicz Mihály költő róla írta *Brezó* című versét. 7 évig volt a a pomázi római katolikus egyházközség, 20 évig pedig *Az Emberséggel Kultúrával Pomázért Alapítvány* elnöke. 1993-ban Pomáz díszpolgárává választották. 1994-ben megkapta a Batthyány-Stratmann László életműdíjat. 2011-ben címzetes főorvosi titullussal tüntették ki kimagaslóan végzett háziorvosi munkája elismeréseként.

⁹¹Értelemszerűen Schleier Margit.

⁹²BREZANÓCZY JÁNOS ÉS BREZANÓCZY FERENC írásbeli közlése – 2012. március 29. és július 23.

4. ZSINATI KAPCSOLATOK – ANDREA PANGRAZIO ÉRSEK,
A „MAGYAR” ZSINATI ATYA

Brezanóczy többek között kapcsolatban állt a német zsinati atyák talán legtekintélyesebb tagjával, Julius August Döpfner bíborossal, münchen-freisingi érsekkel. A magyar egyházi helyzetről – szentszéki dikasztériumok tudtával – korábbi innsbrucki iskolatársával, a szlovén Josip Žabkar pápai diplomatával is folytatott megbeszéléseket, akinek – feltehetően Casaroli sugalmazására – egy apostoli vizitátor Magyarországra küldésének szükségességét vetette fel.⁹³ A második ülészaktól az eгри apostoli kormányzó ismeretséget kötött Eduard Oliva litoměřicei káptalani helynökkel és Záreczky István pozsonyi kanonokkal. A magyar zsinati atyák összességében a csehszlovák zsinati atyákkal és kísérekkel⁹⁴ voltak talán a legközelebbi viszonyban, közülük többen magyarul is tudtak. A lengyelekkel és jugoszlávokkal kevésbé alakult ki munkakapcsolatuk.⁹⁵ A lengyelek esetében, ennek esetleges okát abban feltételezzük, hogy nem egyezett álláspontjuk a kommunizmus elítélése kapcsán a magyarokkal és csehszlovákokkal. A lengyelek – s itt most Karol József Wojtyła ombi címzetes püspököt és krakkói segédpüspököt, majd krakkói érseket név szerint is kiemelnénk – az elítélést szorgalmazták,⁹⁶ míg például a magyar zsinati atyák ezt ellenezték, tartva attól, hogy így még nehezebb helyzetbe kerülhetnek a keleti blokk egyházai. E hivatalos kapcsolatokon kívül azonban

⁹³ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 98. 104. Lásd továbbá Brezanóczy és Žabkar beszélgetéseiről forrást BARBERINI, *La politica del dialogo*, 36–42.

⁹⁴ Csehszlovák zsinati atyák: Nécsey Edvárd velíciái címzetes püspök és nyitrai apostoli kormányzó, Lazík Ambrus (Ambróz Lazík) nagyszombati apostoli kormányzó és appiai címzetes püspök, Pobožny Róbert (Róbert Pobožný) rožnyói apostoli kormányzó és neilai címzetes püspök, František Tomásek olmützi segédpüspök. Illetve ügyvivőként Eduard Oliva litoměřicei káptalani helynök. Kísérek többek között: Záreczky István, Elemír Filo, Jozef Beneš kanonokok, Ján Čížik nagyszombati apostoli kormányzóság titkára, Ján Merell litoměřicei teológiai kar dékánja, Antonín Veselý, stb. Bővebben ld. IVAN CHALUPECKÝ, *A Katolikus Egyház Szlovákiában és a II. Vatikáni Zsinat* (ford. Käfer István), Magyar Sion. Új folyam 4/46 (2010) 1, 73–109.

⁹⁵ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 143.

⁹⁶ FEJÉRDY, *A szocialista tömb és a II. Vatikáni Zsinat*, 218.

Brezanóczynak és magyar kollégáinak egy másféle ismeretségére szeretnénk felhívni a figyelmet, az olasz püspöki karnak azzal a tagjával, aki 1966-tól az olasz püspöki konferencia főtitkára volt.

A magyar zsinati atyák Andrea Pangrazio goriziai és gradiscái érsekkel történő megismerkedése – aki a zsinat idején a sajtószekcióban látott el feladatot – magyar szemszögből érdekes epizódja volt a II. Vatikáni Zsinatnak. Az Új Ember katolikus hetilapban olvashatjuk az első találkozásról – amely Szabó Lajos volt taktaszadai református lelkész emlékirataira hivatkozik –, hogy az olasz érsek kereste fel magyar kollégáit, majd megkérdezte tőlük, melyikük egyházmegyéje területén található Taktaszada település. A magyar zsinati atyák érthető meglepetéssel fogadták, hogy mégis honnan ismer az olasz egy ilyen kis magyar települést? Miután Brezanóczy Pál jelezte, hogy az az ő joghatósága alatt áll, Pangrazio meglepő választ adott számukra. Andrea Pangrazio 1909-ben Taktaszadán⁹⁷ látta meg a napvilágot az Osztrák-Magyar Monarchiában, I. Ferenc József apostoli király alattvalójaként. Pangrazio András néven itt szolgáltatta ki számára a település akkori plébánosa a keresztséget, a Szent István királyról elnevezett templomban. A Pangrazio család 1901–1914 között élt Magyarországon, a családfő ugyanis itt tudott munkát szerezni. A kis Andrea, habár a magyar nyelvet gyermekként elsajátította, mivel a későbbiekben egyáltalán nem használta, lényegében teljesen elfelejtette – 5 éves volt, amikor elhagyták az országot.⁹⁸

A család ugyan 1922-ben visszatért Magyarországra, Andrea Pangraziót viszont Olaszországban hagyták, ő ekkor már papi pályájára készült, a páduai szemináriumban kezdte meg tanulmányait. Mindazonáltal az olasz főpásztor Magyarország iránti érzelmi kötődése mindig megmaradt. A magyar püspökökkel rendszeresen elbeszélgetett római tartózkodásuk idején, noha azt megjegyezte, hogy a „mindig körülöttük tartózkodó

⁹⁷ A Goriziai Főegyházmegye honlapja úgy tünteti fel, hogy „*Nato, da famiglia di Asiago emigrata in Ungheria, a Tàbtàszada (Budapest) il 1° settembre 1909*” – a település neve, illetve elhelyezkedése pontatlan. Vö. <http://www.gorizia.chiesacattolica.it/spip.php?article87> (2012. o8. 15.).

⁹⁸É. M. A., *Taktaszadától Porto-Santa Rufináig. A magyar földön született olasz érsek története*, Új Ember Katolikus Hetilap 60 (2004) 50. <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2004.12.12/0902.html> (2012. o8. 15.)

kíséret” nem tette lehetővé a bizalmas beszélgetést köztük. Szabó Lajos református lelkész tudósítása szerint Brezanóczy hazaérve utasította a taktaszadai plébánost, hogy írja be a keresztelési anyakönyvbe Pangrazio neve mellé, hogy jelenleg ő a goriziai érsek.⁹⁹

5. A KÉT PÁL

Brezanóczy Pált 1959-ben XXIII. János pápa nevezte ki egri apostoli kormányzóvá. Az idős és beteg pápa 1963-ban elhunyt, utódjává a konklavé az egyik leginkább papabilis kardinálist, a meghalt pápa jobb kezét, Giovanni Battista Montini milánói bíboros érseket választotta meg, aki VI. Pál néven lépett Szent Péter örökébe, mint Krisztus 262. helytartója. Montini bíboros korábban a zsinat működését felügyelő munkában élen járt, így nem a teljes ismeretlenségből került a világegyház püspökei és hívei látószögének középpontjába. Brezanóczy és a magyar püspökök előtt is jól ismert volt, Rómában, a II. Vatikáni Zsinat folyamán már találkozhattak is vele. SZÁNTÓ KONRÁD frappánsan a következőképpen indokolja, hogy miért eshetett reá a konklavé választása: Montini „...a megfontolt és mérsékelt ütemű haladás híve volt, és mint kitűnő diplomatát a kiegyenlítésre, valamint a kompromisszumok keresésére való törekvések jellemezték”. Az új pápa személyére „a magasfokú értelem, a felmerült problémák minden részletét mérlegelő megfontoltság és a realitásokhoz való alkalmazkodás volt a legjellemzőbb”.¹⁰⁰ Annak ellenére, hogy várható volt, hogy mélységében VI. Pál is elődje nyitást támogató egyházpolitikáját fogja követni, mégis azt olvashatjuk Borai Emil hevesi egyházügyi főelőadónak az egyik jelentésében, hogy „Az ellenséges papok [értsd pártállam ideológiájával szemben állók]... bízhatnak abban, hogy VI. Pál nem folytatja XXIII. János útját, hanem több engedelményt tesz az integristáknak” a progresszívekkel szemben.¹⁰¹

⁹⁹Uo., Andrea Pangrazio 1962–1967 között volt goriziai és gradiscai érsek, majd érseki címe megtartásával VI. Pál 1967-ben Porto és Santa Rufina Egyházmegye püspökévé nevezte ki, ahonnan 1984-ben vonult nyugállományba. 2005-ben hunyt el, életének 96. évében.

¹⁰⁰SZÁNTÓ, *A Katolikus Egyház története II*, 658–659.

¹⁰¹MNL-HML XXIII 3/b/45:1481/1966, fol. 3.

Brezanóczy Pál és Hamvas Endre az új pápával először három nappal annak római pápává koronázását követően – ahol a magyar Egyház képviselőjében, a pártállam engedélyével vehettek részt –, 1963. július 3-án találkoztak. „Kékes Pál” – azaz Brezanóczy Pál – ügynökjelentésében lényegre törően számol be a koronázásról, majd pedig a pápával történő találkozásukról. VI. Pál 20 perces kihallgatáson fogadta a két magyar főpapot. A pápakoronázásról 1965. évi VI. körlevelében is megemlékezik Brezanóczy, ahol többek között hálát adott Istennek azért is, hogy „megismerhettem XXIII. János és VI. Pál pápáinkat” valamint, hogy „jelen lehettem VI. Pál Pápának koronázásán is.”¹⁰² Akkor még nem tudhatta, de a történelem utolsó pápakoronázásán vett részt.¹⁰³ A koronázáson Casaroli biztosított számára jó helyet, mivel „magától értetődően nem foglalhatott volna helyet a püspökök sorában, a vatikáni belső prelátusok tribünjének első sorában...” – írja jelentésében „Molnár Béla” fedőnevű ügynök.¹⁰⁴ Nem különös tehát, – mint azt olvashatjuk „Kékestől” –, hogy Josip Žabkar szlovén prelátus igencsak meglepődött, mikor ott találkozott volt diáktársával. Örült neki, de a szertartás miatt csak röviden tudtak pár mondatot váltani egymással.¹⁰⁵

Ügynökjelentésében Brezanóczy így emlékezik meg az új pápával való találkozásukról:

„A pápai kihallgatás meglepően kedves, szívélyes, készséges és örvendetes volt... szívesen emlékezett vissza magyarországi útjára az eucharisztikus világkongresszus¹⁰⁶ idején. Igen dicsérte hazánkat, népiünket, az emlékei fényénél és melegénél. Érezhető volt, hogy nem merő udvariasságból, hanem valóban még most is ható élményről van szó.”

¹⁰²EFL Egri Főegyházmegyei Körlevelek 1965, VI. 3892/1965.

¹⁰³Utódja, I. János Pál pápa (1978) nem tartott igényt a pápai tiarával történő megkoronázására. Az őt követő II. János Pál (1978–2005), XVI. Benedek (2005–2013) és Ferenc pápa (2013–) is első nyilvánosan bemutatott szentmiséjével kezdte meg ünnepélyesen pontifikátusát.

¹⁰⁴Mihelics Vid, a Vigilia főszerkesztője.

¹⁰⁵SZABÓ CSABA, *A Szentsek és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, Budapest 2005, 125. 129.

¹⁰⁶Mint ismeretes, a XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusnak 1938-ban Budapest adott otthont, ahol Giovanni Battista Montini is jelen volt Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, XI. Pius pápa legátusának a kíséretében. Pacelli bíboros legációjáról lásd JENŐFFY ZSUZSANNA, *Eugenio Pacelli bíboros pápai legációja a budapesti Eucharisztikus*

A beszélgetés során VI. Pál igen csak jólétesülten érdeklődött a hazai egyházi helyzetről, a Mindszenty-kérdést is ő maga hozta szóba, mikor a két főpapnak megemlítette John Fitzgerald Kennedy amerikai elnökkel a napokban történt találkozóját.¹⁰⁷

Az ezt követő 9 évben amíg Brezanóczy Pál élt, több alkalommal is találkozott a pápával, hol négyszemközt, hol másodmagával – leginkább Hamvassal –, hol pedig a zsinati delegáció tagjaként. Kapcsolatukat általánosságban kiegyensúlyozott munkakapcsolatként lehetne jellemezni, amely nem jelenti azt, hogy mindenben maradéktalanul egyetértettek. Megbeszéléseik origójában a Magyar Katolikus Egyház állapota állt. A pápa több ízben élesen bírálta a magyar békepapi mozgalmat, melynek szükségességéről Brezanóczy nem tudta meggyőzni. Arra következtethetünk, hogy, habár VI. Pál tisztában volt azzal, hogy a pártállamban a katolikus egyház fennmaradása és jogainak biztosítása érdekében fontos a kapcsolatok kiépítése a Kádár-rendszerrel, de a békepapságot már soknak tarthatta.¹⁰⁸ Brezanóczy a pártállammal való tárgyalások mielőbbi megkezdéséről is folytatott megbeszélést a pápával.¹⁰⁹

Brezanóczy Pál Hamvas Endrével és Kovács Sándorral részt vett a Bombayban 1964 decemberének első napjaiban megrendezett XXXVIII. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszuson. Egy évtizede ez volt az első ilyen rendezvény, ahol magyar küldöttség is részt vehetett. A három főpásztoron kívül a pártállam Beresztóczy Miklós, Várkonyi Imre és Potyondi Imre kiutazását is helyeselte. Végül összesen 15–20 tagú papi-világi küldöttség kiutazását engedélyezték.¹¹⁰ Noha a három főpap az eredeti tervek szerint Velencéből, görög turistahajón indult volna útnak Indiába, Száll József római követ erről a tervről értesülve aggodalmas hangú levélben adott hangot Péter János külügyminiszternek¹¹¹ fenntartásairól, mivel meglátása szerint az öregedő és egyre többször betegeskedő

Világkongresszuson, Tudományra nevelve (szerk. Györgyiné Konecz Judit–Kozma Gábor), Szeged 2011, 67–76.

¹⁰⁷ SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 126.

¹⁰⁸ ÁBTL 3.1.2. M-24.450. „Tömör János” fedőnevű ügynök jelentése, fol. 126.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 184. 192.

¹¹¹ 1949 és 1956 között a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke volt.

Hamvas és Kovács számára életveszéllyel is járhat ilyen trópusi út. Ezért ajánlatosabbnak tartotta, hogy Rómából közvetlen járattal utazzanak Bombayba a zsinat aktuális ülészakának bezárulása után (8 órás repülőút). Kérte a minisztert, hogy a helyfoglalásban mielőbb segítkezzenek a három magyar főpapnak.¹¹² A kongresszus keretében tartott papszenteléseken Brezanóczy Pál is segítkezett a pápának.¹¹³

Az Indiában rendezett kongresszussal kapcsolatban mindenképpen szükséges megemlíteni, hogy ez volt a kongresszusok történetében az első, amelyet egy nem csak, hogy nem katolikus, de nem is keresztény múltú, illetve többségű országban tartottak. Ázsiában első alkalommal az 1937-es XXXIII. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust rendezték meg Manilában – a katolikus Fülöp-szigeteken – ami ekkoriban még az Amerikai Egyesült Államok fennhatósága alá tartozott. A bombayi volt a második ázsiai kongresszus. Mivel India *de facto* 1803-tól, *de iure* 1858-tól 1947-ig brit gyarmat, illetve domínium¹¹⁴ volt, így a keresztény felekezetek közül az anglikán irányzatnak ez kétségtelenül nagy támaszt jelentett, noha más felekezetek megjelenése sem maradt el az évszázadok során, így a katolikus sem. Loyolai Szent Ignác egyik első társa az általa megalapított és vezetett jezsuita rendben, az ugyancsak baszk nemesi születésű Xavéri Szent Ferenc már az elsők között – a 16. században – elvitte Krisztus tanítását Indiába. Mindezek alapján XIV. Benedek pápa nem hiába tette meg őt 1748-ban India és az egész Távol-Kelet védőszentjévé, illetve 1927-ben XI. Pius az egész földkerekség minden misszióját az ő oltalmába ajánlotta.¹¹⁵ A XXXVIII. Nem-

¹¹² SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 232. A Bombayba történő kiutazásról lásd RÉTFALVI BALÁZS tanulmányát e kötet 102. oldalán.

¹¹³ BREZANÓCZY FERENC közlése – 2012. július 23.

¹¹⁴ A Brit Kelet Indiai Társaságnak köszönhetően a brit befolyás kiépítése a 17. század elején indult meg. Korábban India nagy része a Mogul Birodalom részét képezte, ami fokozatosan vesztette el befolyását területei felett. Utolsó uralkodója, II. Bahádúr sah (1837–1858) vált az 1857–1858-as szípojlázadás szimbolikus alakjává. A lázadás leverése után az utolsó sahot a britek lemondatták és Burmába száműzték, ahol négy évvel később hunyt el. Az India császára illetve császárnője címet végül 1876-ban kreálták. Az Egyesült Királyság uralkodói, kezdve Viktória királynővel (1837–1901) 1948-ig viselték ezt a címet; az utolsó indiai császár VI. György király (1936–1952) volt.

¹¹⁵ *A szentek élete* (szerk. Diós István), Budapest 1984, 685–688. Vö. *A szentek élete* (szerk. Schütz Antal), Budapest 1995, 812–815.

zetközi Eucharisztikus Kongresszus indiai, tehát nem szilárdan keresztény területen történő lebonyolítása, lényegében összhangban állt az ezekben az években zajló II. Vatikáni Zsinat munkájával, mely döntéseivel célul tűzte ki a világ felé való nyitást, valamint az ökumenikus párbeszédet a keresztény felekezetek között,¹¹⁶ továbbá a más vallásokkal folytatott dialógust. A helyszínt tehát akár szimbólum értékűnek is tekinthetjük.¹¹⁷

Brezanóczy Pált annak ellenére, hogy 1964-ig nem volt püspök, csak apostoli kormányzó, mind Magyarországon, mind Rómában is nagy befolyással rendelkező egyházi vezetőként tartották számon. A zsinat első két ülészakán, de a harmadik szekció egy részében is, Hamvas Endre püspökkari elnök mellett rendre az egri apostoli kormányzó állt az élen, megfordult az Államtitkárságon, sőt a pápával is folytatott megbeszéléseket. Ennek hátterében minden bizonnyal az állt, hogy az Apostoli Szentszék kellően tájékozott volt a magyar főpapok személyével és tevékenységével kapcsolatban – ez bizonyára többek között Franz König bécsi bíboros érseknek és Casarolinak is köszönhető.

1966 májusában is ő járt Rómában a püspöki kar képviseletében – többek között – a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Szabályzatának elfogadása ügyében.¹¹⁸ Megbeszélést folytatott Casarolival, Cicognani bíboros államtitkárral, valamint találkozott a pápával is. Casaroli külön beszámoltatta Hamvas Endre, Shvoy Lajos és Kovács Vince egészségi

¹¹⁶ „A pápának [XXIII. Jánosnak] az volt az óhaja, hogy az egyetemes zsinaton más keresztény egyházak és felekezetek képviselői megfigyelőként legyenek jelen.” – olvashatjuk SZÁNTÓ KONRÁD ferences történész egyik fő munkájában: *A Katolikus Egyház története II*, 656.

¹¹⁷ A kongresszusnak otthont adó országok a korábbiakban vagy katolikus, de legalábbis keresztény többségű országok voltak, pl. Olaszország, Németország, Franciaország, Spanyolország, Egyesült Királyság, Fülöp-szigetek vagy éppen Magyarország. Legtöbbjük ezt megelőzően pedig európai. Ezt követően vannak Európán kívüli kongresszusok is. Legutóbb 2012. június 10–17. között rendezték meg az ír fővárosban az L. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust; XVI. Benedek pápa döntéséből kifolyólag a következő, LI. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusnak a Fülöp-szigetek ad majd otthont Cebuban 2016-ban.

¹¹⁸ Ezenkívül a Magyar Katolikus Egyház külföldi ingatlanjai ügyében tárgyalt, azzal a céllal, hogy azok saját kezelésbe kerüljenek, a Pápai Magyar Intézet anyagi ügyeiben, valamint Gál Ferenc esetleges kalocsai segédpüspöki kinevezése ügyében. E három kérdésben tárgyalásait nem koronázta siker, ahogy Prantner József feljegyzéséből kiderül. A Szabályzat elfogadása miatt azonban útját mégis sikeresnek könyvelhette el. Lásd SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 293–295.

állapotáról; Brezanóczy pedig felháborodásának adott hangot, amiért a lengyel egyház részéről egyetlen magyar püspök sem kapott meghívást a lengyel milleniumi ünnepségekre. A Cicognanival folytatott megbeszélésen szóba került Mindszenty bíboros helyzete is. Az olasz bíboros ugyan közölte, hogy Mindszentyt szent embernek tartja, magatartásával kapcsolatban azonban fenntartásai voltak. Brezanóczy egyetértett vele, és a Mindszenty-kérdés megoldásának fontosságát hangoztatta.¹¹⁹ Véleményünk szerint ezzel a kijelentésével az államtitkár a püspök magyar egyházpolitikai helyzetéről alkotott álláspontjára volt kíváncsi. Célja a magyar viszonyok minél alaposabb ismerete volt. SZABÓ CSABÁVAL egyetértve,¹²⁰ és tovább is gondolva eszmefuttatását elmondhatjuk, illetve feltételezhetjük, hogy Cicognani célja az volt, hogy alaposan megfigyelve Brezanóczy reakcióit beszélgetésük során, minél alaposabban kiismerje őt, hogy ez alapján következtethessen az esetleges jövőbeli magyarországi működésére, azaz, hogy az Apostoli Szentszék mit várhat el tőle az elkövetkezendő időkben. Így VI. Pál is tisztában volt azzal, hogy Brezanóczytól mire számíthat. Jól tudhatott a Kádár-rendszer különböző vezetőivel – különösen Miklós Imrével – kialakított közvetlen kapcsolatáról. Azonban „a magyar hatóságok reményei ellenére Brezanóczy sohasem lett a magyar egyház Szentszék által elismert vezetője.” FEJÉRDY az egri főpap preferáltságával kapcsolatban még kiemeli jó tárgyalókészségét és nyelvismereteit.¹²¹ Mi elsősorban kapcsolatait látjuk mérvadónak, hiszen ha a kapcsolatai nem lettek volna megfelelőek, nem tudta volna képességeit kellően kamatoztatni.

6. AZ 1964-ES ESZTENDŐ ÚJ PÜSPÖKEI

XXIII. János és VI. Pál – ellentétben XII. Piusz pápa határozott szembehelyezkedésével a keleti blokk ideológiájával – a két fél közötti tárgyalás mielőbbi megkezdésére helyezték át a hangsúlyt. Ezt szolgálták Casaroli diplomáciai útjai és tárgyalásai. Az *Ostpolitik*nak pedig Brezanóczy

¹¹⁹SZABÓ FERENC megjegyzése szerint ekkor Magyarországon a legfontosabb probléma ez az ügy volt. Uo., 294–295; SZABÓ, *A Vatikán keleti politikája közelről*, 103.

¹²⁰SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 37. 125. 129.

¹²¹FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 200.

és a hozzá hasonló vezető egyházi személyek működése nagy szolgálatot tett. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az Apostoli Szentszék mindenbe kész lett volna beleegyezni, ellenvetések nélkül – Cento bíboros korábban már citált meghatározását idézhetnénk ismét. A 60-as évek közepétől hosszan elnyúló tárgyalássorozatok vették kezdetüket, felemás sikerrel. A legégetőbb cél a mielőbbi püspökszentelések elérése volt, mivel az évek múlásával a főpásztorok egyre inkább előregedtek és meghaltak a kommunista államokban, vagy éppen házi őrizetben, internálva, illetve börtönben voltak, így a papi utánpótlás, végső soron pedig a pasztorációs feladatok ellátása került veszélybe. SILVESTRINI bíboros a következőképpen teszi fel az erre a problémára vonatkozó kérdését, majd válaszolja is meg azt:

„Mi jobb tehát: ha az Egyház teljes ellenállásba vonul..., amelyből a próbatételt kiállva egyszer győztesen kerül ki, vagy pedig az, ha megpróbálja gyermekei számára összeszedgetni az önkényuralom asztaláról le hulló becsület-morzskákat? Az Egyház... szemmel láthatóan nem tehetta meg, hogy ne gondoskodják a hívek lelki szükségleteiről, mint anya a gyermekeiről.”¹²²

Először is járult hozzá ahhoz, hogy az Apostoli Szentszék a keleti blokkal enyhébb hangot ütött meg, attól függetlenül, hogy a kommunista kormányok egyházellenes és népeket elnyomó diktatórikus eszközeit továbbra is rossz szemmel nézték: az üldöztetést szenvedett egyháziakról nem feledkeztek meg. A hosszabb-rövidebb ideig meghurcoltatást elszenvedett főpapok: Mindszenty József, Stefan Wyszyński, Josef Beran, Alojzije Viktor Stepinac, Josyf Slipyj és mások érdekében VI. Pál és két elődje, a rendelkezésére álló minden lehetőséget és eszközt igyekezett felhasználni; személyenként változó eredménnyel.

A magyar pártállammal Agostino Casaroli először 1963. május 7–9. között tárgyalt Budapesten. A tárgyalások megkezdésében fontos szerepet játszott Brezanóczy és Hamvas előkészítő munkája, melyet Rómában, illetve Bécsben – az ott tartózkodó Casarolinál – végeztek.

„Miközben keleti küldetésem megkezdésére vártam, a bécsi nunciatúra jól őrzött csendjében meglepetésszerű látogatásban volt részem [1963. április 29-én]. Hamvas

¹²²SILVESTRINI, *Bevezető*, 12.

püspök... bejelentkezett, és találkozót kért tőlem; vele volt Brezanóczy egri apostoli adminisztrátor – akit már láttam Rómában, a zsinat első ülészakán. Kezdeményezésüket a [második Kádár-]kormány valószínűleg nem pusztán engedélyezte, hanem bátorította is...¹²³

Hamvas és Brezanóczy a vatikáni helyettes-államtitkárnak beszámoltak a Magyar Katolikus Egyház hányatott sorsáról. Casaroli emlékiratában erről a következőket írta: „A két látogató...” – kifejezésre juttatta, – „hogy fontosnak tartja a Szentszék beavatkozását: hangsúlyozták gyengeségüket, és azt, hogy a püspöki kar szinte tehetetlen a kormánnyal szemben.”¹²⁴ A cirka két és fél óras diskurzus hatszemközt, illetve nyolcszemközt zajlott le, ugyanis körülbelül 45 percet Opilio Rossi bécsi apostoli nunciussal, ancyrai címzetes érsekkel is beszéltek. Casaroli a találkozón közölte Hamvasékkal, hogy magyarországi útja során mindenképpen szeretne találkozni Shvoy Lajos székesfehérvári püspökkel is. Felvetésére Brezanóczy hangsúlyozta, hogy „erre még nem értek meg a feltételek”. Hamvas Casarolinak a Magyar Katolikus Egyhazzal kapcsolatban 10 pontos feljegyzést adott át, melynek kapcsán az egri apostoli kormányzó „külön megkérte arra [az olasz papot], hogy erről itthon ne adjon tájékoztatást. Casaroli a feljegyzés elolvasása után kijelentette, hogy az abban foglaltak sokmindenben egyeznek az ő ismereteivel és véleményével”¹²⁵

A pártállam kikötése szerint a tárgyalások előtt és alatt az olasz pap-diplomata kizárólag Hamvassal és Brezanóczyval állhatott kapcsolatban, mint olyanokkal, akik részt vettek annak előkészítésében.¹²⁶ A tárgyalásokon azonban magyar püspökök nem lehettek jelen.¹²⁷ Azt, hogy Magyarország esetében már 1964. szeptember 15-én aláírásra került egy –

¹²³CASAROLI, *A türelem vértanúsága*, 68.

¹²⁴Uo., 68; SZABÓ CSABA, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években a legújabb kutatások tükrében*, Haza a magasban. Előadások a Szent István Társulatnál XXV (szerk. Farkas Olivér–Sarbak Gábor), Budapest 2006, 13.

¹²⁵SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 94–96.

¹²⁶FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 111; SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 96. 112. 117.

¹²⁷ÁBTL 3. I. 2. M-25793., „Pécsi László” fn. ügynök, fol. 197–198. A Legányi Norbert által elmondottakat idézve ebben a jelentésében.

noha csak részleges – megegyezés, amely alapján megvalósulhattak a már régóta esedékes püspökszentelések, sikernek, haladásnak könyvelhették el.¹²⁸ Így VI. Pál pápa Hamvas Endre csanádi püspököt a Grósz érsek halála óta üresedésben lévő Kalocsai Főegyházmegye élére nevezte ki, Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzót rotariai címzetes püspökké, Józsefet csanádi apostoli kormányzóvá és tagaratai címzetes püspökké, Cserháti Józsefet pécsi apostoli kormányzóvá és melzi címzetes püspökké, Bánk Józsefet győri segédpüspökké és materianai címzetes püspökké, valamint megerősítette Winkler József szombathelyi segédpüspöki és dadimai címzetes püspöki kinevezését. Hamvas Endre 1964. október 12-én még Rómából levélben kérte fel Esty Miklós pápai világi kamarást, hogy működjön közre, lényegében koordinálja a 28-ai püspökszentelés megszervezését.¹²⁹ A zsinati delegáció egy része 1964. október 26-án tért haza Magyarországra az új püspökök két nappal későbbi szentelésére. Az új főpásztorokat az újonnan kinevezett kalocsai érsek, Hamvas Endre szentelte, akinek Kovács Sándor szombathelyi püspök és Kovács Vince vaci apostoli kormányzó, zarái-i címzetes püspök segítkezett.

¹²⁸ Magyarországon ezt megelőzően 20 évvel korábban történt megyéspüspöki kinevezés, 1944-ben Serédi Jusztinián bíboros Mindszenty Józsefet veszprémi, Kovács Sándort szombathelyi és Hamvas Endrét csanádi püspökké szentelte, XII. Piusz döntése alapján. A második világháborút követően 1964-ig címzetes püspökké, segédpüspökké lettek kinevezve: 1948-ban Rogács Ferenc pécsi segédpüspök lett sebasteni püspöki címmel – az igazsághoz hozzátartozik, hogy 1958-ban Virág Ferenc pécsi püspök halálát követően ő megörökölte az egyházmegye vezetését –, 1950-ben Grósz József kalocsai érsek szentelte Bárd Jánost segédpüspökévé és ulpianai címzetes püspökké, 1951-ben Czapik Gyula egri érsek Endrey Mihályt segédpüspökévé és baratai címzetes püspökké, Hamvas Endre csanádi püspök Szabó Imrét thyatriai címzetes püspökké és esztergomi segédpüspökké, Shvoy Lajos székesfehérvári püspök Kisberk Imrét christianopolisi címzetes püspökké és székesfehérvári segédpüspökké szentelte. Belon Gellért 1959-től volt kinevezett, de fel nem szentelt elisi címzetes püspök, az ő felszenteléséhez csak 1982-ben járult hozzá az állam, ekkor Lékai László bíboros, prímás, esztergomi érsek szentelte fel, ekkortól lehetett csak pécsi segédpüspök. Ugyancsak 1959-ben kapott Winkler József szombathelyi segédpüspöki és dadimai címzetes püspöki kinevezést, de csak ekkor, 1964-ben szentelhetette Hamvas.

¹²⁹ Szent István Társulat, Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka, 8. doboz, Egyházi ügyek I., 6. sorozat 10. tétel, Hamvas Endre levele Esty Miklósnak Rómából 1962. október 12-én.

Az új püspökök kinevezését megelőzően hónapokig, sőt évekig találgatták a hívek és papok, kiket fognak a közeljövőben püspökké szentelni, esetleg egyik egyházmegyéből a másikba áthelyezni. A hazai források tanúsága szerint előfordult, hogy az alsópapságot sokkal inkább foglalkoztatta a zsinaton történetekkel³⁰ szemben az, hogy kik mehetnek ki az egyes ülészakokra³¹. SILVESTRINI bíboros így emlékezik vissza a püspökjelöltek kiválasztásának nehézségeire:

„...a tizenkét egyházmegyéből csak ötnek volt saját püspöke; a többié ,akadályoztatva’ volt. A püspöki hivatalokat miniszteri biztosok irányították: a püspökök úgy érezték, hogy ,nemzeti börtönben’ élnek és azt remélték, hogy a Szentszéknek lesz elég ereje ahhoz, hogy az egyházmegyék élére legitim és méltó főpásztorok kerüljenek... A kormány a ,saját embereit’ akarta a békemozgalomból, miközben a katolikus közvélemény azon aggódott, hogy ne a rezsim, hanem az Egyház igazi püspökei legyenek.”³²

Cseh Lajos, a Szolnok Megyei Tanács VB Titkárság egyházügyi főelőadója többek között elmondja, hogy beszédtema volt a papság körében, „a zsinat második ülészakának a beindulását megelőző időszakban...”, hogy „kik mennek a zsinatra. Többé-kevésbé tudták azt, hogy többen mennek, mint az első ülészakon voltak.”

Azt is kiemelte, hogy a papság a kinevezések, előléptetések kapcsán elsősorban Hamvas Endrére és Brezanóczy Pálra gondolt. „A zsinat alkalmával történt püspökszentelések után Litkei Antal esperes meg is említette, hogy [személy szerint őt] egy kis csalódás érte, mert várta,

³⁰Cseh Lajos a zsinat elején MNL-JNSzML MSzMP Szolnok Megyei Bizottság. TÜK. 003/14/1962-es 1962. december 27-i jelentésében (fol. 4.) azt írja, hogy a papok maguktól, ha nem kérdezik őket, fel sem vetik a zsinat ügyét. „Inkább passzivitás, mint aktivitás jellemezte a papok magatartását” a kérdésben. Továbbá „elmondták egyes papok, hogy kimondottan papi körökben sem foglalkoztak a zsinat problémáival, hogy mi az oka, azt még ma sem sikerült megtudni.” Cseh először a harmadik ülészak megkezdése előtt írja csak, hogy „A papság általában figyelemmel kíséri a kül- és belpolitikai eseményeket, valamint a most beinduló II. Vatikáni Zsinat ülészakát.” Vö. MNL-JNSzML Szolnok Megyei Tanács VB. Egyházügyi főelőadó. Munkaterv 1964. július 1.–december 31. 0013/12/1964 (augusztus 31.), fol. 1.

³¹ÁBTL 3.1.2. M-24.450. „Tömör János” fn. ügynök jelentései, fol. 105.

³²SILVESTRINI, *Bevezető*, 16.

hogy a mieink közül is valakit püspökké szentelnek [már 1963-ban].¹³³ Egy későbbi jelentésében Cseh a papság konkrét elképzelését is megírta, hogy mire számítottak, hogy kit, hova fognak kinevezni. Helyesen vélelmeztek, hogy Hamvas Endrét a pápa a kalocsai érseki székre fogja áthelyezni, Brezanóczy Pál esetében azonban tévedtek, szerintük ugyanis az egri apostoli kormányzó csanádi püspöki kinevezése volt várható. Mint tudjuk, Brezanóczy maradt Egerben, mint címzetes püspök, Szegedre pedig Ijjas került címzetes püspökként, mint apostoli kormányzó.¹³⁴ 1964 júliusában még olyan felvetések is megfogalmazódtak a papság körében, hogy legyenek kisebb egyházmegyék kialakítva, illetve a püspököket a fiatal papok közül, helyben Magyarországon válasszák meg, és ezt követően terjesszék a pápa elé a választás eredményét megerősítésre. A püspökök efféle választása „különösen a jobboldali elemeknek a véleménye” – jegyezte meg Cseh.¹³⁵ E reakciónak titulált papok vélhetően úgy gondolták, hogy a választás révén a pártállammal határozottabban szembehelyezkedő, mintsem együttműködő papok emelkedhetnének püspöki méltóságra. Ez az elgondolás nélkülözötte a realitást, s kissé naiv is volt, mert a rezsim bizonyosan nem hagyta volna, hogy vele konfrontálódó papok töltsenek be vezető pozíciókat a Magyar Katolikus Egyházban. Mindazonáltal, – ahogy azt MÉSZÁROS ISTVÁN helyesen látja – az 1964-es részegység a „kádári külpolitika ügyes húzása volt”, mely a Nyugat előtt akaratlanul is elősegítette a Nagy Imre miniszterelnököt 1956-ban hátba támadó Kádár János rendszerének konszolidációját.¹³⁶ Egyetértünk SZABÓ FERENC megállapításával is, hogy az ötvenes-hatvanas években nem egy olyan személy került magas egyházi pozícióba, akiknek előlépését a kommunista rezsim kényszerítették ki, olyanok, akik más körülmények között bizonyosan nem léphettek volna a

¹³³MNL-JNSzML MSzMP Szolnok Megyei Bizottság. TÜK 003/7/1963. (december 22.) Cseh Lajos negyedéves jelentése, fol. 1.

¹³⁴MNL-JNSzML Szolnok Megyei Tanács V.B. Titkárság Egyházügyi főelőadó. 003/13/1964 (október 8.), fol. 1.

¹³⁵MNL-JNSzML Szolnok Megyei Tanács V.B. Titkárság Egyházügyi főelőadó. 003/7/1964 (július 2.), fol. 1.

¹³⁶MÉSZÁROS ISTVÁN, *A „megegyezések” kora (1950, 1957, 1964). Adalékok e megegyezések természetéhez*, A Magyar Katolikus Egyház 1945-től 1965-ig (szerk. Erdő Péter), Budapest 2001, 23–24.

hierarchia ilyen magas fokára.¹³⁷ Annak eldöntése azonban, hogy Brezanóczy ilyen személynek tekinthető-e, vagy sem, nem a mi feladatunk. Kapcsolatai mindenképpen előnyére váltak az előrejutásban, de voltak képességei is, melyek alkalmassá tették arra, hogy kiemelkedjen paptársai közül és előbbutóbb akár vezető posztra is kerülhessen.

7. BEFEJEZÉS

Brezanóczy Pál 1969-ben ért el egyházi pályája csúcsára, amikor – az általa 1956-tól különböző pozíciókban vezetett – Egri Főegyházmegye élére VI. Pál pápa érsekké nevezte ki: tehát Czapik érsek halála után 13 évvel, ismét érseki minőségben vált betöltötté, az ország hagyományok szerinti, rangban harmadik főegyházmegyéje. Betöltését már 1956 végétől Grósz József kalocsai érsek igyekezett elérni, ezt azonban a pártállam akadályozta, így csak főkáptalani helynökként, majd apostoli kormányzóként irányíthatta azt Brezanóczy. Az érseki kinevezést az Apostoli Szentszék sem akarta elszüntetni. Grósz érsek egy Domenico Tardini bíboros államtitkárnak címzett levéltervezetéből kiderül, hogy már ekkor is a két legesélyesebb jelölt – akit a rendszer is elfogadna az egri érsekségre – Hamvas Endre és Brezanóczy Pál voltak.¹³⁸ Közülük az előbbi végül is Grósz utódja lett, az utóbbi pedig 1969-től csakugyan érsekként kormányozhatta az Egri Főegyházmegyét. Rossi bécsi apostoli nuncius egy 1963. április 20-án kelt jelentésében egy mondat erejéig megemlítette, hogy “*Monsignor Brezanóczy, Amministratore Apostolico di Eger, appartiene ai preti della pace; il governo vuole averlo come Vescovo di detta diocesi.*”¹³⁹ Ez azért volt különösen jelentős, mivel az Apostoli Szentszéknek a kinevezendő püspököknél mindenképpen figyelembe kellett

¹³⁷ SZABÓ, *A Vatikán keleti politikája közéről*, 110.

¹³⁸ FEJÉRDY ANDRÁS, *Titkos püspökszentelés(ek) Magyarországon 1960 őszén: az első Regnum-per helye a magyar egyházpolitikában és a szentszéki Ostpolitikban*, Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989 (szerk. Bánkuti Gábor–Gyarmati György), Budapest 2010, 153; KÁLMÁN, *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*, 24.

¹³⁹ BARBERINI, *La politica del dialogo*, 50. Azaz a kormány szeretné, ha Brezanóczy egri apostoli kormányzó, békepap lenne az egyházmegye püspöke (sic!).

vennie a megfelelő felkészültség mellett, hogy a mielőbbi felszentelést, illetve a székfoglalást a pártállam lehetőleg ne gátolja meg mondvacsinált indokokkal. Erről meggyőződve, ahogy Casaroli megjegyezte: „A Szentszék a felvetett fenntartások ellenére kész volt Brezanóczy Pált érsekké kinevezni.”¹⁴⁰ Brezanóczy mind rátermettségét tekintve, mind pedig a Kádár-rendszer általi elfogadottságának köszönhetően alkalmas jelöltnek számított a korabeli Magyarországon.

Mint Magyarország legbefolyásosabb katolikus főpapjainak egyike – Eger 8. érseke és metropolitája, összességében annak 77. főpásztora¹⁴¹ – egyházi profiljának mindig is meghatározó eleme volt a diplomáciai tevékenység, mely élete végéig elkísérte. 1961-ben a magyar Egyház képviselőjében megfordult Vietnamban is, majd a következő év nyarán Hamvas és Beresztóczy Miklós társaságában megjelent a Moszkvai Leszerelési és Béke-világkongresszuson.¹⁴² Ugyancsak részt vett az 1965. július 10–17. között megrendezett Helsinkii Béke-világkongresszuson, ahol felszólt a vietnami agresszió, azaz a július 8-án indított amerikai offenzíva ellen, amiért többen bírálták is, noha világszerte sokhelyütt ugyancsak agresszív erődemonstrációnak minősítették az Amerikai Egyesült Államok lépését.¹⁴³ VI. Pál pápának az 1965. szeptember 15-én kelt *Apostolica sollicitudo* kezdetű *motu proprio*jával életre hívott, 1967. szeptember 30–október 29-ig üléselő I. Püspöki Szinóduson ugyancsak ő képviselte a Magyar Katolikus Egyházat.¹⁴⁴ Mikor 1971-ben New Yorkból hazajövet a repülőn rosszul lett, akkor is az ENSz közgyűlésről utazott haza éppen. A reptérről kórházba szállították, ahol az orvosok tüdőrákot

¹⁴⁰ SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 382.

¹⁴¹ Az Egri Püspökség 1804-ben lett érseki rangra emelve. Érsekei a kezdetektől: 1. Fuchs Xavér Ferenc 1804-től, 2. báró Fischer István 1807-től, 3. Pyrker János László O.Cist. 1827-től, 4. Bartakovics Béla 1850-től, 5. Samassa József 1873-tól (1906-tól bíboros), 6. Szmracsányi Lajos 1912-től, 7. Czapik Gyula 1943–1956 között, 8. *Brezanóczy Pál 1969-től*, 9. Bánk József 1974-től, 10. Kádár László Gábor O.Cist. 1978-tól, 11. Seregély István 1987-től, 12. Ternyák Csaba 2007 óta. Vö. *Magyar Katolikus Lexikon II*, 790–792. és 802–803.

¹⁴² GERGELY JENŐ, *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*, Budapest 1985, 172.

¹⁴³ SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években*, 291.

¹⁴⁴ Ezen szó volt a kánonjog revíziójáról, hitbeli tévedésekről, szemináriumok megújításáról, vegyesházasságokról, liturgikus reformról, Nemzetközi Teológiai Bizottság felállításáról. Vö. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 225; *Magyar Katolikus Lexikon XI*, Budapest 2006, 354–355.

diagnosztizáltak az erős dohányos érseknél. Ez okozta 1972-ben korai halálát – alig pár héttel 60. születésnapját követően – február 11-én. BREZANÓCZY FERENC a család nevében nagy pátosszal és büszkén így emlékezik róla:

„Nagyon sok szeretettel gondolunk vissza rá. Az általam ismert egész családban nagy tiszteletnek örvend... Fontosnak tartotta a magyar egyházi élet és oktatás folytonosságának fenntartását... Küzdött a Magyar Katolikus Egyház megmaradásáért, hogy élő egyház maradjon, a híveknek legyen lehetősége vallásukat nap mint nap gyakorolni és működő templomokat találni, lehetőleg minél több helyen. Az Ő idejében sikerült a diktatúra éve alatt először új templom építése is (Kerecsenden, Hollóházán, Cserépváralján).”⁴⁵

Reményeink szerint e tanulmány is hozzájárul ahhoz, hogy jobban megismerjük és megértjük azokat a nehéz időket, melyekben korabeli főpapjainknak legjobb tudásuk szerint kellett eljárniuk, hogy az Egyház megmaradásán munkálkodjanak. Bízunk benne, hogy munkánkkal hozzájárulhattunk e gyakran vitatott főpásztor tevékenységének, személyének megértéséhez, alaposabb megismeréséhez. Igyekeztünk Brezanóczy Pál személyiségét hitelesen bemutatni, illetve a források mögött megbúvó igazságot legalább megközelíteni.

SÁGI GYÖRGY

⁴⁵BREZANÓCZY FERENC közlése – 2012. július 23. BREZANÓCZY FERENC helyesen mondja, hogy templomok épültek itt, valójában azonban Magyarországon a második világháborút követően az első jogelőd nélküli templom a Budapest III. kerületében, Békásmegyery-Piüinkösdfürdön 1984-ben alapított, Csaba László Ybl-díjas építész által tervezett Boldog Özséb-plébániatemplom volt. A templom építésével és annak felügyeletével Lékai László esztergomi bíboros érsek, Magyarország prímása Antal János (†2009) plébánost bízta meg. Érsek utódja, Paskai László 1987-ben szentelte fel az új templomot, ahol Antal János látta el a plébánosi teendőket életének 64. évében bekövetkezett haláláig – s többek között e sorok íróját is ebben a templomban ő részesítette a keresztség szentségében. Antal János 2004-ben templomépítói és közösség-szervezői munkája elismeréseként Mádl Ferenc akkori köztársasági elnöktől megkapta a Köztársaság Elnökének Érdemérme kitüntetését, ugyanezért a munkájának elismeréseként 2008-ban lett Óbuda díszpolgára.

„VIGILATE ET ORATE SEMPER!”
Klempa Sándor Károly beszámolója
a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakáról

A 2011-ben a Pápai Történettudományi Bizottságtól kiinduló II. vatikáni zsinatos projekt hazai koordinálása során, bár a hangsúlyt a nemzetközi direktívának megfelelően a zsinati atyák magyarországi levéltárakban fellelhető hagyatékának feltérképezésére helyeztem, fontosnak tartottam a zsinati szakértők örökségét is feltárni. A zsinaton két magyar kísérő vehetett részt *peritus* minőségben, Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó az első és második ülészakon, aki később, mint zsinati atya kapcsolódhatott be a munkába és Klempa Sándor Károly veszprémi apostoli kormányzó, aki egyben premontrei szerzetes volt.¹

Az utóbbira vonatkozó anyag forrásfeltárásába magam is bekapcsolódtam.² Személyisége különösen azért keltette fel a figyelmemet, mivel premontrei szerzetes is volt, s jómagam 1999 és 2003 között a szombathelyi Premontrei Rendi Szent Norbert Gimnáziumban folytattam tanulmányaimat. Kutatásaim során a Veszprém Megyei Levéltárban (ma már Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára)³ a Megyei

¹ Brezanóczy Pál 1959-től 1969-ig az egri főegyházmegye apostoli kormányzója, 1964-től címzetes rotariai püspök. Bővebben lásd e kötetben SÁGI GYÖRGY tanulmányát. Klempa Sándor Károly 1959-től 1972-ig volt a veszprémi egyházmegye apostoli kormányzója. Bázai címzetes püspökké 1972-ben szentelték.

² A feladatok felosztásáról, az általam vallott irányelvekről bővebben lásd az e kötetben megjelenő *A magyar zsinati atyák levéltári anyagának kutatása* című tanulmányomat.

³ 2012. október 1-étől: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (MNL-VeML). Vö. 2012. évi LXI. törvénycikk, Magyar Közlöny 63 (2012) 10061–10065.

Tanács VB Egyházügyi titkárának iratai között⁴ egy rendkívül értékes forrásra bukkantam: a harmadik ülészakról hazaérkezve papjainak elmondott beszédére, mely méltán jelentős, tekintve, hogy a zsinatról a magyar zsinati atyák vagy szakértők tollából kevés részletes beszámoló, napló maradt fenn. Még elenyészőbb azoknak a publikációknak a száma, amelyek ezek felhasználásával egy-egy konkrét magyar főpásztor zsinati részvételére, tapasztalataira fókuszálnak.⁵ E dokumentum is közvetlenül egy résztvevő, egy zsinati szakértő szemszögéből láttatja az eseményeket, azokra a pontokra helyezve a hangsúlyt, amelyeket – személyi vagy külső indíttatásból⁶ – kiemelendőnek, illetve a gyakorlatba beépítendőnek, a helyi papság számára átveendőnek tartott. Tehát nem pusztán egy egyéni, szubjektív reflexió, melyben a külső elvárásoknak megfelelés is helyet kapott, hanem a zsinat recepciójának is egy érdekes dokumentuma.⁷ Ezért döntöttem úgy, hogy teljes terjedelmében, jegyzetekkel ellátva közreadom.

⁴ Az Állami Egyházügyi Hivatal megyei megbízottainak elnevezése 1966-ig egyházügyi főelőadó, 1966 és 1974 között egyházügyi tanácsos, 1974 után egyházügyi titkár volt. Vö. LUKÁCS MIKLÓS, *Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951–1989 között*, Vallástudományi Szemle 3 (2013) 166. Tehát ha az 1966 előtti időszakot tekintjük, akkor helyesen egyházügyi főelőadóról beszélhetünk, viszont magának az őrzési helynek a megjelölése: MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyházügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel.

⁵ Legányi Norbert zsinati naplóját ismerteti: VÁRSZEGI ASZTRIK O.S.B., *Legányi Norbert pannonbalmi főapát a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakán (1964. szeptember 14–december 21.)*, Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 1 (szerk. Dénesi Tamás–Dejcsics Konrád, O.S.B.), Pannonhalma 2013, 217–246. Jelen kötetben jelent meg RÉTFALVI BALÁZS tollából: *Kovács Sándor szombathelyi püspök a II. Vatikáni Zsinaton*, melyben felhasználta Kovács Sándor zsinati naplóját is.

⁶ Ennek részletezését lásd később.

⁷ Egy helyütt ezt ő maga is megerősíti: „Miközben a Szent Péter-templom óriási fő- és mellékhajóiban díszelgő több méteres szobrokat nézegettem nap-nap után, lelkem egyik feléül mindig a veszprémi otthon és terjedelmes egyházmegyénk egyházközségei jártak az eszemben: vajon miképp tudom azt a rengeteg tapasztalatot értékesíteni, aprópénzre váltani, amit itt a kereszténység szívében, az öt világrész püspökei között forgolódfa magamba szívni szerencsés lehettem.” Vö. MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyházügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel. Részletek a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat 3. ülészakának történetéből.

A forrást olvasva az első gyakorlati kérdés, amely felmerülhet bennünk, hogy hogyan, miért kerülhetett az akkori egyháziügyi főelőadó, Praszák Mihály anyagába. Ehhez alapvetően az egyháziügyi főelőadók feladatkörét kell szemügyre venni, mely központi irányelveken nyugodott. Hozzá tartozott az egyházakkal kötött egyezmények betartásának ellenőrzése, és az egyházi tevékenység, egyházi személyiségek viselkedésének figyelemmel kísérése. Kezükben futottak össze a megye különböző járásaiból érkező jelentések, amelyek a havi jelentések alapját képezték, másfelől a járási szerveknek is ők továbbították a központi utasításokat. Az általános helyzetről jelentés mellett feladatuk volt egy-egy konkrét eseményről is jelentést tenni.⁸ A zsinatról szóló beszámoló tökéletesen illeszkedik ebbe a képbe, hiszen egyrészt Klempa Sándor Károly vélekedéséről, magatartásáról szolgál információval, másrészt magával a zsinattal kapcsolatban közöl részleteket. Arról, hogy konkrétan milyen módon került a dokumentum az egyháziügyi főelőadóhoz, a rendelkezésre álló levéltári források nem nyújtanak kellő támpontot. Elképzelhető, hogy az apostoli kormányzó előzetesen is bemutatta véleményezés, engedélyeztetés céljából, viszont az is, hogy e lapokat használta előadásnál – tekintve hogy félféves lapokról van szó, jól olvasható, gépelt szöveggel, helyenként kézzel itt-ott javítva, beleírva – és utána kerültek (vissza) archiválásra az egyháziügyi főelőadóhoz.⁹ Néhol az az érzése az olvasónak, hogy az előre megbeszélte szövegből szándékosan kihúzott túlzottan kompromittáló, vagy a rendszer mellett állást foglaló

⁸ Bővebben ld. LUKÁCS, *Az Állami Egyháziügyi Hivatal szervezeti változásai 1951–1989 között*, 153–154. Az egyháziügyi főelőadó tevékenységére gyakorlati példák: MNL-Ve.ML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyháziügyi titkára iratai.

⁹ A beszámolóból csak ezt az egy példányt sikerült fellelnem. Az egyháziügyi főelőadó anyagában sem kísérő dokumentumot, sem egyéb utalást nem találtam arra, hogy mikor, hol, hogyan adta át neki Klempa Sándor Károly. Továbbá a lapokon az sincs jelezve, hogy valaminek esetleg a melléklete lenne. Mivel az egyházmegye ügyeire vonatkozó egyeztetés céljából többször személyesen találkoztak, előfordulhat, hogy a közölt dokumentumot is személyesen kézbesítette. A Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltárban (VÉL) sem az iktatott iratok között, sem Klempa Sándor Károly 9 dobozra kiterjedő hagyatékában nem találtam esetleges vázlatát vagy másolatát. Itt szeretném megragadni az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Márfi Gyula érsek úrnak, aki engedélyezte ezeknek az anyagoknak a kutatását.

részeket.¹⁰ Például ilyen a szocialista képviselőjelöltek választása és a zsinati szavazások közti párhuzam, melyben kifejtette, hogy mindkét szavazáskor szinte 100%-os eredmény születik. Egy helyütt a vallásszabadság tárgyalását elemezve került zárójelek közé az a rész, melyben egy dán lutheránus zsinati megfigyelő és egy teológus szájába adva a történetet azt fejtette, hogy mindenki lelkében ott lakik egy ateista is és csak az ateizmus bizonyos fokú átélése után jut el az ember a teizmus fogalmához. Szintén törölte azt a részt, amelyben zsinaton felmerülő igényként írta le, hogy a püspöki körlevelek térjenek ki a földi dolgokra, és többek között vitassák meg a haladás problémáját. Másutt viszont pont a szerzetesek jelentőségét méltató bekezdést – a gyóntatásban élen járnak, közelebb állnak a hívekhez, mint a világi papság –, zárójelezte. Hozzáteendő, hogy ezzel együtt az őket kompromittáló részt is, melyben nem részletezte, csak utalt rá, hogy „üzleti fogásokat” alkalmaznak a megélhetés miatt. Végül olyan szöveghelyet is találhatunk, ahol pusztán a túlburjánzó információáradatot nyeste vissza. Például, ahol egy nő szökőkútba esését mesélte volna el, vagy etruszk sírok sajátosságait részletezte volna.¹¹ Összességében tehát az eredeti szövegen érződik a rendszernek való megfelelés kényszere, viszont a korrigált szövegben ez már sokkal tompítottabb éllel jelentkezik.¹²

¹⁰ A szövegben szereplő jelölések: szöveg áthúzása, illetve zárójelbe helyezése, az utóbbiaknál többször a javított változat fölé írásával. A szöveg a zárójelben szereplő mondatok, mondatrészek nélkül is mindig értelmes egészet alkot, így feltételezhető, hogy ezek a jelek ugyanazt a célt szolgálták, mint a kihúzás, az érintett szövegrész törlését.

¹¹ A fentiekben csak a legkarakterisztikusabb részeket emeltem ki, illetve a túlzott információáradatnál egy-egy példával éltem.

¹² Klempa Sándor Károly „László” fedőnéven ügynök volt, bár fontos hozzátenni, hogy viszonya az egyháziügyi főelőadóval nem volt konfliktusmentes, aki egy helyütt így jellemezte: „Nem árulok el semmi titkot, amikor azt írom, hogy minden pap tudja róla, hogy a BM. ügynöke, ezt ugyanis ő maga ismételtel tudtára adta papoknak.” Véleményem szerint ez is egyfajta taktika volt a „túléléshez”. Hiszen ha tudták róla, hogy ügynök, nem mondtak neki kompromittáló dolgokat. Vö. MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyháziügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel. Prazsák Mihály 1962. november 6-ai feljegyzései. Klempa Sándor Károly ügynöki tevékenységére lásd: Soós VIKTOR ATTILA, *A püspök és a besúgó – Badalik Bertalan és Klempa Sándor kapcsolata az államvédelmi és állambiztonsági iratok tükrében (1949–1957)*, Miles Christi Évkönyv MXXII, 126–177. Valamint kevésbé részletesen: Soós VIKTOR ATTILA, *Az Állambiztonsági Szervek iratai Badalik Bertalanról*, Egyháztörténeti konferencia. A Magyar Katolikus Egyház huszadik századi történetéből.

A másik kérdés, hogy a beszámoló hol, mikor hangzott el, hiszen bár a címlapon szerepel, hogy a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakáról szól, dátum és helyszín megjelölése nélküli. Ennek megválaszolásához célszerű az egyházkormányzati iratsorozatot átnézni, ugyanis Klempa Sándor Károly 1965. március 9-én a tavaszi rekollekció helyett a nagykanizsai Jézus Szíve plébániatemplomban tartott beszámolót az egyházmegye papságának zsinati élményeiről, tapasztalatairól. Mivel ez az egyetlen ilyen beszámoló a harmadik ülészakot követően, és a forrásszöveg „Kedves Oltártestvérek!” megszólítással kezdődik, valamint többször rövid utalást találunk benne, hogy a zsinat egyes határozatait a veszprémi egyházmegyében hogyan kellene érvényre juttatni, így feltételezhető – bár más kutatható forrásból megerősítést nem találtam rá –, hogy a beszéd ekkor hangzott el. Az eseményre valamennyi esperesi kerület papságát meghívta. Érdekes rámutatni, hogy nem a püspöki körleveleken, hanem a kerületi espereseknek és rajtuk keresztül a papságnak küldött meghívókon keresztül. Egyetlen iktatott visszajelzés érkezett, Reindl Ráfael esperestől, amelyben azt közölte, hogy szája és körömfájás miatt zárlat alatt vannak, s kijárási tilalom van. A végkicsengése, amely egyfajta figyelmeztetés is lehetett: „ilyen vészterhes időben nem tanácsos gyűléseket rendezni.”¹³ A beszéd egyes részei, gondolatai kivonatossan már az 1965-ben az egyházmegye papságának kiadott két oldalas újévi körlevélben is megjelennek.¹⁴

Badalik Bertalan veszprémi püspök elhurcoltatásának 50. évfordulójára (Veszprémi Hit-tudományi Főiskola Konferenciasorozat 7; szerk. Trosits András), Veszprém 2007, 39–52.

¹³ VÉL Egyházkormányzati iratok, I.1.44, Cancellaria 2000-32/1965. Az apostoli kormányzó 1965. február 24-én kelt levele a veszprémi egyházmegye espereseinek, illetve Reindl Ráfael 1965. március 2-án kelt válasza. Az utóbbiban március 8-a szerepel, viszont nem találtam arra vonatkozó dokumentumot, hogy változott volna az eredetileg tervezett időpont. Feltételezhető, hogy nem az eredeti meghívóban történt az elírás, mivel visszakeresve a naptárban március 9-e tényleg keddre esik, ahogy ott szerepel.

¹⁴ A forrásszöveg hosszúságából következik, hogy nem íródhatott eredetileg is pusztán püspöki körlevélként, hanem csak egyes elemei kerültek abba beépítésre. A kérdéses püspöki körlevelet lásd: VÉL Litt. Circ. XXVIII. 1961–65, 1965. évi püspöki körlevelek, az I. körlevél előtt. Valamint: MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyháztügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel. A két szöveg egyezik.

Az apostoli kormányzó beszámolója kiváló elbeszélő stílusban íródott, változatos szókinccsel, élményszerűen adja elő a történeteket, akárcsak a két világháború között a különféle sajtóorgánumok hasábjain megjelent cikkeiben utazási élményeit.¹⁵ Elégnek tartom itt csak egy példát felhozni. Közvetlenül a beszéd elején a milánói repülőter várócsarnokában figyelte meg „a beszédes olasz ifjak heves gesztusokkal kísért csacsogását”. Vagy például, amikor a Szent Péter-templomban a zsinati atyák felfrissülésére felállított bárokat említette, hozzátette: „Ezek a helyeken folytak a bizalmasabb megbeszélések, a klikkszerű viták [ez a szövegből később törölve], az eszmekristályosodás varázslatos folyamatai.”¹⁶ Élvezetes stílusának háttérét tanultsága és korábbi pályafutása adta. 1923-ban ugyanis az ideiglenesen Budapesten működő pozsonyi Erzsébet tudományegyetemen¹⁷ német nyelv és irodalomból doktorált, *summa cum laude* eredménnyel, majd 1928-ban francia nyelv és irodalomból szerzett középiskolai tanári diplomát. 1921-től tanított a premontrei rend keszthelyi gimnáziumában elsősorban németet, franciát, földrajzot és történelmet. Nem csak tanított, hanem nevelt is, vezette a gimnáziumi zeneegyletet, s bekapcsolódott a cserkészetbe, 1927-től a 79. sz. Festetics György Cserkészcsapat tisztjeként, majd parancsnokaként számos európai országba elkísérte tanítványait, több világjamboreen részt vett. 1936-tól tanári állása megtartása mellett a Festetics család könyvtárának volt az őre, annak 1948-as államosításáig. Számos tanulmánya jelent meg főleg az irodalomtudomány és zenetudomány témakörökben,¹⁸ neve

¹⁵ Cserkészisztikéktől majd csapatparancsnokként cserkészeket – többnyire a 79. számú Festetics György Cserkészcsapatot – kísérete európai és magyarországi utakra. A róla és általa írt újságcikkek tekintélyes gyűjteménye hagyatékában maradt fenn: VÉL, Klempa Sándor Károly hagyatéka, 4. doboz, Klempa Sándor Károly újságcikkei illetve ő róla írt cikkek.

¹⁶ Vö. MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyházügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel, Részletek a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat 3. ülészakának történetéből.

¹⁷ Vö. A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar tanácsülési jegyzőkönyveinek napirendi pontjai. 1918–1940 (szerk. Kovács Adrienn), Pécs 2012, 16. Az egyetem 1920-tól Budapesten működött, majd az 1921. évi 25. tc. értelmében Pécssett nyert ideiglenesen elhelyezést. A bölcsészettudományi kar 1923 őszén költözött át az utóbbi városba.

¹⁸ Rendkívül termékeny irodalmi és zenetörténeti munkásságára álljon most itt például néhány műve: *Kurzer Leitfaden der deutschen Literatur-Geschichte*, Keszthely 1927; *Goethe és*

több tudományos társaság tagjai sorában megtalálható volt. 1944-ben a Szent István Akadémia irodalmi osztálya is tagjai közé választotta.¹⁹ Már ebből a pusztán egy-két tény felvillantó rövid áttekintésből is kitetszik, hogy az igazi tudós tanár ideálját testesítette meg, aki a tanítás mellett továbbképezte magát, könyvtárban dolgozott és publikált. Ez az alapvetően intellektuális beállítottság, átfogó műveltség tükröződik közel 20 évvel később írt zsinati beszámolójában is. Hozzáteendő, hogy a közelmúlt eseményeinek információiból is naprakész volt: a zsinat meghirdetését, megnyitását, valamennyi ülészakát napra pontosan sorolja. Ugyanakkor az első ülészakon három magyar zsinati atya részvételét említi, amely csak áttételesen igaz, hiszen csak Kovács Sándor és Hamvas Endre vettek részt személyesen, míg Brezanóczy Pál Papp Kálmánt annak prokurátoraként képviselte, s zsinati szakértő minőségben volt jelen.²⁰

a premontriek, Keszthely 1933; Romantikus drámánk spanyol vonásai, Keszthely 1934; A spanyol és német dráma szellemtörténeti kapcsolatai, Keszthely 1936; A keszthelyi Festetics könyvtár, Keszthely 1938; A keszthelyi Festetics-féle zeneiskola, Győr 1938; A keszthelyi Festetics Könyvtár 1500-ig terjedő ősnymatványai, Keszthely 1939; Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics, Győr 1939; Gottsbed és a Festetics-család, [Szombathely] 1944. Sokkal bővebben lásd a következők lábjegyzetben hivatkozott szakirodalmakban.

¹⁹ A lexikonokon kívül bővebben: PFEIFFER JÁNOS, *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950), püspökei, kanonokjai, papjai* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 8), München 1987, 30–31; több vonatkozó tanulmány: *Klempa Károly és a keszthelyi premontrai gimnázium* (szerk. Uzsoki András), Budapest 1991. Szintén hasznos beletekinteni a keszthelyi premontrai gimnázium vonatkozó értesítőibe. Arról, hogy a Szent István Akadémia irodalmi osztályának volt a tagja: *A csornai premontrai kanonokrend keszthelyi gimnáziumának évkönyve az 1943–44. iskolai évről. Az iskola fennállásának 171. évében* (szerk. Szalay Albin), Keszthely 1944, 30. Elettűja megrajzolásához számos hasznos támponttal szolgál a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltárban őrzött 9 doboz iratanyaga. Továbbá VÉL Egyházkormányzati iratok, I.1.44., Cancellaria 2000–32/1965 alatt egy oldalon összefoglalt életrajza is megtalálható.

²⁰ Vö. ASV Concilio Vaticano II (Conc. Vat. II) busta 659, fasc. 1, Papp Kálmán 1962. szeptember 20-án írt levele, melyben kifejtette, hogy egészségügyi okok miatt nem tud a zsinaton részt venni, s prokurátorának Brezanóczy Pált jelölte meg; ASV Conc. Vat. II. busta 324, fasc. 3. Hamvas Endre 1962. szeptember 22-én Gustavo Testának. Bejelenti a zsinaton résztvevő magyar ordináriusokat, Brezanóczyt Papp Kálmán prokurátoraként említve; zsinati szakértőként történő meghívásához ld. ASV Conc. Vat. II. busta 660, fasc. 4. Hamvas Endre Gustavo Testának 1962. augusztus 24-én kelt javaslata, hogy az apostoli kormányzókat és a káptalani helynököket is hívják meg a zsinatra. A felsorolásban az utóbbiak neve mellé kézzel rájegyvezte: „No”. Mellette 1962. szeptember 12-én kelt Pro-memoria, melyben kifejtik, hogy

Klempa Sándor Károly apostoli kormányzó a nyelvtudását szintén jól tudta kamatoztatni, egyrészt a zsinati felszólalások megértésében, megbeszélésekbe, eszmecserekké bekapcsolódással (például megemlítette, hogy a leningrádi teológia rektorával németül vagy a lengyel újságírókkal franciául társalgott), másrészt VI. Pál pápával találkozása során, akivel francia nyelven kommunikált. Szavait – melyben megköszönte a neki küldött ajándékokat, áldását küldte és imádságát kérte a népéért – az egyházmegyéje papsága számára magyar nyelvre is lefordította. Mindemellett azt sem titkolta, hogy az általános kongregációkon a délelőtti három órás feszült figyelem, délután a hallottak részbeni feldolgozása, illetve más irányú és idegen nyelvű előadások meghallgatása „szokatlan idegmunkát jelentett”. A dokumentumból kitetszik, hogy számos részletre odafigyelt, nem csak a zsinat tárgyairól elhangzott előadásokban, hanem az olasz mentalitás terén is. Megfigyelte például, hogy délután sziesztát tartanak, jellemző körükben az erős Mária tisztelet, s a közlekedési szabályok betartását sokszor lazán kezelik, a római papság körében pedig észrevételezte az erős Kúria központúságot. Ezek az apró momentumok teszik írását életszerűvé.²¹

A szöveg alapvetően időrendben tekinti át az eseményeket, a zsinat megnyitásától a negyedik ülészak jelzett kezdetéig, természetesen az addigi történéseket jelzésszerűen vázolja, a harmadik ülészakra helyezve a hangsúlyt. Tehát van egy világos logikája, ahonnan és ahová halad, s mondhatjuk úgy, hogy egyfajta keretes szerkezete is. Bár néhol a fő mondanivalóba mellékszálakat is belesző – a történet színesítésére és a figyelem fenntartására –, alapvetően nem csapong. Az 1964-es Rómába érkezésének ismertetése után a témát kontextusba helyezi, gondosan kitérve arra is, hogy körülbelül negyven általános kongregációt hallgatott végig és hogy 6 székmat és 7 propozíciót tárgyaltak. Ebbe az áttekintésbe már könnyebben tudja beleültetni az egyes témakörök részletezését, melyek

meg kell találni a módját, hogy az apostoli adminisztrátorok teológusként vagy kánonjogi szakértőként részt vehessenek. Schwarz-Eggenhofer Artur, Klempa Sándor és Brezanóczy Pál zsinati szakértői kinevezéséről 1962. szeptember 26-án értesítette Amleto Giovanni Cicognani Pericle Felicet. ASV Conc. Vat. II. busta 600, fasc. 5.

²¹ MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyházügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel, Részletek a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat 3. ülészakának történetéből.

során elmondja a tényeket, ütközteti a zsinati résztvevők véleményét, valamint a saját elgondolását, meglátásait is megfogalmazza. Arra is kitér, hogy milyen programokon vett részt a magyar delegáció Rómában. Tetten érhető tehát benne mind a tematikus, mind pedig az időrendi szál.

A forrásszöveget tanulmányozva felmerülhet az olvasóban, hogy mennyiben tükrözi az apostoli kormányzó személyes meggyőződését, gondolatait, és mennyiben a megfelelést a rendszer elvárásainak. Ennek mérlegelése nem könnyű feladat, most mégis megkísérlem körvonalazni, rámutatva azokra a témakörökre, amelyek a rendszert leginkább érdekeltették. Arról, hogy mely témákat tartottak kiemelendőnek a zsinattal kapcsolatban a helyi papság számára, egy 1962-es dokumentum enged némi betekintést. Ebben az apostoli kormányzó pappá szentelésének 40. évfordulójára kiadandó körlevélre reflektálva az egyházügyi főelőadó többek között azt javasolta, hogy Klempa, mint haladó szellemű ordinárius vázolja, hogy az emberiség egyetemes nagy célkitűzései: a béke, a leszerelés és a társadalmi előrehaladás kérdéseiben mit vár a zsinattól.²² Nyilvánvalóan, ha ezek a következő ülészakokon szóba kerültek, elvárták a részletes, vélekedésüket a témákról kedvező színben feltüntető beszámolót. Ennek megfelelően a zsinati beszámolóban a 13. szkéma kapcsán hosszas fejtegetést találunk, melyben az apostoli kormányzó leszögezi, hogy azért is érdekes ez a tervezet, mivel „ebben szerepelnek a legégetőbb kérdések, mint pl. a háború és béke, az atomfegyverek, a nyomor, az éhezés, a születésszabályozás kérdései.” Tehát – bár meglehet csak véletlen egybeesés – a legégetőbb kérdések sorában első helyen említi a háború és béke, illetve atomfegyverek témakört. Szó van benne továbbá arról is, hogy választ kell adni a szkémának arra, hogy miért vonzó az ateizmus az ifjúság számára egyes országokban,

²² MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyházügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel, Gépelt megjegyzések „Klempa Sándor kormányzó 40 éves oltárszolgálatának évfordulójára készített általános körlevéllel kapcsolatban”. Ugyanitt az 1962. szeptember 8-án kelt körlevél-tervezet. A magyar ordináriusok zsinati viselkedésével kapcsolatos elvárásokat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának vonatkozó anyaga tartalmazza. Ezeket lásd az e kötetben megjelenő másik tanulmányomhoz kapcsolódó táblázatban.

vagy hogyan viszonyuljanak a marxista tanokhoz a hívek.²³ A gondolatívet folytatva viszont meglehetősen kétértelmű kijelentéssel is találkozunk: „Úgy éreztem, a zsinatnak nagy hátránya volt e téren az, hogy nincsenek tisztában a szocialista államok egyházpolitikájával, illetve taktikájával, nem ismerik, hogy kulturális téren miképpen igyekezzenek az ifjúság színé-
javát a maguk számára megnyerni.” A szöveg értelmezhető úgy is, hogy itt van a szocialista államok pozitív példája, hogyan kell megnyerni a fiatalokat, viszont úgy is, hogy sajnos a zsinat nem ismerte kellően ezt az egyház számára mindenképpen veszélyes taktikát, amellyel a fiatalokat az ateisták a maguk pártjára állították. Mindenesetre az apostoli kormányzó a végleges szövegből csak az e mondat utáni, az 1964-es egyezséget méltató részt törölte.²⁴

Az ateizmus, vallás-és lelkiismereti szabadság kérdésében elfoglalt hivatalos álláspontjában szintén lojalitást várhattak el az apostoli kormányzótól. Ezt tetten érhetjük például abban a kijelentésében, hogy Magyarországon a lelkiismereti szabadság az alkotmány egyik alaptétele. Ezt az axiómát nem vitatja, viszont fondorlatos logikával véleményét kiválóan érvényre juttatja: az ember autonóm, melyből az következik, hogy az evangélium igazságaira embertársainkat csakis az ima és tanúságtétel révén vezethetjük rá. A hit Isten ajándéka, az ember részéről pedig szabad csatlakozás. Tehát az Egyház tagjai kényszerrel senkit sem téríthetnek meg, viszont cserébe azt óhajtják, hogy a nem-katolikusok is „kövessék saját lelkiismeretük parancsát”. Ebből kitetszik, hogy Klempa a békés egymás mellett élés, a dialógus mellett maga is elkötelezett volt, amelyet kölcsönös gesztusok megtételével gondolt megvalósíthatónak. Beszámolójában a téma többször,

²³ Az utóbbi témaköröket a magyar problémát is némileg érintő témák közé sorolta a B.M. Veszprém megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Osztályán Balázs századosnak adott jelentésében. Vö. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5. O-14963/10 Canale dosszié, fol. 96.

²⁴ Vö. MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyházügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel, Részletek a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat 3. ülésszakának történetéből. Az eredetileg 17., majd a szkémák redukálását követően 13. számot viselő szkéma történetéhez: GYÖRÖK TIBOR, *Dom Hélder Câmara levelei a II. Vatikáni Zsinatról*, *Vigília* 77 (2012) 9, 703–708, 706–707. Ezek szerint a tervezetet heves viták övezték, s a harmadik ülésszakon az is kérdésessé vált, hogy nem kerül-e le végleg a zsinat napirendjéről. Tehát nem csak Klempát foglalkoztatta élénken e kérdés.

nyomatékosan visszatér, egy helyen például azt hangsúlyozza, hogy véleménye szerint a párbeszéd a modern világgal a zsinat egyik legfontosabb ténykedése.²⁵ A vallásszabadságról vázolt elveit követően azt is megemlíti, hogy egyelőre sem a vallásszabadságra, sem a zsidókra vonatkozó nyilatkozatban nem sikerült az atyáknak megegyezni.²⁶

A rendszer szempontjából kevésbé hangsúlyos témákat is sorra veszi és a tények ismertetését, valamint mások véleményének ütköztetését követően általában maga is állást foglal. Így közvetlenül az elején kijelentette, hogy „a főpásztor részére az első hasznos tanulság az lehetett a zsinaton, hogy megtanulhat egyházi téren világviszonylatban gondolkodni.” Ennek jelét látja a kollegialitás megvalósulásában, amely az Egyházzól szóló szkéma harmadik fejezetében kapott helyet és parázs vitákat generált. Ugyanígy a világviszonylatban gondolkodás eredményeként értékeli a kialakítandó „világsszenátust”.²⁷ Ennek meglátása szerint egyenes következménye, hogy a római kúriában levő olasz túlsúly helyett egy egészségesebb nemzetiségi egyensúly fog kialakulni, az „*ecclesia romana*” „*ecclesia universalissá*” alakul. S a nemzeti sajátosságok a liturgiában, illetve egyházkormányzatban is jobban érvényre juthatnak. A kollegialitás a nemzeti püspöki konferenciák önálló működésének is jögalapot teremtett.

Leírása szerint forró pont volt az önálló, Máriáról szóló szkéma tervezete, mellyel kapcsolatban a szemben álló álláspontokat vázolja. Klempa Sándor Károly a túlzott Szűz Mária tisztelet ellen, valamint

²⁵ MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyházügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel, Részletek a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat 3. ülészakánának történetéből. E vélekedését erősíti az 1963. IV. 17-én a pesti vonaton Prantner Józsefhez utazás során Prazsák Mihálynak személyesen átadott beszámoló. Ebben leírja, hogyan képzeli el a *modus vivendit* vélhetően Juozapas Stankevičius (1903–1974), a kaunasi főegyházmegye apostoli kormányzója (1947–1965) szavaival összegezve: «Az a jó egyezmény, amikor az állam hagyja szabadon működni az egyházat, de az államot respektáld mindenkor és mindenben».

²⁶ Ezekről a negyedik ülészak határozott. Az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról a *Nostra Aetate* kezdetű nyilatkozat, a vallásszabadságról a *Dignitatis humanae* nyilatkozott.

²⁷ Itt a többek között Geraldo de Proenca Sigaud érsek által ellenzett „világparlament”-ről lehet szó. Vö. M. WILTGEN, RALPH, *A Rajna a Tiberisbe ömlött*, Budapest 1999, 87.

ezzel összhangban az ökumenizmus mellett teszi le a voksot.²⁸ Érzése szerint a pápa engedve a déliek kívánságának adta meg Szűz Máriának az „Egyház Anyja” címet. Ahogy megállapította: „Én a magam részéről megértettem, hogy Őszentsége olasz tengerben él, neki tekintettel kell lennie az őt környező néprétegekre.” Az engedmény ellenére azonban nem került sor Szűz Máriáról önálló szkéma kiadására, hanem a *Lumen gentium* dogmatikus konstitúció részeként került elfogadásra 1964-ben. Ez megkönnyítette a nyitást a protestáns felekezetek irányába és segített az ökumenizmus megalapozásában. Az utóbbinak a veszprémi egyházmegyében történő gyakorlati megvalósítására Klempa Sándor Károly vázolta ötleteit, a Szentírás közös ápolását, és ha a szükség úgy kívánja, a templom szimultán használatát, továbbá a nem hívókért is felelősséget érző egyházkormányzat kiépítését. Ez az elképzelés később a dokumentumon tollal megrajzolt zárójelbe került. Állásfoglalása cserkész múltja fényében nem meglepő, hiszen a cserkészlet nem kimondottan katolikus intézmény – noha hangsúlyozza az egyéni vallásgyakorlás fontosságát – a különféle nemzethez, osztályhoz, felekezethez tartozók kölcsönös elfogadására épít.²⁹

Az apostoli kormányzó a végére hagyta azokat a kérdéseket, amiket a zsinat harmadik ülészakának végén tárgyaltak, s melyekben szintén nem jutottak döntésre, így a következő ülészak témáját képezték: a laikusok apostolkodása, az isteni kinyilatkoztatás és az Egyház és a mai világ kapcsolata.³⁰ Ezek közül az első kettővel rendkívül röviden, míg az

²⁸ Vélekedéséhez a papjainak készült beszámoló mellett hasznos támpontot nyújt, hogy ő is aláírta azt az írásbeli hozzászólást az Egyházzal szülő szkéma 8. fejezetéhez, melyben 56 zsinati résztvevő kéri, hogy Szűz Máriát a fejezetben ne hívják közvetítőnek és az Egyház Anyjaként se említsék. Vö. *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani Secundi III. Periodus tertia. Pars II. Congregationes generales LXXXIII–LXXXIX*, 1974, 180–181. A kötetben az aláírók között Klempa Sándor neve helytelenül veszprémi püspökként említve szerepel.

²⁹ A cserkészlet alapelveiről ld. ROBERT BADEN-POWELL, *Scouting for boys. A Handbook for Instruction in Good Citizenship*, London 1908.

³⁰ A laikusok apostolkodásáról az *Apostolicam actuositatem* kezdetű dekrétum, az isteni kinyilatkoztatásról a *Dei verbum* kezdetű dogmatikus konstitúció, az Egyházzal a mai világban a *Gaudium et spes* lelkipásztori konstitúció került kiadásra a zsinat negyedik ülészakán lezajlott egyeztetések eredményeként. A zsinati dokumentumokat lásd: *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (Szent István Kézikönyvek 2; szerk. Diós István), Budapest 2007.

utóbbival, a 13. szkémával hosszasan foglalkozik. Az elsőt lakonikusan elintézi annyival, hogy hiányolták a tanbeli megalapozást. Eredetileg hosszabban fejtegette volna, de a szövegből a vonatkozó részt törölte. Ennek ellenére érdemes egy pillantást vetni a tartalmára, amelynek lényege egy mondatba sűrítethető: „A püspök kezében van az irányítás joga, és ezt kell összeegyeztetni a laikus apostolság szabadságával.” E mondat mintha csak az *Ostpolitik*ot hangsúlyozná a látható hierarchia fontosságáról,³¹ egyben a kormány elvárását is közvetítené: a földalatti, nem az ordináriusok tudtával működő mozgalmakkal szemben erőteljesen fellépnek. A második nagyobb, a negyedik ülészakra utalt témakörben az ökumenizmusról vallott elképzelése köszön vissza: „Túl kell tenni már egyszer magunkat a reformáció és ellenreformáció vitáin.” A harmadik ilyen kérdésben pedig a már említett, marxizmussal folytatott párbeszédéről alkotott véleménye jut kifejezésre.³²

A zsinaton tárgyalt témakörökön kívül Klempa a protokoll látogatásokat, illetve a szabadidő eltöltésének perceit, hangulatát is megidézi. Például a magyar követség kocsján tett kirándulásokat Frascatiba és Tivoliba, valamint a meghívást Capranicába, melyet hosszasan részletez. Különösen az olasz vendégszeretet és a püspök egyszerűsége, a családias hangulat fogta meg. Az olasz püspökök közvetlenségét, szerénységét is észrevételezte. Ahogy kifejtette: „A püspök külföldön általában nem felsőbbrendű lény, akinek barokkos ízű tisztelet jár ki.” Talán nem tévedünk, ha egy kicsit a magyar püspöki kar kritikáját is látjuk ebben a megállapításában, hiszen ő csak 1972-ben emelkedett e méltóságra és emiatt – legalábbis Prazsák Mihály egyháziügyi főelőadó meglátása szerint³³ – kissé mellőzöttnek érezhette magát. Végül megemlítenéd, hogy nagy hatással volt rá a VI. Pál pápával

³¹ Az *Ostpolitik*ról részletesen: AGOSTINO CASAROLI, *Il martirio della pazienza. La Santa Sede e i paesi comunisti (1963–1989)*, a cura di Carlo Felice Casula e Giovanni Maria Vian, Torino 2000. Magyar fordításban: AGOSTINO CASAROLI, *A türelem vértanúsága. A Szentek és a kommunista államok, 1963–1989* (szerk. Carlo Felice Casula–Giovanni Maria Vian) Budapest 2001.

³² MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyháziügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel, Részletek a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat 3. ülészakájának történetéből.

³³ Lásd uo., Prazsák Mihály 1963. február 11-én Klempáról írt jelentésének kézzel írt tisztázata. Ebben az egyháziügyi főelőadó leírja, hogy a zsinat előtt az apostoli kormányzó gyakran emlegette, hogy lemond, mivel „öt [sic!] csak közkatonának tekintik a püspöki karban is. Mindnek van valami rangja csak neki nincs.”

való személyes találkozás, akinek figyelmességét mutatja, hogy az általa jól ismert francia nyelven beszélgetett vele.³⁴

Összességében tehát egy ügyesen megírt beszédről van szó, amely egy jól felépített logikai gondolatívén keresztül vezeti a hallgatóságot. Az apostoli kormányzó ismerteti a tényeket, leírja, ütközteti a véleményeket, nem feledkezve meg az ÁEH vele szemben támasztott elvárásairól, ugyanakkor a végleges szövegben nem esik túlzásokba, hiszen ahogy megfigyelhettük, sok helyen épp ezek az erős szólamok kerültek kihúzásra. Mindemellett személyes véleménye is tükröződik a leírtakból, nyomatékosan többször említve a marxistákkal folytatott párbeszéd szükségességét. Beszámolóját a következő tilésszak ígéréssel és – a közvetlenül a szöveg végére került hármas röpima mellett – latin nyelvű buzdítással zárja: „*Vigilate et orate semper!*”, ami az adott körülmények között a legmegfelelőbb magatartási forma lehetett.

FORRÁSKÖZLÉS³⁵

Klempa Sándor Károly

Részletek a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat 3. ülésszakának történetéből

(MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyháziügyi titkára iratai,
10. doboz, 76. tétel – *dactylogr.*)

Kedves Oltártestvérek!

A 66. életévemet kellett megélnem,³⁶ hogy végre 1964. szeptember 18-án, pénteken este hét órakor megpillanthassam a magasból a kivilágított Róma

³⁴ MNL-VeML XXIII. 25, a Megyei Tanács VB Egyháziügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel, Részletek a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat 3. ülésszakának történetéből.

³⁵ A kapcsolódó lábjegyzetekben a szöveg megértéséhez fontos információkat közlöm (vö. az *Annuario Pontificio*, valamint az *Acta Apostolicae Sedis* vonatkozó számaival és a korabeli rendi, egyházmegyei névtárakkal), illetve a kihúzott, zárójelben szereplő, tehát szintén törlésre ítélt részeket jelölöm meg. Lábjegyzeteket az eredeti szöveg nem tartalmaz.

³⁶ Klempa Sándor Károly 1898. május 7-én született Grazban.

házait. Délután fél háromkor még a Ferihegyi repülőtéren beszélgettünk, háromnegyed négykor pedig már a milánói repülőtér várócsarnokában figyelhettem meg a beszédes olasz ifjak heves gesztusokkal kísért csacsogását. Ó, mily különös érzés volt, amikor a³⁷ reflektorfényben úszó fiumicinói repülőtéren a nagy számban egybegyűlt várakozó közönséget köszönthettük! Ismerkedés³⁸ és kölcsönös üdvözlések után alig egy fél óra múlva már szállásunk III. emeletének 109. számú szobájában ültem. Ó, Rómában mindenki ismeri az Actio Catholica szállóhelyét, a Domus Mariae-t, amely a város külső peremén a régi Via Aurelia mellett, gyönyörű kertes területen emelkedik. Négy-ötemeletes kollégiumok sorakoznak itt egymás után. A Vatikán a lateráni szerződés után ezt a területet, mely maga is egy városrészt alkot, mind megvette, s így alakult itt ki egy afféle egyházi jellegű diákváros a legmodernebb megoldásokkal épült palotákkal. Ilyen a Domus Mariae is. Kb. 120 brazil püspök szállt meg ebben az épületben, s jócskán voltak Urundi afrikai államból négerek is, fehérek is vegyesen. Épp a sirocco, ez a kellemetlen meleg szél fujdogált, amely az embert egy-kettőre leveri a lábáról, s fejfájást, szokatlan izzadást és bággyadtságot okoz. Ez a közismert, Szaharából fujdogáló szellő még a rómaiakat is alaposan megkínózza, úgyhogy ezeken a napokon elkövetett bűntényeket a bíróság is enyhébben bírálja el, a tanárok az iskolákban nem feleltetnek, és a közlekedési rendőrök is könnyebben hunynak szemet egy-egy szabálytalanság felett, amelyeket a bolondul száguldó autósok vagy motorosok megengednek maguknak. Mert forgalom, az van! 800 ezer jármű szaladgál az Örök Város utcáin Istent kísérő módon.³⁹

Jó volt tehát, hogy a következő napon, szombaton szünetnapra ébredhettünk, s még vasárnap is pihenhettünk. A szieszta, a hosszú délutáni pihenés itt egyébként is szabály. Mi ezeket a napos⁴⁰ órákat használtuk fel, hogy a zsinat nagyhatalmú főtitkárát, Felici érseket⁴¹ felkeressük, és a

³⁷ Kihúzza: „római,”

³⁸ „Majd sietnünk kellett jobbra-balra” helyett.

³⁹ Zárójelezve: „Igazán volt egyik társunknak, aki megjegyezte: «A magyar közlekedési rendőr ebben a városban egy nap alatt idegbajos lenne!»”

⁴⁰ Az „a napos” utólagos beszúrás.

⁴¹ Pericle Felici (1911–1982) 1960-ban címzetes samosotai érsek, 1962-től a zsinat általános titkára. 1967-ben kapta meg a bíborosi kalapot.

zsinat kinyomtatott anyagát tőle átvegyük. Vidám, mosolygós méltóság, aki azonban valójában nem sokat hederített bókjainkra, melyekkel szerettük volna elhalmozni a bemutatkozás alkalmával. Egy pillanatig meghökkenve nézett rám, a fehér ruhámra, a kék övre, mintha ezt mondta volna magában: „Hát ez meg miféle szerzet lehet?” Mert fehér ruhás papot úton-útfélen lehet ott látni, de a fehér ruhához kék övet és kék gombokat csak én hordtam Róma városában.⁴² Ilyen előzmények után láttunk munkához, hogy a hétfői⁴³ általános kongregáción résztvegyünk.

XXIII. János pápa 1959. január 25-én, Szent Pál megtérése napján jelentette ki váratlanul, hogy egyetemes zsinatot szándékozik összehívni. E merész gondolatot a tettek végnélküli munkája követte. 1962. október 11-én már meg is nyílt a fényes gyűlés. Előtte persze beérkezett a javaslatok beláthatatlan tömege, mely 10 ezer folio oldalon 16 hatalmas kötetre terjedt. Az előkészítő bizottságok e hatalmas anyagból szkémákat készítettek. December 7-én fejeződött be a lassú menetű első ülészak, amelyen három magyar zsinati atya vehetett részt.⁴⁴ A második sessio – már VI. Pál pápasága alatt – 1963. szeptember 29-től december 4-ig tartott. Ennek erős vitákkal élénkített ülésein már több magyar ordinárius volt jelen.⁴⁵ A harmadik ülészakon pedig, amely 1964. szeptember 14-én kezdődött, és november 21-én ért véget, Isten kegyelméből magam is jelen lehettem mint peritus qualificatus⁴⁶ a többi magyar ordináriussal együtt. Az eredeti 70, majd később 20-ra leszükkített szkémából erre az ülészakra már csak hat maradt és még 7 ún. propozíció, vagyis kis-szkéma. Ennek az anyagnak a feldolgozása történt meg jelenlétemben. Résztvettem kb. 40 általános kongregáción, megfigyelhettem a felszólalások menetét, kiértékelhettem az

⁴² A premontrei szerzetesek jellegzetes öltözéke volt Magyarországon.

⁴³ „az első”-ről javítva.

⁴⁴ Pontosabban személyesen kettő, Hamvas Endre csanádi püspök és Kovács Sándor szombathelyi püspök. Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó csak Papp Kálmán győri püspök prokurátoraként, illetve zsinati szakértőként.

⁴⁵ Szám szerint öten: Hamvas Endrén és Kovács Sándoron kívül a győri püspök, Papp Kálmán, Szabó Imre esztergomi segédpüspök és Kovács Vince váci segédpüspök, illetőleg apostoli kormányzó.

⁴⁶ Klempa Sándor Károly a harmadik és negyedik ülészakon zsinati szakértőként lehetett jelen.

atyák józan szenvedélyességű vitáit és a kulisszák megetti élet eseményeit élmények alakjában elraktározhattam lelkemben.

Miközben a Szent Péter-templom óriási fő- és mellékhajóiban díszelgő több méteres szobrokat nézegettem nap-nap után, lelkem egyik felével mindig a veszprémi otthon és terjedelmes egyházmegyénk egyházközségei jártak az eszemben: vajon miképp tudom azt a rengeteg tapasztalatot értékesíteni, aprópénzre váltani, amit itt a kereszténység szívében, az öt világrész püspökei között forgolódva magamba szívni szerencsés lehettem.

A zsinati ülések szüneteiben egyik igen kedves és szíves sétatársam volt Tomek Vince piarista generális,⁴⁷ akinek megnyerő modora, széles látóköre, magyar testvéri szeretete sokban hozzájárult ahhoz, hogy a világegyház ügyeiben bizonyos tájékozottságra tegyek szert.

Igen, – kedves Oltártestvérek! – egy főpásztor részére az első hasznos tanulság az lehetett a zsinaton, hogy megtanulhat egyházi téren világviszonylatban gondolkodni. Talán ez a felismerés ihlette meg a szent gyülekezetet is, amikor kevéssel megérkezésünk után megvalósult a püspökök egyeteme, az ún. kollegialitás, amelynek gyakorlati következményei ma még beláthatatlanok.

Az Egyházzról szóló szkéma – ma már mint dogmatikus konstitúció⁴⁸ –, a zsinat központi témája lett, hisz a többi szkéma is erre támaszkodott. A harmadik, a püspöki kollegialitásról szóló fejezetnek vitáját épp ekkor zárták le. Én a középső balkon szakértői között szorongtam, és figyeltem, mily izgatottan tárgyalják ezt a részt. Mellettem egy fiatal, szőke fehératya Kongóból mérgesen bírálta az ellene ágáló öregebb szónokokat. Németül beszéltem vele. Ezeket mondotta nekem: „Ha meg nem szavazzák, holnap haza megyünk!” A közfelfogás sűrűsödött össze ebben a mondatban. Ez a fejezet tulajdonképpen az első vatikáni zsinat művét, a pápai primátusról szóló tant igyekezett megfejezni. E szerint a püspökök testületet alkotnak, amelynek feje a pápa. Ez a testület

⁴⁷ Tomek Vince (1892–1986) 1947-től 1967-ig volt a piarista rend generálisa.

⁴⁸ A *Lumen gentium* dogmatikus konstitúciót 1964-ben fogadták el.

a 12 apostol kollegiális küldetésének az örököse. Persze a tételnek pontos meghatározása igen bonyolult. Ez majd a zsinat utáni idők feladata lesz.⁴⁹

Hogy mennyire komolyan vették az atyák ezt a tételt, mutatja az is, hogy e fejezetnél szakaszonként, tehát lépésről-lépésre, mondatról-mondatra haladva nem kevesebb, mint 39 szavazás történt. Az első fejezetről, amelynek címe, „az Egyház titka”, csak egyszer kellett szavazni, a második, „Isten népe” című fejezetről pedig ötször.

Melyek a harmadik fejezetnek legfontosabb kijelentései? A püspökök, mint az egyház pásztorai isteni jogon utódai az apostoloknak; Krisztus jelen van a püspökökben, akik az Isten ígését hirdetik és a szentségeket nyújtják: a püspök birtokolja a papi hatalom teljességét és hármas feladatra van: a tanítás, a kormányzás és a megszentelés, de ez a hármas feladat csakis a püspöki kollégiummal közösségben gyakorolható. Miként Péter és a többi apostolok egykor kollégiumot alkottak, épp úgy a pápa és a püspökök egységbe kapcsolódnak.⁵⁰ Sokan noszogatták Őszentségét, hogy ne fogadja el ezt a harmadik fejezetet. VI. Pál ellenállt, mert tudta, hogy a primátus egyoldalú kiemelése annak idején mennyi zavart okozott, és ez milyen mély árkot vont közénk és a többi keresztény felekezet közé. Most – úgy látszik – az egyensúly helyreállt, és ki tudja, hogy ez a teológiai tanítás a jövőben még mily nézeteket fog kibontakoztatni, hisz a most definiált szavak értelme mögött még sok érdekes és rejtett következtetés lehetősége lappanghat. Tehát a zárókövet még egyáltalán nem fektették le [sic!] ezen a téren.

A világviszonylatban való gondolkodás eredménye lett még az a kialakítandó világszenátus is, amely az összes püspökök részvételét fogja kifejezésre juttatni az egész Egyházért érzett gondokban. Így a római kúriában a bürokratikus megcsontosodás folyamatos felfrissítést nyerhet, a szellemi állomány pedig fokozatosan nemzetközivé lehet, más szóval az „ecclesia romana” a szó nemes értelmében „ecclesia universalis”-sá válhat.

⁴⁹ Zárójelzve: „Hogyan is működik ez a kollégium? Kettős módon: 1. kollegiálisan a pápával együttesen hozott határozatok útján, aki önmaga, egyedül is ki tudja fejezni a kollégium állásfoglalását anélkül, hogy valamilyen jóváhagyásra szüksége lenne. – Így gondolta el a dolgot maga Karl Rahner is, a tudós jezsuita.”

⁵⁰ Zárójelzve: „De azt is hozzátették valamivel később, hogy a püspökök nem a pápa, hanem Krisztus helyettesei.”

Ebben a lehetőségben keresendő az⁵¹ olaszok – részéről kifejtett heves ellenállás. És ez nem is csoda. A római papság ideálja ugyanis a kúria. Itt reggel 9-től délig folyik a munka az irodákban, utána pihenés, a fizetés dollárban, és ha jól megy, néhány év múlva „monsignore” lehet. De ezt is csak az esetben kapja meg, ha olasz származású. „Mert mi rómaiak az egykori római impérium egyenes örökösei vagyunk, és e címen jogosan igényelhetjük a vezetés kiváltságát magunknak” – így vélekednek. A kollégialitás tantételként való bevezetése, a világszenátus felállítására éppen ezt a kiváltságot akarja megszorítani.⁵²

A kollégialitás tantételei mindenesetre törvényes jogalapot teremtettek a nemzeti püspöki konferenciák önálló működésének, melyek eddig a Codexben még nem szerepeltek jogi alanyként. Ezek után a nemzeti sajátosságok mind a liturgiában, mind az egyházkormányzatban jobban kidomborodhatnak. A konferenciák elnökei pedig majd egy-egy fél évre beköltözhetnek a lateráni palotába, a világszenátus jövő székelyére, melynek tatarozása most folyik. Ezeket az eredményeket részben még a múlt évi viták születték. Hiábavaló volt a kétméteres amerikai dominikánus bíborosnak, Brownnek,⁵³ Ruffini palermói érseknek⁵⁴ és Ottavianinak⁵⁵ villámokat szóró tiltakozása.⁵⁶

⁵¹ Zárójelzve: „egysek – különösen és elsősorban az”

⁵² Itt a tanulmányom 27. lábjegyzetében említett „világparlament”-ről van szó.

⁵³ Michael Browne O.P. (1887–1971) 1962 márciusában kapta meg a bíborosi kalapot, s alig egy hónappal rá címzetes érseki kinevezését.

⁵⁴ Ernesto Ruffini (1888–1967) 1945-től palermói érsek, 1946-tól bíboros.

⁵⁵ Alfredo Ottaviani (1890–1979) 1953-tól bíboros, 1959-től 1966-ig a Szent Officium titkára.

⁵⁶ Más kéztől származó piros bejegyzés jelzi, hogy a 9/a oldal ide került beszúrásra. Az oldal tartalma később zárójelbe került: „Itt említtem meg, hogy a püspökök tanító hivatalával kapcsolatban felmerült az a kívánság – és ez új hang volt –, hogy ne csupán természetfeletti dolgokkal bíbelődjenek a püspöki körlevelek, hanem azokban térjenek ki a földi dolgokra, vitassák meg a haladás problémáját, vagy pl. a munka, a szabad idő / dopo lavoro/, a művészet, a társadalmi igazságtalanságok kérdéseit is. Különösen az észak-franciaországi püspökök kérték ezt, mert hiszen a püspök nem csak a hívókért hanem az ateistákért is felelős.

Kedves Oltártestvérek! Ez már forradalmi hang volt az egyház, illetve a zsinat történetében. De mily érdeklődést váltott ki! A bíborosok egyike-másika csak úgy törölgette a homlokát az izgalomtól: hát ezt is meg kellett élnünk!”

Pedig a megújulásra⁵⁷ az olasz papságnak is szüksége van. Aki megfigyeli a római hívek körében folyó lelkipásztori munkát, az szomorúan tapasztalja, hogy ez nagyon gyenge lábakon áll. A papi utánpótlás biztosítása Olaszországban olyasformán történik, hogy a 10 éves fiúkat felveszik a kisszemináriumokba és hermetice elzárják őket a külvilág minden eseményétől. Az ifjak megszokják a zárt életet, és felszentelt lelkipásztor korukban már nem keresik a hívekkel való tág érintkezést, hanem önmagukban élnek és önmagukban keresik az életeszmény kialakítását. A lelkipásztori munka így szinte a nullává zsugorodik össze. Az olasz nép ennek következtében vallása gyakorlásában hozzászokott a pap nélküli imaélethez. Ennek eredménye az is, hogy a hangulat meglehetősen antiklerikális.

A következő⁵⁸ élményemet először nem szándékoztam elmondani, de mivel ez is hozzátartozik római tartózkodásom alatt kialakult kép teljességéhez, végül mégis megemlítem mellett döntöttem. Természetesen távol áll tőlem, hogy ezzel bárkit is megsértsek, vagy botránkoztassak.

Egyik nap délután a Corso Vittorio Emanuele-n sétáltam, amikor azt vettem észre, hogy egy helyen nagy tömeg verődik össze. Papi civilben voltam – ma ez már Rómában is lehetséges –, hát oda siettem s látom, hogy egy lefüggönyözött fekete Mercedes áll a járda szélén, amely elgázolt egy biciklis fiút. A függöny résein keresztül mindjárt láttam, hogy bíboros ül a kocsiban, aki oly lelki nyugalommal breviáriumozik, mintha mi sem történt volna. A rendőr idegesen kapkod tudván, ki ül a kocsiban, igyekszik egy másik kocsit szerezni s törekszik olasz módra még a kis vérnyomokat is eltüntetni. A tömeg egyre lármásabb, hangosan is kifejezést adnak nemtetszésüknek: „Nézd, meg se mozdul a .../s itt egy nem éppen megtisztelő jelzőt kiáltanak a kocsiban ülő alak felé!” Ez alatt nagy nehezen sikerült egy taxit előállítani s a sebesült fiút ezzel szállítják el. A közönség még jobban méltatlankodik: „Hát, nézd, még annyi szíve sincsen, hogy maga vigye el a kórházba. Szívtelesség...” A nyomokat közben eltüntetik, a Mercedes motorja is felzúg, de a közönség ez alatt már elkezd köpködni a kocsit, úgy hogy mire el tud indulni és otthagya

⁵⁷ Szórendet cserélt.

⁵⁸ Zárójelezzve: „– előző megállapításommal kapcsolatos –”

a fenyegetőző tömeget, a köpések, mint a hópelyhek lassan elborítják az egész külsejét. A protokoll bűvkörében élnek ezek a jó vatikáni urak. A bíboros nem mehet gyalog az utcára, ha pedig a templomba megy, mire odaér, már két díszbe öltözött rendőr áll feszes vigyázz-állásban a kapu előtt, mert hisz az Anyaszentegyház királyi hercege érkezett meg.

Láttam más kirívó eseteket is. Rómában mindenki ismeri a bári érseket.⁵⁹ Talán még hálóingben is piros birétumot visel a fején, és a kísérő udvari pap nem győzi hol itt, hol ott igazítani pileolusát, lilaszínű köpenyét, mert még reggelijét is ebben fogyasztja el. A gőgös felsőbbrendűség megtestesült díszpéldánya. Mintha a XVIII. század egyik főpapja támadt volna fel halottaiból. A vitákon mindenki ismeri Isten kegyelméből elharsogott szólamait. Ő is a Domus Mariae-ben lakott, így hát látnom kellett, hogy szentmise után az egyes ruhadarabokat nem teszi vissza a helyükre, hanem hanyagul hagyja azokat a földre esni. Azért van a ministráns és a kiszolgáló aulista, hadd ügyeskedjék, és legyen valaki, aki ötpercenként kézcsokkal tisztelgjen előtte.

Ugyancsak e házban lakott Ruffini bíboros is, a palermói érsek. Senki-nek a köszöntését nem szokta elfogadni. Magam is hiába próbálkoztam egy alkalommal feltűnő hangosan. A viszonzás legjobb esetben egy ujjas szalutálás félrefordított arccal. Ebédelni csak egyedül szokott, mert az étkezését zavarja mások jelenléte. Megvárja, míg a felszolgáló kimegy s akkor lát hozzá. Egyébként a „dicsértessék a Jézus” köszöntést itt senki sem ismerte, ha mégis megkíséreltem latinul, a felelet „Buon giorno, Signore”⁶⁰ volt.⁶¹

Én meglehetősen szabadon⁶² mozoghattam a zsinati ülések alatt, mert nem voltam helyhez kötve a szavazások miatt. Reggel 9 órakor kezdődött a szentmise, utána az evangélium intronizációja és azután megszólalt a

⁵⁹ Enrico Nicodemo (1906–1973) mindössze 7 évig tartó miletói püspökségét követően 1952-től haláláig Bari érseke.

⁶⁰ Fordítása: Jó napot, Uram!

⁶¹ Zárójelzve: „Érdekes, a szerzetesek közelebb állnak a hívekhez, bár életmódjuk és a klauzura erősen körülbástyázza őket. Ők mindig rendelkezésre állanak a gyóntatószékeken, bár bizonyos üzleti fogásokat is alkalmaznak a megélhetés miatt, de ezt az ereklyekultusz is szükségessé teszi.”

⁶² A „valamivel szabadabban” helyett.

mikrofonban Felici érsek harsány felszólítása: „Exeant omnes” s ha jó kedve volt, még hozzá is tette: „sed cum festinatione!”⁶³ 11 órakor már mindenki fészkelődni kezdett a helyén, és az atyák siettek felkeresni a Szent Péter-templom egyik oldalsó folyosóján a beépített bárt. Itt aztán mindent lehetett kapni az ingyen feketétől a pogácsán és édességeken keresztül a legfinomabb szörpökig. Szeszes ital itt természetesen nem volt. Egyik nap azonban találkoztam a magyar származású Tóth Kukorica János nevű lateráni kanonokkal,⁶⁴ aki elvezetett egy rejtettebb fiülkébe, ahol már – csodák csodájára – brandyk, konyakok és hasonló folyadékok is kaphatók voltak. Ezekon a helyeken folytak a bizalmasabb megbeszélések,⁶⁵ az eszme-kristályosodás varázslatos folyamatai. Az ún. „forró pontok” is⁶⁶ itt jutottak kifejezésre a maguk meztelenségükben. Ilyen „forró pont” volt a „Mária szöveg”. Ez eredetileg önálló szkéma lett volna, de az öku-menizmusra való tekintettel lefűjták. Bea bíboros⁶⁷ maga járt intézetről-intézetre és tartott felvilágosító előadásokat mondván,⁶⁸ „gátat kell emelni a Mária-kultusz kinövésével szemben”. Azonban sok nehézséggel járt ez a „szellemi kötélhúzás”, ahogyan ezt Frings bíboros⁶⁹ jellemezte. A vallásos élet két hulláma mérkőzött meg ekkor. Az egyik – s ez volt a többség nézete –, a puritán egyház tudat szelleme, a másik: a mariánus gondolaté. A déli országok ugyanis szívesen találnak ki különféle díszes címeket a Szűzanya számára, de ezzel nem elégszenek meg, mert a kitüntetető címekeket szeretnék

⁶³ Kissé szabad fordításban: Mindenki fáradjon ki, de sietve!

⁶⁴ Tóth K. János (1909–1998) 1945-től élt Rómában, 1962-ben lett a lateráni bazilika kanonokja. Amint az az általa írt és 1967-ben Rómában kiadott: „The Archbasilica of St. John Lateran. Brief historic and artistic guide” című könyv szerzőségi megjegyzéséből is kitetszik, nevét Keresztelő Szent János után kapta.

⁶⁵ Kihúzza: „a klikkszerű viták,”

⁶⁶ Az „is” utólag beszúrva.

⁶⁷ Augustin Bea (1881–1968) 1959-től bíboros, 1960-tól a Keresztény Egység Titkárságának elnöke.

⁶⁸ Zárójelzeve: „most nincs helye a Mária-pietás kivirágoztatásának. A Domus Mariae-ben én is végighallgattam egy ilyen latin nyelvű előadást, s utána megígértük magunkban, hogy a Redemptrix kérdését nem fogjuk bolygatni. Más szóval ez azt jelenti, hogy” A mondatban a fenti idézőjelek utólagos pótlások.

⁶⁹ Joseph Frings (1887–1978) kölni bíboros-érsek. 1942-től 1969-es nyugalomba vonulásáig kölni érsek, 1946-tól bíboros.

beépíteni a teológia egészébe. A kölni bíboros meg azt akarta, hogy e két áramlat – vagyis a tan és a jámborság – ne versenyezzen unos-untalan, hanem olvadjon egybe. Mária a maga teremtett voltában tulajdonképpen szemben áll Krisztussal, a Megváltóval. Ez igaz, de az olasz elgondolás azt hangsúlyozza, hogy Mária inkább⁷⁰ Krisztus oldalán áll, és így bizonyos szempontból a hívekkel áll szemben. Már most a zsinati szöveget úgy szerkesztették meg, hogy az eleje az egyik álláspontot képviselte, a másik fele pedig az utóbbi felfogást tolmácsolta. A vita egyre hevesebb lett. Bea bíboros az összes pásztorok s a hívek anyja megszólítást javasolta. Ezt a zsinat meg is szavazta. VI. Pál azután úgy döntött a zsinat zárógyűlésén, hogy jobb⁷¹ lesz az „Egyház Anyja” címet megadni. Nagy megrökönyödést váltott ez ki a zárógyűlésen, és amikor a pápa a hordozható széken kivonult a bazilikából, bizony csak az olaszok és spanyolok tapsoltak. Kínos jelenet volt! Én a magam részéről megértettem, hogy Őszentsége olasz tengerben él, neki tekintettel kell lennie az őt környező néprétegekre. Ha valaki bemegy Rómában egy templomba, akkor a főoltár vagy a szentségi oltár előtt senkit sem talál, ellenben a Madonna szobra előtt álldogálnak az emberek és mindegyik gyertyát éget az Ő tiszteletére. A vallásosságnak bizonyos sekélyességét mutatja ez a jelenség. Máriának istennőként való tisztelete – úgy látszik – összefügg az olaszok ama igen pozitív jellemvonásával, hogy nagyrabecsülik a szülőket, szeretik a gyermekeket, dicsekszenek azzal, ha valakinek minél több gyermeke van. Az anyaság tisztelete pedig sokszor nem ismer határt. Ez a szellemi magatartás jut kifejezésre a szertelen Mária-tiszteletben is. De ha aztán baj van vagy valami nem sikerül, akkor is szegény Mária szenved meg, mert becsmérlő kifejezések özöne az ő fejére zúdul, Istent megkímélik tőle.

Érdekes pont volt a zsinaton az ökumenizmus megalapozására irányuló törekvés, azaz az egység helyreállítását célzó szándék.⁷² Ennek alapfeltétele a többi keresztény felekezet egyház-voltának elismerése, és ha kell, mindkét fél vétességének őszinte bevallása. VI. Pál ezt drámai szavak keretében meg is tette. A bevallás azonban nem elég, hangsúlyozza ki a

⁷⁰ Az „inkább” szó utólag beszúrva.

⁷¹ Az „elég” helyett.

⁷² Ennek eredménye lett az 1964-ben kiadott Unitatis Redintegratio kezdetű dekrétum.

szkéma, hanem szükséges az ökumenikus lelkiület és érziület kialakítása is. Tehát gyakran kell imádkoznunk Krisztus egyházának egységéért, és erről tanubizonyságot is kell tenniünk. Könnyebb ez az orthodox egyházakkal kapcsolatban, hisz ott a hagyomány apostoli eredetű, egymás templomaiban való szentségekhez járulás nem okoz különösebb nehézséget. A protestánsoknál már nagyobbak az eltérések, de érvényes a keresztségük, s Krisztus haláláról és feltámadásáról pedig az úrvacsorában ők is megemlékeznek. A Szentírás ismeretét viszont jobban ápolják, mint mi. Az egység forrása tehát velük kapcsolatban is Krisztus Urunk.⁷³

Ezt az elvet képviselte többek között a most bíborossá kinevezett Joseph Slipij lemergi ukrán metropolita.⁷⁴ Rendkívül érdekes fej. Csak úgy sugárzik tekintetéből az intelligencia.⁷⁵ Aki egyszer látta őt, nem tudja elfelejteni többé. Klasszikus latinsággal beszél, hisz Innsbruckban végezte a teológiát. 17 évig volt orosz fogságban, és mégis ezeket mondotta: "Nem ismerek jobblelkű népet az orosz népnél. Igen sokat köszönök nekik." Szíve teli volt lelki békességgel. Híve és harcosa a békés együttélésnek, melynek majd egyik biztosítéka lesz a negyedik ülészakon a lelkiismeret- és vallásszabadságról kihirdetendő független.⁷⁶ De Smedt brüggei püspök⁷⁷ volt a vallásszabadságról szóló nyilatkozat előadója.⁷⁸ Szerinte vallásszabadság nélkül nincsen békés együttélés,

⁷³ Zárójelzve: „Ha a zsinat ennyire hangsúlyozza az ökumenikus gondolkodást világviszonylatban, akkor kérdem, hogy a világegyház lekicsinyített másának, az egyházmegeye papságának és népének nem kellene-e többet imádkoznia egymásért, nem volna-e fontos feladat a Szentírás közös ápolása és ha a szükség úgy kívánja, nem jöhetne-e szóba a templom szimultán használata. Ismétlem, ha Rómában szükséges Egyházunk helyzetének világviszonylatban történő felmérése, akkor Veszprémben, egyházmegeyei viszonylatban, nem kell-e tovább építenünk a jövő egészségesebb egyházkormányzatát, amely felelősnek fogja érezni magát nemcsak a hívőkért, hanem a nem-hívőkért is.”

⁷⁴ Josyf Slipij (1892–1984) 1944-től lemergi érsek, 1945-től 1958-ig és 1959-től 1963-ig volt orosz fogságban. 1965-ben a pápa bíborossá kreálta.

⁷⁵ Kihívza: „Calinets premontrei generális mutatott be neki.” Klempa elírta a nevét, mivel a premontrei generális 1962-től 1982-ig Norbert Calmels (1908–1985) volt.

⁷⁶ Zárójelzve: „valamint az antiszenitizmust elítélő, eddig még pontosan meg nem szerkesztett nyilatkozat.”

⁷⁷ Emiel-Jozef De Smedt (1909–1995) 1952-től 1984-es nyugalomba vonulásáig volt Brugge püspöke.

⁷⁸ A mondatot utólag kettébontotta, az első része múlt időbe került.

tehát állást kell foglalni ezen a téren is. Alig hangzottak el ezek a mondatok, felpattant helyéről Ruffini bíboros és ingerülten kijelentette: egy igaz vallás van, az Egyház tehát a más vallások szabadságát nem ismerheti el. Ottaviani is csatlakozott eme⁷⁹ nézethez, mondván, hogy a propaganda szabadsága csak nem terjeszhető ki az ateistákra is. Amint voltak ellenzők, akadt igen sok pozitív felszólaló is. Így mindenekelőtt Hurley délafrikai érsek,⁸⁰ azután egy sereg északamerikai püspök. A tévedésben lévő emberek jogairól szónokoltak. Az igazsághoz vezető út a tévedés veszélyét szükségszerűen magában rejti, mondták ők, de az is igaz, hogy a történelemben eddig még egyetlen jelentős igazságot sem fedeztek fel a tévedés megtapasztalása nélkül. Aki tehát azt hirdeti, hogy a szabadság jogai az igazság birtoklásától függenek, az tagadja a kutatás és a véleménynyilvánítás szabadságát. E beszédek elhangzása után mindenki⁸¹ megérezte, hogy valami nyilatkozat e téren is fontos lenne. Csak az elvi megalapozás okozott némi nehézséget. Vallásszabadság és lelkiismeretszabadság összefügg ugyanis egymással, de nem ugyanaz. Más a szabadság és más a türelmesség is.⁸² Felmerült az a szemrehányás is, hogy a katolikus Egyház elvileg ellene van a vallásszabadságnak és csak a gyakorlatban fogadja el a türelmességet. Ahol többségben van, ott tagadja a szabadságot, ahol kisebbségben él, ott meg követeli azt. Már-már az látszott, hogy kudarcba fullad az egész vita, amikor felállt Colombo püspök,⁸³ a pápa teológusa és követelte a tanbeli megalapozást. Ezt pedig szerinte két tényre lehet felépíteni. Az egyik: az embernek természetes joga, hogy erkölcsi és vallási kérdésekben az igazságot kereshesse legjobb lelkiismerete szerint; a másik: a hit-aktus szabadsága. E kettőből folyik

⁷⁹ Kihúzva: „elavult”

⁸⁰ Denis Eugène Hurley O.M.I. (1915–2004) 1951-től volt a dél-afrikai Durbannak az érseke, 1992-ben vonult nyugalomba.

⁸¹ Kihúzva: „hamarosan”, a következő szó elé pedig beillesztve a „meg” előtag.

⁸² Zárójelzve: „Felvetődött a kérdés, vajon szabad-e az államnak a vallásszabadságot korlátoznia, vagy kedvezhet-e valamilyen ideológiának.”

⁸³ Vélhetően Giovanni Colombo (1902–1992), akit tévesen nem érsekként, hanem püspökként interpretált a veszprémi apostoli kormányzó. Ugyanis ő 1963-tól már mint milánói érsek vehetett részt a II. Vatikáni Zsinaton.

az a kötelesség, hogy keressük az igazságot, de mindig szemmel tartva a köző követelményeit.⁸⁴

De Smedt püspök előterjesztése még a második ülészakon viharos tapsokat váltott ki a haladó atyák körében. E kérdés rendezése nélkül párbeszéd a modern világgal el se képzelhető. Úgy éreztem, hogy ez a probléma tanulmányozása talán a zsinat egyik legfontosabb ténykedéséhez tartozik. Bennünket magyarokat közelebből érintett a tézis, hisz szocialista államban élünk, ahol a lelkiismereti szabadság az alkotmány egyik alaptétele. Itt az ember autonómiájáról van szó. Ha pedig autonómok vagyunk, akkor ebből az következik logikusan, hogy az evangélium igazságaira embertársainkat csakis az ima és a tanúságtétel révén vezethetjük rá. Minden nyomás elutasítandó! Krisztus papjai és tanítványai nem fordulhatnak ellene egyetlen ember világnézeti szabadságának sem, viszont részünkről is az az óhaj és kérés a nem-katolikusokkal szemben, hogy ők is kövessék saját lelkiismeretük parancsát. A hit-aktus Isten részéről természetfeletti ajándék, az ember részéről pedig szabad csatlakozás. Minden ember, aki jóhiszeműen követi lelkiismeretét, még ha téved is, Istennek engedelmeskedik.

A legfontosabb dokumentum a vallásszabadság tárgyában XXIII. János pápa békeenciklikája, a *Pacem in terris*.⁸⁵ S mégis mi történt? A második ülészak utolsó ülésén Bea bíboros bejelenti, hogy a megvitatási idő hiányában ezt a kérdést most nem lehet feszegetni.⁸⁶ A harmadik ülészak szenvedélyes viták keretében igyekezett érvenyt szerezni a keresztény egység titkársága nevében benyújtott tervezetnek. És az eredmény? Tisserant bíboros⁸⁷ az elnöki tanács elnöki minőségében közölte, hogy

⁸⁴ Zárójelzeve: „Nagyon érdekes volt a probléma felvetésénél egy dán luteránus megfigyelő megjegyzése: „Uraim! Az egész nyilatkozat a fellegekben jár és onnan a magasból olyan emberekre tekint, akiket eltölt a jóakarát. Számolni kell a mai valóságos emberekkel, hisz mindegyikünk lelkében ott lakik egy ateista is! E szavakra megdöbbenve emlékeztem arra, hogy kispap koromban egy nagy teológus mondotta nekem: «Tisztelendő Úr! Jegyezze meg, hogy az ateizmus bizonyos fokú átélése után jut csak el az ember a teizmus tisztult fogalmához.»”

⁸⁵ 1963-ban került kiadásra.

⁸⁶ Zárójelzeve: «„Ami azonban halasztást szenved, nincs elejtve!”»

⁸⁷ Eugène Tisserant (1884–1972) 1936-ban kreáltak bíborossá, 1936–1959-ig volt a Keleti Egyháziügyi Kongregáció titkára, 1951–1967-ig a Ceremoniális Kongregáció prefektusa, 1957–1971 között a Római Anyaszentegyház levéltárosa és könyvtárosa.

nem lesz szavazás a vallásszabadság kérdésében. Kéri az atyákat, hogy a javaslataikat 1965. január 31-ig juttassák el az elnökséghez. Megdöbbenés az egész vonalon! Ilyen még nem történt a II. Vatikáni Zsinaton.⁸⁸ Hasonló sors érte a zsidókra vonatkozó nyilatkozatot is.⁸⁹

Kedves Oltártestvérek! Az általános kongregációkon való részvétel, amely felért egy fejtágító tanfolyam rendszeres előadásaival, rendkívül igénybe vette az ember szellemi erejét. Valamennyien ötven éven felüli papok voltunk a magyar delegációban. Délelőtt 3 óras feszült figyelem, délután a hallott anyagnak részbeni feldolgozása, illetve más irányú és idegen nyelvű előadások meghallgatása szokatlan idegmunkát jelentett. Így tehát igen jól esett a római magyar követségnek ama figyelme, hogy szünnapokon, tehát szombaton és vasárnaponként kocsijait rendelkezésünkre bocsátotta a vidék megtekintésére. Így került sor a Frascati szőlővidékének felkeresésére, a Tivoliban lévő Villa d’Este megtekintésére, mely világgraszolóan szép szökőkútrendszerével bámulatba ejti a látogatót. Nagy Péter cár annak idején mindent elkövetett, hogy a petrogradece-i szökőkutak megközelítsék a tivoliakat. A Tivoli villa szép reneszánsz építmény, amelyet VI. Sándor pápa kedvelt nagyon, s mely később a Habsburgok kezébe került. Egy-két kép, egy pár bútor, szép mennyezetek sejtetik a ragyogó múltat.⁹⁰

⁸⁸ Zárójelezve: „Ez az intézkedés természetesen nagy elkedvetlenedést okozott.” Zárójelezve és áthúzva: „A sajtó rémhírekkel traktálta olvasóit, szenzációs jelenetekről szóló hírek szüremkeztek ki a Vatikán termeiből, miszerint harminc bíboros a pápa lábai elé vetette magát és esdekelve kérte, hogy tiltson el minden vitát a vallásszabadságról. Ez persze nem igaz, de harsány kiáltások, diszkrét lábdobogások a püspöki tribünökön mintha hallhatók lettek volna.”

⁸⁹ Zárójelezve és áthúzva: „Közkívánatra visszaállították azt a részt, amely leveszi a zsidó népről az istengyilkosság vádját. „Akármilyen is történt Krisztus kínszenvedése nyomán – így hangzik a szöveg –, azt semmiképp sem lehet annak a kornak egész népe és még kevésbé a mai nép terhére róni.” A függelék így nem hozták tető alá, mert kétoldali pergőtűzbe került mind az arabok, mind Izrael állam részéről. Ez utóbbi ugyanis térítő szándékot sejtett az egészben.”

⁹⁰ Zárójelezve és áthúzva: „Humoros jelenetnek voltam itt tanúja. Egy fiatal asszony fejével beleesett az egyik szökőkút vizébe, retikülje meg belefűrődött a vízvezeték csövébe s megállította a víz folyását. Tűzoltókat kellett hívatni, hogy a rend helyreálljon, s a szökőkút ismét működjék.”

Különös örömeinkre szolgált egy másik szép kirándulás, illetve meghívás Capranicába.⁹¹ Ez Palestrina városka mellett egy sziklacsúcon elterülő kis falucska, ahol a Demochristiana párt⁹² egy kollégium alapkövét helyezte el ünnepi keretek között. Az olasz falusi élet apró jeleneinek lehettünk szemtanúi. A közönség a plébános vezetésével már jó korán gyülekezett, mikor megérkezett a magyar püspökök autóbúsa. Örömteljes üdvözlés jobbra-balra, a trottyos-banda készenlétben várakozott, mert még nincs itt az „eccellenza”, Palestrina püspöke. Szuburbikus püspökség ez egy-két plébániával és 12 kanonokos káptalannal. No de ő is hamarosan megérkezett, eljenzés fogadta mindenfelől és az ünnepség megkezdődhetett. A publikum szépen párokban felsorakozott és a menet velünk együtt zeneszóval elindult az országúton az ünnepség színhelye felé. Feltűnt a falu népének és ifjúságának közvetlen modora. A püspök csak egyszerű reverendában jött. Magára vette minden szertartás nélkül az aranyos stólát, majd önmaga megkereste a rituáléban az áldás szövegét. Nehezen akadt rá, majd mikor megtalálta, hangos „ecco”⁹³ kiáltással jelezte. A tribünről megfigyelhettük az olasz temperamentum kitöréseit. Minden családiasan zajlott le. A püspök a tribünről kedélyesen elbeszélgetett, nem szónokolt, de nagy tapssal jutalmazták. A hangulat egyre emelkedett, s követelték, hogy az egyik vescovo ungherese⁹⁴ is szóljon valamit. Szocialista államból érkezett püspökök, micsoda szenzáció! Így került sor Cserhádi püspök, pécsi apostoli kormányzó⁹⁵ olasz nyelvű szónoklatára, amelyet a publikum jó magyaros kiejtés hallatára jókedvűen fogadott és megköszönt. Utána következett a felvonulás a hegy tetején szétterülő faluba. A községháza nagytermébe mentünk. Itt szeretetlakomában részesültünk, és íme, nem kiválasztott emberek falatoztak és iddogáltak együtt jókedvűen, hanem a nagyterembe betódult egész tömeg, asszonyok, gyerekek, öregek.

⁹¹ Rómától észak-nyugatra található település.

⁹² Helyesen: „Partito Democristiano”, azaz az olasz Kereszténydemokrata Párt.

⁹³ Íme!

⁹⁴ Azaz „magyar püspök”.

⁹⁵ Cserhádi József (1914–1994) 1964-től 1969-ig melzi címzetes püspök és pécsi apostoli kormányzó. 1969-ben lesz pécsi megyéspüspök 1989-es nyugalomba vonulásáig.

Elámultam a patriárkális egyszerűség láttán.⁹⁶ Demokratikus népi szellem nem nyilatkozhatott volna meg szebben.

Kedves Oltártestvérek! A püspök külföldön általában nem felsőbbrendű lény, akinek barokkos ízű tisztelet jár ki. Igaz, sok a püspök, az utcákon lépten-nyomon találkozik velük az ember. De megfigyeltem pl. a kispapok viselkedését főpásztorukkal szemben. A Domus Mariae körül vannak a délamerikai, a brazil, a spanyol kollégiumok. Este 9 órakor, a vacsora után csak úgy özönlöttek a jókedvű fiatalok püspökeikhez. Kézcsókot ritkán láttam, de azt igen, hogy brazil szokás szerint a kispap jól megveregette püspöke hátát s azután egymásba karoltak és bizalmasan elmondták bajukat s közölték gondjaikat.

Egyébként érdekesekek ezek a brazil püspökök. Jókedvű, gyermekded lelkű emberek. Vidámak, mintha nem is lenne az életnek árnyékos oldala. Tömegben még inkább azok. Az ebédlőben olyan zajt csapnak társalgásukkal, hogy az ember saját szavát nem érti. Ha valamelyiküknek névnapja van, vagy valamilyen örömhír éri őket, hangosan és karban elkezdenek énekelni és tapsolni. Ezt a vidám, örömteli magatartást tanúsították velünk szemben is. Javarészüik negyven éves. Legányi főapát úr⁹⁷ jelezte meg viselkedésükre: „Ha a gyerekek nálunk Pannonhalmán⁹⁸ ilyen féktelenek lennének, jaj lenne nekik.”

Megkérdeztem tőlük, miért van olyan kevés papjuk. Azt felelték, hogy a XX. század elejéig csak a gyarmatosító urak fiai lehettek papok, másokat nem vettek fel a szemináriumokba. Ez a hagyomány olyan mélyen belegyökeredett a nép öntudatába, hogy semmiféle új rendelkezéssel nem lehetett megszüntetni. Azután milyenek a gondjaik! Pl. az egyik püspök kapott a dzsungelben egy Belgium-nagyságú területet 500 ezer hívóval. A püspök hét olasz papot vitt magával munkatársul. Ott öszvéren közlekedik, itt Rómában magavezette autón. Hívei teljesen ruha nélkül járnak, így mennek gyónni, áldozni s így vesznek részt a szentmisén. Tessék csak elképzelni, a hét olasz pap helyzetét! – mondja nekem. –

⁹⁶ Eredetileg a következővel egy mondat: „és egyszersmind a demokratikus népi szellem eme megnyilatkozásán.”

⁹⁷ Legányi Norbert (1906–1987) 1958–1969-ig pannonhalmi főapát.

⁹⁸ Az „osztályban” helyett.

Az ebédlőben⁹⁹ mögöttem ült egy kis asztalnál egy öreg brazil püspök. Fülembé súgták, jól nézzem meg, mert ez az egyetlen nő katolikus püspök. Hát ez meg hogyan lehetséges? Ahogy tudomásomraadták, esete a következő: fiatal korában egy új szektát alapított, érvényesen püspökké szentelték. Évtizedekkel később megbánta tettét és visszatért az Egyházba. Ígéretet kapott, hogy megtarthatja püspöki méltóságát, ha az egész szektát visszahozza. Ez meg is történt. Ma 94 éves, de csak 70 évesnek látszik s fűrgén mozog, mint a nyúl.¹⁰⁰

Visszatérve a kirándulásokra, alkalmunk volt megtekinteni Assisi-t, azt a középkori várost, ahol Szent Ferenc élt, működött és meghalt. Felkerestük Civitavecchia-t, a pápai állam egykori hadikikötőjét, és az etruszk sírokat Tarquiniában. Ötezer hatalmas sírkamra rejlik itt a föld alatt gyönyörű festményekkel ékesítve a Krisztus előtti VI. századból.¹⁰¹

A magyar követség arról is gondoskodott, hogy koncerttel egybekapcsolt fogadóesten több mint kétszáz egyházi és világi személy találkozhatassék. A megjelent püspökök között legtöbben brazilok voltak, hisz velük egy házban laktunk, a Domus Mariae-ban. Ott volt König bíboros¹⁰² és Casaroli¹⁰³, a rendkívüli ügyek kongregációjának altitkára és még sokan mások a diplomáciai karból. Számomra emlékezetes marad Cobben finn apostoli nuncius¹⁰⁴ jelenléte, akinek vendége lehettem a nyár folyamán Helsinkiben. Másik társam a leningrádi teológia rektora volt. Szívesen

⁹⁹Az eredeti mondatban szóismétlés van, fent korrigáltam. Az „ebédlőben” után javítás nélkül: „egy kis asztalnál”

¹⁰⁰Zárójelezve: „Itt jegyzem meg, hogy a Domus Mariae-ban működő espresso kávé-alapanyagát is a brazilok szolgáltatták ingyenesen. Minden étkezés után százával álltak körül a pultot, hogy caffè concentrato-t, speciale-t, lungho-t vagy capuccino-t kérjenek. Ez a pletykahely is hozzátartozott a mindennapi élet folyásához.”

¹⁰¹Zárójelezve: „Az etruszk sír ugyanis teljes nagyságában utánozza a halott életében használt szobáját berendezésével együtt, mintha szabályos lakóház lenne. A földig lenyúló, mágiikus-vallásos jeleneteket ábrázoló festmények a görög festészet hatását mutatják be.”

¹⁰²Franz König (1905–2004) 1956–1985-ig bécsi érsek, 1958-tól bíboros. 1965–1980-ig a Nemhívók Titkárságának elnöke.

¹⁰³Agostino Casaroli (1914–1998) az *Ostpolitik* meghatározó személyisége, 1961-től a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkárhelyettese, 1967-től titkára.

¹⁰⁴Willem Petrus Bartholomaeus Cobben S.C.I. (1897–1985) 1955–1967-ig helsinki püspök. Finn apostoli nunciatúra a beszámoló íródása idején még nem létezett, 1966-tól Finnország is az 1960-tól működő Skandináv apostoli delegátus alá tartozott.

beszélgettünk egymással németül. Csatlakoztak hozzám kat.¹⁰⁵ lengyel újságírók is, akikkel franciául társalogtunk. Mindez november 11-én történt a magyar főpapok tiszteletére. A magyar követség igazán méltó módon töltötte be egy hiányzó magyar szentszéki követség szerepét a Tiberismenti Falconieri-palotában. Ez az épület most a római Magyar Akadémiát és november 5-e óta a pápai Magyar Intézetet is magába fogadja.¹⁰⁶

No, de lássuk római tartózkodásunk legkiemelkedőbb eseményét. Három nappal a követségi fogadás után értesítettek bennünket, hogy november 14-én délelőtt fogad bennünket Őszentsége. 10 magyar ordinárius sorakozott fel a Vatikán ama lakosztályában, amelyet még V. Pius rendezett be s amely most VI. Pál elgondolása szerint a „szegénység köntösében” fogadja a zárandokokat. Feszült várakozás után nyílt meg előttünk a pápa magánkönyvtárának ajtaja. Mindegyikünk külön-külön mutatkozott be neki. Még az 1930-as évek elején ismertem meg Mgr. Montini Strassburg egyik épületében, egy Kolping-kongresszus alkalmával. Azóta alig változott valamit, csak az egykori dús, fekete hajfürtök ritkultak és őszültek meg szemmel láthatóan. Előző napon vittem fel taxin az államtitkárságra a veszprémi papság ajándékát: 5 db remekbe készült, művészien kifestett porcelánszobrot, amelyek a Jó Pásztort, a Béke Királynőjét, az Úr szolgálóleányát, a Madonnát matyó köntösben és a lovon ülő Szent István királyt ábrázolták. Kiegészítette ezt a sorozatot Varga János kadarkúti /Körmend pusztai/ 75 éves pásztor és népművész fából faragott Szíve, mely a rajta lévő díszekkel a három isteni erényt jelképezi.

Amikor rám került a sor, Őszentsége többek között ezeket mondotta nekem francia nyelven: „Excellence, je vous remercie et au clergé de Veszprém aux artistes croyants de dons précieux. Je garderai ces objets avec soin et j'envoie à tous ma bénédiction spéciale et apostolique.” Magyarul: „Kormányzó Úr, hálásan köszönöm a szép emléktárgyakat a veszprémi papságnak és a művész-lelkeknek, gondosan meg fogom azokat őrizni és különleges apostoli áldásomat küldöm mindegyiküknek.” – Felhasználom

¹⁰⁵ A szó utólag beszúrva.

¹⁰⁶ Zárójelzve: „Ez utóbbinak immár veszpréme gyházmegyei hallgatója is van Dr. Kredics László püspöki titkár személyében.”

az alkalmat, hogy itt megköszönjem a herendi esperes úrnak szíves fáradozását, amellyel lehetővé tette az ajándékok előteremtését.

Ószentsége ezután felült a trónusára és onnan a magyar ordináriusokhoz latin nyelvű szózatot intézett, amelyben arra kért bennünket, hogy őrizzük meg a hitet szívünk mélyén, ahogyan elődeink is ezt tették századokon keresztül. Búcsúzásul odajött hozzánk és mindegyikünknek első enciklikájának olasz példányát adta emléktül. *Ecclesiam Suam* c.¹⁰⁷ Nekem ezeket mondotta többek között újra francia nyelven: „Priez pour votre peuple!” Felelet: „Saint Père! Toujours, partout et beaucoup!” Azaz magyarul: „Imádkozzék a népéért!” Felelet: „Szentatya! mindenkor, mindenütt és sokat!” Ezzel véget ért az ünnepélyes aktus és mi mélyen a szívünkig ható érzelmekkel hagytuk el a Vatikán termeit. A Szentatya jóságos, szinte alázatosan kérő tekintete, a lakosztály lelkisége, Raffael loggiái, amelyeken lassan végighaladtunk, úgy érzem, mindörökké emlékezetemben maradnak.

Másnap újra a Szent Péter hajójában gyűltünk össze, hogy a hátralévő szkémák sietős letárgyalásán, illetve a módosított részek megszavazásán részt vegyünk. Három nagy szkémát kellett még tető alá hozni: a laikus apostolságról, a kinyilatkoztatásról szóló és az aggodalmak között megszülető 13. számú szkémát, melynek címe: Az Egyház és a mai világ kapcsolata. Az elsőben¹⁰⁸ hiányolták a tanbeli megalapozást.¹⁰⁹

Az „isteni kinyilatkoztatás”-ról szóló szkémát se fejezték be.¹¹⁰ Központi kérdés volt itt a kinyilatkoztatás két forrásának egymáshoz való viszonya. A többség úgy döntött, hogy ennek elbírálása nem tartozik a zsinatra,

¹⁰⁷ Az enciklika címe későbbi pontosítás.

¹⁰⁸ „szigorúan bírálták meg” helyett.

¹⁰⁹ Zárójelezve és áthúzva: „Azt lehetett érezni, hogy bizonyos feszültség áll fenn a szabadság és a kezdeményezés között; a világi hívek immár nagykorúaknak tekintendők és vajon ez a tény hogyan viszonylik a hierarchiának kijáró engedelmességhez? A püspök kezében van az irányítás joga, és ezt kell összeegyeztetni a laikus apostolság szabadságával. Itt csak a párbeszéd lehet a helyes eszköz, amely kapcsolatot teremt a hierarchia és a kiemelkedő világi hívek között. Döntés azonban nem született.”

¹¹⁰ Zárójelezve: „Az első ülészakon valóságos pergőtűzbe került, úgyhogy XXIII. János egy vegyes bizottságra bízta a szkéma sorsát.”

maradjon ez inkább a teológiai iskolák problémája. Túl kell tenni már egyszer magunkat a reformáció és ellenreformáció vitáin.¹¹¹

Befejezésül szólnom kell még itt az utolsó, a 13. szkémáról is. Ez a szkéma 29 oldalnyi szöveget és 50 oldalnyi függelék tartalmaz. Azért is érdekes ez a szkéma, mert ebben szerepelnek a legégetőbb kérdések, mint pl. a háború és béke, az atomfegyverek, a nyomor, az éhezés, a születésszabályozás kérdései. Csupa közösségi probléma. Teológusaink félve nyúltak a témához, mert ezekről nemcsak a morálteológia vitázik, hanem a biológia, a szociológia, az orvostudomány is beleszól ezekbe. Cento bíboros¹¹² szinte remegve és félve nyújtotta át a zsinatnak ezt a kérdéskomplexumot, hisz az Egyház a maga kétezere éves történelmében először néz szembe ilyen természetű kérdéstömeeggel. Ruffini a szokott módon elsőnek szólalt fel: „Kár itt annyit vitázni – mondotta – hisz itt csak humanitárius pontok kerülnek szónyegre!” Ezzel szemben a haladó érzelmű püspökök kijelentették,¹¹³ hogy ezek az igen nagy problémák ne¹¹⁴ csak felületes elintézést nyerjenek! A vita elkezdődött, és íme, annyi módosító javaslat hangzott el, hogy a negyedik ülészak győzze majd csak az új szöveget véglegesíteni. Hát igen, gondolkodási időre van szükség, hisz olyan kérdésekre is kell majd felelni: miért oly vonzó az ateizmus ereje az ifjúságra az egyes országokban, vagy hogyan viszonyulnak a hívek a marxista tanokhoz stb. Gyógyírt a viták nem találtak, inkább apologetikus keretek között mozogtak. Úgy éreztem, a zsinatnak nagy hátránya volt e téren az, hogy nincsenek tisztában a szocialista államok

¹¹¹ Zárójelzve: „Új megvilágításba helyezték a kérdést, mely szerint a kinyilatkoztatás Isten közléseinek összessége. Csúcspontját Jézus Krisztusban érte el és Vele le is zárult. Csak abban az értelemben folytatódik, hogy az Egyház minden megszülető ember részére szakadatlanul közvetíti. Az Egyház így Isten állandó kinyilatkoztatása. Congar atya igen szellemesen fejtette ki véleményét egy magán előadásában: «Ha a Tridentinum szabad utat enged e téren, miért bolygassuk meg akkor mi a hagyomány fogalmát?»»

¹¹² Fernando Cento (1883–1973) olasz származású, korábban diplomáciai karriert befutva lett 1958-ban bíboros.

¹¹³ Zárójelzve: „hogy minek itt annyit össze-vissza beszélni teológiai problémákról; hát az atyák nem érzik, hogy a XX. század második felében, a technika korában élünk, s nem szabad,»

¹¹⁴ Utólagos beszűrés.

egyházpolitikájával, illetve taktikájával, nem ismerik, hogy kulturális téren miképpen igyekeznek az ifjúság színe-javát a maguk számára megnyerni.¹¹⁵

Volt azonban ennek a témának egy rendkívül érdekes része és ez a negyedik fejezet második szakasza, amely a házasságról és a családról szól.¹¹⁶ Ez az utolsó évtizedek morálteológiájának egyik igen vitatott pontja. A hagyományos iskola – értsd alatta Ottaviani, Ruffini és Browne triumvirátust – azonnal megfelelt: *A házasság célja*¹¹⁷ a gyermek világra hozása, ez és nincs tovább! De nem így a többiek: Léger,¹¹⁸ Suenens,¹¹⁹ Alfrink¹²⁰ bíborosok és Maximos pátriarka¹²¹, akik kemény szavakkal más állásfoglalásra hívták fel a figyelmet a születésszabályozás és fogamzásgátlás kérdésében. Mind a hárman kijelentették, hogy sem a vallásos házások, de még a gyóntatók sem találnak manapság kielégítő választ a kérdésekre, bizonytalanságban vannak. Újra kell fogalmazni a házasság teológiáját; nem a nemzés a házasság elsődleges célja, hanem a házastársi szeretet, az amor conjugalis. A barokk kor jogi tételei elavultak. A szeretet-közösség ápolása után következhet csak a gyermek világra hívása.

A teológiai kézikönyvek egyáltalán nem számolnak a túlnépesedés tényével. Hol vannak ezekben a kézikönyvekben az új biológiai és pszichológiai felismerések? „Nem szabad hallgatnunk – kiáltott fel a belga prímás – hisz a lelkek üdvéről, családjaink boldogságáról van szó.” A 80 éves Maximos pátriarka megmondotta kereken, hogy hasadás van az Egyház

¹¹⁵ Eredetileg: „meghódítani”. Zárójellezve és áthúzva: „A magyar egyezmény jelentőségét sem fogták föl: a szavak mögött rejtett hátteret kerestek; a tökéletes lapok – úgy látom – égből pottyant kísérletnek tekintik az egyezményt, melynek hivatása az, hogy a jövőre vonatkozóan kitapogassa a két fél hadállásait; Casaroli altitkár is folyékony kísérletnek nevezte ismertetésében az egész megállapodást. Íme hova nem vezet el a 13. szkéma elemzése!”

¹¹⁶ A mondat több helyen módosítva. Eredetileg: „Van azonban egy másik pontja is ennek a témának, mely egyformán érdeklí mind a nyugatot, mind a keletet, és ez a negyedik fejezet második szakasza, a házasságról és a családról szóló rész”

¹¹⁷ Utólag tollal aláhúzva.

¹¹⁸ Paul Émile Léger P.S.S. (1904–1991) 1950-től montreáli érsek, 1953-tól bíboros.

¹¹⁹ Leo-Jozef Suenens (1904–1996) 1961-től mechelen-brüsszeli érsek, 1962-től bíboros. A VI. Pál által kinevezett 4 zsinati moderátor egyike.

¹²⁰ Bernardus Johannes Alfrink (1900–1987) 1955–1975-ig utrechti érsek, 1960-tól bíboros.

¹²¹ IV. Maximos Saigh M.S.S.P. (1878–1967) 1947-től választott, 1948-tól megerősített antiókiái melkita pátriarka.

tanítása és a keresztény családok többségének gyakorlata között. Igen sok hívő távol marad a templomtól és a szentségektől csupán azért, mert az eléjük adott tanítás és a normális házassági élet között nem tud összhangot teremteni stb. stb.¹²² Íme, ilyen kérdések és feleletek tüzebe került ez a fejezet. S mivel az okosabbak látták, hogy a zsinat nőtlen életet élő tagjai itt nem tudnak előbbrejutni, hisz inkább csak elméletet hirdetnek s az élő gyakorlatot nem ismerhetik, felkérték Pál papát, hogy ilyen kényesebb dolgokban – mint pl. házassági aktusok –¹²³ jobb, ha egy hozzáértő külön bizottság dönt, amelyet aztán a pápa egy motu proprio keretében közzétesz mindannyiuk megalégedésére.

No, de ezzel nincsen vége mindennek! A házasság szentsége is forrópont¹²⁴ volt. A német és holland terület a vegyesházasságok hazája. A német püspökök feltették a kérdést, miért nem adhat a püspök felmentést a házasságtörés kánoni formája alól, ha pl. csak az egyik fél ígéri meg a gyermekek katolikus hitben való felnevelését. Gyakorlatilag ez annyit jelentene, hogy a házasságot a nem-katolikus lelkész előtt is érvényesen lehetne megkötöni. Azóta Németországban – tudomásom szerint – már kötöttek is olyan házasságot, amely mindkét lelkész jelenlétében történt katolikus vagy protestáns templomban. A kiközösítések eltörlése is szóba került és – úgy látszik – ez már eldöntött probléma. Mindez lelkipásztori és ökumenikus okokból mint igen sürgős intézkedés szerepelt, amelyet még a negyedik ülés előtt kell végrehajtani. Szavazás e téren nem történt, hisz mindez csak az utolsó két ülésen került a felszínre.¹²⁵

Itt említem meg, hogy Androsits atya¹²⁶ ugyancsak a házassági problémákkal foglalkozó latin nyelvű elaborátumát, melyet eljuttattam az illetékes bizottsághoz, komoly tanulmány tárgyává tették.

¹²² Zárójelzve: „Tudnunk kell azt is, hogy 152 világi orvos, professzor és lélekbúvár egyenesen VI. Pálhoz fordult levélben: vigyék már egyszer döntésre a dolgot, és a megoldást célzó kutatásokhoz felajánlották közreműködésüket.”

¹²³ A gondolatjelek közötti rész utólagos beszúrás.

¹²⁴ „izgalmas téma” helyett.

¹²⁵ Zárójelzve: „Mindezekből látható – kedves Oltártestvérek! – hogy igen sok pozitívumnak számító gondolat kavargott a zsinat levegőjében.”

¹²⁶ Androsits István (1906–1997), a zsinat idején öreglaki plébános (1958-tól 1969-ig).

Egyébként a zsinaton nagyon¹²⁷ drámai harcok nem voltak, még a kulisszák mögött sem, de voltak viták, epés kijelentések, hisz a résztvevők minden nép vérmérsékletét képviselték.¹²⁸ De volt fegyelmezettség is, és ez a megfigyelőket csodálatba ejtette. E fegyelmezettségnek több természetes oka is volt: így pl. a latin nyelv használata. Ennek a logikus nyelvnek bámulatos fékező ereje van, amit már Cicero is megérezett sajátmagán. Azután az ötnapos várakozási idő a szöveg kézhezvételétől a felszólalásig, és főleg XXIII. János pápa lelkiisége, mely még ezen a harmadik ülészakon is éreztette hatását.

Ó, XXIII. János pápa! Neki is hadd szenteljek néhány szót! Október 12-én délután P. Rákos Rajmund pápai gyóntató¹²⁹ kalauzolásával megnéztük Szent Péter sírját, mely a Bazilika alatt az ún. vörösfal mellett fekszik. Tíz évi csendes munkába került ennek feltárása és ezzel XII. Pius hó vágya teljesült. Ugyanakkor imádkoztunk XXIII. János pápa sírjánál. Mindennap friss virág ékesíti az egyszerű márvány lapot, mely az ő hamvait takarja. A nép apraja-nagyja ma is rajong a szeretett Giovannino pápáért. Nem mondhatom azonban ugyanezt az olasz papság bizonyos köreiről.¹³⁰

¹²⁷ Utólagos beszűrés.

¹²⁸ Zárójelzve: „Voltak felesleges előadások is az elhangzott 800 ezer szóból, melyet 80 km hosszú magnószalagon rögzítettek.”

¹²⁹ Rákos Balázs Rajmund O.F.M. Conv. (1911–1994), 1958-tól 1986-ig a Szent Péter bazilika magyar gyóntatója.

¹³⁰ Zárójelzve és nagy része áthúzva: „Többen kívülről feltették a kérdést, hogyan van az, hogy egy-egy szkéma, azaz tervezet a megszavazáskor 98–99%-os az eredmény, hasonlóan, mint nálunk, a Magyar Népköztársaságban, amikor az egypártos jelölt a választáskor szinte 100%-os eredmény születik. Igen, a mi szocialista államunk képviselőjelöltjeinek megválasztása és a zsinati szavazások között párhuzam mutatkozik. Valamennyi szkéma rengeteg fórumon megy át, míg elfogadható külső formát nyer. Öt nappal előbb kiosztják a szöveget, akkor kerül a nyilvánosság asztalára, ahol a kidolgozás történetét mondják el a 25 tagú bizottság részéről. Azután jönnek a felszólalások, a kritikák, majd ezután szavaznak először arról, vajon lehet-e az egész szöveg vita tárgya. Itt abszolút többségre van szükség! Ilyenkor írásban is hozzá lehet szólni ennek sokszor nagyobb súlya van, mint a szóbeli hozzászólásnak. /1586-659/. A szavazat: placet, iuxta modum vagy non placet. Ezután a szövegbe beledolgozzák a módosításokat. Ehhez több hónapra, talán egy évre is szükség lehet. Majd következik a második szavazás, melynek eredményességéhez 2/3 többség kell. Tehát rengeteg mérlegelés, imádság, szakértőkkel való megbeszélés, illetve eszmecsere szükséges ahhoz, hogy a szavazáskor a 2000-es szavazat meglegyen. Én magam is tanuja voltam

Felejthetetlen marad számomra – kedves Oltártestvérek! – az ugandai 22 vértanúnak szenttéavatása.¹³¹ Színes felvonulások, bizanci szertartások keverednek ilyenkor a lélekben elmerült egyéni ájtatosság megnyilvánulásaival. A barokk pompa a szocialista realizmus világában élő lélekre nem gyakorol olyan hatást, mint pl. a tisztán latin kultúrával telítődött elmére. A végnélküli felvonulás, a különféle prelátusok, püspökök, bíborosok, kamarások színes menete úgy hat, mint egy operai előadás egymást követő jelenetei. A kíváncsiság a tetőfokra hág, falrengető taps és megjelenik a hordozható széken a tiarát viselő és hosszú palástba öltözött Pontifex Maximus! Maga a szék két mázsát nyom és a 12 piros, bársonyba bújtatott, ritmikus lépésben haladó lakáj csak úgy izzad a teher alatt. Az ünnepi mise egyes részeinek cikornyás rítusa, pl. a szentostya alázatos felkínálása áldozásra a pontifikáló főpapnak: kegyeskedsz-e elfogadni és magadhoz venni az Úr Szent Testét, igen vagy nem, – már visszatetsző jelenség számunkra; a Szent Vérnek arany csövön való óvatos felszívása sem áhítatkeltő a szemlélő előtt; s a madarak felreptetése a kalitkákból ugyancsak nem épületes mozzanat a mai század emberének. Ez alkalommal szerepelt egy ugandai énekkar. Eredetileg az egész szertartást ez kísérte volna. Most csak az offertóriumra kapott engedélyt. Az énekkart dobok kísérték. Ő, nagyon érdekes volt, hogy eme ütőhangszerek ritmusa, az ütések százféle változata, mily különös lelki hatást gyakorol az európai lélekre is. A dobok sokszor szédületes tempójú pergése szinte az extázis felé sodorják a hallgatót és az ezután beállott mély csend, mintegy sugalmazza és követeli, hogy a lélek elmerüljön és feloldódjék az átélt istenségben. A sok száz néger pap, apáca és feketebőrű közönség, akik külön erre az alkalomra érkeztek Rómába, méltó keretet adtak az első néger szenttéavatásnak.

egy-két ablakmélyedésben folyó vitának, de voltam mint peritus különleges engedéllyel bizottsági ülésen is, ahol a lelkiismeretes tanulmányozást alkalmam volt megfigyelni. Úgy gondolom, választások alkalmával nálunk is a legalsó néprétegeken kezdik a mérlegelést és innen indul el a szűrés a Népfront-bizottságokon keresztül a községi, járási és megyei szinten felfelé, hogy véglegesen elérjék a parlamenti nivót és kimondhassák az utolsó szót.

Az emberi bölcsesség szavai versenyeznek itt a zsinaton az Egyházat kormányzó Szentlélek sugallataival. A zsinat hatalmas munkájának egyik kézzel fogható bizonyítéka a III. session felhasznált 327 ezer szavazólap.”

¹³¹ VI. Pál pápa 1964. október 18-án avatta szentté az ugandai vértanúkat.

Felejthetetlen emlék marad számomra is. A szakértők között ült egy néger, két méter magas fiatal¹³² jezsuita barátom, kiváló teológus, akitől sokat tanultam, hogy megértsem a néger spiritualitását.¹³³

Kedves Oltártestvérek! Nemcsak a zsinat büvökörében éltünk és mozogtunk, de mindegyikünk igyekezett, ahogyan tudott, a nagyvilági Róma életét is megismerni. Időnk kevés volt erre, mert a szünnapokon kívül mindennap délután 1 óráig az üléseken kellett lennünk, s a pápai csendőrök pedig jól vigyáztak, hogy senki se hagyja ott az ülést kedvtelésből. Így aztán a délutánok voltak a városnézés gyönyörködtető órái.

Ezen órák elegendők voltak ahhoz, hogy észrevegyem a következőket: Itáliában az 52 millió emberből csak 15 millió él fényben és pompában. Láttam olyan nyomortanyákat az Örök Város permén, hogy a budapesti volt Valéria-telep elegáns villanegyednek számíthatott volna mellette. A nyomor idézi elő pl. azt, hogy 12 éves fiúk anyjukat és nőtestvérüket ajánlják fel esti szórakozásul. A prostitúció hallatlan elterjedésnek örvend. Lakás van, amennyi kell, de senki se tudja megfizetni. 26 milliárd lírát jövedelmez az idegenforgalom, de ez a tőke, ahol csak tud, kiszökik az országból. Szerencse még, hogy az olasz igen kevéssel beéri. Egy hattagú családnak 15 dkg hús elegendő szétporlasztva a paradicsomos spagettin. Ha a fiú egy narancsot és jó darab kenyeret kap, elegendő neki egy félnapra. Egy kilogrammos húsvásárlásnál már azt kérdezik, hol lesz lakodalom.¹³⁴

Mi a Domus Mariae-ban étkeztünk, ahol délben és este mindig könnyű oliv [sic!] olajjal készült négy fogásos étkezéssel táplálták bennünk az életet. Gyümölcs és többféle sajt elmaradhatatlan volt minden esetben. Az ellátás költségeit a Vatikán térítette meg napi 3500 líra, azaz 6 dollár értékben. A zsinat maga is nagy költséget jelentett a Vatikánnak. Szakemberek

¹³² A szó utólagos beszúrás.

¹³³ Zárójelzve: „Szenataníja voltam a tiara szegények számára történő felajánlásának is. Utána mindenki várta, hogy mit ajánlanak fel a bíborosok. Nemsokára rá az egyik püspök felállott és a szegénység – értsd alatta a puritánság – szellemét magasztalta, s az Egyház terjedése egyik hathatós eszközének jelentette ki. „Igen, Uraim! – emelte fel a hangját – remélhetőleg jövőre már nem látunk csupa vörös talárt, ragyogó aranykereszteket és gyűrűket s talán a pileolusok is lehullanak az ősz fejekről.” Íme ilyen szellemű beszédek is hangzottak el az aulában! Utána néma csend támadt!”

¹³⁴ Zárójelzve: „Az étkezés, az élelmiszerek drágák, a ruhafélék, elsősorban a kötöttárúk olcsók.”

szerint ez hetenkint kb. 100 ezer angol fontba került. Ez ugyan sok, de köztudomású az is, hogy a Vatikán gazdasági tartalékai tekintélyesek.

November 21-én, Praesentatio /B.M.V./ ünnepén volt az utolsó ünnepélyes nyilvános ülés. A Szentatya 24 celebránssal együtt mutatta be a szentmisét. Ezután közölték a szentségi böjt megrövidítését, melynek élénk taps volt a jutalma. Majd a dogmatikai konstitúciót¹³⁵ hirdették ki, felolvasták a dekrétumokat s ezután a Szentatya az „Egyház Anyja” címmel ruházta fel a Boldogságos Szüzet. Ennek a protestáns megfigyelők nem örültek, de az ökumenizmus barátai sem, hisz a Mater Ecclesiae kitüntető címet már egyszer leszavazták.¹³⁶ A Szentatya az előző nap – aggályos természetének megfelelően – háromszor is hívatta teológusát, Mgr. Willebrans-t,¹³⁷ délután 4-kor, majd hat órakor és este 10 órakor is megszólalt telefonjának csengője. Erre Willebrans parancsolólag lépett fel, hogy megnyugtassa Őszentségét. „Szentatya, tessék lefeküdni és ne foglalkozzék semmivel!” Másnap P. Balics jugoszláv tanácsadó¹³⁸ és a varsói bíboros¹³⁹ fogalmazta pápai beszéd elhangzott a bazilikában, melyben a Szűzanya megkapta a Mater Ecclesiae címet.¹⁴⁰

Kedves Oltártestvérek! Szándékosan elhallgattam eddig a 13. szkéma tárgyalásánál a dialógus jelentőségét. Ennek feltételeivel sokat foglalkoztak. Párbeszédet kell folytatnunk mindenkivel, hogy kölcsönösen felismerjük testvéri közösségünket. Ne ragaszkodjunk az Egyház evilági jellegű intézményeihez, ha lehetséges, működjünk együtt másokkal a keresztény elvek vagy a természetes erkölcs alapján. Csak a vallás szabadsága legyen biztosított. Ezt mondja a szkéma.

¹³⁵ A *Lumen gentium*ot.

¹³⁶ „Eltörölték” helyett.

¹³⁷ Johannes Willebrands (1909–2006), 1964-től maurianai címzetes püspök, a II. Vatikáni Zsinaton zsinati szakértőként vett részt. 1960–1969-ig a Keresztény Egység Titkárságának titkára, majd 1969–1989-ig elnöke.

¹³⁸ Karlo Balić O.F.M. (1899–1977) horvát ferences szerzetes, többek között a Szűz Máriáról szóló kiadni tervezett, később a *Lumen gentium*ba beépített szkéma kidolgozásában vett részt.

¹³⁹ Stefan Wyszyński (1901–1981) 1948-tól gnieźnoi és varsói érsek, 1953-tól bíboros.

¹⁴⁰ Zárójelzelve: „A marianus párt egyik vezető olasz főpapa ennyit mondott a pápa kivonulása után: „Nous avons perdu la bataille, mais nous gagnerons la guerre.” Azaz: „A csatát elvesztettük, de megnyerjük a háborút!” Így mondja el ezt az esetet a Paris Match nevű francia képeplap.”

S itt felvetődik a kényes kérdés: lehet-e, szabad-e és érdemes-e a marxistákkal dialógust folytatni? János pápa elgondolása szerint: igen. Politikai és életfelfogásbeli eltérések ellenére együtt kell dolgoznunk mindabban, ami az általános jólétet, az anyagi és szellemi haladást szolgálja. János pápa maga adott ragyogó példát ennek vállalására. Ez az új katolikus magatartás nemcsak a hitbeli egység keresésére ösztönöz bennünket, hanem az őszinte párbeszéd vállalására is a társadalom építőivel, a tudománnyal, a technikával, a művészettel, az irodalommal. Mi katolikusok a számarányt illetően kisebbségben vagyunk a világon, hisz alig érjük el a föld lakosságának 16–17 százalékát.¹⁴¹ És ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy gyengülni kezd kapcsolatunk a való élethez, hatásunk a világra. Terméketlen tényező lett egyházunk az utolsó évtizedekben. Ezt vette észre XXIII. János is, és sietve-sietett a hátrányt behozni. Az Egyház legyen újra alkotó tényező; erre irányult minden törekvése. Ehhez kell a hit szilárd szelleme és szükséges a kapcsolat az emberekhez, az emberi életműhöz.¹⁴² A zsinat maga tette fel a kérdést: Hogyan értesse meg magát a keresztény hívó a korrál, a világgal? A felelet: teljes személyes odaadással és az áldozatok vállalásával, máskülönben elveszünk. Így tehát az ellentéteket a lehetőség végső határáig feloldani kívánó párbeszéd a jövő útja.¹⁴³

Kedves Oltártestvérek! A keresztény ember Isten felé emeli a tekintetét,¹⁴⁴ és ugyanakkor bele van ágyazva a¹⁴⁵ földi törekvések hálójába, amely ehhez a világhoz fűzi. Ezt a két irányulást nem lehet szembeállítani. Az élet valósága tiltakoznék az ellen, hogy különbséget tegyünk ma a között az ember között, aki Istent keresi és aki csak e világ meghódításán dolgozik. Nekünk katolikusoknak mindkét irányban kell dialógust folytatnunk. A kettőt egyszerre és együttesen. Dialógust

¹⁴¹ Eredetileg: „hisz nem érjük el a föld lakosságának 15 százalékát”

¹⁴² Eredetileg csak „műhöz”.

¹⁴³ Zárójelzve és áthúzva: „A belső dinamizmus és a teljesítmény fölénye fogja eldönteni a nagy mérkőzést. Jobb ezt a kemény küzdelmet vállalni, mint a szakadékba rohanni. Kemény ez a küzdelem azért, mert kevesen vannak, akik képesek meghallgatni mások megnyilatkozásait. Igen, bele kell élnünk magunkat a másik fél érzelmeibe és alkalmazkodnunk kell azokhoz a keretekhez is, amelyekbe a partnereink adottságuk folytán tartoznak. Mindez magas intelligenciát tételez fel.”

¹⁴⁴ Kihúzva: „- ezt vertikális törekvésnek mondják,”

¹⁴⁵ Kihúzva: „horizontális”

kell folytatnunk nem csak a szocialista államokban, hanem a kapitalista államokban is. Ennek szükségét már Olaszországban is kezdik észrevenni.¹⁴⁶ Mi katolikusok ugyanis a társadalmi kérdéseket illetően nem rendelkezünk még kész és mindenkorra érvényes megoldásokkal. Ezek a kérdések folyton változnak, fejlődnek, tehát a megoldásnak is mindig újra és újra a valósághoz kell igazodnia. Azon kell lennünk – és mintha a zsinat is ebbe az irányba mozogna – hogy minden jogi akadályt felszámoljunk. Így érhetjük el azt, hogy az Egyházat ne azonosítsák többé¹⁴⁷ földi¹⁴⁸ érdekekhez, ne tartsák többé egyes társadalmi osztályok kiszolgálójának, hanem megértsék, hogy az Egyház az emberek kegyelmi közössége Istennel. Akkor meg fogják érteni mások, hogy amikor mi Istenhez és az Ő Egyházához ragaszkodunk, nem a polgári rendhez, a fennálló igazságtalanságokhoz vagy a termelés meghatározott formáihoz akarjuk kötni magunkat.

Vannak, akik úgy érzik ma is, hogy a dialógus az Egyház és a lelki értékeket¹⁴⁹, teológiát és metafizikát romboló tanok között nem lehetséges. Ez helytelen nézet! A mai pluralista társadalomban van egy közös kiindulási pont és ez a humánus, a mindnyájunkban „közös” emberi elem területe. Emberek beszélnek egymással és nem ideológiák. Emberek, akik fáradoznak emberekért. Ez a nagy ideológiai eltérések mellett is egyesíthet bennünket abban a feladatban, hogy teremtsünk szebb jövőt. Az emberiség megszabadítása az ínségtől, az ember humanizálása a munka által, a szociális biztonság, azután a béke kérdése, mindezek olyan problémák, amelyek előbb-utóbb együttélésre készítetnek.

¹⁴⁶ Zárójelzve: „Nem arról van szó, hogy megnyerjük ellenfelünket, vagy a saját álláspontjának feladására készessük, hanem arról, hogy nézeteiket okosan szemügyre vesszük, s megtaláljuk az egyezéseket s megjelöljük az azonos törekvéseket. Ez az egész. Nem rekedhetünk meg a kifejezéseknél, mert azok sokszor különböző szavakkal azonos állításokat tartalmaznak. Ha elkerüljük a katolikus lélek tipikus integrista kísértéseit, akkor máris két lépést tettünk előre.”

¹⁴⁷ Zárójelzve: „bármilyen természetű megoldásokkal, ne kössék le”

¹⁴⁸ A szó utólagos beszúrás.

¹⁴⁹ „dimenziókat” helyett.

Ezért veti fel a Vatikáni Zsinat a 13. szkémában a dialógus kérdését a modern világgal.¹⁵⁰

Kedves Oltártestvérek! Befejezem a zsinatról szóló gondolataimat. Én Rómában a zsinaton a szünetek alatt sétálva a Szent Péter bazilika mellékhajóiban mindig úgy éreztem, hogy az ősi veszprémi egyházmegyének papjai az idegen földön töltött hetek alatt sem feledkeztek meg egészen személyemről, törekeny egészségemről. Én ezt a készséget most szívem-lelkem minden erejével viszonzni szeretném, hogy mindazok a jóakarató szándékok, gondolatok, vágyak és imák, amelyek ezt az utat kísérték, a közeljövőben tettekké érlelődjenek. Az Éltető Lelket pedig arra kérem, hogy a reformok befogadására kész egyházmegyénket a virágzás magas fokára emelje és az igazi szellemi kultúra letéteményesévé tegye.

A zsinat negyedik ülészakájának kezdetét VI. Pál pápa 1965. szeptember 14-ére tűzte ki. Reméljük, hogy addigra az egyes bizottságok a felhalmozódott felszólalások és beadványok¹⁵¹ százait eredményesen és közőhaj szellemében fogják feldolgozni, úgy, hogy az eljövendő sessio már nem annyira vita-ülésszak, hanem inkább szavazási fórum lesz, amely tető alá hozza a tervezett szkémákat és meghatározza évtizedekre a reformálódó katolikus Egyház munkamenetét és élettartamát.

Kedves Testvérek! *Vigilate et orate semper!*¹⁵² Ajánljuk fel jócselekedeteinket ezentúl is a szent cél, valamint az emberszeretet és béke érdekében. *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat!*¹⁵³

TÓTH KRISZTINA

¹⁵⁰ Zárójelezve: „E nagy kérdések megoldása után is maradnak még jócskán feladatok, amelyekkel csak az Egyház tud megbirkózni. Itt van pl. a halál, a szenvedés, az életkorral növekvő reménytelenség stb. kérdése. Keressük a dialógust! Bátran mondjuk meg azt is, amiben nem értünk egyet, de XXIII. János intelmeit követve, keressük mindig azt, ami egyesíti az embereket.”

¹⁵¹ Az „és beadványok” utólagos beszűrés.

¹⁵² Legyetek éberek és szüntelen imádkozzatok!

¹⁵³ Krisztus győz, Krisztus kormányoz, Krisztus uralkodik!

KATOLIKUS ÉS PROTESTÁNS „BÉKESZERVEZETEK” ÉS „BÉKETEVEKÉNYSÉG” A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Tanulmányom azzal a céllal íródott, hogy a lehetőségekhez mérten tág perspektívájú kitekintést adjon a magyar katolicizmus és protestantizmus történetének rendkívül vitatott, ám megnyugtatóan mind a mai napig nem tisztázott fejezetéről. Jelen írás elsődleges célkitűzése és egyben kutatási hipotézise, hogy a vonatkozó releváns szakirodalmat és levéltári forrásokat feldolgozva és nagymértékben sűrítve tudományos igényességgel tárja fel, mutassa be és értékelje a konzekvensen ateista kádári államhatalom egyházhoz és valláshoz való, a Rákosi-rendszeréhez viszonyítva sok tekintetben újszerű relációjának konkrét tartalmi elemeit, valamint a különböző történelmi keresztény felekezetek hitéletére, egyházszervezetére és teológiájára gyakorolt hatásait.

Dolgozatom vezérfonalát képezi annak bemutatása, hogy a kádári szocialista politikai-társadalmi berendezkedés keretei között kényszerpályán mozgó katolikus és protestáns egyházak miként próbálták meg az államhatalmi nyomás alatt létrehozott különböző keresztény békeszervezeteken belül kifejtett, úgynevezett békepropaganda útján a kereszténység és az ateizmus eszmei-elvi talaján álló kommunista rendszer közötti antagonisztikus ellentéteket feloldani és a Kádár-rendszer legitimitását a kereszténység szemszögéből nézve alátámasztani, igazolni.¹

¹ A korszakra vonatkozó fontosabb szakirodalom: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–62* (szerk. Vass Henrik–Ságvári Ágnes, Budapest 1973; *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–58. évi jegyzőkönyvei* (szerk. Némethné Vágyi Karola–Soós László–T. Varga György–Ujváry Gábor, Budapest 1997; BALOGH MARGIT–SZABÓ CSABA, *A Grósz per*, Budapest 2002; *A magyar katolikus püspöki*

I. A KÁDÁRI DIKTATÚRA EGYHÁZPOLITIKÁJA

Az 1956-os forradalom leverését követően az MSZMP néven újjászerveződő állampárt, egyház, vallás és állam relációjában az 1956. október 23-a előtti állapotok restaurálását tűzte ki célul,² azzal a döntő különbséggel, hogy a szocialista társadalmi-politikai berendezkedés újjászervezésében, és a szocialista államrend létjogosultságának igazolásában a hatalom elvárta a történelmi egyházak aktív támogatását.³

Mindezen állampárti célkitűzések fényében született meg az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet, melynek értelmében a hivatalos állami vezetést képviselő Elnöki Tanács előzetes hozzájárulása, engedélye szükségeltetett minden alapvető egyházon belüli változás legális keresztülviteléhez. Ez a jelentősebb egyházi stallumok betöltését előzetes állami hozzájáruláshoz kötötte. Az egyházpolitika gyakorlati irányvonalát és a megvalósítás folyamatát a Rákosi-korszakból „átörökölt” állami szerv, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH)

kar tanácskozásai 1949–1965, szerk. BALOGH MARGIT, Budapest 2008; BALOGH MARGIT, *Mindszenty József*, Budapest 2002; BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN, *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948–1989 között*, Debrecen 1995; GERGELY JENŐ, *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlása Magyarországon*, Budapest 1990; KÁLMÁN PEREGRIN O.F.M., *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából*, Budapest 2011; LÉNÁRD ÖDÖN ET AL, *Utak és útvesztők*, Budapest 2006; KISS RÉKA-SOÓS VIKTOR ATTILA-TABAJDI GÁBOR, *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartóiszteknek*, Budapest 2012; KÖPECZI-BÓCZ EDIT, *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*, Budapest, 2004; SALACZ GÁBOR, *A Magyar Katolikus Egyház tizenbét esztendeje 1948–1964*, München 1988; PÁL JÓZSEF, *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon (1950–1989)*, Budapest 1995; SOÓS VIKTOR ATTILA-SZABÓ CSABA-SZIGETI LÁSZLÓ, *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*, Budapest 2010; SZABÓ FERENC S.J., *AVatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája*, Budapest 2012; SZABÓ CSABA, *A Szent-szék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a batvanas években*, Budapest 2005; SZÁNTÓ KONRÁD O.F.M., *A kommunizmusnak sem sikerült*, Miskolc 1992; ÖRFI MÁRIA, *Lángolj és világíts!*, Budapest 1997; TOMKA FERENC, *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés*, Budapest 2005; VAJTA VILMOS, *A diakóniai teológia a magyar társadalmi rendszerben*, Budapest 2006.

² Erről lásd bővebben: SZÁNTÓ KONRÁD O.F.M., *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház*, Miskolc é. n.

³ VÖRÖS GÉZA, *Állambiztonság és Egyházak*, Egyháztörténeti Szemle 4 (2009) 10–11.

tartotta állandó kontroll alatt.⁴ A szervezet feladata az egyházak totális állami kontroll alatt tartása és megfigyelése, végső soron a totális állami ellenőrzés rendszerének kiépítése és működtetése volt. Az Állami Egyházügyi Hivatal működését a tanácsrendszer struktúrájába illesztették be: a megyei tanácsokon dolgoztak az Állami Egyházügyi Hivatal által kinevezett előadók és főelőadók, akiknek hatásköre az egész megye egyházi vezetőinek beszámoltatására kiterjedt. (A jelentési kötelezettségükkel az egyházi vezetők tisztában voltak). Ezen kívül szintén a totális ellenőrzés célját szolgálva, egy-egy település vallási életét több szálon kiépített besúgóhálózatukon keresztül figyelték meg. Az Állami Egyházügyi Hivatal munkáját „segítették” a rendőrség erre a célra kiépített besúgóhálózatai, a pártszervek, tanácsi szervek besúgóí, iskolák vezetői, egyházak vezetői, valamint az egyházakon belüli besúgóhálózat. Egyházpolitikai munkája révén szoros kapcsolatban állt még az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztályával, a budapesti és a megyei pártbizottságokkal, a szocialista országok egyházügyi hivatalaival, a Külügyminisztériummal, a Művelődésügyi Minisztériummal, a Magyarok Világszövetségével, a Hazafias Népfronttal (HNF) és a Kommunisták Ifjúsági Szövetséggel (KISZ) is. Az ÁEH – Kádár János aktív támogatásával – a 60-as évek közepére elérte, hogy adminisztratív jellegét túllépve, a lényegi egyházi kérdésekben átvette a döntés jogát az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztályától, és ily módon a pártállam egyházpolitikai csúcsszervévé nőtte ki magát.⁵

Az egyház és állam között meginduló együttműködés jegyében 1957 folyamán megalakult az Országos Béketanács református (1957. március), majd katolikus (1957. május) bizottsága, melyek célja az egyházakon belüli, marxista értelemben vett békemunka, békepropaganda kifejtése volt. Ezzel párhuzamosan a Magyar Katolikus Egyház létrehozta a saját

⁴ RAJKI ZOLTÁN, *Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban*, Egyháztörténeti Szemle 2 (2002) 74–86.

⁵ Vö. KÖPECZI, *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*, II–13; KÖBEL SZILVIA, *“Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*, Budapest 2005.

struktúráján belüli, kvázi „békepropaganda koordinátor” szerepét betöltő saját békeszervezetét, az *Opus Pacist*.⁶

A hazai történelmi protestáns egyházak 1958-ban csatlakoztak a Prágában létrehozott Keresztyén Békekonferenciához, melynek fő célja az volt, hogy a keleti blokkon belül működő nemzetközi protestáns békeszervezetként a „nyugat” felé propagálja egyház és állam együttműködésének kiegyensúlyozottságát, valamint a marxizmus-leninizmus és a protestáns kereszténység összeegyeztethetőségét, közös értékeit. Ezen felül a szervezet rejtett céljai közé tartozott, hogy a csatlakozó protestáns egyházakon belül ellenőrizze és jelentse, valamint hosszú távon légüres térbe szorítsa, vagy teljesen elsorvassza a „reakciónak” bélyegzett lelkészek és teológusok által képviselt irányvonalakat.

Az állam és egyház közti feszültség enyhítését, és a közeledés folyamatát megindítani hivatott, erőlködéssel keresztülvitt látszatintézkedések ellenére azonban teljesen nyilvánvaló volt, hogy a kategorikusan ateista kádári államhatalom egyházhoz és vallásossághoz fűződő elvi álláspontja lényegét tekintve mit sem változott a Rákosi-rendszerből jól ismert felfogáshoz képest. Csupán a nyílt és radikális, a fizikai megsemmisítéstől sem visszarettenő módszereket váltotta fel egy hosszútávra ható, árnyaltabb és jobban kidolgozott egyházüldözési metódus. A rendszer ugyanis kénytelen volt felismerni és okulni abból a nyilvánvaló tényből, hogy magyar társadalomban a kereszténység történelmi és kulturális beágyazottsága felmérhetetlenül mély, és a vallásos érzület, valamint az egyházak drasztikus és brutális támadása a kommunista társadalmi-politikai berendezkedés hosszú távú fenntartásának kudarcát eredményezheti.⁷ Ennek tükrében a vallásosság és az egyházak elleni harc helyét és szerepét a kádári-diktatúra tágabb összefüggésben, egy permanens és progresszív világforradalmi folyamatban jelölte ki, amelynek keretein belül, a „szocialista embertípus” és a „szocialista tudat” kialakításának lassú világtörténelmi folyamatát figyelembe véve

⁶ SZÉKELY TIBOR, *Magyar Egyháztörténeti Karcolatok a 20. század közepéről*, ld. http://www.ppek.hu/konyvek/Szekely_Tibor_1948_1961_magyar_egyhaztorteneti_karcolatok_a_20_szaszad_kozepereol_1.pdf (2014. 04. 7.)

⁷ SZÁNTÓ, *A kommunizmusnak sem sikerült*, i.m.

kívánta az egyházakat és a vallást elsorvasztani, majd végleg „kikoptatni” a szocialista társadalomból.⁸

„Egyik vallás sem más, mint azoknak a külső hatalmaknak a visszatükröződése az emberek fejében, melyek mindennapi létünk felett uralkodnak, olyan visszatükröződés, amelyekben e földi hatalmak földöntúli hatalmak alakját öltik.”⁹ Ez az engelsi alapvetés volt az, amely messzemenően meghatározta a szocialista társadalmi-politikai rendszer valláshoz fűződő viszonyát. Engels gondolatának magyarázatában a hangsúly a „földöntúli alakot öltő földi hatalmakon” van. A marxista valláskép tagadja, hogy az emberiség vallásos érzületre való kollektív igénye, s így a vallások születésének alapja Isten teremő akarata. Ezzel szemben a vallásos érzületet olyan kollektív társadalmi tudatformaként definiálja, amely egy negatív civilizációs fejlődés eredménye, és pontosan kimutatható társadalmi-, gazdasági-, ismeretelméleti gyökerekkel bír: „Isten az elnyomottak számára mindenekelőtt boldogtalanságukat fejezi ki, azt a könyörtelen balsorsot, amelybe a gazdasági kizsákmányolás és a politika taszítja őket. A dolgozó tömegek társadalmi elnyomtatása, látszólagos teljes tehetetlenségük a kapitalizmus vak erőivel szemben, amely az egyszerű munkásembereknek a nap minden órájában ezerszer több borzalmas szenvedést, ezerszer több irtózatot gyötrelmet okoznak, mint bármilyen rendkívüli esemény, például háború, földrengés, – ez a vallás legmélyebb gyökere” – írta Lenin.¹⁰ Mindezek értelmében a vallás elleni harc a marxizmus-leninizmus lényegéből fakad, és egy pillanatra sem szünetelhet, de eszközeiben válogatni kell, és el kell ismernie, hogy a világtörténelmi folyamat részeként egyház, vallásosság és szocializmus még jó ideig kénytelen egymás mellett létezni.

Mindenképpen ki kell hangsúlyozni azonban, hogy a kategorikusan ateista politikai rendszer – szerte a keleti blokkban – nagy hangsúlyt fektetett egy olyan, „nyugat” felé közvetített látszat fenntartására, mely szerint a szocialista országokban egyház és állam harmonikus

⁸ Vö. MÉSZÁROS ISTVÁN, „Devictus vincit”, *Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–1990 közötti történetéről*, Budapest 2002.

⁹ FRIEDRICH ENGELS, *Antbi-Dübring*, Budapest 1948.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL) XIX–A–21–C, 13. doboz, oi.1/7. Hel Verret, *Marxisták és vallás. Értekezés a modern ateizmusról*, fol. 47.

együttműködése között semmifajta gátló tényező nem áll fent, és a hívó embereknek semmifajta hátrányuk nem származik vallásuk gyakorlásából. Sajnálatos módon a mag gyakorta termékeny talajra hullt: a mesteri módon kitervelt kommunista propaganda számos nagy befolyású nyugati egyházi személlyel és teológussal hitette el sikeresen, hogy a marxizmus és kereszténység párbeszédének és az erre irányuló együttműködési kezdeményezéseknek van értelmük és jövőjük.¹¹ Ezzel kapcsolatban leszögezendő, hogy a nyugati, plurális demokráciák országában egyházi részről a szocialista típusú társadalmi-politikai berendezkedés valódi, tapasztalatokon alapuló ismeretének hiánya, valamint a nyugaton működő marxista pártoknak a kereszténység társadalomlélektani jelentőségétől, össztársadalmi szerepkörétől és tekintélyétől való félelme miatt, egyház, vallás és marxizmus viszonyrendszere merőben másként értelmezendő. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a „nyugati marxistáknak” sok esetben félrevezetően pozitívnak tűnő hozzáállása a kérdéskörhöz pusztán politikai játszmájuk része volt, melyet teljes mértékben politikai céljaik vezéreltek, tényleges párbeszédről és konszenzuskeresésről valójában szó nem volt. Belső köreikben a vallásra a marxi alapvetés szerint, mint a „népek ópiumára” tekintettek, és az ellene való harc pontosan ugyanúgy nézetrendszerük lényegéből fakadt, mint keleti elvbarátaiknál.¹²

Az utóbbiak közül a Kádár-rendszer az új, „szocialista embertípust” – és ez a döntő különbség a Rákosi-rendszer vallás és egyházképéhez képest – a hosszútávra ható és minden társadalmi osztályhoz eljutó, „tudományosan megalapozott” ateista propaganda hatására kívánta megteremteni. Azonban hamar felismerte, hogy a cél elérése érdekében az ateista propagandát nem elég a polgári és kulturális élet minden fórumán – általános és középiskolák, egyetemek és főiskolák, dolgozók esti iskolái, film, színház, televízió és rádió, képzőművészet és irodalom – sugározni és sulykolni, hanem ezen túlmutatóan ki kell építeni a különböző keresztény felekezeteken belül az ateista államhatalommal együttműködni kész keresztény békeszervezeteket. Ez hosszú távon az

¹¹ JEAN KANAPA, *Az egyház társadalmi tanításai és a marxizmus*, Budapest 1964.

¹² MNL-OL XIX-A-21-C, 13. doboz, 01.1/3. Garaudy, Roger, *Az átoktól a párbeszédig.* – egy marxista következtetéseket von le a zsinatból.

egyházak súlyos belső megosztottságát („békepapok” és „reakciós papok”) és hiteltelenné válását, valamint a hívek elbizonytalanodását, hitélettől való távolmaradását eredményezte.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. június 10-ei ülésén határozatban fogalmazta meg az állampárt egyházakkal és vallással kapcsolatos politikai axiómáját, amely az egész Kádár-rendszer egyház- és vallásképét, valamint egyházpolitikájának lényegét messzemenően meghatározta:

„A szocialista társadalmi rendszer és a klerikális reakció közötti ellentét, a dolgozó és a reakciós osztályok között levő osztályellentét – kibékíthetetlen, antagonisztikus jellegű. Ezért a klerikális reakció elleni harcot ugyanolyan politikai eszközökkel, módszerekkel folytatjuk, mint a szocialista állam bármely más politikai ellensége ellen. Nem szabad összekeverni a vallás, mint világnézet elleni harc eszközeit, módszereit a klerikális reakció elleni harc módszereivel. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében a felvilágosító és nevelőmunka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét igénybe vesszük.”¹³

2. A KERESZTYÉN BÉKEKONFERENCIA MINT „VÖRÖS ÖKUMENÉ”

A fentiek tükrében leszögezhetjük, hogy a szocialista békeharc melletti állásfoglalás, valamint annak teológiai igazolása és az „imperialista nyugat” mind konkrét politikai, mind pedig (politikai érdekek mentén irányított és eltorzított) teológiai dimenzióban való határozott elítélése tekinthető annak a legfőbb ismérvnek, amely alapján a Keresztyén Békekonferencia arculata általánosságban, eszmei-elvi kereteit vizsgálva körvonalazható. Minden egyéb kérdés vizsgálata és megítélése természetesen e keretek nagyban torzító optikája alatt történt. Összefoglalásként elmondható, hogy a Keresztyén Békekonferencia tevékenységének kifejtése során a protestáns teológiai hagyományokat és fogalomrendszert nagyban torzítva, baloldali politikai célokra használta fel, ám rendkívül kiterjedt és szerteágazó kapcsolatrendszere, professzionális megszervezettsége és intézményi

¹³ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–62* (szerk. Vass Henrik–Ságvári Ágnes), Budapest 1973, 237.

kommunikációja révén „oroszlánrészt” vállalt a Szovjetunió és a keleti blokk külpolitikai megítélésének jelentős javításában szerte a világon.¹⁴

3. A „BÉKETEOLÓGIA” ÉS A MAGYAR PROTESTANTIZMUS

Az előzőekben láthattuk, hogy a keleti blokk protestáns egyházait a szocialista államhatalom szinte teljes sikerrel vonta totális ellenőrzése alá és tömörítette egy nyíltan szocialista célokat szolgáló szervezetbe, amely az ökumené, valamint a „világbeke” megtevesztő jelszavainak fátyla alatt a szocialista rendszer külpolitikai optikájának javításában, valamint az imperialisták kiszolgálójának kikialtott nyugati protestantizmus egységének megbontásában játszott kulcsszerepet.

A Keresztyén Békekonferencia 1958-as prágai alakuló ülésén a hazai protestantizmus mindkét történelmi egyháza alapítóként vett részt, a belépés aktusát szervezett protestáns tiltakozás, ellenállás nem kísérte. Ennek magyarázataként meg kell jegyeznünk, hogy a protestáns egyházakban – a katolikus egyháéhoz hasonló hierarchia és központi irányítás hiánya miatt – a teológiai rendszer relatíve nagy flexibilitást mutat, ami az egy felekezeten belüli, párhuzamosan egymás mellett létező különböző irányzatok kialakulásának, valamint az ezek közötti polemizálásoknak tág teret enged. E jelenség értékelése során konzekvenciaként levonható, hogy a protestáns teológia a fent vázolt sajátossága révén államhatalmi törekvések alátámasztására, ideológiák kiszolgálására a katolikusnál sokkal inkább alkalmas, amivel a kádári egyházpolitika és a vele kooperáló protestáns teológusok minden tekintetben éltek is. A tanulmány jelen fejezete a magyarországi református és az evangélikus egyházon belüli, a szocialista társadalmi-politikai berendezkedés teológiai alátámasztásában, és a szocialista államhatalommal való együttműködésben döntő szerepet képviselő teológia irányzatokat vizsgálja röviden.

Az úgynevezett „szolgáló egyház” gondolatának homlokterében röviden összefoglalva az a teológiai felfogás állt, mely szerint az egyház

¹⁴ Ezt a véleményt támasztja alá: BALOGH MARGIT, *Szabadságban Fogolyként*, Vigilia 6 (2000) 402–416.

elsősorban az emberi közösség szerves része, amely csak úgy tudja a krisztusi evangéliumokat hitelesen tolmácsolni, ha a világ változásait szorosán követve részt vesz az emberiség nagy célkitűzéseiben. Az ilyen irányú teológiai gondolkodás (az úgynevezett „szolgálati teológia”) a református egyházban már a Rákosi korszak hajnalán megszületett, teológiai vezérelvé a rendszer radikálisan egyházüldöző volta miatt azonban csak 1956 után válhatott.¹⁵

1956 után a kádári egyházpolitika és a református egyház kooperáló vonala bizonyítani kívánta a hívek felé, hogy a szocialista állam és egyházvezetés együttműködése a Rákosi-rezsimben történt nyílt egyházüldözéshez viszonyítva már merőben új irányvonalat képvisel, amely nem az egyház felszámolására, hanem az egyház és állam közötti harmonikus kapcsolat kiépítésére törekszik. E törekvések keresztültivtelében játszott kulcsszerepet a református egyházban a szolgálati teológia modellje. Ennek képviselői szerint az egyház útja csak a „*keskeny úton*” vezethet a jövőbe, az új társadalmi rendszerben az egyháznak kritikus önvizsgálatot kell tartania a szociális mulasztások, valamint a régi politikai rendszerrel történt együttműködését illetően. Kocsis Elemér református püspök, Victor János református lelkész, teológus, Békefi Benő református teológus, valamint a kommunista államhatalom saját, „küldött emberei”, Bereczky Albert és Péter János református püspökök voltak azok, akik a szolgálati teológia rendszerén alapuló egyházi modellt részleteiben kidolgozták és a korabeli magyar viszonyok szerint a gyakorlatba átültették, hosszú időre az államhatalommal együttműködő úgynevezett „keskeny út” pályájára állítva ezzel a Magyar Református Egyházat. Ez természetesen a hagyományos kálvinista teológia nagyarányú, aktuálpolitikai eltorzításával járt együtt, a hagyományos teológiai „terminus technikusok” helyén olyan, eladdig ismeretlen „politikai-teológiai” kifejezések jelentek meg, mint a „Történelemformáló Isten”, a „haladáshit” vagy a „kívülről befelé is munkálkodó kegyelem”.¹⁶

¹⁵ BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN, *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban*, Debrecen 1995, 70–75.

¹⁶ BOGÁRDI SZABÓ, *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban*, 76–77.

A szocialista államhatalmi törekvéseket lutheránus teológiai szempontból alátámasztó diakóniai teológia rendszere a Magyarországi Evangélikus Egyház esetében a Református Egyház hivatalos irányvonala által képviselt szolgálati teológiánál jóval később, a 60-as évek közepére bontakozott ki. Jelentősebb alagondolataiban azonban minden tekintetben megegyezett a „hivatalos” református teológiai állásponttal. Alapjait a Kádár-korszak legjelentősebb teológusa, Káldy Zoltán evangélikus püspök mutatta be az Evangélikus Teológiai Akadémián 1964 májusában tartott előadásban.

Végső összegzésként megállapíthatjuk, hogy a magyarországi protestantizmus két történelmi egyháza kvázi államhatalmi megrendelésre készített hivatalos teológiai irányzatát az adott felekezet eltérő teológiai szempontrendszerét és hagyományait figyelembe véve, azonban a szocialista rendszer igényeihez minden tekintetben illeszkedve dolgozta ki. Közös keresztmetszetként az alábbi neuralgikus pontokat jelölhetjük ki, melyek jól rávilágítanak a Kádár-rendszert teológiai szempontból alátámasztó szolgálati és diakóniai teológia alapjaira:

1. Az egyház elismeri a szocialista társadalmat és annak erkölcsi fölényét más társadalmi rendszerek felett, valamint egyházi és teológiai szempontból is támogatja a fejlődő országokban jelentkező szocialista forradalmi törekvéseket.

2. Az egyház feladta a magántulajdonhoz fűződő addigi álláspontját. Ezáltal igazolja a kollektivizálásokat, az ipar és a tőke társadalmi tulajdonba vételét, az államosítás egész folyamatát. A munkaetikát ezáltal többé nem a magán, hanem a megváltozott viszonyok tükrében a köztulajdonra vonatkoztatják.

3. Az egyház elveti a nemzeti patriotizmust és nacionalizmust és megkívánja a közeledést a szocialista patriotizmushoz, mint alaphoz és elmélethez.

4. Az egyház újraértékeli a család jelentését és jelentőségét, amely a társadalomban bekövetkezett forradalmi változások alapján új problémákat vetett fel. (Nők emancipációja, dolgozó nők, abortusz).

5. Az egyház szociáletikai tanításában kiemelkedő jelentőséget kapott a béke kérdése, melynél az ökumenikus törekvések az egész emberiségre vonatkoznak. A nemzetközi szintű problémák megoldásában az egyház sikra száll a népek békés egymás mellett éléséért, valamint az általános leszerelésért.¹⁷

¹⁷ VAJTA, *A diakóniai teológia a magyar társadalmi rendszerben*, 20–24.

4. KATOLIKUS „BÉKETEVÉKENYSÉG”

A Magyar Katolikus Egyházat, mint az ország legnagyobb lélekszámú keresztény felekezetét, mártír életű hitvalló, az antikommunista keresztény ellenállás tekintélypontjaként számon tartott bíborosa, Mindszenty József révén már a Rákosi korszakban is a szocialista rendszer első számú ellenségeként és a reakció zászlóvivőjeként stigmatizálták. Az 1956–1957-es egyházpolitikai események egyik hangsúlyos kérdése mind állami, mind pedig egyházi részről a békapapi mozgalom tevékenységének addigi értékelése és esetleges jövője volt.¹⁸

Az 1956-os forradalom vérbefojtása után a kiépülő kádári hatalom első lépései közé tartozott, hogy a katolikus egyházat a legszorosabb állami ellenőrzés alá vonva, valamint a kooperáló katolikus vonalat – saját politikai legitimálása érdekében – a legnagyobb mértékben felhasználva fogta ki a szelet a „katolikus reakció” vitorláiból. A kérdés már csak az volt, miként élesszék újjá a békepapi mozgalmat, ugyanis a forradalom alatti egyházkormányzati intézkedésekre reflektáló főpapi nyilatkozatok által egyértelművé vált, hogy a magyar egyház vezetőinek döntő többsége sohasem ismerte el hivatalos egyházi szervként a diktatúra által kreált békepapi mozgalmat, és annak elsorvasztását örömmel fogadta.¹⁹

A hatalom új birtokosai azonban már nagyon hamar, 1957. január 5-én kijelölték az új egyházpolitika irányvonalát. A megnyilatkozás a diktatúra konkrét elvárásait tartalmazta a történelmi egyházakra nézve. A kormánynyilatkozat leszögezte, hogy a Forradalmi Munkás Paraszt Kormány tiszteletben tartja az állampolgárok lelkiismereti szabadságát, cserébe azonban a felekezetektől elvárja a népköztársaság törvényeinek betartását és a konszolidációban való tevékeny részvételt, valamint az egyházon belüli reakció letörését. Így kevesebb, mint fél évvel a Kádár-rendszer születése után, 1957. április 11-én a Magyar Katolikus Püspöki Kar – a Rákosi-rendszerben tapasztalt fizikai megsemmisítéstől sem visszariadó szervezett állami terrort elkerülendő – komoly politikai gesztusértéket képviselő nyilatkozatot tett a kiépülő kádári állam felé. Ebben a püspöki kar leszögezte, hogy: „a Magyar Katolikus Püspöki Kar támogatja a kormányt

¹⁸ Erről lásd bővebben: PÁL, *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon (1950–1989)*, i.m.

¹⁹ KÁLMÁN, *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek bagyatekéből*, 57.

a magyar nép jólétére irányuló törekvésében, hazánk és a világ békéjének előmozdításában”.²⁰ 1957. május 23-án a Magyar Katolikus Püspöki Kar határozatban jelentette ki, hogy az Állami Egyháziügyi Hivatallal, valamint az Országos Béketanáccsal folytatott eredményes tárgyalások után a Magyar Katolikus Egyház részt vesz a békemunkában: „mindezekért szeretettel elvárjuk, hogy egyházunk valamennyi papja fokozottabban magáévá tegye a béke gondolatát és híveivel egyetemben amellé az elv mellé álljon, amely kis és nagy, belső és külső problémák megoldását békés tárgyalások útján keresi. Megnyilatkozásunkat hitünk szent forrásából merítve könyörgéssel zárjuk: „Mindenható Örök Isten, tőled van minden közhatalom és te őröködöl a nemzetek jogai fölött. Tekints kegyesen azokra, akik fölöttünk hatalmat gyakorolnak. Gondviselő kezed segítsen, hogy mindenütt a földön megmaradjon vallás épsége és a földi haza nyugodt békéje.” – állt a püspöki kar határozatában.²¹

A Magyar Katolikus Egyház a püspöki kar 1957. május 23-án kibocsátott határozata alapján a békemunkára két különböző szervezetet hozott létre: 1. Az általános békefeladatok művelésére – az Országos Béketanács szervezeti keretei között – megalakította az Országos Béketanács Katolikus Bizottságát. (Az OBKB tehát a Magyar Katolikus Egyház világi békebizottsága volt, amely a püspöki kar határozata alapján jött létre, ám megalakulása után az Országos Béketanács szervezeti keretei közé tartozott). 2. A békemunkát egyházi keretben, de az Országos Béketanáccsal egyetértve, egy egyházi kereteken belül működő katolikus békeműben, az *Opus Pacis*-ban szervezték meg. Az *Opus Pacis* feladata volt továbbá, hogy egyházon belülre is továbbítsa és hangot adjon az Országos Béketanács, kiemelten a Katolikus Bizottság által megfogalmazott békegondolatoknak. A béketevékenység kezdete 1957 júliusára datálható, a Béke-világtanács határozataira reflektálva az OBKB és *Opus Pacis* közös nyilatkozatban kötelezte el magát a „béketábor”, valamint a nemzetközi béketörekvések szolgálata mellett.²²

²⁰ MNL-OL XIX-A-21-C, 58. doboz, 150.o./5.

²¹ MNL-OL XIX-A-21-C, 58. doboz, 150.o./1.

²² MNL-OL XIX-A-21-C, 58. doboz, 150.o./2, fol. 1–2.

Az *Opus Pacis* létrehozásának hátterében az húzódhat meg, hogy a Magyar Püspöki Kar aggályosnak tartotta, hogy egy püspök (az OBKB elnöke) és egy egyházi mozgalom a pártállam hivatalos ideológiáját szolgáló szervnek, az Országos Béketanácsnak legyen a közvetlen alárendeltje. A katolikus egyház vezetői ezt az állami kontrollt akarták megakadályozni azzal, hogy a püspökkari konferencia vállalta az *Opus Pacis*-nak, mint püspökkari szervezetnek a létrehozását, amely majd „átveszi” a béketanács javaslatait. Az *Opus Pacis* tehát kompromisszumként, az állami irányítás kijátszása végett született.²³

Az *Opus Pacis* és az OBKB megalakulását megelőző tárgyalások során a Magyar Katolikus Püspöki Kar állami részről megerősítést és ígéretet kapott arra, hogy a Katolikus Papok Békebizottságát nem kívánják restaurálni. E helyett az Országos Béketanácsban egy 25–30 tagból (papokból és világiakból) álló bizottság felállítását kérték, amely működését Országos Béketanács Katolikus Bizottsága elnevezés alatt folytatja. A katolikus bizottságot egyházmegyei vagy közigazgatási megyékre kiterjedő szervek felállítására nem kötelezték.²⁴

A hatalom azonban nem elégedett meg ennyivel és a megállapodásokat felrúgva a vidéki alsópapság körében folytatott agitáció eredményeként, a Püspöki Kar és az *Opus Pacis* tudta nélkül, 1958 augusztusától megkezdődött a megyei papi békebizottságok létrehozása, amelyek a speciális megyei szintű békefeladatokat látták el. (Ezzel lényegében a Rákosi-korszak alatt megalapított Katolikus Papok Országos Békebizottságát élesztették újjá). Az egyezmény állami részről történő megszegésére hivatkozva a Püspöki Kar 1958. október 17-én tartott püspökkari konferencián kijelentette az *Opus Pacis*, valamint az OBKB feloszlását, erre azonban természetesen nem került, nem kerülhetett sor, a békepapi mozgalom egészen a rendszerváltásig működött.²⁵ A püspöki kar döntése az *Opus Pacis* feloszlására vonatkozóan kétségkívül bátor lépés volt, feltételezhetően a korabeli lesújtó egyházpolitikai helyzet pontos ismeretében Magyarország katolikus egyházi méltóságai a megszüntetés érdekében semmifajta konkrét

²³ KÁLMÁN, *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek bagyatekéből*, 59.

²⁴ MNL-OL XIX-A-21-C, 58. doboz, 150.o/2, fol. 2–3.

²⁵ MNL-OL XIX-A-21-C, 58. doboz, 150.o/2, fol. 2–3.

lépést nem tettek. 1959. szeptember 8-án Máдай András – az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársa – a megszüntetés problémáját lezárt ügyként kezelve így jelentett:

„...A megyei papi békebizottságok megalakulása ellen a püspöki kar 1958. októberében tiltakozott, mondván, az *Opus Pacis* és az Országos Katolikus Bizottság megalakulásakor erről nem volt szó, és ők nem fedezik tekintélyükkel. Grósz érsekkel folytatott megbeszélést a Hivatal (az AEH) a fenti ügyben, mely szerint fél évre elhalasztották az *Opus Pacis* és a Katolikus Bizottság feloszlását. A félév régen telelt, azóta sem jelentkeztek a fenti ügyben. A hallgatásukkal mintegy belenyugodtak a fenti szervek létezésébe és működésébe.”²⁶

A békapapi nyilatkozatok túlnyomó többségéről elmondható, hogy szinte minden esetben világi kérdésekkel – atomfegyverkezés, népek közötti béke, hazai és nemzetközi békeszervezetek méltatása – foglalkoztak. Amennyire lehetett, a népköztársaság rendje, valamint a szocializmus melletti elköteleződést sem tették túl harsányan, nyilatkozataikat általában a nagyon óvatos hangvételű helyeslés jellemezte. E tekintetben kivételt képeznek a kisszámú, ám szélsőségesen harcos békepapok megnyilvánulásai, amelyek elemzése akár egy külön tanulmányt is megérne.

5. KATOLIKUS BÉKETEOLÓGIAI KEZDEMÉNYEZÉSEK

Annak ténye, hogy 1957 során a Magyar Katolikus Egyház az *Opus Pacis* és az OBKB felállításával újra bekapcsolódott a Magyar Népköztársaság ateista vezetése által előírt béketevékenységekbe, természetesen a vatikáni irányadó köröket is megosztotta. A bíborosok döntő többsége arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Vatikán ilyen feltételek mellett nem ismerheti el a katolikus békeszervezeteket. A Vatikán részéről az elismerés problémája csak az *Opus Pacis*ra, mint hivatalos, egyházi vezetés alá tartozó szervezetre terjedt ki, az OBKB az Országos Béketanács és a Hazafias Népfront irányítása alatt, az *Opus Pacis*szal összhangban, de a Püspöki Kartól – hivatalosan – függetlenül működött.

²⁶ MNL-OL XIX-A-21-C, 38. doboz, 15/14, fol. 1.

Az 1964-es *modus vivendi* után a Vatikán álláspontja a korábbiakban ismertettekhez képest nagyban lazult a szocialista országok kooperáló katolikus egyházai és a békeszervezetek megítélését illetően. Az *Ostpolitik*nak is nevezett diplomáciai aktivitás hátterében azonban nem annyira a zsinati egyházkép állt, mint inkább a Szentszéknek az a gyakorlata, amely akár az egyházellenes kormányokkal kötött kompromisszumok árán is javítani igyekezett a hívek helyzetén.²⁷

Az állam és a katolikus egyház között sokáig elhúzódó harc, valamint a Szentszékkel való viszony szabályozatlansága miatt Magyarországon a katolikus egyház békeszervezetei csak viszonylag későn, a 60-as évek végén, a 70-es évek elején kezdtek meg valamifajta egységesnek nem mondható, teológiaiilag megalapozott álláspontot kialakítani a békepapi mozgalom szerepéről, valamint a kereszténység és ateizmus, vallásos attitűd és szocialista társadalmi berendezkedés viszonyáról.²⁸ Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a Kádár-hatalom korai éveit a katolikus egyházat illetően a békepapi mozgalom megszervezésével, valamint a „katolikus reakció” elleni harccal volt lekötve. Ezen felül a katolikus egyházat főként a nemzetközi életben is jól hasznosítható, a népköztársaság politikai-társadalmi rendjét igazoló politikai nyilatkozatok kiadására használták fel. A béketeológia megjelenése már egy új dimenzió állam és egyház viszonyában. Széleskörű terjedése olyan fokú együttműködést várt volna el egyház és állam között, ami a protestáns egyházak és a kádári államhatalom között részben, a katolikus egyházzal azonban sohasem valósult meg.

A politikai vagy béketeológia kezdeményeit a megyei békebizottságok teológiai munkaközösségei dolgozták ki, azonban a próbálkozások ellenére meg kell állapítani, hogy a katolikus egyház a békepapi mozgalom fennállásának hosszú ideje alatt sem hozott létre és foglalt el e tekintetben egységes teológiai álláspontot. Kétségtelen tény, hogy

²⁷ Vö. MNL-OL XIX-A-21-C, 58. doboz, fol. 3; SZABÓ, *AVatikán keleti politikája közelről*, i.m.; SZABÓ, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, i.m.

²⁸ A kutatásaink során rendelkezésünkre álló, jelentős kezdeményezést 1973-ban – Ijjas József kalocsai érsek 1971 őszén, a II. római Püspöki Szinóduson kereszténység és szocializmus kapcsán tett állásfoglalásai alapján – dolgozta ki a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Papi Békebizottság Teológiai Munkaközössége. Lásd: MNL-OL XIX-A-21-C, 58. doboz, 15/25.

az erre irányuló kezdeményezések is nagyban hatottak a békemunka, valamint békepropaganda jellegére, ám ezek mindvégig kidolgozatlan, inkább az adott megyei békebizottság, mintsem a hazai katolikus egyház álláspontját tükröző teológiai eszmefuttatások embrionális állapotában maradtak.

A megyei békebizottságok béketeológia terén tett jelentéktelen kezdeményezésein túl, röviden meg kell említeni, hogy a magyar katolikus teológia számos változáson esett át a II. Vatikáni Zsinat után, amely – ha nem is direkt módon – a hazai katolikus békemozgalom ügyét nagymértékben előrelendítette és segítette. A zsinati szellem ugyanis társadalmi és teológiai síkon egyaránt képviselte a „haladás” gondolatát. A katolikus teológiának a haladás irányába (még ha az nem is marxista értelemben vett haladás volt) való elmozdulása hazai körülmények között mindenképpen kapcsolódási és hivatkozási pontként segítette marxizmus és egyház úgynevezett „párbeszédének” kialakulását. Ez, valamint a kommunizmus zsinati elítélésének elmaradása volt az a tényező, amely az érett Kádár-rendszerben társadalmi és egyházi szinten elfogadottá tette a békepapi mozgalom működését. A nyugatra emigrált magyar papok a második vatikáni zsinat után gyakorta felrötták a hazai főpásztoroknak és teológusoknak, hogy nem ítélik el a marxizmust és a kommunizmust, ehelyett a világegyház zsinati teológiáját kihasználva még együtt is működnek vele. Ez ebben a formában semmiképpen sem mondható igaznak, ugyanis a második vatikáni zsinat után a Magyar Katolikus Egyház kifejezett – politikai tartalommal bíró és egységes – béketeológiát nem dolgozott ki és fogadott el. Gál Ferenc dogmatika professzor így hárította a felmerülő vádakat: „Itt eleve nincs talaja az egyénieskedő vagy elaprózott teológiai irodalomnak. A marxista ideológiával való vita soha nem érdekelte a hívek közösségét. Az megmaradt néhány filozófus foglalkozásának. Az egyház számára az volt a járható és eredményes módszer, ha hitét pozitívan kifejti, megalapozza és kedvet csinál annak követésére.”²⁹

²⁹ KRÁNITZ MIHÁLY, *A magyar katolikus teológia a második vatikáni zsinat után*, Teológia 3–4 (2000) 135–137.

6. ÖSSZEHASONLÍTÓ ÖSSZEGZÉS

Vizsgálatuk során szembetűnő, hogy a protestáns egyházakhoz hasonlítható, jól körülhatárolt politikai teológiával – mint a szolgálati és diakóniai teológia, valamint a Keresztyén Békekonzferencia nyíltan kommunistabarát állásfoglalásai – nem rendelkezett a magyar katolikus békepapi mozgalom. Mindezek értelmében leszögezhető, hogy az *Opus Pacis* bár a diktatúrával egy „*modus vivendi*” érdekében kooperáló és a szocialista ideológiát a teológia szempontjából bizonyos fokig igazoló, tipikusan szocialista elvek mentén létrehozott egyházi mozgalom volt, azonban e szervezetben a Keresztyén Békekonzferenciában tapasztalható nyílt kommunistabarátsággal, valamint az ebből fakadó eltorzított és részletesen kidolgozott politikai-teológiai rendszerrel nem találkozhatunk. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az *Opus Pacis* és a kommunista államhatalom mindvégig gyanakvással figyelték egymást és a szervezet társadalmi-politikai állásfoglalásai is döntő többségében „patikamérlegen” kimértek voltak a Keresztyén Békekonzferencia „vörös ökumenéjához”, valamint a szolgálati és a diakónia teológia szélsőségesen átpolitizált voltához képest.³⁰

Megállapítható, hogy a kutató, az *Opus Pacis* vagy az OBKB 32 éves történetének bármely időszakában tett nyilatkozatát, vagy állásfoglalását vizsgálja, mintha egy előre megfogalmazott, újra és újra felhasznált – az adott eseménnyel kapcsolatos állásfoglalás szellemében kissé aktualizált – szövegsablonnal találkozna. Azt azonban a legnagyobb jóindulattal sem lehet állítani, hogy az *Opus Pacis* és az OBKB nem ártott volna a magyarországi katolicizmus ügyének. A nyilvánvalóan kategorikusan ateista államhatalommal való együttműködés – még ha a fennmaradást biztosító kényszer miatt is jött csak létre – nagyban aláásta az egyház korábbi társadalmi tekintélyét és az élén álló főpapok hitelességét. Továbbá az egyház által sok esetben szolgáló végrehajtott államilag előirányzott békemunka fojtogatóan szűk keretek közé szorította az egyház működési területét. Így bilincsbe verve, pontosan lényegi sugallatától fosztotta

³⁰ Erről lásd bővebben: GÁRDONYI MÁTÉ, *Magyar teológusok útkeresése a szocializmus éveiben*, Vigília 72 (2007) 749–758.

meg a Krisztusi Igét, ami a hívek távolmaradását és a hitélet lassú, de érezhető sorvadásnak indulását eredményezte. Ez a protestáns egyházakra hatványozott mértékben igaz.

Vizsgálataim során arra a következtetésre jutottam, hogy feltételezésem igazolódott: Vallásosság és ateizmus, kereszténység és kommunizmus egymással ellentétes fogalmak, közös értékeik nincsenek, mivel egy olyan eszmével, amelynek a vallás elleni harc lényegéből fakad, közös nevezőre jutni nem lehet. Ezeket az antagonisztikus ellentéteket semmifajta állami-politikai nyomás által kényszerített szintéziskísérlettel nem lehetett feloldani. Soraimat zárja egy evangéliumi idézet, mely véleményem szerint konklúziómat nagyban tükrözi és alátámasztja: „Vajon szednek-e a tövisről szőlőt vagy a bojtorjánról fügét?” (Máté evangéliuma 7,15–20).

JÁVOR MIKLÓS

AZ ÁLLAMI EGYHÁZÜGYI HIVATAL SZOLNOK MEGYEI TEVÉKENYSÉGE AZ 1970-ES ÉVEKBEN¹

A tanulmány célja, hogy a szerző kutatásai alapján reprezentatív képet nyújtson Szolnok megye egyházpolitikai helyzetéről 1970 és 1979 között, kitérve természetesen azokra a hazai és külföldi eseményekre, amelyek a térség hitéleti aktivitását, valamint az egyház és állam viszonyát a megyében meghatározták. A szerzőnek nem elsősorban az egyházakon belüli ügynökkérdés helyi szintű „felgöngyölítése” a célja, hanem sokkal inkább annak a vizsgálata, hogy az egyházak és az állam között milyen a kapcsolat, milyen erős az állami ellenőrzés az egyházak felett, és ez a kontroll vajon milyen szerepet játszik Szolnok megyében az 1970-es években a hitéleti aktivitás alakulásában.

A magyarországi egyházpolitika kérdéseivel foglalkozó történet-tudományi írások nagyrészt kikerültek az általam választott időszakot; az 1950-es és 1960-as évek, valamint az 1980-as évek vizsgálata a leggyakoribb ebben a témában.² Ennek valószínűleg az az oka, hogy

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár munkatársainak, akik páratlan segítőkészségükkel nagyban segítettek a levéltári kutatómunka hatékony és eredményes véghezvitelét.

² A korszakkal foglalkozó fontosabb szakirodalmi tételek: ADRIÁNYI GÁBOR, *Die Geschichte der Katholischen Kirche in Ungarn*, Wien–Köln–Weimar 2004; *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok I–II*, szerk. BALOGH MARGIT, Budapest–Szeged 2008; BOHDAN CYWIŃSKI, *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kélet-Közép-Európában II. „...titeket is üldözni fognak”. 1944–1958*, Piliscsaba 2005; GERGELY JENŐ, *Katolikus egyház, magyar társadalom, 1890–1986. Probátskától Lékatig*, Budapest 1989; GERGELY JENŐ, *Magyar-szentszéki diplomáciai kapcsolatok 1920–2000. Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*, szerk. ZOMBORI ISTVÁN, Budapest 2001, 15–103;

ezekben az évtizedekben az egyház és az állam konfliktusa sokkal látványosabb; az 1950–60-as években az állam egyértelműen előnyösebb pozícióval rendelkezik, míg az 1980-as években gyengülni látszik, és az egyházak lassan, de biztosan erősítik pozícióikat. Az 1970-es években az egyházpolitikai feszültségek nem feltűnőek, az állam és az egyház kapcsolata harmonikusnak tűnik. Ugyanakkor ebben az időszakban az állam által gyakorolt ellenőrzés a csúcra ér, és ennek köszönhetően a hitéleti aktivitás az előnyös demográfiai helyzet ellenére országszerte stagnál, vagy csökkenő tendenciát mutat.

Az erre a témára irányuló kutatások általában olyan megyéket vizsgálnak részletesebben, ahol vagy jelentős egyházkormányzati központ található, vagy hitéleti aktivitásuk a szocializmus évtizedeiben is kiemelkedő volt. Szolnok megye egyik fent említett kategóriába sem sorolható. Területén nem találhatóak fontosabb egyházi központok, sőt a megye települései még egyházmegyéik vagy egyházkerületeik központjaitól is meglehetősen távol helyezkednek el.

Tanulmányomban először az előzményeket tárgyalom. Ebben a részben a hangsúly az 1950–60-as években végrehajtott kollektivizálás és a korszak egyházpolitikai küzdelmeinek összefüggéseire kerül. Röviden bemutatom azt az utat, amely során az állampárt – jelen esetben az MSZMP – politikai és gazdasági eszközökkel alakítja át a társadalmat, megszerezve ezzel az egyházak feletti – szinte teljes – ellenőrzést. Az előzmények tárgyalása után az állam szemszögéből igyekszem vizsgálni Szolnok megye egyházpolitikai helyzetét. Az Állami Egyházügyi Hivatal korabeli szerkezetének bemutatása után az „egyházi reakció elleni harc” korabeli alapvető dokumentumának, az MSZMP PB 1973. december 4-ei határozatának fontosabb pontjait kívánom taglalni. A megye egyházpolitikai helyzetének elemzéséhez a Szolnok megyei egyházügyi titkárok iratait használtam fel. A titkárokról szóló rész alapvetően az általuk készített és birtokolt iratok tartalmáról, valamint a titkárok fontosabb kapcsolatairól szól. Kiemelten foglalkozom

Ö. KOVÁCS JÓZSEF, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete. 1945–1965*, Budapest 2012; MACKIEVICZ JÓZSEF, *AVatikán a vörös csillag árnyékában*, Máriaabesnyő 2012; SZABÓ FERENC S.J., *AVatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája*, Budapest 2012; TÖRÖK PÉTER, *Hungarian church-state relationsbips. A socio-historical analysis*, Budapest 2003.

az adatszolgáltatás kérdésével, azaz hogy az egyháziügyi titkárokat milyen vezető egyházi és állami tisztségviselők tájékoztatják, és azzal, hogy kik voltak az általuk készített dokumentumok forrásai helyi szinten.

Az egyháziról szóló résznél elengedhetetlen a nemzetközi kitekintés, főként a katolikus egyház esetében, ahol az Apostoli Szentszéknek a szocialista országok felé való nyitása – esetünkben az Apostoli Szentszék és a Magyar Népköztársaság viszonyainak rendezése – nyilvánvalóan hatással volt az állam és egyház viszonyának alakulására. Bemutatásra kerülnek a korszak helyi hierarchiáját alkotó vezető papok és lelkészek, valamint a reakciónak tartott papok és kapcsolataik az állammal és a helyi hierarchiával. Végül a megye hitéleti aktivitását az általam választott faktorokkal (hitoktatás, keresztelés, házasságkötés, temetkezés) vizsgálom, az egyházi és társadalmi események esetében a megyei adatokat az országos adatokkal összehasonlítva fogalmazok meg állításokat.

A függelék a Szolnok megyében szolgáló papok és lelkipásztorok névsorát tartalmazza.

I. ELŐZMÉNYEK³

Mint ismeretes, 1956 novemberében a fegyveres felkelés elbukott Magyarországon. Nagy Imre legendás kijelentése: „*Csapataink harcban állnak, a kormány a helyén...*” korántsem volt igaz. A miniszterek egy részét, köztük Maléter Pált már letartóztatták, maga Nagy Imre a jugoszláv követségre menekült, a hadsereg – bár a forradalmat támogatta – nem kapott parancsot a Vörös Hadsereggel folytatandó fegyveres harcra. Az egyetlen politikai hatalom – kezdetben bármilyen kevés támogatottsággal is bírt – a Kádár János által vezetett Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány volt. Az új kormány saját karhatalmat épített ki a megmaradt forradalmi erők

³ Ebben a részben az 1945 és 1956 közötti időszakról nem kívánok írni, részben azért, mert ennek a korszaknak véleményem szerint így is eléggé bőséges az irodalma, részben pedig azért, mert az 1970-es évek egyházpolitikai eseményeinek tárgyalásához túl messzinek érzem időben ezt a rövid, bár egyáltalán nem eseménytelen korszakot. A hangsúlyt az 1956 és 1969 között végbement változások ismertetésére teszem, különös tekintettel a politikai változásokra és a kollektivizálás és a korszak egyházpolitikai helyzetének összefüggéseire.

felszámolására – ne felejtjük, vidéken a fegyveres felkelés leverése után még léteztek a Forradalmi Munkástanácsok –, a feloszlatott Magyar Dolgozók Pártja helyébe pedig új állampártként a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) került, amelynek taglétszáma 1957 végén már 400.000 főt számlált. A pártállam egyházpolitikai stratégiáját ebben az időszakban két cél határozta meg: bármilyen függetlenségi vagy autonómiára való törekvés megakadályozása az egyházakon belül, és a vallásos világnézet elleni ideológiai harc.⁴

A forradalmat követő néhány év meglehetősen képlékeny és kiforratlan politikai helyzetében az egyházi vezetők azt remélték, hogy az új kormány hatalmának gyorsabb megszilárdítása érdekében hajlandó lesz engedményeket tenni az egyházaknak. Ravasz László református püspök például vissza szeretne volna állítani az egyházkormányzás háború előtti módját – természetesen nem sértve ezzel a református egyház és az állam között létrejött 1948-as „egyezményt” –, valamint az egyház és állam szétválasztását igényelte. Grósz József kalocsai érsek a Magyar Katolikus Püspöki Kar nevében arra kérte az új kormányt 1957 februárjában, hogy szüntesse meg az állami beavatkozást az egyházkormányzatba, adjon szabad kezet a püspököknek személyi kérdésekben, vessen véget a szertartások „politizációjának”, valamint biztosítsa a szerzetesrendek és a vallásos egyesületek szabad működését. Még ugyanebben a hónapban Grósz javaslatát visszautasították, és a békepapok kulcspozícióktól való távoltartását a kormány a püspökök miniszteri megbízottak általi ellenőrzéséhez köthette.⁵ A MKPK az Országos Béketanáccsal együtt 1957 májusában létrehozta az *Opus Pacis* nevű szervezetet Hamvas Endre csanádi püspök elnökletével, tagjai között prominens egykori békepapokkal. A szervezettel – bár az állam helyett a főpapság felügyelte⁶ – tulajdonképpen az

⁴ JASON WITTENBERG, *Crucibles of political loyalty – Church, institutions and electoral continuity in Hungary*, Cambridge 2006, 153.

⁵ Uo., 154–155.

⁶ Grósz József 1958-ban arról beszélt, hogy az *Opus Pacis* egyházmegyei bizottságainak 5-6 tagból kell állnia, ezeket a tagokat pedig az ordinárius nevezné ki. *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok II*, szerk. BALOGH MARGIT, Budapest–Szeged 2008, 935.

1956-os forradalom áldozatává vált békepapi mozgalom éledt újjá.⁷ Az MSZMP az egyházi vezetők elképzelései ellenére már januárban kihirdette a főbb elveket az egyházak és az állam viszonyában, folytatni kívánva a harcot az egyházak és a vallásos világnézet ellen. 1957 márciusában a kormány törvényben is deklarálta a hitoktatás állami szabályozását és az állam jogát az egyházi pozíciók betöltésébe való beavatkozásra. Olyan személyi kérdésekben, amelyekben egyébként az Apostoli Szentszék lett volna illetékes, az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulására volt szükség. A teológiai akadémiai állások, a felekezeti iskolák vezető tisztségei, valamint a lelkészi és plébánosi beosztások pedig az oktatási miniszter jóváhagyását igényelték. A személyi kérdések szabályozását 1956. október 1-jére visszamenőleg tették érvényessé, ezáltal a forradalom alatt kinevezett egyházi tisztségviselők könnyedén elmozdíthatókká váltak. A protestáns egyházak esetében a személycserékkel az államnak kevesebb gondja volt, hiszen ezek nem igényelték egy központi egyházkormányzati szerv jóváhagyását. A katolikus egyház esetében a helyzet már kicsit bonyolultabb volt; a püspökök 1957-ben még eleget tudtak tenni annak a vatikáni óhajnak, hogy egyházkormányzati pozíciókba ne jussanak egykori békepapok.⁸

Ugyanakkor az önkéntes hitoktatást és az egyházak viszonylagos függetlenségét – természetesen a korábbi megállapodások keretein belül – az állam *de iure* biztosította azokkal a feltételekkel, hogy az egyházak számára biztosított intézmények nem használhatók fel „politikai reakció” céljaira, valamint a progresszív nézeteket valló papokat nem lehetett megbüntetni nézeteik miatt. Az önkéntes hitoktatás szándékos akadályozása büntetendő lett, a heti két hittanórát tarthatták egymás után – ha az nem ütközött a tantervbe –, a hitoktatás helyszínéként használhattak egyházi intézményeket, valamint az egyházak nagyobb szerepet kaptak a hitoktatók kijelölésében.⁹

⁷ Mindszenty az *Opus Pacis* létrehozását úgy interpretálta, hogy a szervezet az alsópapság ellenőrzésére jött létre abból a célból, hogy a kormány ne hozza létre újra a békepapi mozgalmat. Elképzelése nyilvánvalóan téves volt, a kormány jobban megbízott a békepapokban, mint az akkori hierarchiában. WITTENBERG, *Crucibles of political loyalty – Church, institutions and electoral continuity in Hungary*, 155.

⁸ Uo., 156–157.

⁹ Uo., 155–156.

1958-tól az egyházpolitikai helyzet alapvetően megváltozott Magyarországon. A kormány, amely ekkor már megszilárdította hatalmát, elhatározta az egyházak feletti fokozottabb állami ellenőrzés megvalósítását. A Kádár-kormány nyíltan kiállt az *Opus Pacis* mellett, kinyilvánítva a katolikus egyház felé, hogy a békés egymás mellett élés helyett az egyház aktív együttműködését kívánja meg a szocializmus építésében. Ugyanebben az évben a református egyház „alapító tagjává” lett a Keresztyén Békekonferenciának, így az állam sikeresen szétválaszthatta a magyarországi keresztény felekezeteket a nemzetközi szervezetekben való részvétel szintjén.¹⁰ A 60-as évektől kezdve pedig újból megkezdődtek az egyházak papjai és lelkészei elleni perek, amelyek egészen 1972-ig nem maradtak abba.¹¹

Az állam számára újabb előnyöket tartogatott a kedvező diplomáciai eseményeket követően¹² létrejött 1964-es részleges megállapodás a Szent-székkal. VI. Pál pápa – elődjét, XXIII. János pápát követve – igyekezett kapcsolatokat kialakítani a szovjet tömb országaival. A párbeszéd kialakítására és fenntartására törekedett, azt remélve, hogy így javíthat az ott élő katolikusok helyzetén. Elsőként a Magyar Népköztársaság mutatkozott hajlandónak a tárgyalásokra. A megállapodást előkészítő megbeszéléseken Agostino Casaroli felvetette a magyar egyház számos súlyos kérdését, míg az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, Prantner József minden kérdésben a magyarországi helyzet kiegyensúlyozottságáról igyekezett meggyőzni a későbbi bíborost.

Az 1964. szeptember 15-én megkötött részleges megállapodás a Vatikán számára azt eredményezte, hogy a pápa 1964-ben kinevezhetett három püspököt (apostoli kormányzót) – a püspök nélkül maradt egyházmegyék

¹⁰ WITTENBERG, *Crucibles of political loyalty – Church, institutions and electoral continuity in Hungary*, 158.

¹¹ TOMKA FERENC, *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügyökökérdés*, Budapest 2005, 174–178.

¹² Magyarország ENSZ-tagságát a forradalmi eseményekre és az azt követő megtorlásra való tekintettel felfüggesztették. Ezt csak 1962-ben tudta visszaszerezni. 1963-ban amnesztiát hirdettek a politikai foglyoknak, majd ugyanebben az évben Moszkvával egyeztetve, a pártállam puhatólni kezdett a Vatikán felé egy megállapodás létrehozása érdekében. Uo., 167.

éleire –, két segédpüspököt – melyből az egyik tulajdonképpen egy korábbi, az állam által akkor el nem fogadott kinevezés megerősítése volt –, továbbá Hamvas Endre püspököt a kalocsai érseki székre helyezte át. A Pápai Magyar Intézetet az emigráns papok átadták a katolikus püspöki karnak, így ettől kezdve évente 5–10 magyarországi pap teológiai továbbképzését biztosította.

A magyar állam részéről a megállapodás egyértelműen előnyös volt: itthon és külföldön is legitimációként értékelhette. A békepapok egyértelműen győzelemként könyvelték el a megállapodást, de sok egyházi és világi személy bizonytalanná vált abban, hogy ebben a helyzetben hogyan lehet, illetve hogyan kell viszonyulni a rendszerhez. A főpapok vallásszabadságról és az állam és egyház javuló viszonyáról zengedeztek, miközben az egyházi személyek elleni perek és az „ideológiai harc” az élet szinte minden területén tovább folyt.¹³

Az állam azonban nem csak politikai lépésekkel és eszközökkel folytatott harcot az egyházakkal szemben, hanem például gazdasági téren is. A kollektivizálás során nem csak a mezőgazdaság „szocialista átszervezése” ment végbe, hanem a kormány a társadalom egészét kívánta gazdasági eszközökkel radikálisan átalakítani. A termőterületek termelőszövetkezetekbe való tömörítésével a korábbi falusi közösségi struktúrák megszűntek, ezzel pedig az járt, hogy az egyházaknak nagymértékű elvállaltalanodással kellett szembenézniük.

Az 1956-os forradalom során a már kollektivizált földbirtokok kétharmada újrafelosztásra került, ennek köszönhetően Magyarországon a társadalmi kezelésben lévő mezőgazdasági szektor Kelet-Európában a második legkisebb volt, Lengyelország után.¹⁴

1958 decemberében az MSZMP nyilvánosságra hozta terveit a kollektivizálás folytatásáról, az ország termőterületei termelőszövetkezetekké szervezésének befejezését 1961 áprilisára tervezve. A kollektivizálási kísérletek

¹³ TOMKA, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 169–170. Ne felejtjük el, hogy a kommunista hatalom továbbra is hirdette az egyházak kiirtását. SZABÓ, *AVatikán keleti politikája közelről*, 140.

¹⁴ Lengyelországban még 1958-ban sem tervezték a kollektivizálás újraindítását arra hivatkozva, hogy a tömeges „átszervezés” feltételei még nem teremtődtek meg. VARGA ZSUSZANNA, *Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961*, A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére (szerk. Halmos Károly–Klement Judit–Pogány Ágnes–Tomka Béla), Budapest 2009, 465.

tapasztalatai azt mutatták, hogy a korábbi módszerek nem eredményesek, a parasztság túlságosan is ragaszkodik a földbirtokához. Ezért a párt gazdasági kényszert és „meggyőzést” ötvöző intenzív propaganda-hadjáratot indított a cél érdekében. A magángazdálkodást úgy próbálták kevésbé vonzóvá tenni, hogy az ipari cikkek árát növelték, a mezőgazdasági termékek árát pedig csökkentették abban a reményben, hogy a parasztok gazdasági kényszerből inkább beadják a földjeiket a termelészövetkezetekbe. Emellett az állam járulékokat, egészségbiztosítást és nyugdíjat kínált a tsz-tagoknak, valamint bérleti díjat fizettek a gazdáknak, ha a tsz-be adják földjüket. A társadalombiztosítás ígéretével az állam az idős parasztokat célozta meg, akik így egyetlen bevételi forrásuk elvesztésével sem veszítették el a megélhetésüket. A bérleti díjakkal pedig a gazdagabb parasztokat kívánták a tsz-ekbe csábítani. További előnyt jelentett, hogy a kormány többé nem foglalkozott a háztáji gazdálkodás akadályozásával, hanem megengedte. Az agitátorok mozgósítására a hitoktatásra való beíratás időszakában került sor. A hangsúly általában a közép- és tehetősebb parasztság érveivel vagy erőszakkal való meggyőzésén volt, rábírva ezzel a kisebb földbirtokkal rendelkező parasztokat a termelészövetkezetbe való belépésre.¹⁵

1956 után a református egyházi sajtó mind jobban igyekezett propagálni a kollektivizálást, a termelészövetkezetekbe lépés erkölcsi felsőbbrendűségét hangoztatva. A kollektivizálást, mint „közösségi, önzetlen” életformát igyekeztek beállítani, sürgetve minden igaz keresztyént a belépésre. A katolikus békepapi mozgalom arra hívta fel a figyelmet, hogy a közösségi élet keresztényibb, mint az egyéni, tehát a téészesítés nem lehet keresztényellenes. A párt igyekezett az egyházat a propaganda szintjén megtartani a kollektivizációs folyamatban, és megakadályozni a papság aktív részvételét a téészesítésben, nehogy a papok pozíciókra „törhessenek” a termelészövetkezetekben. JASON WITTENBERG könyvében hoz néhány példát olyan esetekre, ahol a papok nemcsak részt vállaltak a téészek munkájában, hanem sok esetben még a csatlakozásra is rábírták a vallásosabb parasztokat. Voltak téészek, ahol a vezetők nyíltan vallásosak voltak, a párt ezért joggal féltethette

¹⁵ WITTENBERG, *Crucibles of political loyalty – Church, institutions and electoral continuity in Hungary*, 173–175.

bizonyos helyeken a téészesítés „szocialista” arculatát.¹⁶ A kollektivizálás népszerűsítésében a protestáns egyházi vezetők jártak az élen, a katolikus hierarchia sokkal megosztottabbnak látszott a kérdésben, amit az is mutat, hogy a MKPK közleményében arra kérte a papságot, hogy ne akadályozza a kollektivizálást. A passzivitást sokan választották a papok közül, mert ettől remélhették a párttól és a hívőktől való elidegenedés elkerülését. Voltak persze olyanok is, akik lebeszélni igyekeztek a hívőket az egyházi ünnepnapokon végzendő munkáról, illetve nem voltak hajlandók megváltoztatni a szentmisék időpontját.¹⁷

A kollektivizálás viszonylag rövid idő alatt változtatta át a magyar vidék képét. 1961-ben a fél hektárnál nagyobb magánföldbirtokok száma 1.300.000-ról 150.000-re csökkent, és a termelősövetkezetek tagságának száma az 1958-as 140.000-ról 1.100.000-ra ugrott.¹⁸ A téészek az ország szántóterületének 70%-val rendelkeztek és ők foglalkoztatták a mezőgazdasági keresők háromnegyed részét.¹⁹ A veszteség érzése és a mezőgazdaság növekvő gépesítettsége a lakosságot mindinkább a városokba terelte, munkaerőt biztosítva az állam iparosítási törekvéseihez.²⁰ Így emberek milliói távolodtak el a hagyományos, vallási normákat biztosító közösségektől, a vallásos közösség igényét pedig tovább csökkentette a növekvő életszínvonallal együtt járó nagyobb hozzáférés a fogyasztási cikkekhez (főleg a televízióhoz).²¹ Az államnak tehát a politikai eszközökön kívül gazdasági eszközökkel is sikerült gyengíteni az egyházak pozícióit, biztosítva ezzel a fokozottabb állami ellenőrzést felettük.²²

¹⁶ WITTENBERG, *Crucibles of political loyalty – Church, institutions and electoral continuity in Hungary*, 176.

¹⁷ Uo., 176–177.

¹⁸ Uo. 177.

¹⁹ VARGA ZSUSZANNA, *Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961*, 473.

²⁰ WITTENBERG, *Crucibles of political loyalty – Church, institutions and electoral continuity in Hungary*, 177–178.

²¹ TOMKA, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 164.

²² A kollektivizálás és a hitoktatás viszonyának vizsgálatakor Ö. Kovács József kiemelte Szolnok megyét, mint a hittanra járók drasztikus csökkenésének kiugró esetét. Ö. Kovács József, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*, 407–415.

Ami a katolikus egyházat illeti, TOMKA FERENC szerint az egyházi élet a 60-as évekre „kétvágányúvá” vált. Az egyik vágányt a hivatalos egyház képezte, amelyet az állam fenntartásokkal ugyan, de elfogadott. Az egyház e része minden kétséget kizáróan korlátozások között élt, és folyamatosan tapasztalhatta a romló hitéleti aktivitási mutatókat, azaz a hívek és a hittanra járók számának csökkenését. Az állammal a hivatalos egyház folytatta a párbeszédet, bízva annak pozitív hatásában, a jó viszonyt hangoztatva.²³ Az egyházi élet másik vágányát az egyház azon része képezte, amely nem fogadta el az egyház és a pasztoráció állami irányítását. Képviselői jellemzően vidéki plébánosok és híveik voltak, de a városokban a kisközösségekbe tömörült keresztények is ide tartoztak. A kisközösségek tagjai és vezetői többre tartották Isten parancsát az államénál, sokszor szenvedve el ezért a magatartásért atrocitásokat az állami szervektől. A közösségteremtés, az ifjúsággal való foglalkozás az egyház számára a fejezetben vizsgált időszakban – a szűk keretek közé szorított hitoktatás, illetve meghagyott oktatási intézményekben folyó tevékenykedésen kívül – tabunak számított a diktatúrában, az ilyen tevékenység „államellenes összeesküvésnek” számított. Az egyik „vágány” tehát „a hivatali ügyek, az intézmények, a szervezetek világa” volt, míg a másik a „kereszténység személyes megvalósítása” a mindennapokban.²⁴ Az egyház mindkét „vágányának” a Kádár-rendszer alatt a túlélés volt a fő célja, és ezt annyi év távlatából sikeresnek mondhatjuk.²⁵

2. AZ ÁLLAM

Az Állami Egyházügyi Hivatalt a parlament hozta létre az MDP KV titkárságának határozatát követően 1951. május 19-én. Bár látszólag az ÁEH az egyházak és az állam kapcsolatát koordinálta, valódi feladata mégis az egyházak manipulálása és ellenőrzése volt. A szocialista tömbben nem

²³ Török Péter találón „*pastorally motivated policy*”-nak nevezte a hivatalos egyház túlélési stratégiáját, a “kis lépések politikáját” könyvében. TÖRÖK, *Hungarian church-state relationships*, 82.

²⁴ TOMKA, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 108.

²⁵ Uo., 165.

egyedülálló „találmányról” van szó, más szocialista országokban is léteztek hasonló intézmények, hasonló feladatokkal és eszközökkel.²⁶

1951 júliusában törvényerejű rendeletben mondták ki, hogy a fontosabb egyházi pozíciók betöltéséhez az állami vezetés, illetve az AEH előzetes hozzájárulása szükséges. A püspökségekbe állami egyházügyi megbízottakat – ún. „bajszos püspököket” – delegáltak,²⁷ hogy a püspök intézkedéseit és kommunikációs csatornáit (telefon, levelezés) ellenőrizze, és a püspökök környezetébe politikailag megbízható papokat juttassanak.²⁸ Az AEH szervezett központi apparátussal rendelkezett: megbízottaikat a püspökségek mellett a megyeszékhelyekre is küldték, s ott mint megyei egyházügyi előadók, majd a 70-es évek elejétől mint megyei egyházügyi titkárok végezték munkájukat nemcsak az AEH-nak, hanem a megyei tanácsoknak is alárendelve.

Az általam vizsgált időszakban az AEH elnöke²⁹ Miklós Imre volt, Szolnok megye egyházügyi titkárai pedig Cseh Lajos (1954-től 1974-ig látta el ezt a feladatot) és Elek Lajos (1974-től 1986-ig dolgozott egyházügyi titkárként) voltak. Az egyházügyi titkárok számára – legalábbis a munkatervek tanúsága szerint³⁰ – az „egyházi reakció elleni hatékonyabb harc” irányadó dokumentumának az MSZMP PB 1973. december 4-ei határozata, pontosabban a határozat alapján készült és a megyei egyházügyi titkárok részére 1975-ben eljuttatott 12 oldalas, szigorúan titkos dokumentum számított. Ezért is tartom elkerülhetetlennek, hogy ennek az iratnak a tartalmát röviden bemutassam.

Az irat szerint az egyházi reakció bár sorozatos kudarcokat szenvedett, „politikai” céljai mit sem változtak, és befolyása valamennyi egyháznál megmaradt. A „reakció” tevékenysége szorosan összefügg a

²⁶ ТОМКА, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 33.

²⁷ 1964. december 17-én az MKPK egyik tanácskozásán volt szó arról, hogy az egyház- megyei megbízottakat eltávolítják a püspökségekből. *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok II*, 1216.

²⁸ ТОМКА, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 33.

²⁹ Az AEH elnöke igen magas pozíciót töltött be, hiszen egyike volt az MSZMP KB tagjainak. ADRIÁNYI, *Die Geschichte der Katholischen Kirche in Ungarn*, 2004.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL-JNSZML), Szolnok Megyei Tanács (SzMT) egyházügyi iratai, Munkatervék, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (i. d.) 003/1975.

„szocializmusellenes erők” megnyilvánulásaival, amely erők itthon és külföldön „sajátos munkamegosztással működnek”, és itthon inkább a vallási tevékenység keretében való fellépésnek szánnak nagyobb szerepet. Emellett a „szocializmusellenes erők” fokozott aktivitásra is ösztönzik a „reakciós” egyházi erőket, amely aktivitás „megfelel” a „reakció” törekvéseinek, hiszen számukra a „nyílt politikai összeütközés” túl kockázatos volna.³¹

Az „egyházi reakció” főbb megnyilvánulásai közé igen sokfajta tevékenység tartozott. „Reakciós megnyilvánulásnak” számított a szocialista fejlődés eredményeinek lebecsülése és a hibák eltűlése, a „pártunk és kormányunk” politikájába vetett bizalom „megingatása”, és a „szocialista társadalom” szilárdságának kétségbevonása. Szintén „reakciónak” volt tekinthető az, aki a korszerű teológia alapján igényelte a papság egységét, az egyházak nagyobb szabadságát, és a politikai szempontból nem éppen szalonképes egyházi személyek vezető pozíciókba juttatását. A hitéleti problémák eltűlése és „politikai kérdéssé való felnagyítása”, a megnövekedett aktivitás a fiatalok és főleg az értelmiségiek megnyerésére, de még a passzivitás – „befelé fordulás” –, a politikamentesség hangoztatása is „reakciós” cselekedetnek minősült. Végül, de nem utolsósorban az „egyházi reakció” tevékenységi körébe tartozott az állam egyházi szövetségeseinek rágalmazása, irántuk a külföldi világközpontokban (pl. Vatikán), és az itthoni hívekben és papságban a bizalmatlanság felkeltése.³²

A Politikai Bizottság a növekvő nemzetközi együttműködésből fakadó, bővülő egyházi kapcsolatokban a „külső reakció” szerepének fokozódását látta, mivel a külföldre való utazás viszonylagosan könnyebbé válásával³³ az információk behozatala és itthoni terjesztése meglehetősen egyszerűbbé vált. A tapasztalatok azt mutatták, hogy az „egyházi reakció” lebecsülése és túlbecsülése egyaránt problémát jelentett az ellene folytatott harc szempontjából. A lebecsülés általában az olyan vidékekre volt jellemző, ahol a

³¹ MNL-JNSZML SzMT VB Egyházügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (1. d.) 033a–1/a/1975, fol. 1–2.

³² MNL-JNSZML SzMT VB Egyházügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (1. d.) 033a–1/a/1975, fol. 2.

³³ Példa erre Debrey Ferenc karcagi esperes római útja, amely a karcagi esperesi terület 1974 őszi gyűlésének volt témája. MNL-JNSZML SzMT egyházügyi iratai, Római katolikus esperesi kerületi gyűlések jegyzőkönyvei, 1959–1982, XXIII. 26. (2. d.)

lakosság nagy része mélyen vallásos, a „reakció” túlbecsülése pedig ott, ahol a hitéleti aktivitás csökkenő tendenciát mutatott.³⁴

Az „egyházi reakció” elleni hatékony harc érdekében szükségesnek tartották az egyház és állam közötti rendezett viszony fenntartását, és a „reakció” problémájának össztársadalmi szinten való kezelését. Különösen fontosnak tartották a „reakciós tevékenységek” mielőbbi feltárását és megelőzését, az érintett szervek közötti koordinációs munka javítását, az országos és helyi igények figyelembe vételével, az elszigetelés és korlátozás mellett a kifárasztás és kiábrándítás módszereinek alkalmazását, valamint az állam egyházi szövetségeseinek aktív fellépését a „rágalmak” és „hamisítások” leleplezésében.³⁵

Bár a „reakció elleni harcra” a feltételeket kedvezőnek ítélték meg, mégis felhívták a figyelmet bizonyos tényezőkre, amelyeket az állam szerint a „reakció” kihasználhatott. Ezek közé tartozott a lakosság egy részének mély vallásossága, az egyházi vezetők és papok hitéleti és teológiai törekvései, az erős kapcsolatok a külföldi egyházi vezetőkkel és az emigránsokkal (a feloszlott szerzetesrendek aktív tagjainak esetében ezeket a külföldi kapcsolatokat különösen veszélyesnek ítélték meg), valamint a külföldről érkező eszmei (szorgalmazták a nyugati teológiai irányzatok népszerűsítését az egyházi sajtóban) és anyagi támogatások.³⁶

A „reakció elleni harcban” törekedni kellett a „politikai és ideológiai harc” összehangolására, a papok hitéleti aktivitásának elhatárolására a „reakciós tevékenységtől”, az „egyházi reakció” tevékenységének hatékonyabb megismerésére, és az „ideológiai-világnézeti munka” hatékonyságának növelésére. Szükségesnek ítélték a párt-, az állami és társadalmi szervek fokozott együttműködését, amelynek vezetőit rendszeresen kellett tájékoztatni az „egyházi reakció” helyzetéről és működéséről. A hatékonyabb harc megkövetelte a Belügyminisztérium illetékes szerveivel

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL-JNSZ-ML), Solnok Megyei Tanács VB Egyházügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (i. d.) 033a-1/a/1975. fol. 3.

³⁵ MNL-JNSZML SzMT VB Egyházügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (i. d.) 033a-1/a/1975, fol. 4–5.

³⁶ MNL-JNSZML SzMT VB Egyházügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (i. d.) 033a-1/a/1975, fol. 5–6.

a tevékenység összehangolását és a kölcsönös tájékoztatást. Szintén fontos volt a világi sajtó megfelelő tájékoztatása, a fővárosi és megyei lapokkal a koordináció javítása. Hatékony politikai együttműködést kívántak a lojális egyházi vezetőkkel és papokkal. A „progresszív” papoktól bátrabb fellépést vártak el a papi összejöveteleken, míg a „reakciós” papokat, ha lehetőség volt rá, nem engedték szóhoz jutni az ilyen eseményeken. A lojális egyházi vezetők politikai aktivitását leginkább hazai vonatkozásban kívánták fokozni, és minden eszközzel igyekeztek őket megvédeni a „reakciós személyek rágalmaiktól”.³⁷

A fentiekben megfogalmazott követelményeket az állam differenciáltan, a felekezetek sajátosságait figyelembe véve igyekezett érvényesíteni. Ami a katolikus egyházat illette, a Vatikánnal kötött megállapodás és a magyar állam már korábban is igen széleskörű illetékessége a személyi kérdésekben nagyban megkönnyítette a politikai befolyásolást. A püspöki kar politikai befolyásolását fontosnak tartották, melyet igyekeztek kiterjeszteni az új megyéspüspökökre és segédpüspökökre. Növelni kívánták a papi békemozgalom „hatásfokát”, aktivitásukat politikai-társadalmi kérdésekben teológiai[sic!] is alá kívánták támasztani. Elvárták a békepapoktól, hogy bátrabban polemizáljanak a nemkívánatos irányzatokkal.³⁸

Úgy gondolták, hogy a mozgalomnak a célokat hitelesen képviselni tudó személyekre, azaz elsősorban fiatal papokra van szüksége, akik (a „reakció” érdekeinek megfelelően) a politikától ne maradjanak távol. Elvárásként fogalmazódik meg, hogy az állammal szövetséges püspökök egyházpolitikai vonalát fokozottabban támogassák. A fiatal papok politikailag szövetséges generációjának létrehozásához elengedhetetlen feltételnek tartották a szemináriumok politikai nevelőmunkáját. A tervek szerint az 1974–75. oktatási év során felülvizsgálják a szemináriumi nevelőtestületek összetételét, érvényt igyekezve szerezni annak, hogy az oktató-nevelő munkában megfelelő teret kapjon a társadalmi és politikai kérdésekkel való foglalkozás. A szemináriumi oktatók és hallgatók

³⁷ MNL-JNSZML SzMT VB Egyházügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (i. d.) 033a–1/a/1975, fol. 6–8.

³⁸ MNL-JNSZML SzMT VB Egyházügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (i. d.) 033a–1/a/1975, fol. 8.

körében pedig természetesen növelni kell a papi békemozgalom és a püspöki kar tekintélyét.³⁹

A szerzetesrendek esetében szét kellett választani a legálisan és illegálisan működő rendek tevékenységének megítélését és a személyi problémákat. Támogatni kívánták a rendeken belüli további differenciálódást, és kifejezték hajlandóságukat a rendek jogos kívánságainak teljesítésére, hogy fenntartási és működési nehézségeiket a „reakció” ne tudja kihasználni. Fokozni kívánták az Országos Béketanács Katolikus Papi Békebizottságának (OKBK) tevékenységét a legálisan működő szerzetesrendek tagjainak „befolyásolására és nevelésére”, felhívva a figyelmet arra, hogy az OKBK vezetői kiemelten foglalkozzanak a szerzetesrendek vezetőivel és a rendek befolyásos tagjaival. Ugyanez a feladat hárult a megyei papi békebizottságok vezetőire is. A megyei papi békebizottságoknak emellett, ha a megyéjük területén létezett szerzetesi gimnázium, akkor a gimnázium tanáraival is jó kapcsolatokat kellett kialakítaniuk. A volt szerzetesek aktív szolgálatba való vételét⁴⁰ külön vizsgálat tárgyává kívánták tenni, ezzel is segítve „a reakció megosztását”.⁴¹

A protestáns egyházakat illetően az alapvető törekvés az volt, hogy az egyházi vezetők a lényegi egyházpolitikai kérdésekben egységesen lépjenek fel, és a személyes ellentétek és villongások szoruljanak háttérbe. Az egyházpolitikai munkába való aktívabb bekapcsolódást várták el az esperesektől, akiket a „reakciós” személyekkel való foglalkozásba egyház-megyei szinten kívántak bevonni. A külföldre utazások és a külföldi gyülekezetek Magyarországra beutazásai megkövetelték, hogy a kiutazó csoportok tagjait nagy gonddal válogassák ki, illetve az ide látogató gyülekezetek számára megfelelő programokat állítsanak össze.⁴²

³⁹ MNL-JNSZML SzMT VB Egyháziügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (i. d.) 033a–1/a/1975, fol. 8–9.

⁴⁰ Szolnok megyében, különösen a Jászságban voltak szerzetesek többnyire káplánként aktív szolgálatban (lásd a Függelékben).

⁴¹ MNL-JNSZML SzMT VB Egyháziügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (i. d.) 033a–1/a/1975, fol. 9.

⁴² MNL-JNSZML SzMT VB Egyháziügyi Titkár közigazgatási iratai, TÜK-iratok, 1976–1988, XXIII. 26. (i. d.) 033a–1/a/1975, fol. 10.

Összegezve a dokumentum tartalmát, azt mondhatjuk, hogy az egyházi „reakció” kérdése – a korábbi évekhez hasonlóan – továbbra is elsősorban „politikai kérdés” maradt, amit „politikai eszközökkel” kívántak megoldani. Elég csak a különböző megoldási javaslatokra gondolni, ahol a cél általában vagy politikailag megbízható egyházi vezetők kinevezése, vagy a püspökök és esperesek kiterjedtebb politikai befolyásolása. A politikai befolyásolást persze nem csak a vezetőkre igyekeznek kiterjeszteni: a katolikus egyházban a szemináriumok nevelőtestületének felülvizsgálata arra irányult, hogy egy politikai szempontból aktívabb és megbízhatóbb új papi nemzedéket neveljenek ki. A hierarchia és a papság kapcsolatának javításáról nem esett szó, a püspöki karnak csupán a tekintélyét igyekeztek növelni. A békepapi mozgalmat – a dokumentum szerint – kizárólag a politikai befolyásolás eszközünek szánták. A protestáns egyházaknál a hierarchián belüli személyes problémákat igyekeztek megoldani az egyházi vezetés könnyebb kezelhetősége és kiszámíthatósága érdekében. Problémát jelentettek a protestánsok kiterjedt külföldi kapcsolatai is, ezt a látogatások szigorúbb állami felügyeletével kívánták megoldani.

a) Az egyházügyi titkár iratai és az adatszolgáltatás

Az államról szóló fejezet ezen részében a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban található egyházüggyel kapcsolatos dokumentumokat mutatom be. Ezek közül részletesebben elemzem az egyházügyi titkár munkaterveit, amelyek az általam tárgyalt időszakban 1975-től állnak rendelkezésre. A többi irat esetében csupán rövid és számszerű adatokat közlök; részben azért, mert tüzetes vizsgálatukra az idő hiánya, vagy az iratok tartalmának a dolgozat témája szempontjából irreleváns volta miatt nem került sor, részben azért, mert bizonyos iratok tartalmát (pl. befolyásolási tervek) a későbbi fejezetekben kívánom felhasználni. Előre bocsátom, hogy a Solnok megyei egyházüggyel kapcsolatos iratok sajnos nem teljesekek. Az iratok többsége az 1970-es és 1980-as évekből származik, az 1950–69 közötti időszakból szinte alig maradt meg néhány irat, amelyek nagy része még használhatónak sem igen mondható. Kutatásom során már a 70-es évek iratainak a kiválogatása és az adatok rendezése is problémákba ütközött, hiszen sokszor igen kevés adat maradt meg még az általam tárgyalt évtized elejéről is.

Az egyházügyi titkár Szolnok megyében – kutatásaim szerint – 1975 óta készített általában négy példányban munkaterveket és négy helyre juttatta el. Az első példány természetesen Budapestre került, a címzett az Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnöke, Miklós Imre volt. A második példány a MSZMP Megyei Bizottságának titkárához, Majoros Károlyhoz került, a harmadik az Szolnok Megyei Tanács elnökhelyettesének, Sipos Károlynak jutott, a negyedik példány pedig a Szolnok Megyei Tanács irattárát illette. A munkatervek félévente készültek, a bennük megjelölt évet megelőző év decemberének végén és az adott év júniusának közepén. Tehát általában az adott félévre vonatkozó feladatokat tartalmazták, de voltak olyan feladatok is, amelyek egész évre voltak kijelölve. Az általam kreált „mintamunkaterv” tartalmának nagy része az 1974. december 30-án készült, az 1975. év első felévére vonatkozó munkatervből „kölcsonöztem”, míg a munkaterv tagolása a többi 1975 és 1979 közötti munkatervek felhasználásával készült.

A munkatervet mindig egy általános rész vezette be. Ez a rész az egyházpolitikai munkát meghatározó, várhatóan az adott időszakban megjelenő fontosabb dokumentumokat, illetve az egyházpolitikai munkát befolyásoló hazai és külföldi eseményeket említette meg. 1975-ben a meghatározó dokumentumok az MSZMP programja és a párt XI. Kongresszusának határozatai, az Európai Kommunista Pártok Konferenciájának dokumentumai, valamint a második félévtől a korábban bemutatott 1973. december 4-ei MSZMP PB – határozat voltak. Az egyházpolitikai munkát befolyásoló események pedig „hazánk felszabadulásának” 30. évfordulója, az európai biztonsági értekezlet, valamint az aktuális szentév Rómában megtartott rendezvényei voltak.⁴³

Az általános részt az adott évre vagy félévre kijelölt feladatok felsorolása követte. 1975-ben a munkatervek csak ebből a két részből álltak, 1976-tól a feladatokról szóló rész tovább tagolódott. A most következő felsorolás az 1975-ös formához igazodik, a későbbi tagolódás bemutatásakor bizonyos feladatok megegyezhetnek. Az első feladatcsoportba az együttműködő egyházi személyek politikai segítése, az állam és egyház közötti nyugodt

⁴³ MNL-JNSZML SzMT egyházügyi iratai, Munkatervek, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (i. d.) 003/1975.

légkör fenntartása, valamint a Hazafias Népfrent megyei titkárával a megyei tájékoztatók programjának a megbeszélése került. A második feladatcsoport az egyházak ifjúság megnyerésére irányuló törekvéseinek, az egyházak világi szervei tevékenységének, a fiatalabb papok egyházzal és hitélettel kapcsolatos nézeteinek, valamint a lelkeszi értekezletek munkájának a megfigyelését tartalmazta. Külön feladatcsoport foglalkozott a Jehova Tanúival: az egyháziügyi titkár a szekta területi kiterjedését, hatókörét és módszereit kívánta az adott évben figyelemmel kíséreni. A negyedik feladatcsoport az egyházi reakció megnyilvánulásainak, az ötödik feladatcsoport pedig az egyházak külföldi kapcsolatainak figyelését tűzte ki célul. A hatodik feladatcsoport a katolikus papi békebizottság üléseinek szervezését, és a békepapi mozgalmi munka támogatását tartalmazta. Az egyháziügyi titkár felekezetenként kívánt foglalkozni az esperesekkel, további célként a lelkipásztoroknak az espereseken keresztüli politikai befolyásolását tűzve ki. A nyolcadik feladatcsoport tartalmazta a tanácsüléseken, osztályvezetői értekezleteken és tanácskozásokon való részvételt, a tanácselnökök és a járási hivatalok vezetőinek tájékoztatását, valamint szakigazgatási és hatósági feladatok ellátását. Az utolsó „feladatcsoport” egyetlen feladattól állt: „a Megyei Pártbizottságnál és Megyei Tanácsnál az illetékes elvtársak tájékoztatása”.⁴⁴

A munkatervekben annyi nagyobb változás történt az 1975 utáni években, hogy említésre kerültek a koordinációs értekezleteken megjelenések – ez a munkatervek harmadik, koordinációs feladatról szóló részbe került –, valamint egy belső tevékenységről szóló rész is bekerült, amelynek feladatai a fent bemutatott munkaterv nyolcadik és kilencedik feladatcsoportjainak feladataival tulajdonképpen megegyeznek.⁴⁵

Az egyháziügyi titkárok a munkatervekhez általában akcióterveket (ezeket a koordinációs megbeszélésekre készítették), befolyásolási terveket és éves jelentéseket is csatoltak, és azokkal együtt küldték el őket az ÁEH részére. A munkatervek mellett más közigazgatási iratok is találhatóak a megyei egyháziügyi titkár iratai között, ezek többnyire a plébánosok

⁴⁴ MNL-JNSZML SzMT egyháziügyi iratai, Munkatervek, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (t. d.) 003/1975.

⁴⁵ MNL-JNSZML SzMT egyháziügyi iratai, Munkatervek, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (t. d.) 003/1976.

kérelmei, akik a templom harangjának villamosításához vagy bármilyen egyéb javítási munkához kértek előzetes engedélyt. Ezek közé az iratok közé kerültek még a plébánosok alkotmányra tett esküinek szövegei is.

Rengeteg jegyzőkönyv maradt fenn a megyei egyházügyi titkár iratai között. A Hazafias Népfrent megyei titkára meghívókat és jegyzőkönyveket küldött a lelkészeknek és a papságnak szervezett megyei tájékoztatóiról. Ezekon általában aktuálpolitikai eseményekről tartottak előadásokat az adott témák szakértői. Minden évben kétszer, tavasszal és ősszel szerveztek megyei tájékoztatókat, ám 1979-ben kettő helyett három alkalommal: februárban, májusban és októberben.⁴⁶

Jegyzőkönyvek származnak még a Katolikus Papi Békebizottság esperesi kerületenként tartott „tájékozteleiről”, az esperesi kerületi gyűlésekről és a reformátusok lelkészértekezleteiről is, amelyeket a kerületi esperesek és esperesek juttattak el az egyházügyi titkárnak. A berekfürdői református üdülő és az ott tartott lelkésztovábbképzések éves programja is megtalálható a református egyházhoz kapcsolódó jegyzőkönyvek között.

A Váci Egyházmegye, az Egri Főegyházmegye és az Északi és Déli Evangélikus Egyházkerületek körleveleit az esperesek juttatták el az egyházügyi titkárnak.

A hitélet megfigyeléséhez szükséges dokumentumok többféle forrásból származhattak. A népmozgalmi adatokat (keresztelés, esküvő, temetés, elsőáldozás, konfirmálás stb.) a plébánosok és az esperesek szolgáltatták, de az is előfordult, hogy más megyék (Heves és Pest) egyházügyi titkárain keresztül maguk a püspökök – különösen a váci püspök és az egri érsek – juttatták el az adatokat az egyházügyi titkárnak. A hitoktatásról csak kész listák találhatók, ezek forrásai ismeretlenek. Az úrnapi és a húsvéti körmenetek résztvevőinek létszámáról, nem és kor szerinti megoszlásáról is készültek listák, ehhez az adatokat a tanácselnökök gyűjtötték össze és továbbították az egyházügyi titkárnak. Végül a megyében szolgáló papokról és lelkészekről is minden évben listákat készítettek az egyházügyi titkárok.

Az Állami Egyházügyi Hivatal nemcsak fogadta a titkárok információit, hanem tájékoztató kiadványokat is küldtek részükre. Ezek egy része

⁴⁶ MNL-JNSZML SzMT egyházügyi iratai, Római Katolikus Papi Békebizottság iratai, 1957–1989, XXIII. 26. (3. d.)

aktuális egyházpolitikai témákkal foglalkozott (évente kb. négy jelent meg), más része népmozgalmi adatokat tartalmazott (országosan és megyékre lebontva). A tájékoztatók speciális csoportját alkották a fordítások, amelyek külföldi sajtótermékekből (*L'Osservatore Romano*, *La Civiltà Cattolica*, *Études*, *Neue Zürcher Zeitung* stb.) kiemelt cikkek meglehetősen közepes minőségű fordításait tartalmazták.

3. AZ EGYHÁZ

Amint azt az előző fejezetekben láthattuk, az 1970-es években a pártállam módszerei az egyházzal szemben, ha nem is alapvetően, de megváltoztak. Az ÁEH és a békepapi mozgalom fennmaradtak, a politikai befolyásolás és a „tudományos felvilágosító munka” az iskolákban továbbra is fontos részét képezték az állam „fegyvertárának” az egyházak elleni politikai és ideológiai harcban. Az egyházi sajtó és könyvkiadás meglehetősen korlátozott maradt⁴⁷, ne feledjük, hogy 1964 után továbbra is csak két komolyabb egyházi folyóirat, a *Vigilia* és a *Teológia* működött.⁴⁸ Az egyházak megfigyelése (a hitéleti aktivitás és a „reakció” cselekmények megfigyelése) is tovább folytatódott, méghozzá a korábbi évtizedek lendületével, intenzitásával. Ugyanakkor a perek és bebörtönzések az évtized folyamán lassan megszűntek: az utolsó per 1972-ben zajlott le, az utolsó fogvatartott pap, Lénárd Ödön pedig 1977-ben szabadult ki a

⁴⁷ „A felekezeti kiadások terve 1976-ra valamennyi egyházra együttesen 64 művet irányzott elő 600.000 példányban; 24%-ot a vallásoktatás számára, 14%-ot az imakönyvekre, 31%-ot a vallásos élet és a teológia kérdéseire, 29%-ot a vallásos zene és irodalom számára, 2%-ot «különböző» célokra. A katolikus Bibliából 30.000 példányt terveztek. A felekezeti kiadási tervet nem teljesítették távolról sem...” MNL-JNSZML Szolnok Megyei Tanács egyháziügyi iratai, Feldolgozások, információk a külföldi és hazai sajtóból II., 1957-1989, XXIII. 26. (II. d.), Bozsóky Pál Gerő, Keresztények Magyarországon (Ford. ismeretlen), *Études* 346 (1977) 3, 415.

⁴⁸ Összehasonlításként a háború előtti katolikus sajtó adatai: két napilap, 18 hetilap, 25 havilap, három negyedéves folyóirat és két egyéb időszakos kiadvány. CYWIŃSKI, *Tűzpróba*, 252.

börtönből.⁴⁹ Megoldódni látszott a Mindszenty-kérdés is: a bíboros 1971-ben, VI. Pál kérésére elhagyta az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetségét és külföldre távozott. 1973-ban érseki székét a Vatikán megüresedettnek nyilvánította, majd 1975-ös halála után Lékai Lászlót nevezték ki esztergomi érsekké.⁵⁰ A Mindszenty-kérdés „megoldása” többnyire ismételten a pártállam számára volt előnyös, ugyanakkor az egyházi vezetők új alapokra helyezhették az állammal folytatott párbeszédet, javítva ezzel valamelyest a túlélés esélyeit.⁵¹ A kisközösségek a 70-es években éltek virágkorukat – gondolok itt az 1886 óta létező Regnum Marianum közösségre, az 1950-es években indult Bokor mozgalomra, vagy a protestánsoknál a 20. század elején alapított Bethánia Egyletre⁵² –, illetve a már létezők mellé újabb mozgalmak is alakultak (ilyen pl. a fokoláre mozgalom, amely nagy szerepet játszott a 80-as évek kisközösségi tevékenységében).⁵³

a) *A helyi hierarchia*

A helyi hierarchia rövid bemutatásához a megemlítésre kerülő személyek 1975-ig készült politikai befolyásolási terveit használtam fel. A befolyásolási tervekből minden bizonnyal többet is készítettek a megyei egyháziügyi titkárok, de ezek közül csak Kindlovits István szolnoki főesperes (rk.), Bolya Ferenc kerületi esperes (rk.), Koppány János kerületi esperes (rk.), Tanács János kerületi esperes (rk.), Laczkó Béla kerületi esperes (rk.), Szabó Dániel esperes (ref.), és Fodor Ottmár esperes (ev.) befolyásolási terve maradt fenn.

⁴⁹ Az említett per 1972. január 19-én zajlott, amelyben egy domonkos atyát és három domonkos harmadrendi férfit ítélték el ifjúsági csoportok vezetésének vádjával. Lénárd Ödön VI. Pál pápa személyes közbenjárására szabadult ki. ТОМКА, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 178–179.

⁵⁰ Uo., 191.

⁵¹ Az erre az időszakra jellemző „kis lépések politikája” Lékai nevéhez fűződik, aki rámutatott arra, hogy „ma nem vértanúkra, hanem realpolitikuskokra van szükség!” SZABÓ, *AVatikán keleti politikája közelről*, 205.

⁵² A „reakciónak” minősített református lelkészeket Szolnok megyében nagyrészt „betánistaként” tartották számon, részleteket lásd később.

⁵³ ТОМКА, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 173.

A helyi katolikus hierarchia „csúcsán” Kindlovits István szolnoki főesperes állt, aki az OKBK megyei elnöke volt, és a Szolnok-belvárosi plébánián működött. 1911. szeptember 30-án született, családjáról annyit tudunk, hogy öccse 1944-ben disszidált, és a vele való levelezés folyamatos volt. 1947-től Szandaszőlősen volt plébános, majd 1952-ben került a Szolnok-belvárosi plébániára. A papi békemozgalom megalakulása óta tevékenyen vett részt annak munkájában, ezért az 1956-os forradalom alatt „komoly üldöztetésnek volt kitéve”. Cseh Lajos ír arról is, hogy Kindlovits az 50-es évektől folyamatosan tartotta a kapcsolatot vele. 1975-ben befolyásolásának célja a fiatal papok aktivizálása volt⁵⁴: ez arra utalhat, hogy a jelenlegi papság körében a tekintélye igencsak „megkopott”.

Bolya Ferenc kerületi esperes 1912-ben született Egerben. 1935-ben szentelték pappá, 1959-ben került Jászberénybe plébánosnak. A közöséggel szoros kapcsolata volt, tájékozott ember hírében állt. Külföldi kapcsolatként említették az unokatestvérét, aki Hollandiában élt. Az egyházi erkölcsi nevelést sikeresebbnek tartotta, ezért befolyásolásának célja többek között az volt, hogy „az ifjúság pozitív magatartásáról helyes képet kell nyújtani”.⁵⁵

Koppány János kerületi esperes 1909-ben született Jászberényben. 1932-ben szentelték pappá, 1945-től volt plébános Jászsalsószentgyörgyön. Érseki tanácsos, majd 1976-tól kerületi esperes volt. A befolyásolási terv kiemeli baráti kapcsolatát Sebestyén Albert jánoshidai esperessel, akit rajta keresztül szerettek volna politikailag befolyásolni. Feladataként – többek között – azt határozták meg, hogy bátorítsa és tartsa vele a kapcsolatot.⁵⁶

Tanács János kerületi esperes 1920-ban született Szajolban. 1945-ben szentelték pappá, 1958-tól plébános, 1960-tól tiszteletbeli esperes, 1970-től pedig kerületi esperes volt. 1949 februárja és 1953 szeptembere között két év börtönre és két év internálásra volt ítélve izgatás miatt. Érdeklődőnek ismerték, pozitívan nyilatkozott a „szocializmus építéséről”, és tevékeny

⁵⁴ MNL-JNSZML SzMT egyháziügyi iratai, Munkatervek, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (i. d.) 003/3/1975.

⁵⁵ MNL-JNSZML SzMT egyháziügyi iratai, Munkatervek, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (i. d.) 003/3/1975.

⁵⁶ MNL-JNSZML SzMT egyháziügyi iratai, Munkatervek, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (i. d.) 003/3/1975.

részt vállalt a temető fenntartásában. Váccal rendszeres kapcsolata volt. Munkakapcsolatát Himfy Ferenc szolnoki plébánossal nagyon hasznosnak tartották, utóbbi politikai befolyásolása céljából. További feladatként jelölték meg rajta keresztül Pásztor Győző szandaszőlősi (Szolnok-Szandaszőlős) plébános, valamint a „befelé forduló” papok befolyásolását.⁵⁷

Laczkó Béla kerületi esperes, az OKBK megyei titkára, 1928-ban született Mezőhegyesen. 1952 és 1957 között teológiai tanárként dolgozott Egerben, majd 1958-tól segédlelkész lett Jászapátiban. 1961-től Törökszentmiklósról disponáltak segédlelkésznek, 1968-tól Kistűszálláson lett plébános, majd 1970-től ismét Törökszentmiklósról került plébánosként. A békepapi mozgalomba hamar bekapcsolódott, rendszeresen részt vett az összejöveteleken. A mozgalomban többnyire csak adminisztratív jellegű munkákat vállalt, politikai jellegű megbízásokat nem szívesen teljesített. Megjegyezték róla, hogy fontosnak tartja az állampolgárok vallásosságát, és nem tanúsított személyes és nyilvános politikai elköteleződést a pártállam iránt.

Szabó Dániel törökszentmiklósi református esperes 1917-ben született Kovácsházán. 1945 előtt Balatonszárszón volt ifjúsági lelkész, majd Budapesten missziós lelkész. 1950-ben Tiszaroffra került, ott a helyi béke-mozgalom elnökhelyettese volt. Törökszentmiklósról 1958-ban került, itt nevezték ki később a Nagykunsági Református Egyházmegye esperesévé. A Hazafias Népfront megyei bizottságának elnökségi tagja volt, 1965 óta pedig megyei tanács tag is. Rossz idegállapota miatt a megyei egyházügyi titkár az esperes visszavonulását kezdeményezte, de úgy, hogy addig funkcióit megtarthassa. 1976 áprilisában ez be is következett, esperesi tisztségéről lemondott.⁵⁸

Fodor Ottmár szolnoki evangélikus esperes 1925-ben született Bonyrétalapon (Győr-Moson-Sopron megye). 1962-től szolgált Szolnokon lelkészként, 1973-tól volt a Csongrád-Szolnoki Evangélikus Egyházmegye esperese. Papi körökben erősítette a hitbuzgalmat, míg az állami szervek előtt a „szocialista társadalmi rendszer előnyeit” hangsúlyozta. A felsőbb egyházi szervek rendelkezéseit maradéktalanul végrehajtotta, ugyanakkor

⁵⁷ MNL-JNSZML SzMT egyházügyi iratai, Munkatervék, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (t. d.) 003/3/1975.

⁵⁸ MNL-JNSZML SzMT egyházügyi iratai, Munkatervék, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (t. d.) 003/3/1975.

az állam felé készséges volt az adatszolgáltatásra és kész az együttműködésre. A befolyásolásra való alkalmassága miatt a pozíciójában megtartását tartotta fontosnak az egyházügyi titkár, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a munkakörével kapcsolatban bizonytalan és körülményeskedő esperes „támogatásra” és „segítségre” szorul.⁵⁹

A felsorolt személyek életrajza alapján azt mondhatjuk, hogy Szolnok megye helyi egyházi hierarchiája sok érdekes és különböző életsorsú emberből állt a 70-es években. Találkozhatunk vezető pozícióban lévő, de népszerűtlen békeappal (Kindlovits István), börtönt és internálást szenvedett esperessel (Tanács János), vidékre került egykori teológiatanárral (Laczkó Béla), megnyerő, politikával behatóan foglalkozó, szinte „vezetőnek született” lelkésszel (Szabó Dániel) és persze kevéske hívének megtartása érdekében az államhoz nagyobb bizalommal forduló esperessel (Fodor Ottomár) is. Érdemes kiemelni, hogy a helyi egyházi hierarchia tagjai közül csak egy esperesnek (Tanács János) volt szoros a kapcsolata az egyházkormányzati központtal (jelen esetben Váccal). Véleményem szerint a pártállam célja, azaz a papság elválasztása az egyházak magasabb pozícióiban lévő vezetőitől Szolnok megyében sikeresnek volt mondható, és ebben nem kis szerepet játszott a megyei központok földrajzi távolsága a nagyobb egyházkormányzati központoktól.

b) A „reakciók”

A „reakciós” papok és lelkészek felsorolásának egy 1976. évi egyházpolitikai koordinációs értekezletre készült lista adta az alapját. A megyei egyházügyi titkár 13 katolikus papot, három református lelkészt és egy evangélikus lelkészt tekintett „reakciónak”.

Himfy Ferenc Szolnok-szegényházi plébánost 1958-ban államellenes magatartásért ítélték el. A lista szerint „minden reakciós aktivitás megtalálható nála”. Kapcsolatrendszere széleskörű volt, ugyanakkor szeretett volna a háttérben maradni. Mádi György tiszaföldvári plébánost „szervezkedésben való részvétel alapos gyanúja miatt” 1959-ben eltávolították

⁵⁹ MNL-JNSZML SzMT egyházügyi iratai, Munkatervek, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (i. d.) 003/3/1975.

a Központi Szemináriumról.⁶⁰ Az volt a véleménye, hogy a hitoktatáshoz nincs kellő szabadság (ez természetesen igaz is volt). Kiss Lajos jászákóhalmai plébános a „befelé forduló” papok közé tartozott, a jelentés szerint „az egyház számára nagyobb súlyt, szerepet szeretne”. Sebestyén Árpád Sándor jászladányi káplán „bűne” annyi volt, hogy ferences szerzetes volt, és hajlamos volt a „hitélet hiányosságainak eltúlzására”. Sebestyén Albert jánoshidai plébánost szerzetesekkel való kapcsolata miatt tekintették „reakciónak”. Egyéni sértődöttsége is a jelentés része lett, ennek oka az volt, hogy nem akarták a községbe beengedni. Seres Bélát (Jánoshida) a Verbita Rendben való szolgálata és a Nyugaton élő egykori rendtársakkal folytatott kapcsolata miatt tartották „reakciónak”. Sorok János tószegi plébános szintén a Verbita Rend tagja volt, Himfy köréhez tartozott. A jelentés szerint szükségesnek tartotta az egyház fokozottabb függetlenségét. Szita Imre jászberényi káplán ferences szerzetes volt, a „hitéleti problémák eltúlzására” hajlamos. Herbai Dezső tiszafüred-örvényi plébános bizalmatlan volt a pártállam „egyházi szövetségeseivel” és az egyházi vezetőkkel szemben. Éliás Elemér kunmadarasi plébános neve alá annyit írtak: „A hitéleti problémák eltúlzása.” Domán Ferenc jászapáti káplán bizalmatlan volt az „öregekkel” szemben, nála is megjelenik a hitéleti problémák hangsúlyozása. A neve alatt kézírással a következő szerepel: „[Bulányi csop. tag]”.⁶¹ Pásztor Győző szandaszőlősi plébános bizalmatlan volt a pártállam egyházi szövetségeseivel szemben és „rágalmazta” őket. Juhász András jászárokszallási káplán és volt minorita szerzetes „problémája” szintén a „hitéleti problémák eltúlzása”.⁶²

A protestánsoknál Fekete Péter tiszavárkonyi, Fehér Ákos fegyverneki, és Berde András újszászi református lelkészeket „betánistáknak” tekintették, hozzátéve, hogy Fekete Péter felesége még a férjénél is „aktívabb”. Bártfai-

⁶⁰ 1959-ben a Központi Szeminárium 14 kispapját bocsátották el azért, mert nem voltak hajlandók részt venni egy békegyűlésen. Mivel a megmaradt kispapok szolidaritást vállaltak társaikkal, ezért az ÁEH további 59 papnövendék és három előjáró távozását követelte. Mádi a szolidaritást vállalók közé tartozott; később befejezhette tanulmányait a Központi Szemináriumban. SZÉKELY TIBOR, *Abatalom és a Központi Szeminárium kispapjai I*, 2008, 153. <http://www.mek.oszk.hu/06500/06539> (2010. 10. 30.)

⁶¹ MNL-JNSZML SzMT egyházügyi iratai, Munkatervék, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (1. d.) 003/1976. I. számú melléklet.

⁶² MNL-JNSZML SzMT egyházügyi iratai, Munkatervék, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (1. d.) 003/1976. I. számú melléklet.

Kellő Gusztáv tiszaföldvári evangélikus lelkész neve alá csak annyit írtak: „Szélsőséges politikai megnyilvánulásokra hajlamos.”⁶³

A római katolikus „reakciósknál” több dolog is megfigyelhető. Az ide sorolt papok egy része „vérbeli reakciós”: ide tartozik például Himfy Ferenc vagy Mádi György, valamint a volt szerzetesek, és a protestánsoknál a „betánisták”. A másik része inkább az egyházi vezetőkkel szembeni bizalmatlanságban vagy a hitéleti problémák „eltúlozásában” bűnös; olyan papokról van szó, akik féltik saját közösségüket a szétomlástól és távol érzik magukat az egyházi vezetőkötől, az egyház „hivatalos” részétől.

4. A HITÉLETI AKTIVITÁS VIZSGÁLATA

a) Hitoktatás

A hitoktatás az 1970-es években számos akadályba ütközött, nem csoda, ha egy 1975-ös becslés azt mutatta ki, hogy 735.000 katolikusnak nevezhető tanuló közül csak 50.000 részesült vallásoktatásban Magyarországon.⁶⁴ Az akadályok lehetnek hivatalosak és nem hivatalosak, ugyanakkor mindkét forma híven tükrözte az állampárt „ideológiáját”. 1959-ben törvény mondta ki, hogy a hitoktatás nem lehet kötelező, a hitoktatás akár az iskolában, akár a templomban csak hetente kétszer történhet, és csak azoknak a gyermekeknek, akiket a szülei szabályosan beírtak.⁶⁵ Az egyházi könyvkiadás akadályozása tovább ronthatott a helyzeten.

Szolnok megyében a hitoktatás akadályozásának módszerei tipikusnak mondhatóak. A három legtöbbit említett akadályoztatási módszer a

⁶³ MNL-JNSZML SzMT egyháziügyi iratai, Munkatervek, beszámolók 1975–1985, XXIII. 26. (i. d.) 003/1976. I. számú melléklet.

⁶⁴ MNL-JNSZML Szolnok Megyei Tanács egyháziügyi iratai, Feldolgozások, információk a külföldi és hazai sajtóból II., 1957–1989, XXIII. 26. (ii. d.), Ismeretlen szerző, Nincs már remény? (Ford. ismeretlen) Der Fels (1979. november)

⁶⁵ MNL-JNSZML Szolnok Megyei Tanács egyháziügyi iratai, Feldolgozások, információk a külföldi és hazai sajtóból I., 1957–1989, XXIII. 26. (io. d.), Tuininga, Marlene, Magyar katolikusok beszélnek egyházukról. (Ford. ismeretlen) Informations Catholiques Internationales 470 (1974. december 15.).

hitoktatás időpontjára szervezett iskolai és napközis programok, a hittanra járó gyerekek nyilvános gúnyolása és megszegényítése, valamint a szülőknek az iskolai dolgozók (iskolaigazgató, pedagógusok) általi befolyásolása. Bár a megyei egyháziügyi titkár témában készített irata szerint a plébánosok többnyire tagadták, hogy az említett események előfordultak volna⁶⁶, joggal felmerülhet, hogy a hitoktatás nem hivatalos – sőt törvénytelen – akadályozása legalább a 70-es évek elején igenis létezett.

Szolnok megye vizsgálatakor a hittanra beíratottak számát vetettem össze az összes általános iskolás számával. Ez alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a hittanbeíratások számaránya a 70-es évek alatt tartósan alacsony, minden tanévben 1% alatti. Legmagasabb az arány az 1970–71-es tanévben (0,33%), legalacsonyabb az 1977–78-as és az 1979–80-as tanévekben (0,02%). Ha nem számítjuk az 1974–75-ös tanévben történt 0,02%-os kismértékű emelkedést az 1973–74-es tanévhez képest, nyugodtan állíthatjuk, hogy az évtized folyamán a hittanbeíratások száma folyamatosan és nagymértékben csökkent.

	1970–71	1971–72	1972–73	1973–74	1974–75
összes ált. isk. tan.	52.808	50.208	48.482	47.368	47.004
hittanra beiratkozott	176	132	104	77	88
hittanosok %	0,33	0,26	0,21	0,16	0,18

	1975–76	1976–77	1977–78	1978–79	1979–80
összes ált. isk. tan.	47.985	48.323	48.536	49.121	49.659
hittanra beiratkozott	45	23	12	15	8
hittanosok %	0,33	0,04	0,02	0,03	0,02

i. a) és b) táblázat: Hittanbeíratások Szolnok megyében, 1970–80.

Forrás: MNL-JNSZML, Szolnok Megyei Tanács egyháziügyi iratai, Népmozgalmi adatok, keresztelés, névadás, házasság, temetés, 1960–1988, XXIII. 26. (14. d.)

⁶⁶ MNL-JNSZML SzMT egyháziügyi iratai, Iskolai, templomi, plébániai hitoktatás adatai, 1950–1990, XXIII. 26. (12. d.)

b) Keresztelők és névadók

Az egyházak által végzett kereszteléseket és az állam által rendezett névadókat nemcsak megyei keretek között vizsgáltam, hanem a megyei eredményeket az országos adatokkal is összevettem. A protestáns keresztelések száma viszonylag alacsony; a református keresztelések száma fokozatosan csökkent az évtized folyamán, az evangélikus keresztelések száma pedig tartósan elenyésző maradt, 19-nél több nem is volt egy évben. A katolikus keresztelések száma 1975-ig a legmagasabb volt, az 1975-ig tartó stagnálást a továbbiakban csökkenés követte. A névadók száma a legérdekesebb: 1975-ig rohamosan emelkedett, majd ugyan kisebb mértékben, de tovább emelkedett 1975 után is, véget vetve ezzel a katolikus keresztelések elsőségének. Az országos adatok azonban mást mutatnak: országos szinten a katolikus keresztelések száma tartósan magas volt, és őrizte vezető helyét a névadók számával szemben, az utóbbiak számának folyamatos emelkedése ellenére is.

	1970	1971	1972	1973	1974
róm. kat.	3.554	3.161	3.396	3.135	3.505
református	1.087	926	922	828	875
evangélikus	19	11	16	12	15
névadó	1.902	1.788	2.044	2.282	2.924
össz. született	6.958	6.924	6.491	7.072	8.378

	1975	1976	1977	1978	1979
róm. kat.	3.538	3.167	3.017	2.851	2.738
református	861	626	688	579	507
evangélikus	19	5	17	7	8
névadó	3.570	3.756	3.712	3.952	3.796
össz. született	8.507	n. a.	7.666	7.612	7.050

2. a) és b) táblázat: Keresztelők és névadók, Szolnok megye, 1970–79.

Forrás: MNL-JNSZML, Szolnok Megyei Tanács egyházügyi iratai, Népmozgalmi adatok, keresztelés, névadás, házasság, temetés, 1960–1988, XXIII. 26. (14. d.)

	1972	1973	1974	1975
róm. kat.	86.327	84.439	90.738	98.597
református	22.889	22.578	25.378	25.338
evangélikus	4.002	4.203	4.532	4751
névadó	22.716	26.985	36.016	47.989
össz. született	153.265	156.224	186.288	194.240

3. a) táblázat: Keresztelők és névadók, Magyarország, 1972–75. Forrás: KSH

	1976	1977	1978	1979
róm. kat.	89.620	89.273	73.381	74.882
református	22.599	21.944	20.249	19.087
evangélikus	4.347	4.223	4.072	3.740
névadó	49.647	54.965	55.428	53.586
össz. született	185.405	177.574	168.160	160.364

3. b) táblázat: Keresztelők és névadók, Magyarország, 1976–79. Forrás: KSH

c) Házasságkötések

Ami a házasságkötéseket illeti, az országos adatok és a Szolnok megyére vonatkozó adatok nagy vonalakban megegyeznek. A házasságkötéseknél abszolút első helyet élvezett a társadalmi esküvő, amelynek száma szinte folyamatos emelkedést mutat. A felekezeti szertartások közül a legtöbb esküvő katolikus volt, majd ezt követte a református, végül az evangélikus. A felekezeti esküvők száma a 70-es évek alatt nem növekedett, hanem fokozatosan csökkent.

	1970	1971	1972	1973	1974
róm. kat.	1.134	942	1.003	965	842
református	489	297	250	205	195
evangélikus	5	1	3	0	4
társadalmi	2.594	2.643	2.962	3.165	3.298
összes hk.	3.987	3.958	3.875	4.101	4.184

4. a) táblázat: Házasságkötések, Szolnok megye, 1970–74.

Forrás: MNL-JNSZML, Szolnok Megyei Tanács egyháziügyi iratai, Népmozgalmi adatok, keresztelés, névadás, házasság, temetés, 1960–1988, XXIII. 26. (14. d.)

	1975	1976	1977	1978	1979
róm. kat.	866	722	698	695	643
református	163	113	128	98	76
evangélikus	3	5	5	2	1
társadalmi	3.515	3.500	3.548	3.439	3.202
összes hk.	4.234	n.a.	4.038	n.a.	3.625

4. b) táblázat: Házasságkötések, Szolnok megye, 1975–79.

Forrás: MNL-JNSZML, Szolnok Megyei Tanács egyháziügyi iratai, Népmozgalmi adatok, keresztelés, névadás, házasság, temetés, 1960–1988, XXIII. 26. (14. d.)

	1972	1973	1974	1975
róm. kat.	33.697	30.591	30.458	30.890
református	7.453	7.257	6.778	6.365
evangélikus	1.781	1.753	1.637	1.681
társadalmi	54.479	57.295	57.594	75.312
összes hk.	97.710	101.614	99.962	103.775

5. a) táblázat: Házasságkötések, Magyarország, 1972–75. Forrás: KSH

	1976	1977	1978	1979
róm. kat.	29.216	27.776	25.158	24.887
református	5.665	5.401	5.130	4.799
evangélikus	1.514	1.356	1.315	1.236
társadalmi	67.197	68.442	67.736	64.508
összes hk.	100.472	97.015	92.438	87.172

5. b) táblázat: Házasságkötések, Magyarország, 1976–79. Forrás: KSH

d) Temetések

A temetések esetében azt mondhatjuk, hogy a 70-es évek alatt az egyházi temetkezés egyértelmű elsőbbséget élvezett a társadalmi temetkezéssel szemben mind megyei, mind országos szinten. A társadalmi temetkezések száma fokozatosan növekedett, de az évtized végére mégsem érte el a református temetkezések számát. A legtöbb egyházi temetés katolikus szertartás szerint történt, a legkevesebb – a hívek amúgy is kevés száma miatt – evangélikus szertartás szerint.

	1970	1971	1972	1973	1974
róm. kat.	3.131	2.645	2.904	2.861	3.022
református	1.487	1.548	1.420	1.487	1.464
evangélikus	23	18	24	26	25
társadalmi	530	678	683	748	793
összes tem.	5.368	5.372	5.107	5.320	5.318

6. a) táblázat: Temetések, Szolnok megye, 1970–74

Forrás: MNL-JNSZML, Szolnok Megyei Tanács egyházügyi iratai, Népmozgalmi adatok, keresztlés, névadás, házasság, temetés, 1960–1988, XXIII. 26. (14. d.)

	1975	1976	1977	1978	1979
róm. kat.	3.156	3.229	3.117	3.182	3.082
református	1.492	1.487	1.343	1.470	1.403
evangélikus	34	33	26	28	10
társadalmi	932	1.068	1.056	1.169	1.318
összes tem.	5.640	n.a.	5.518	n.a.	5.667

6. b) táblázat: Temetések, Szolnok megye, 1975–79

Forrás: MNL-JNSZML, Szolnok Megyei Tanács egyháziügyi iratai, Népmozgalmi adatok, keresztelés, névadás, házasság, temetés, 1960–1988, XXIII. 26. (14. d.)

	1972	1973	1974	1975
róm. kat.	71.130	70.955	69.520	74.611
református	22.216	23.359	23.153	23.889
evangélikus	5.498	5.780	5.477	5.728
társadalmi	13.200	13.736	15.336	15.711
összes tem.	118.991	123.366	125.816	131.102

7. a) táblázat: Temetések, Magyarország, 1972–75. Forrás: KSH

	1976	1977	1978	1979
róm. kat.	74.635	76.384	74.267	75.668
református	24.037	24.934	25.183	24.321
evangélikus	5.915	5.767	6.192	5.661
társadalmi	15.929	16.674	18.166	19.168
összes tem.	132.240	132.031	140.121	136.829

7. b) táblázat: Temetések, Magyarország, 1976–79. Forrás: KSH

5. ÖSSZEGRÉS

Az 1956-os forradalom leverésével és a Kádár által vezetett Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány hatalomra kerülésével az egyházak elvesztették reményüket, hogy régi függetlenségüket visszanyerhetik. A pártállam politikai, társadalmi és „ideológiai” vonalon is folytatni kívánta az egyházakkal és a vallásos világnézettel szembeni „harcot”. Törvényben korlátozták a hitoktatás szabadságát és az egyházi vezetők jogait az egyházak szinte összes lehetséges személyi kérdésében. Újjalakult az Állami Egyházügyi Hivatal és a békepapi mozgalom, és újra elindultak a házkutatások és a perek is. Hiába került sor megegyezésre a Szentszék és a Magyar Népköztársaság között, ez inkább szolgálta a diktatúra érdekeit, mint a Katolikus Egyházét Magyarországon.

A kollektivizálással a kommunista vezetők az egyházak társadalmi támaszát, a magyar parasztságot akarták végleg felszámolni, hogy ezzel – miután az egyházi vezetők már teljes állami ellenőrzés alatt álltak – az egyházakat helyi szinten is meggyengítsék. Nem sokkal a forradalom leverése után megkezdődött az „agitáció” és az „elbeszélgetések”, azaz a kényszerítés és az erőszakos „beléptetések” korszaka. A falusi közösségek szétesése és romlása a városok felé terelte emberek százazreit. A nyomásgyakorlás annyira jól működő módszernek tűnt, hogy ezt a későbbiekben a hitoktatás megakadályozására is felhasználták.

Az 1970-es évekre az egyházi élet kétféle „élethelyzette” válása az egyház önvédelemre való törekvése miatt szinte állandóvá vált, az állam nemcsak a felekezetek mentén oszthatta így meg az egyházakat, hanem elválasztotta a felsőbb hierarchiát a papság többi részétől is. A megtűrt és folyamatosan ellenőrzött „hivatalos” egyház folytatta a párbeszédet a diktatúrával a helyzet javításának reményében, míg az alsópapság egy része a kisközösségi munka szervezésével – ha kellett, a pert, a börtönt, vagy a plébániából való eltávolítást vállalva – igyekezett újraformálni a diktatúra által meg nem értett és gyűlölt vallásos közösségeket. A 70-es évek sok tekintetben enyhülést hozott, hiszen az évtized elejére lezajlottak az utolsó perek, a végére pedig az utolsó börtönben lévő pap is kiszabadult. A pártállam azonban nem kívánta kiadni a kezéből az egyházak fokozott ellenőrzését, befolyásolását, megosztásukat és minden olyan tevékenységet

igyekezett továbbra is megakadályozni, amely csak a legkisebb „veszélyt” is jelenthette a párt és a kormány „politikájára és ideológiájára” nézve.

Szolnok megye papsága, mondhatni, elszigetelődött volt saját megyéjében több szempontból is. Az egyházkormányzati központok nemcsak földrajzilag voltak távol, hanem úgy tűnik, hogy a munka- és egyéb kapcsolatok szintjén is. A „reakciós” plébánosok és lelkészek panaszai a prédikációikban a vallásos nevelés hiányáról vagy korlátoltságáról, a szentségi házasság kerüléséről, a vallásos generációknak az életből való távozása miatt pusztába kiáltott szónak tűnik az állami szervek által „olajozottan” ellenőrzött megyében. Úgy tűnik, még arra sem volt túl sok remény, hogy a néhány városban a kisközösségi mozgalom újjáteremtse a vallásos közösségeket.⁶⁷

Az egyházak mégis bizakodóak voltak. Bár a II. Vatikánum minden vívmánya és eredménye nem érhetett el Magyarországot annyi év után sem, az „ellenállás görcsébe merevedett” egyházakat a kereszténység új eszmeisége valamilyen szinten mégis elérte. Amikor Lékai László egy interjúban 6.500.000 katolikusról beszélt, akkor a II. Vatikáni Zsinat eszmeisége szólalt meg benne: az egyháznak minden megkeresztelt személy – függetlenül attól, hogy vallásgyakorló vagy sem – a szerves részét alkotja. A kommunizmus felfogása az egyházzal meghaladottá vált: az egyház tagja nem csak a klérus és a tétélesen vallásosak közössége. Az egyháznak részei voltak és máig is részei azok a megkeresztelt, magukat vallásosnak tartó, de nem tétélesen vallásos emberek is, akiket Nyíri Tamás „nyílt, nagykorú, világi keresztényeknek” nevezett.⁶⁸ Az egyházak túl akarták élni a diktatúrát, és túl is élték. „40 év kommunizmusában a hatalom örömmel szedte volna ízekre az egyházat. Nem tudta. A hívő nép ellenállt. Talán félve, talán megbicsakló lábbal, megfogyva, de kitartott. Nem órákon, nem napokon, negyven éven át.”⁶⁹

⁶⁷ FRANÇOIS BIOT, *A magyar egyház II. János Pál idején* (ford. ismeretlen), Témoignage Chrétien (1978. december) 25–31.

⁶⁸ NYÍRI TAMÁS, *Világi keresztények*, Vigília 41 (1976) 309.

⁶⁹ TOMKA MIKLÓS, *Csak katolikusoknak*, Budapest 1995, 99.

FÜGGELÉK

A SZOLNOK MEGYÉBEN SZOLGÁLÓ
PAPOK ÉS LELKÉSZEK NÉVSORA, 1970-ES ÉVEK

Készült az egyházmegyei titkárok által készített listák, az egyházmegyéek körlevelei, az egri főegyházmegye 1963-as Schematismusa, valamint a Váci Egyházmegye Almanach II. nyomán. Rövidítések: bo.= beosztott, c.= címzetes, é. n.= év nélkül, h.= helyettes, ker.= kerületi, n. a.= nincs adat, tb.= tiszteletbeli.

1. Római Katolikus

Egri egyházmegye

Név	Születés éve	Beosztás	Plébánia
Antalóczi Lajos	1947	káplán	Kunszentmárton I. (1975–76)
Bajnok László	1945	káplán	Karcag (1972)
Balpataki Béla dr.	1934	plébános	Tiszasüly (1970–75)
Bánki Vilmos	1916	ker. esperes (-1974), majd esperes	Jászberény II. (1974–)
Baranyi Sándor	1910	plébános	Jászivány (1974)
Bene Ferenc	1924	plébános	Tiszapüspöki
Benke László	1922	esperes	Alattyan (1974–)
Berta Mihály	1915	plébános	Jásztelek (1974)
Bocsa János	1924	plébános	Fegyvernek
Bollók Emil	1924	plébános	Kunhegyes
Bolya Ferenc	1912	ker. esperes	Jászdózsa
Debrey Ferenc	1907	ker. esperes	Karcag
Diószegi Mihály	1935	káplán	Besenyszög (1974)
Dolhai Lajos dr.	1952	káplán	Jászapáti (1978–79)

Domán Ferenc	1946	káplán	Jászapáti (1975–76)
Éliás Elemér	1929	plébános	Kunmadaras
Farkas Mátyás	1931	tanácsos, majd érseki tanácsos (1978)	Szajol (1972–78), Jászberény I. (1979)
Fellegi Sándor	1915	esperes, majd tb. főesperes (1975–)	Kunszentmárton I. (1971–)
Ferencz János	1945	káplán	Kunszentmárton I. (1974)
Földes Menyhért	1915	h. esperes (1975–)	Jászapáti (1974–)
Fülöp Péter	1909	plébános	Pusztamonostor
Gulyás András	1912	h. esperes, majd c. esperes (1978–)	Jászberény III.
Gulyás Béla	1924	plébános	Tiszaörs, Jásztelek (1975–)
Hasulyó András	1940	káplán (1974), majd plébános (1979)	Tiszafüred (1972–75), Tiszafüred-Örvény (1979)
Herbay Dezső	1916	plébános	Tiszafüred-Örvény (–1978)
Hetényi Adorján	1917	h. esperes (1971–)	Besenyszög
Imre János	1932	plébános	Törökszentmiklós II.
Ivánkai József	1948	káplán	Törökszentmiklós I. (1974–76)
Juhász András	1913	káplán	Jászárokszállás (1974–)
Kiss Lajos	1935	plébános	Jászkóhalma (1973–)
Kocsis István	1934	plébános	Kisújszállás (1972–)
Koppány János	1909	plébános, majd ker. esperes (1976–)	Jászsószentgyörgy
Kovács János	1922	plébános	Tiszastily (1976–77)
Laczkó Béla dr.	1928	ker. esperes, prépost (1978–)	Törökszentmiklós I.
Lázár István	1950	káplán	Jászberény I. (1977–)
Léka Endre	1912	káplán	Karcag (1974–76)
Litkei Antal	1913	h. esperes	Jászfényszaru, Jászivánnal (1976–)

Lunczer Gyula	é. n.	káplán	Jászapáti (1979)
Mátrai Benedek dr.	1948	káplán	Törökszentmiklós I. (1979)
Medveczky Lajos	1935	káplán	Jászberény I. (1971–74)
Medvegy János	1953	káplán	Jászárokszállás (1979)
Mezei Márton	1943	káplán	Jászárokszállás (1972–73)
Mikolai Vince	1948	káplán	Jászárokszállás (1973–74)
Mitru Miklós	1924	plébános, majd h. esperes (1975–)	Nagyiván
Nagy Béla	1939	káplán	Besenyszög (1973–)
Nagy Ferenc	1912	plébános	Tiszabő (1977–)
Nagy István	1911	plébános	Jászfelsőszentgyörgy (1972–)
Nagy István	1946	káplán	Kunszentmárton I. (1979)
Nagy László	1916	plébános	Kőtelek (1974, 1977)
Nyitrai Péter	1943	káplán	Jászberény I. (1974–76)
Ötvös András	1949	káplán, majd plébános (1979)	Kunszentmárton I. (1978), Tiszaörs (1979)
Pálos Antal	1907	h. esperes	Kenderes
Pataki Vidor	1933	plébános	Nagykörű (1975–)
Pávay Sándor	1908	plébános	Jászladány
Sebestyén Árpád	1903	káplán	Jászladány
Sedon László	1907	plébános, majd érseki tanácsos (1977–)	Jászboldogháza (–1976)
Som Ferenc	1927	plébános	Kengyel (–1978)
Szabó Imre	1906	lelkész, majd plébános (1976–)	Kunszentmárton II.
Szabó János	1941	káplán	Jászapáti (1974)
Szabó József	1947	plébános	Tiszastiuly (1978–)
Szabó József ifj.	é. n.	káplán	Törökszentmiklós I. (1972–74)

Szántó József	1951	káplán	Jászárokszállás (1976–78)
Szegedi György	1934	plébános	Tiszagyenda (1973–)
Szenes József	1937	káplán	Jászárokszállás (1974–76)
Szita Imre	1916	káplán	Jászberény I.
Szóke József	1953	káplán	Törökszentmiklós I. (1976–78)
Tajti Lajos dr.	1913	kanonok, majd apát is (1977–)	Jászberény I. (–1978)
Takács József	1911	káplán	Kunszentmárton I. (1971–)
Tálas József	1904	c. esperes	Abádszalók
Tasy István	1912	tanácsos, majd apát (1978–)	Jászárokszállás (1974–)
Teleki László	1911	ker. esperes, pré- post (1978–)	Tiszafüred
Temesi István	1932	plébános	Szajol (1979)
Tochol Béla	1932	plébános	Kengyel (1979)
Tóth Béla	1949	káplán	Karcag (1977–78)
Tóth István	1946	káplán	Jászapáti (1977)
Tóth József dr.	1915	érseki tanácsos, majd c. apát (1975–)	Jászkisér
Tóth József	1930	káplán	Karcag (1979)
Török Antal	1925	plébános	Nagykőrű (1974)
Vajk Alajos	1908	káplán	Jászberény I.
Vámos Antal	1928	plébános	Tiszaörs (1976–78)
Varga Lajos	1911	plébános	Jászberény-Portelek (–1976)
Vezér Béla	1923	plébános	Jászszenandrás
Víg Béla	1928	plébános	Mesterszállás (1974–)
Villányi János	1912	plébános	Tiszabő (1973–76)
Wukowatz Károly	1945	káplán	Karcag (1972–74)

Váci egyházmegye

Név	Születés éve	Beosztás	Plébánia
Benke István	1953	káplán	Újszász (1976–79)
Barotai Péter Endre	1936	plébános	Szelevény (1973–74)
Fercsik István	1921	adminisztrátor	Zagyvarékas (1975–76)
Füles Lajos	1935	plébános	Csépa (1972–76)
Gombosi István	1915	c. esperes, majd kiszegítő lelkész (1976–)	Zagyvarékas (1974), Szolnok-szegényház (1976–)
Gyöngyösi Vince dr.	1935	plébános	Újszász (1972–74)
Hegedűs László	1931	plébános	Mezőtúr
Himfy Ferenc	1914	plébános	Szolnok-szegényház (1970–)
Kálmán Vendel	1892	püspöki tanácsos, kiszegítő lelkész (1976)	Szolnok-vár (1976)
Katona Zoltán	1920	kiszegítő lelkész	Szolnok-vár (1975)
Kindlovits István	1911	főesperes, prépost	Szolnok-belváros
Kiss Lajos	1917	káplán	Újszász (1973–74), Szolnok-temető (1976)
Kovács Sándor	1947	káplán	Szolnok-temető (1977–78)
Kóvágó János	1909	plébános, püspöki tanácsos (1971–77), érseki tanácsos (1978–)	Szolnok-vár
Letanóczky Ernő	1938	plébános (1977–)	Csépa
Lukács József	1948	káplán	Szolnok-temető (1974– 1975)
Mádi György	1935	plébános	Tiszaöldvár (1971–)
Mandula József dr.	1931	plébános	Újszász (1976–)
Ondavai Tibor	1946	káplán	Szolnok-belváros

Pásztor Győző	1933	plébános	Szandaszőlős (1973–)
Ráczy István	1900	c. kanonok (1974)	
Ráduly Ferenc	1933	kisegítő lelkész	Zagyvarékas (1973–75)
Ruszina Vilmos	1939	plébános	Rákóczi falva (1979)
Schurina Endre	1926	plébános	Cibakháza (1971–79)
Sebestyén Albert	1931	plébános, majd esperes (1973–)	Jánoshida
Seres Béla	1898	ny. plébános	Jánoshida
Simon Lajos	1920	plébános	Szelevény (1974–)
Somogyi Ferenc	1922	plébános	Tiszakürt
Sorok János	1917	plébános	Tószeg
Szalontay Károly	1928	plébános	Zagyvarékas (1978–)
Szőke Lajos	1928	plébános	Tiszavárkony
Tanács János	1920	ker. esperes (1970–)	Szolnok-temető (1970–)
Tóth Géza	1922	plébános	Rákóczi falva (–1978)
Törzsök Dezső	1930	plébános	Tiszaföldvár-Homok (1972–75)

2. Református

Nagykunsági Református Egyházmegye

Név	Születés éve	Beosztás	Plébánia
Ábrahám Antal	1915	lelkész	Tiszaderzs
Achs Károly	1921	lelkész, majd egyházmegyei főjegyző (1978–)	Mezőtúr
Arató Ferenc	é. n.	lelkész	Kisújszállás (–1976)
Bajusz Gyula	1915	lelkész	Tiszaroff
Bán István	1922	lelkész	Abádszalók
Bartha Ferenc	é. n.	lelkész	Tiszafüred (1979)

Bartha Ferencné	é. n.	lelkész	Tiszafüred (1979)
Bihari István	1915	lelkész	Karcag
Budaházi László	é. n.	lelkész	Kuncsorba (1978)
Butyka Kálmán	1909	bo. lelkész	Kisújszállás
Cselle Árpád	é. n.	lelkész	Tiszaigar (1974)
Dévay József	1914	lelkész	Mezőtúr-újváros
Fabó Zsigmond	1914	lelkész	Kunhegyes
Fehér Ákos	1921	lelkész	Fegyvernek
Gál Lajos dr.	é. n.	lelkész	Tiszaöldvár (1974)
Gonda Balázs	é. n.	lelkész	Kuncsorba (-1976)
Guthy Gábor	é. n.	lelkész	Túrkeve (1978-)
Hentes László	é. n.	lelkész	Karcag (1978-)
Hódi László	é. n.	bo. lelkész	Karcag (1974)
Karasszon Dezső	1925	lelkész	Tiszafüred (-1978)
Karasszon Dezsőné	1925	bo. lelkész, majd lelkész (1977-78)	Tiszafüred (-1978)
Katona Miklós	1925	lelkész	Nagyrév (-1978), Kunhegyes (1979)
Kiss Endre	é. n.	bo. lelkész	Kisújszállás (1974)
Kolláth József	1918	lelkész	Kenderes
Kovács Sándor	1932	lelkész	Kunmadaras
Marton József dr.	1909	lelkész	Törökszentmiklós
Molnár Elemér	é. n.	lelkész	Tiszaszentimre (1974)
Molnár János	é. n.	lelkész	Kunmadaras (-1976)
Nánási Mihály	1921	lelkész	Kisújszállás
Örsi János	1918	lelkész	Túrkeve (-1977), Kisújszállás (1978-)
Perjési Sándor	é. n.	lelkész	Mezőtúr (-1976, 1978-)
Püspöki Lajos	é. n.	lelkész	Tiszasas (1978)
Simits János	é. n.	lelkész	Tiszasas (1979)
Somogyi Ernő	1924	lelkész	Öcsöd

Soós Lajos	1915	lelkész, majd esperes (1976–)	Karcag
Szabó Dániel	1918	esperes (–1976), majd lelkész	Törökszentmiklós
Szabó Dezső	é. n.	lelkész	Tiszasas (–1976)
Szabó Endre	1920	lelkész	Túrkeve (1976–)
Szabó Endre ifj.	1950	lelkész	Tiszaigar (1976–)
Széchenyi Endre	1911	lelkész	Rákóczi falva
Szöke Mihály	1912	lelkész	Kunszentmárton
Tarr Lajos	1928	lelkész	Tiszabura
Tóth Lajos	1914	lelkész	Kengyel (1974), Tiszaföldvár (1976–)
Tóth Lajos	1921	lelkész	Tiszaföldvár-szőlő (1976–)
F. Tóth Sándor	1909	lelkész	Kunhegyes (–1978)
Török László	1915	bo. lelkész, majd lelkész (1976–)	Törökszentmiklós (1974), Tiszaszentimre (1976–)
Vass Zoltán	1910	lelkész	Tiszaszőlős
Veress Sándor	1912	lelkész	Tiszakürt

Délpesti Református Egyházmegye

Név	Születés éve	Beosztás	Plébánia
Balogh József	é. n.	lelkész	Szolnok (1974)
Berde András	1931	lelkész	Újzász (–1978)
Billédi Ferenc	1912	bo. lelkész, majd lelkész (1976–)	Szolnok (–1978)
Fábián Zoltán	é. n.	lelkész	Vezseny (1979)
Fekete Péter	1928	lelkész	Tiszavárkony (–1978), Jászberény (1979)
Halasy Miklós	1916	lelkész	Jászberény (–1978)
Hamar István	é. n.	lelkész	Szolnok (1977–)

Rácz Lajos	é. n.	lelkész	Újszász (1979)
Sebestyén Sándor	1924	lelkész	Töszeg
Siklós József	1926	lelkész	Jászkisér
Turbucz Péter	é. n.	lelkész	Tiszavárkony (1979)

3. *Evangelikus*

Csongrád-Szolnoki Evangélikus Egyházmegye

Név	Születés éve	Beosztás	Plébánia
Aranyi József	é. n.	lelkész	Csépa (-1976)
Bártfai Lajos	é. n.	esperes	Mezőtúr (-1972)
Bártfai-Kellő Gusztáv	1913	lelkész	Tiszaföldvár
Fodor Ottmár	1926	esperes (1973-)	Szolnok
Reisz György	1923	lelkész	Mezőtúr (1973-)

BEKE PÉTER

BOKOR–ÁLLAM–EGYHÁZ

A Bulányi György-féle Bokor közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia¹

I. A TÉMA JELENTŐSÉGE ÉS AKTUALITÁSA

„Ha a búzaszem nem hull a földbe, és nem hal el, egymaga marad, de ha elhal, sok termést hoz” (Jn 12,24) – idézi a Népszabadság újságírója a 2010. június 6-án elhunyt Bulányi György piarista szerzetes gyászjelentését, majd így fejezi be a nekrológot: „A földbe vetett mag elhalt – a termés pedig, ma úgy tűnik, elsősorban kérdésekből áll.”² Bulányi páter halálával az életmű lezárult, s itt volna az ideje, hogy megkezdődjön annak tudományos feltárása, annál is inkább, mert – ahogy MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS (az egyetlen ilyen igényű, teológiai szempontú munka szerzője)³ fogalmazott – „Bulányi György teológiája és életműve, bár hosszú évtizedeken keresztül

¹ Dolgozatom nem készülhetett volna el TUSOR PÉTER támogatása nélkül, s rengeteg segítséget nyújtott GÁRDONYI MÁTÉ, aki hasznos megjegyzésekkel látta el tanulmányomat. Hálás vagyok SZABÓ GYULA mezőörsi plébánosnak, hiszen rendkívül fontos levéltári forrásokkal segítette kutatásaimat. Külön köszönet illeti KOLTAI ANDRÁST, a Piarista Rend Magyarországi Rendtartományának levéltárosát és BIKFALVI GÉZÁT, a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának könyvtárosát, akik szintén hasznos információkat adtak. A dolgozatom egyik nívómát jelentő Kolakovics-kérdés felfejtése nem sikerülhetett volna feleségem, KIPKE ÁGNES cseh és szlovák szakfordításai nélkül. Hálával tartozom továbbá a Bokor közösség valamennyi tagjának, hiszen bármilyen kérdés merült is fel, készséggel álltak rendelkezésemre. Nekik ajánlom munkámat.

² GERLÓCZY FERENC, *Téves? Veszélyes? Félvezető?* – Bulányi György öröksége, Népszabadság Online 2010. június 16. http://nol.hu/velemeny/teves__veszelyes__felvezeto__-_bulanyi_gyorgy_oroksege (2013. II. 1.)

³ MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS, *Bulányi und die Bokor-Bewegung. Eine pastoraltheologische Würdigung*, Wien 1996.

a magyar társadalom és a magyar katolikus egyház peremén zajlott, mégis, ha beletekintünk, akkor az egész társadalomnak, az egész egyháznak az útját láthatjuk meg benne. Reprezentálja XX. századi történetét és mai tragédiáját, valamint ráutal az előtte álló kihívásokra.⁴ Mindennek ellenére Bulányi páter életművének tudományos revíziója halála óta sem kezdődött meg, a fenti megállapítás az egyetlen, azóta a témában tartott hivatalos fórumon hangzott el.⁵

Annál élesebben volt jelen élete utolsó húsz évében maga Bulányi páter és több tanítványa a napi sajtóban s különböző időszaki kiadványok hasábjain. Megnyilatkozásaik sokszor aktuális társadalmi kérdésekhez kapcsolódtak – elsősorban hagyományosan erőszakmentes eszméikből kifolyólag, de ide tartoznak az etikaoktatás bevezetése érdekében tett erőfeszítéseik vagy zöldmozgalmi aktivitásuk is –, legtöbbször azonban a magyar katolikus egyház múlttal való szembenézésére vonatkoztak.

Bulányi György a II. világháború végnapjaiban ifjú piarista tanárként került Debrecenbe, ahol keresztény kisközösségeket kezdett szervezni – amiért 1952-ben a rákosista államhatalom életfogytiglani börtönre ítélte. 1960 végén amnesztiával szabadult, 10 évig szállítómunkásként, nehéz fizikai munkából tartotta fenn magát, majd lassan megkezdte közösségei újrászervezését, miközben egyre elmélyültebb teológiai munkát folytatott. A hetvenes évek végén a magyar katolikus egyház szembehelyezkedett a bázisközösségi mozgalommal, majd 1982-ben teológiai tanításai miatt elítélte Bulányi páttert, s ügyét a Vatikán elé terjesztette. A Hittani Kongregáció hosszan elhúzódó polémia után – amelynek ideje alatt a páter ellen foganatosított hazai szankciók mindvégig érvényben maradtak – 1997-

⁴ MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS, *Bulányi György provokatív öröksége*. <http://www.egybazestarsadalom.hu/bulanyi-recepcio/bulanyi-provokativ-oroksege/#comment-24>; <http://egybazforum.hu/regi/ef-2010-4.pdf> (2013. II. 1.) Több webhelyen is megtalálható, vö. például a következő lábjegyzettel.

⁵ MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS, *Bulányi György provokatív öröksége*. Előadás a Magyar Pax Romana Zsinati Klubja és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Egyesület közös rendezvénysorozata, a Zsinati Klub keretében, a Háló (Katolikus Közösségek Hálózata) közösségi helyiségében 2010. szeptember 20-án: http://www.bokorportal.hu/bulanyi/bulanyi_mate-toth_andras.pdf (2013. II. 1.)

ben végül rehabilitálta Bulányi Györgyöt.⁶ Bulányi páter értelmezésében egyházi elítélésének háttérben is a pártállam állt, minthogy az állammal 1950-ben megegyező magyar katolikus hierarchia teljességgel az Állami Egyháziügyi Hivatal befolyása alatt állt. Állítása szerint a magyar egyház vezetői kiszolgálták az őket pozícióba helyező államot, s 1989 után éles hangú írásokban bírálta a püspöki kart, amiért nem hajlandó szembenézni saját múltjával.

A Bulányi-féle értelmezés természetesen nem volt elszigetelt, és nem is maradt a zsurnalizmus szintjén. Már közvetlenül a rendszerváltás után megjelentek olyan történeti munkák, amelyek tényként azonosították a kollaboráns magatartást az egyházi hierarchia különböző szintjein. Mára mindez történeti tény, vita csupán az arányok, szándékok és mértékek körül zajlik – illetve, hogy az ezek nyomán sok esetben az egyházat támadó politikai diskurzus kialakulásában milyen szerepet játszottak Bulányi páter sajtóbeli megnyilvánulásai.

A témában eddig megjelent legvaskosabb, tudományos igénnyel fellépő munka szerzője, TOMKA FERENC meglehetősen kritikus e tekintetben: „a kor egyházáról, annak kisközösségi életéről kevés beszámoló létezik; ezeknek többsége pedig... Bulányi Györgytől és a hozzá közel állóktól származik. Ennek következménye, hogy ha e kor egyházáról szóló hazai vagy külföldi ismertetések olvassuk, azok jelentős arányban a Bokorhoz közelálló beszámolóira, megítélésére hivatkoznak... Bulányi Györgynek és baráti körének véleménynyilvánításai aránytalan mértékben befolyásolják (olykor meghatározzák) a kor katolikus egyházáról szóló történeti összefoglalásokat. Más csoportokról, valóságokról, egyházlátásról aránytalanul kevéssé beszélnek még a katolikus történészek vagy történeti áttekintések is.”⁷ A 2005-ben kelt megállapítás nyilvánvalóan túlzó, s tükrözi az egész mű apologikus jellegét, azonban két lényeges kérdésre is ráirányítja a figyelmet. Egyfelől egyértelműsíti, hogy a rendszerváltást követő másfél évtized egyháztörténet-írására jellemző volt egyfajta

⁶ A fenti vázlatos összefoglaló csak az olvasó tájékozódását segíti, a benne megfogalmazottak részletesebb kifejtése és elemzése a dolgozat további fejezeteiben található.

⁷ TOMKA FERENC, *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügymókkérdés*, Budapest 2005, 409–420.

kettősség,⁸ amelyre nem elhanyagolható mértékben nyomta rá bélyegét a Bulányi-ügy megosztó hatása. Ez, minthogy gyökerei az 1989 előtti évtizedekre nyúlnak vissza, témája és ösztönzője is lehet munkámnak. Másfelől TOMKA attitűdje (is) egyértelműsíti, hogy a korszak tárgyyszerű kutatása problematikusnak tetszik személyes, egzisztenciális érintettség mellett,⁹ vagyis a Bulányi-ügy (s az egyháztörténet kínos kérdései) körül tapasztalható tudományos vákuum leginkább abból fakad(hat), hogy a téma objektív feldolgozásához szükséges generációváltás az (egyház)történezesek sorában eddig nem történt meg. A rendszerváltás óta azonban lassan eltelt egy emberöltő, dolgozatom így betölt egyfajta indikátor-szerepet is: ezekben az években kerül ki az egyetemekről az a generáció, amely már megfelelő történeti távlattal, szubjektívizmus és részrehajlás nélkül szólhat hozzá a fenti kérdésekhez.¹⁰

2. AZ OBJEKTIVITÁS GÁTJAI ÉS LEHETŐSÉGEI

A téma szempontjából kissé tán inadekvátnak tetsző historiográfiai nézőpontú felvezetés után következzenek egy a műfajtól is idegen, személyes megalapozás. A fentieknek ugyanis ellentmondani látszik, hogy jómagam szoros kapcsolatot ápolok Bulányi páter követőivel, a Bokor közösséggel. Apai nagyanyám, Benyhe Jánosné Bolarics Andrea a közösség egyik legaktívabb tagja, szervezője volt már 1947-től egészen haláláig,

⁸ Leegyszerűsítve: egyes művek (mint pl. TOMKÁÉ) a kompromisszumok árán is életben maradó egyházat ünneplik, mások (amelyek szerzői TOMKA szerint Bulányi köréhez tartoznak) bírálják, s megalkuvással vádolják a magyar egyházi vezetést. Ennek historiográfiai kutatása már csak a megfelelő történeti távlat hiányában sem tárgya ennek az elemzésnek.

⁹ TOMKA FERENC Bulányi-üggyel kapcsolatos, személyes élményeken alapuló érvelésére a későbbiekben még kitérek.

¹⁰ Több szakdolgozat is készült a témában az elmúlt években, pl.: BAJNOK LÁSZLÓ, *Az állam és egyház kapcsolata Magyarországon 1945–1990. A Bulányi György és társai per példáján keresztül*, szakdolgozat, kézirat, PPKÉ-BTK 2009; SIMON PÉTER, *A Bokor Közösség 1971–1989. A Bokor eszmény kialakulása, szervezeti megújulása, és a kiközösítés éve*, alapszakos szakdolgozat, kézirat, ELTE-BTK 2011.

1993-ig.¹¹ Örökölttem tehát a „Bokor-tagságot”, már gyerekként bekerültem egy ifjúsági csoportba, s máig baráti szálak fűznek a közösség tagjaihoz. Innen tehát az indíttatás – mindez ugyanakkor nehézséget okozhat, amikor történészként, objektíven kívánok közelíteni a témához. Lényeges különbség azonban, hogy én már nem éltem át a Bokor (és az egyház) történetének nagy konfliktusait, traumáit: ebből a szempontból sem személyesen, sem egzisztenciálisan nem érint a kérdés. A különböző értelmezések tárgyilagos ütköztetését, a téma elfogulatlan szemlélését pedig segíti, hogy a Bokorban sem egységes Bulányi páter örökségének megítélése. A kezdetektől érvényesülő gondolat- és lelkiismereti szabadság következményeként mindig voltak, akik önálló véleményt formáltak az alapítóval párhuzamosan vagy akár vele szemben: a pluralizmus a közösség egyik *differentia specificája* lett (erről a későbbiekben még lesz szó). Ma is különféle értelmezései és kritikái élnek a Bokorban Bulányi páter teológiájának, módszertanának, közéleti szereplésének. Munkám célja, hogy a múlt tényszerű feltárása által segítsen a közösségen belüli, illetve a Bokor és az egyház közötti bárbeszédet a sokat (és gyakorta méltatlanul) citált Jn 8,32 szellemében – ehhez pedig feltétlenül szükségét éreztem annak, hogy rögzítsem közvetett személyes érintettségetem.

3. A KUTATÁS ÉS A KORSZAKOLÁS SZEMPONTJAI

A téma rendkívül sokrétű, több oldalról megközelíthető, ugyanakkor egészében és számos részletében mindeddig feldolgozatlan. Dolgozatomban a történész szemüvegén keresztül szándékozom vizsgálni a kérdést: ez a viszonyulás már önmagában véve is szakítani igyekszik az eddigi interpretációkkal, melyekben általában központi helyet foglal el a dogmatika kérdése. Természetesen – éppen ennek magyarázataként – a tanulmány érintőlegesen foglalkozik teológiai jellegű problémákkal, de ezekben nem szándékozom állást foglalni.

¹¹ Szerepét jelzi, hogy egyebek mellett ő írta a Bokor „himnuszaként” emlegetett ének szövegét, a más közösségekben is jól ismert „Megkötöm magamat...” kezdetű dalt.

A történeti közelítés megkíván egy bizonyos szakaszolást. Egyetértek MÁTÉ-TÓTH ANDRÁSSAL abban, hogy „Bulányi György életműve reprezentálja a magyar katolicitás XX. századi fordulatait”¹², felosztásomban pedig – a követhetőség kedvéért – a Bokor kevésbé közismert történetéhez igazodom, amely olykor kisebb csúszásokkal, de hűen követi az egyház- (és politika-) történet változásait:

- 1945–1952 – a Bulányi-féle bázisközösségi mozgalom indulása;
- 1952–1967 – hallgatásra ítélve: Bulányi György börtönévei és a lassú ébredés korszaka;
- 1968–1976 – a Bokor hőskora, fő eszméinek kialakulása, megszilárdulása;
- 1976–1997 – Bulányi páter és közösségének egyházi elítélése és rehabilitációja.

Természetesen, mint minden korszakolás esetén, olykor önkényesek a választott dátumok: egyes szakaszok közt elég viszonylagos a határ, hosszú az átmenet (ilyen például az 1976–1987-ig terjedő időszak), másfelől pedig bizonyos dátumok egy-egy korszakon belül is kiemelkednek, akár korszakhatárként is megjelölhetném őket (példának okáért az 1964-es vatikáni–magyar részmegállapodás vagy a rendszerváltás évét) – ezekkel az adott helyen részletesen is foglalkozom.

Dolgozatomban a nagyívűnek ható korszakolás ellenére sem törekedhettem teljességre. Egyrészt: ez csupán látélet folyamatban lévő kutatómunkám egy adott pillanataról; másrészt: mint már jeleztem, nem áll még rendelkezésre a témában komoly történeti szakmunka, amely alapot jelenthetett volna a Bokor történetének valamely részmozzanatában való elmélyüléshez. Munkám tehát áttekintő jellegű, mely arra hivatott, hogy megadja a csapásirányokat a meginduló kutatás számára. Ez magyarázza a címben megjelölt (s a dolgozat során – már a szakaszolásban is – érvényesített) szempontot: mivel Bulányi páter életművének *történeti* jelentőségét az államhoz és különösen az egyházhoz fűződő viszonyában (konfliktusaiban) látom, ezen kapcsolat

¹² MÁTÉ-TÓTH, *Bulányi György provokatív öröksége*, i.m. MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS idézett előadásában más felosztást használ: ő az egyháztörténet – általa megjelölt – főbb szakasza-ihoz igazítja a Bokor történetét, így beszél 1920–1950 közt „keresztény Magyarországról”, 1950–1990 között „alternatíva keresésről”, végül az 1990 utáni „jelentős jelentéktelenség korszakáról.”

főbb változásait igyekszem végigkísérni az alapítástól az alapító egyházi „elítélésén” át egészen „rehabilitálásáig”.

4. 1945–1952 – A BULÁNYI-FÉLE BÁZISKÖZÖSSÉGI MOZGALOM INDULÁSA

a) *Lelki-szellemi háttér*

Bulányi páter részletes, szisztematikus önéletírást ugyan nem közölt, interjúiban, sajtó-megnyilatkozásaiban azonban rengeteg biográfiai adalékot találunk, 1979-ig tartó, 2005-ben papírra vetett emlékiratai pedig megtalálhatók közösségének hivatalos honlapján.¹³ Fiatalsága, szellemi eszmélkedése nem tartozik dolgozatom tárgykörébe, csupán egy-két olyan vonást emelek ki, amely erősen meghatározta később Bulányi páter és a Bokor közösség eszményeit és retorikáját.

1919-ben született Budapesten, hétgyermekes családba. Hatéves volt, amikor édesapja megtért, így öntudatra ébredése nagyon erősen katolikus, mély hittel átitatott környezetben zajlott. A piaristáknál tanult, s komoly elhatározással maga is piarista szerzetes lett, majd idővel magyar–német szakos tanár. A közösség mint életforma és mint a hitélet kerete önmagában is őrzi a piarista rend hatását, s ez teszi érthetővé azt is, hogy Bulányi páter később kommunalista elképzelések hirdetője is lett. A nagycsalád mindvégig eszmény volt és maradt a Bokorban, a közösségben végzett teológiának¹⁴ pedig meghatározó alapelve volt a piaristákra oly jellemző racionalitás. A katolicitás mint a világ értelmezési kerete haláláig személyes valóság maradt Bulányi páter számára, ahogy a két világháború közti Magyarország ideológiai környezetéből eredeztethető nemzeti érzelmek sem halványultak benne az egyetemes szereteteszmény fényénél.

A marxizmus, a „felszabadulás”, a kommunista hatalomátvitel őt is megrázta, számára is válságot okozott, de nem (csak) abban az értelemben, ahogyan azt a klérus tagjainak nagy része megélte.

¹³ BULÁNYI GYÖRGY, Önéletírás, 2005. <http://www.bokorportal.hu/alapito.php> (2013. II. 2.)

¹⁴ Erről ld. majd a további fejezeteket.

„Már harminc felé közeledtem, de én is eljutottam gondolatban addig, hogy ennek a marxizmusnak a szándékai különbek, mint azok a szándékok, amelyeket a teológián és az egyházban s a rendemben megismertem... A történelmileg kialakult kereszténység szerint a siralom völgyében élünk. Nem lehet megoldani az emberiség többségének alapvető egzisztenciális problémáit... A negyvenes években számomra az volt megkapó a marxizmusban, hogy nemet mondott erre a gondolatra, mert azt sugallta, igenis van megoldás arra, hogy mindenkit odaültesünk az élet asztalához... Azt kellett éreznem, hogy a marxizmus eszmeileg különb, mint az, amit én kereszténység címén megismertem. Számomra ez a legstúlyosabb identitás zavart okozta... Ez az a történelmi szituáció, amikor elő kell vennem az Újszövetségi Szentírást... És ekkor visszanyerem az identitásomat, mert eljutok a következő eredményre: igaz, hogy a marxizmus oda akar juttatni mindenkit az élet asztalához, de átmenetileg osztályharcot csinál, és olyan világot hoz létre az ember elnyomásával és gyilkolásával, amely a jézusi koncepciótól idegen. Mert Jézus kimondja azt a hallatlan mondatot, amit a marxizmus nem ismer: Szeressétek az ellenségeiteket!”¹⁵

A fenti gondolatmenet jelzi, hogy Bulányi páter eszmerendszerében már a kezdetekkor az az utópista-humanista látószög érvényesül, amely nem dogmatikai, hanem morális síkon állítja szembe az államhatalommal – és mindenfajta hatalommal. Más szóval, nem a marxista-ateista ideológiával állítja szembe Isten létét, hanem az osztályharc és a proletárforradalom elméletével a jézusi erőszakmentességet. Teológiai fejlődésére nézve az is megfigyelhető, hogy már itt, a kezdetekkor is az evangéliumokra, azokon belül is Jézus kijelentéseire helyezi a hangsúlyt.

b) Páter Kolakovics – az első kisközösségek indulása

A Bulányi György által alapított kisközösségi mozgalom születésének körülményei homályba vesznek. Minthogy alulról jövő kezdeményezés, semmilyen dokumentum nem maradt fenn „alakulásáról”. Bulányi páter visszaemlékezéseiben azt olvashatjuk, hogy 1943-ban kezdett tanítani, s 1944 őszén került Debrecenbe. A következő év elején szállást kapott a rendházban egy Kolakovics¹⁶ nevű horvát jezsuita, aki egy hónap alatt

¹⁵ SZAKOLCZAY LAJOS, *Páter Bulányi*, Debrecen 1989, 23–24.

¹⁶ A név Bulányi páter írásaiban és a Bokorról szóló irodalomban általában Kolakovics, esetleg Kolákovic, Kolakovic formában szerepel – én a legelterjedtebb névváltozatot használom, bár

négy kiscsoportot hozott létre (munkásfiú, munkáslány, felnőtt, diák), s előbb tolmácsolásban kérte Bulányi segítségét a munkáslánycsoport egy összejövetelén, majd távozása előtt rábízta a diákokból álló közösséget, mondván, hogy olyan idők jönnek, amikor az egyház csak ezekben az egészen kicsi közösségekben tud tovább élni.¹⁷ Ez a csoport jelenti a Bokor időszámításának kezdetét.¹⁸

Felmerül a kérdés: ki volt Kolakovics, és kinek a megbízásából kezdett báziscsoportokat létrehozni Magyarországon? Személye meglehetősen homályos, annak ellenére, hogy Bulányi páter visszaemlékezéseinek tanúsága szerint, azonosítása már a nyolcvanas évek elején egzisztenciális kérdés volt a Bokor számára, hiszen a hierarchia megkérdőjelezte a horvát jezsuita látogatását, sőt létezését.¹⁹ Mindez érthető, hiszen a vizsgálódásom szempontjából elsődleges jelentőségű kérdés a fentiek fényében így fogalmazódik át: kötődik-e a Bokor alapításához felső egyházi megerősítés?²⁰

az azonosítás után (ld. az alábbiakban) valószínű, hogy a helyes írásmód Kolaković lenne. Igaz, a szakirodalom tanúsága szerint minden nemzet, ahol megfordult, saját betűkészlete szerint írja át a jezsuita páter nevét, így a csehekénél, szlovákoknál Kolaković – ez is indokolja döntésemet.

¹⁷ Bulányi páter három találkozásról számol be közte és Kolakovics között (valójában többről lehetett szó, hiszen egy emeleten laktak heteken keresztül – ezek az élményszerű találkozások). Első találkozásuk során fordított a horvát jezsuitának, utolsó alkalommal kapta feladatul a diákcsoport vezetését. A második alkalommal Kolakovics nála gyónt: „Na Bulányi, te most egy szentet gyóntattál meg.” – emlékszik vissza a páter. Ld. BULÁNYI, *Önéletírás*, 67.

¹⁸ „45 februárjában vagy márciusában vagyunk.” – ez a legpontosabb dátumjelölés, amit ezzel kapcsolatban Bulányi páter írásaiban találtam. Ld. SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 21.

¹⁹ „’80 körül Lékai majd bizton állítja Török Jenőnek, aki már a bíboros bizalmát élvezte, hogy a Bokor Kolakovicsa merő kitalálás, sohasem járt az Debrecenben. Jenő bizonygatta neki, hogy a látogatás emléke a debreceni fiatalokban és nem-fiatalokban élő valóság. Én meg akkor azonnal írtam a római jezsuita generalíciónak, hogy szeretném pontosan megtudni, hogy mi van Kolakovicssal. Azt hallottuk róla, hogy kivégezték Távol-Keleten, meg hogy 18 évre ítélték Csehszlovákiában... Egy évig nem válaszolt a generalícia. Egy év után válaszolt. Ezt: nem találják nevét a rendi névtárban. Hát ezt éppen közölhették volna velem azonnal is, felütve a rendi katalógust, de tudták, mért kérem az információt. Lékai teljes gözzel dolgozott már akkor eretnekké nyilvánításomon Rómában.” BULÁNYI, *Önéletírás*, 67–68.

²⁰ A vatikáni megbízatás kérdésével az alábbiakban részletesen foglalkozom, de érdemes megemlíteni, hogy a Bokor-tag HAVASY GYULA történeti munkájában Stoffán György értesüléseire hivatkozva azt állítja, Kolakovics „magyar egyházi jóváhagyásért Grósz József kalocsai érsekhez fordult, aki Mindszenty József veszprémi püspökhöz irányította. Mind-

Bulányi páter számos megnyilatkozásában tényként beszél a horvát szerzetes látogatásáról, de először 2005-ben állítja, hogy „Ma már meglehetősen irodalma van Kolakovics személyének” – majd a következő adatokat közli (forrásmegjelölés nélkül):

„1906. szeptember 8-án született Horvátországban. Jezsuita lett. Belgiumban végezte tanulmányait. Ott megismerkedett Cardijn kanonok munkásifjú mozgalomával. Ennek hatására is érlelődött meg benne a Szovjetunió rekrisztianizációjának eszméje. Rendjétől nagyobb szabadságot kért e célra. Azt javasolták, hogy lépjen ki a Rendből. Rendtársa, Leiber páter elvezette XII. Piuszhoz. Előadta, hogy ki akar menni a Szovjetunióba, hogy kapcsolatot létesítsen Róma és Moszkva között. A pápa helyeselte terveit, de csak magánemberként, ne Róma felhatalmazottjaként tegye mindezt.”²¹

A Kolakovics név nem vezetett nyomra a könyvtári és rendi adatbázisokban. A jezsuita levéltár²² sajnálatos módon 1950-ben, a szerzetesrendek államosításakor megsemmisült, így annak anyagában erről a látogatásról semmi nem található.²³ Ugyanakkor egy kéziratban hozzáférhető szakdolgozat szerzőjének²⁴ internetes források alapján sikerült azonosítania a horvát jezsuita Stjepan Tomislav Poglajent, aki mindenben megfelel Bulányi páter leírásának, s aki – mint kiderült – több álnév alatt,²⁵ köztük a Kolakovicot²⁶ használva utazta be a szovjet

szenty látva a kommunista hatalomátvétel veszélyét, az egyház jövőjét erősítő bázisközösségi munkára az engedélyt megadta. Kolakovics Mindszenty igazolásával kezdett Debrecenben kiscsoportos lelkipásztorkodást.” HAVASY GYULA, *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989. Havasy Gyula dokumentumgyűjteménye*, Budapest 1990, 213.

²¹ Uo.

²² Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Központi Levéltára

²³ A segítségért köszönettel tartozom BIKFALVI GÉZÁNAK, a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományáa könyvtárosának.

²⁴ BAJNOK, *Az állam és egyház kapcsolata Magyarországon 1945–1990*, 6.

²⁵ Érdekes, hogy GERLÓCZY FERENC egy Bulányi-ügyről szóló cikkének melléklete már korábban is „Kolakovics álnévű” horvát jezsuitáról beszél, forrása azonban ismeretlen. GERLÓCZY FERENC, *Bokrok. Ki tért meg? A felmentett bulányizmus*, HVG 40 (1997). <http://archivum.hvg.hu/article/199740Bokrok.aspx> (2013. II. 3.)

²⁶ Ez az eredeti írásmód, Poglajen édesanyja lánykori nevét használta álnévként. Forrását ld. a következő lábjegyzetben.

blokk országait.²⁷ Ennek ellenére Poglajenről (Kolakovicsról) mindeddig igen kevés információ állt rendelkezésünkre, hiszen a vele foglalkozó szakirodalom jobbára cseh, szlovák és horvát nyelven érhető el.²⁸ Ezek alapján Bulányi páter értesülései hitelt érdemlőek. A horvát jezsuita leuveni tanulmányai során valóban kapcsolatba került a később bíborossá kreált Joseph Cardijn abbéval, s a jelek szerint együtt alapították a JOC (*Jeunesse ouvrière chrétienne*) névre keresztelt keresztény ifjúmunkás mozgalmat, amelynek diákszervezete is volt (JEC – *Jeunesse étudiante chrétienne*), s amely jocizmus néven vált ismertté. Az itt lefektetett kisközösségi elveket hamar összegeyztették a XI. Piusz ihletésére született *Actio Catholica* laikus híveket az egyház életében aktivizálni kívánó törekvéseivel, s a két szervezet szoros együttműködésben dolgozott.

Tudjuk, hogy Poglajen Rómában is tanult, s már ekkor érdeklődést mutatott a keleti kereszténység iránt, a Pápai Keleti Intézetben (*Pontificio Istituto Orientale*) keleti keresztény lelkiséget hallgatott. Tanulmányai befejeztével horvát és boszniai rendházakban dolgozott, tanított és a rend folyóiratát szerkesztette, antifasiszta tevékenysége azonban a német megszállás éveiben félelmet s nemtetszést keltett. Rómába ment, ahol kifejtette elképzeléseit XII. Piusznak, miszerint az orosz nép alapvetően vallásos beállítottságú, a marxista ideológia pedig humanista vonatkozásaiban párbeszédképes a kereszténységgel,²⁹ így elképzelhető lenne egy vatikáni–moszkvai kapcsolatfelvétel. A pápa megáldotta, de – ahogy azt Poglajen egy társának, a róla tanulmányt publikáló Václav

²⁷ DRAGO ŽUBRINIĆ, *Stjepan Tomislav Poglajen or Tomislav Kolakovic (1906–1990)*, Zagreb 2008. <http://www.croatianhistory.net/etf/poglajen.html> (2013. II. 3.); a horvát jezsuita rendtartomány honlapja: <http://verbum.br/knjige/autor-poglajen-stjepan-tomislav/> (2013. II. 3.)

²⁸ Az előző lábjegyzetben szereplő, szűkszavú angol források mellett az alábbi cseh nyelvű tanulmány szolgált a következők ismertetés alapjául: VÁCLAV VAŠKO, *Dobrodruh v Ježíšových službách – legendární profesor Kolakovič*, Teologické texty 4 (2007). <http://www.pastorace.cz/Tematicke-texty/Dobrodruh-v-Jezisovych-sluzbach-legendarni-profesor-Kolakovic.html> (2013. II. 11.) Minden egyéb forrásból származó információt külön hivatkozom. A szakfordításokért KIPKE ÁGNEST illeti köszönet.

²⁹ Érdekes párhuzam fedezhető fel Bulányi páter fentebb idézett identitásvesztése és Poglajen gondolatai között, aki kifejti, hogy „a katolicizmus szégyene, hogy olyasvalami, mint a kommunizmus egyáltalán létrejöhetett. A szociális igazságosság úttörői mi kéne, hogy legyünk...” – idézi VÁCLAV VAŠKO a horvát páter egyik tanulmányát.

Vaškónak elmondta – nem nevezte ki hivatalos vatikáni követté, csak mint magánembert bocsátotta útjára Moszkva felé.

Arról nem tudunk, hogy XII. Piusznak az egyház bázisközösségi alapon történő átszervezésére vonatkozó elképzeléseiről is beszámolt-e, mindenesetre, amikor 1943-ban Pozsonyba ért, amellett, hogy nekilátott szovjet útja előkészítésének, nagy energiával kezdett kisközösségeket létrehozni. Elképzelése szerint három koncentrikus körben kell kiépíteni az alulról szerveződő közösségeket: az egészen apró, néhány fős bázisok a középső szinten érintkezésbe kerülnek egymással, de csak a harmadik kör vállalja a szélesebb nyilvánosságot. Ebből kiindulva szlovák területeken gyorsan terjedt a Rodina (= Család) névre keresztelt kisközösségi hálózat. 1944. augusztus 29-én, miután Poglajen egy besztercebányai püspöki konferencián már tételesen fejtegette egy földalatti egyházi struktúráról szóló elgondolásait, a hivatalos egyházi vezetés ugyan elzárkózott, a Rodina azonban küldetésének érezte, hogy megvalósítsa az elképzelést. A források alapján nem derül ki, milyen konkrét szerepet játszott Poglajen a csehszlovák földalatti egyház kiépítésében. Valószínűnek tűnik, hogy nem ő volt az egyedüli kezdeményező, mindenesetre a besztercebányai felszólalás arra vall, hogy kialakulása nem volt független a horvát jezsuita működésétől.³⁰

A szlovák antifasiszta felkelés leverése után bujkálni kényszerült, titkárával együtt egy partizáncsappal osztoztak erdei búvóhelyükön, majd 1945. február 23-ára virradóra különböző menekültek (zsidók, franciák és egy amerikai) társaságában átjutottak a fronton. Poglajen így ért Magyarországra, ahol a cseh és szlovák visszaemlékezések szerint megpróbált olyan befolyásos kapcsolatot keresni, aminek segítségével eljuthat a Szovjetunióba.³¹ Debreceni tartózkodásáról nem találtam adatot, de vélhetően az ezt követő másfél hónapot töltötte a piarista rendházban – 1945 áprilisában már Kassán találjuk, ahol Zorin szovjet

³⁰ Később Prágában is megkísérelte lerakni a Rodina alapjait, a csehek azonban kevésbé voltak nyitottak rá, különösen annak konspiratív jellegét fogadták nehezen, mégis születtek közösségek, majd P. Oto Mádr vezetésével kezdtek illegálisba húzódni, ahogy fokozódott az állami nyomás.

³¹ VÁCLAV VAŠKO, *Profesor Kolakovič – mýty a skutočnosť*, Impulz 3 (2006). <http://www.impulzrevue.sk/article.php?135> (2013. II. II.)

nagykövet elismeri a Vatikán nem hivatalos követének, s elindulhat Moszkva felé. Hogy eljutott-e a szovjet fővárosba, arról ellentmondásosak az értesülések, állítása szerint megfordult Moszkvában is, de prominens döntéshozóval nem sikerült kapcsolatba kerülnie, s kiábrándultan tért vissza Csehszlovákiába 1945 őszén.

Küldetésének legitimitációjával kapcsolatban jelentős tény, hogy érkezése után az első adandó alkalommal, már 1945 novemberében Rómába utazott, hogy jelentést tegyen a pápának. Elképzelhető tehát, hogy hivatalosan ugyan magánszemélyként működött, mégis kaphatott bizonyos konkrét feladatokat – esetleg jogositványokat is.

További működéséről jóval kevesebb információval rendelkezünk,³² bár a jelek szerint tevékenysége nem vesztett aktivitásából. Bejárta Kínát, Indiát, sőt a Fülöp-szigeteket, találkozott Teréz anyával, személyes kapcsolatban állt Truman elnökkel és Eisenhowerrel. Halálának körülményei bizonytalanok, valószínűleg 1990-ben hunyt el, Párizsban. Nem tudjuk, hol helyezték örök nyugalomra.³³

Összegezve elmondható, hogy a Bulányi-féle bázisközösségi mozgalom minden bizonnyal Stjepan Tomislav Poglajen jezsuita szerzetes hatására kezdett kibontakozni. Ez a tény új perspektívába helyezi a Bokor közösség egyházi legitimitációjának kérdését, minthogy a jelek szerint az indulás organikus kapcsolatban állt a szovjet blokk más országaiban kibontakozó földalatti bázismozgalmakkal, amelyeknek szorgalmazója sok esetben – úgy tűnik – szintén a horvát szerzetes volt.³⁴ A kérdés így jóval szélesebb kontextusba kerül, hiszen a szovjet blokk országaiban több helyütt kibontakozó földalatti egyházi megújulási mozgalmak vatikáni ihletése máig viták és kutatások tárgyát képezi. Mindenesetre úgy tűnik, Poglajen szerepe bizonyíthatja, hogy a földalatti mozgalmak

³² A második világháborút követő éveiről saját, álnéven kiadott könyve is értékes forrás, bár a kötet sajnos Magyarországon nem lelhető fel: FATHER GEORGE, *God's Underground* (szerk. Gretta Palmer), New York 1949.

³³ ŽUBRINIĆ, *Stjepan Tomislav Poglajen or Tomislav Kolakovic (1906–1990)*, 2008.

³⁴ A pozsonyi *Katolícke noviny* című folyóirat 1996. szeptember 8-ai száma egy cikkének tanúsága szerint Szlovákiában 1994 óta ismert, hogy Kolakovic Magyarországon hatott Bulányi Györgyre és a Bokor közösségre. Idézi: ŠTEFAN ŠMÁLÍK, *Spomienky Štefana Šmálíka na profesora Kolakoviča*. <http://smalik.sz.m.com/btm/kolakovic.btm> (2013. II. II.)

Róma hallgatólagos hozzájárulásával kezdtek kibontakozni – s hogy a Vatikán részéről történt-e ennél több, annak megállapítása még előttünk álló történeti feladat.

c) Kisközösségi munka – egyházi berkeken belül

A Bulányi páter szervezte kisközösségek megindulásáról kevés egzakt információ áll rendelkezésünkre. Az alapító visszaemlékezései inkább csak a háború utáni vallásos újrakezds lelkes hangulatát adják vissza, s ezek alapján nehéz disztinválni a páter különféle, hivatalos státusban, illetve magánszemélyként végzett pasztorációs tevékenységei között. Valószínűleg nem is lehet: semmi nem utal rá, hogy ekkor a közösségeknek kialakult volna valamiféle önálló identitása. A tagok³⁵ sok esetben Bulányi páter tanítványai, kollégista diákjai közül kerültek ki, s bár már bizonyos újszerű tartalmakat hangsúlyozó, de alapvetően mélyen *vallásos* – tulajdonképpen a népi vallásossághoz kötődő – csoportokat alkottak az egyház berkein belül.³⁶ A rendszeres találkozókon kívül az éves lelkigyakorlatok, nyári táborok jelentették számukra a szélesebb fórumot, s ezek során születtek az első országos szintű, városok közti kapcsolatok is. A mozgalom Bulányi páter gimnazistáinak szétrajzásával terjedt ki, s jelent meg az ország egyetemi városaiban, elsősorban Budapesten. Rendezvényeiket szerzetesi, egyházmegyei segítséggel szervezték a Bulányi-tanítványok és különféle katolikus egyesületek, ifjúsági mozgalmak aktív tagjai, sok esetben az *Actio Catholica* támogatásával.³⁷ Az alábbi szemelvény jól

³⁵ A Bulányi-féle közösségek első korszakának számos tagjáról olvasható memoár az alábbi kötetben: *Akik az első 50 évben hazatértek...*, szerk. VADAS ÉVA, Budapest 1997.

³⁶ Személyes élményem Bulányi páterrel kapcsolatban, hogy mikor közös beszélgetéseken valaki a hagyományos liturgikus formák (rózsafüzér, szolozsma) kritikáját fogalmazta meg, ő rendszeresen debreceni élményeivel válaszolt, hangsúlyozva, hogy ezek a formák akkor általánosak voltak, s nem gátolták az újszerű tartalmak megszületését – sőt segítettek.

³⁷ „1950 nyarától támogatja a munkát az Actio Catholica püspöke is, Endrey Mihály. Együtt dolgozik velünk a KIOE /munkásfiatalok/, a OL /munkásleányok/, a KALÁSZ /parasztlányok és fiatalasszonyok/.” BULÁNYI GYÖRGY, *A Bokor kívülről, belülről: múlt, jelen, jövő*, 1994, 4. http://www.bokorportal.hu/bulanyi/irasok/mia_bokor.pdf (2013. 11. 3.)

érzékelteti, hogyan fonódtak össze a szálak a katolikus ifjúság háború utáni buzgó újjáéledése során:³⁸

„És Lakos Bandi meghívott '49 tavaszára a híros városba... Így vagy úgy, talán a hűsvéti szünetben eljutok Szegedre. Megvan ott is a *rendbáz.*... Szeretettel fogadnak, s elkezdem a lelkigyakorlatot. Szegeden a *jezsuiták Mária Kongregációja*, Péter Hunya s a *piarista* Lénárd Ödön voltak a nagymenők. Lénárd, az *A. C. kulturális titkárnja*... Ezen ismerem meg... a bennszülött szegedieket, akikből a Csanádi egyházmegye *Kalásztitkára* Acsai Ilus, s a '46-ban a *piaristáknál érettségizett* Kopasz Pista lettek feledhetetlenek... Elmondom a lelkigyakorlaton, ami a tarsolyomban van. Fellendül ettől az élet Szegeden. Fellendül? Biztos így van, mert '52 decemberében majd Lakos Bandi lesz a *barmadrendű vádlott*, s kap jutalmul 14 évet.”³⁹

Az 1949-es dátum valószínűleg fordulópontot jelentett a közösségek életében: Bulányi „szervezkedése” ekkor kezdett mozgalmi jelleget ölteni. A következő pár évben rendkívül aktív volt, s munkájában az egyház eleinte támogatta, de 1950 után sem szankcionálta – holott ekkorra már jogi alátámasztással is bírt a fokozódó állami nyomás.

d) Bulányi György és társai elítélése

A II. világháború utáni szovjet megszállással megkezdődött Magyarországon az új társadalmi rend kiépítése, a régi államszervezet lebontása. A kommunista hatalomátvétel „szalámi-taktikája” nemcsak a politikában érvényesült: megkezdődött az állam és az egyház viszonyának átrendezése is, amelynek legfontosabb ideológiai(-politikai-gazdasági) célja a legfőbb „reakciónak” tartott magyar katolikus egyház hídfőállításainak felszámolása volt.

Az állam és az egyház közti viszony rendezésének jogi ellentmondásosságaira KÖBEL SZILVIA hívja fel a figyelmet. Már az Ideiglenes Nemzeti Kormány programja (1944) is tartalmazta a „teljes vallásszabadság” biztosítását, az ország államformájáról szóló 1946. évi I. tc. a természetes és elidegeníthetetlen állampolgári jogok között a szabad

³⁸ A katolikus ifjúsági mozgalmak és hitbuzgalmi egyesületek háború utáni újjászületéséről ld. GERGELY JENŐ, *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*, Budapest 1985, 28–33.

³⁹ BULÁNYI, *Önéletírás*, 95–96. (Kiemelések tőlem.)

vallásgyakorlathoz való jogot is felsorolta, a párizsi békeszerződést ratifikáló 1947. évi XVIII. tc. pedig szintén kimondta a vallás szabad gyakorlásának jogát. A „természetes és elidegeníthetetlen” jogok érvényesülésének jogi garanciájaként azonban olyan törvény született, amelynek szövegezése széleskörű lehetőséget teremtett az alapjogok intézményes megsértésére, így aztán nem ismeretes, hogy az emberi jogok megsértése miatt ez alapján bárkit is elítéltek volna. A Magyar Népköztársaság alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény a vallásszabadság érvényesülésének biztosítása érdekében már rendelkezett az állam és az egyház különválasztásáról is, mindennek megvalósulását azonban az alaptörvényt követő jogszabályokra bízta, ami így csupán „politikai biztosítékot” jelentett a lelkiismereti és vallásszabadság számára, nem pedig jogi garanciát: vagyis a vallásszabadság gyakorlati megvalósulása „– megfelelő törvényi szabályok hiányában – teljes egészében a politikai akarattól függött”. Az állam és az egyház radikális szétválasztása azt is sugallja, hogy az állam világnézetileg semleges, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy erről szó sem volt a szocialista rendszerben. „A marxista-leninista eszme hivatalos világnézetté vált, amely tétel 1972-ben az alkotmány szövegébe került.”⁴⁰

Mindez érthetővé teszi azt a jogi és ideológiai háttérrel, amelynek következtében támadások és szankciók sora érte az egyházat már 1946-tól kezdve. Az intézkedések végrehajtásáért elsősorban két hivatalos szerv volt felelős.

A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO) 1946-ban jött létre, s előbb önálló állami hatósággá alakult (1950), majd a Belügyminisztérium kereteibe vonva a rendszerváltásig működött.⁴¹ Az önálló Államvédelmi Hatósággá alakításáról szóló rendelet szerint feladata, hogy „felderíti a dolgozó nép ellenségeit, védi és biztosítja a népi demokrácia gazdasági és társadalmi rendjét”,⁴² annak védelmében hírszerző, elhárító és bűnüldöző feladatokat teljesít. Az elhárító funkció lényegi eleme volt a belső elhárítás, melynek első számú célpontja volt a

⁴⁰ KÖBEL SZILVIA, *„Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak*, Budapest 2005, 17–19. (Kiemelések az eredetiben.)

⁴¹ A hivatal történetéhez ld. KISZELY GÁBOR, *ÁVH. Egy terrorszervezet története*, Budapest 2000.

⁴² Idézi KÖBEL, *„Oszd meg és uralkodj!”*, 97.

„klerikális reakció”, hiszen „a klerikális reakció vallási köntösbe bújt politikai reakció, és ezért az ellene folyó harc politikai harc.”⁴³

Az Államvédelmi Hatóság széleskörű feladatokat ellátó állambiztonsági szerv volt, az egyházakkal kapcsolatos ügyek intézésére azonban önálló intézmény is létrejött.

„A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1951. április 5-én tartott ülésén napirendre került jelentés szerint a párt vezetősége úgy értékelte a helyzetet, hogy «a római katolikus egyházi reakció az utóbbi időben jelentősen fokozta tevékenységét». Ennek visszaszorítására egy sor más kérdéssel együtt a párt agitációs és propaganda osztálya javaslatot terjesztett elő arról, hogy az Egyháziügyi Hivatalt [az előzetes terveknek megfelelően, de az említett okok folytán gyorsított ütemezéssel]⁴⁴ két hónapon belül fel kell állítani.”⁴⁵

A hivatal felállításáról szóló törvényjavaslatot már május 18-án elfogadták, s másnap kihirdették.⁴⁶ Az Állami Egyháziügyi Hivatal (ÁEH) létrehozásának hivatalos indoklása az alkotmány állam és egyház szétválasztásáról szóló rendelkezésének végrehajtása volt, Rákosi Mátyás azonban már május 22-én arról beszélt, hogy az ÁEH-n keresztül jobban ellenőrizni tudják a klerikális reakció működését, s „az eddiginél következetesebb és keményebb”⁴⁷ fellépést ígért.

A két szerv működése számos ponton összekapcsolódott egymással, különös tekintettel a reakció elleni küzdelemre. Mindkét hivatal szoros megfigyelés alatt tartotta a klérus tagjait és a híveket, ügynökeit beépítette az egyházi hivatalokba, s az ÁEH éppúgy dokumentációt készített megfigyeléseiről, mint az ÁVH – ennek egy része jellegében és funkciójában megfeleltethető az államvédelmi szervek operatív iratanyagával.⁴⁸

Az állam és az egyház közti viszonyt a Rákosi-korszakban jelentősen befolyásolta, hogy 1950-ben – miután Mindszenty hercegprímást

⁴³ A Politikai Bizottság 1958. július 22-i határozatát idézi KÖBEL, „*Oszd meg és uralkodj!*”, 99.

⁴⁴ Ld. KÖBEL jegyzetben közölt hivatkozását. Uo., 61.

⁴⁵ MNL-OL M-KS-267-54/137 ő. e. Idézi: KÖBEL, „*Oszd meg és uralkodj!*”, 60–61.

⁴⁶ A törvény szövegét közli KÖPECZI BÓCZ EDIT, *Az Állami Egyháziügyi Hivatal tevékenysége*, Budapest 2004, 14–15.

⁴⁷ Idézi KÖBEL, „*Oszd meg és uralkodj!*”, 63.

⁴⁸ KÖPECZI BÓCZ, *Az Állami Egyháziügyi Hivatal tevékenysége*, 25. ill. 54–56.

koncepció eljárás során elítélték, államosították az egyházi iskolákat, s megkezdték a szerzetesrendek felszámolását – sikerült rábírnival a Magyar Katolikus Püspöki Kart egy igen jelentős egyezmény aláírására. Az egyezmény lényege, hogy az egyház a vallás- és működési szabadság biztosításának fejében elismeri és támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét és alkotmányát.⁴⁹ Ez a támogatás ugyanakkor azt is magában foglalta, hogy a katolikus hierarchia „nem engedi meg a hívők vallásos érületének, valamint a katolikus egyháznak államellenes politikai célokra való felhasználását.”⁵⁰ Azt, hogy mi merítheti ki az „államellenes politikai cél” fogalmát egy marxista-ateista ideológiát hirdető államban, a folyamatban lévő letartóztatások már igazolták.

Az egyházpolitika fentebb vázolt alakulása jelentősen befolyásolta az egyház társadalmi szerepvállalását, szűkítette pasztorációs lehetőségeit. A hitélet fokozatosan visszahúzódott a templomfalak mögé: az egyezmény után csak 8 egyházi iskola kezdhetett újra működését, megszűnt a kötelező hitoktatás,⁵¹ a háború után újjáéledt ifjúsági mozgalmakat, hitbuzgalmi egyesületeket felszámolták, vagy elhaltak a fenyegető körülmények között. A szorongattatástól azonban új identitást nyert a bázisközösségi mozgalom: mivel addig sem volt semmiféle hivatalos kerete, csupán a hívő fiatalság egyre radikálisabban elkötelezett aktivitása tartotta össze, úgy érezhették, földalatti mozgalmuk a hit lángjának egyedüli életben tartója.

Bulányi páter önéletírása alapján⁵² úgy tűnik, hogy 1948-tól kezdett kisközösségi mozgalma önálló identitást kapni, ami szoros összefüggésben lehetett az egyházi iskolák ekkor történt államosításával. Ekkor kezdenek a kisközösségek mozgalmi jelleget öltetni, s bár már '49-ben megtartják az első magánháznál végzett liturgiájukat, ez az év még bővelkedik a lehetőségekben: Bulányi páter az ország különböző pontjain tart lelkigyakorlatokat és előadásokat. Csak 1951-ben kezd fogyni körülöttük a levegő. Ekkor már éreztetni a hatását az 1950-es

⁴⁹ A megegyezésről és az ahhoz vezető tárgyalásokról bővebben ld. GERGELY JENŐ, *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Dokumentumok*, Budapest 1990.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ KÖBEL, „*Oszd meg és uralkodj!*”, 44–48.

⁵² BULÁNYI, *Önéletírás*, 105–112.

megállapodás, s a békepapi mozgalom is egyre kiterjedtebb, így egyre nehezebben találnak lehetőséget lelkigyakorlataik megtartására, az *Actio Catholicá*t vezető Endrey Mihály püspök is megvonja tőlük az addig nyújtott anyagi támogatást.⁵³ Ebben a környezetben a kisközösségi forma már új, a diktatórikus államban is életképes egyházmodellként kezd megfogalmazódni, s ennek lehetőségeiről papi közösségekben, rendi találkozókön, szemináriumi értekezleteken folytatnak eszmecserét.⁵⁴

Egy 1951. január 20-án kelt jelentés azt állítja Bulányi Györgyről, hogy „Mozgalmi vonalon csak P. Palánkai és az A. C. mozgat olyan számú tömeget, mint ő.”⁵⁵ Ekkor az ÁVH már külön dosszióban kezeli az országos vezetővé előlépett Bulányiról szóló jelentéseket. Az adatokat egy Gulyás fedőnevű egyetemista gyűjti össze és továbbítja az ÁVH felé.⁵⁶ Mindezek fényében nem elképzelhetetlen, hogy Bulányi páter mozgalma egyike volt azon „reakció” tevékenységeknek a római katolikus egyházban, melyeknek „fokozódása” siettette az ÁEH 1951-es felállítását.

Bulányi páter már 1951 karácsonyán úgy gondolta, hogy bármelyik nap letartóztathatják, ám ez csak 1952. augusztus 28-án éjszaka történt meg. A tárgyalásra december 9-én került sor, 11 főt ítéltek el, Bulányi (az ügyész által kért halálbüntetés helyett) életfogytiglani börtönt, további 7 piarista, két apáca és egy világi pedig 7–15 év börtönbüntetést kapott.⁵⁷ A vád az ifjúság illegális megszervezése, a népi demokrácia megdöntésére irányuló tevékenység volt.⁵⁸

⁵³ „’51 nyarán vagyunk. Orosz Árpi népe jött fel Pestre a lelkigyakorlatomra. Meghívom Endreyt. Eljön, s ő mondja a nyitó misét és prédikál is. Arról beszél, hogy az állam és annak törvényei... A mise végén pedig csak ennyit mond nekem: – Száraz vagyok – s kérdem, hogy ez mit jelent. Azt, hogy nem tudja többet támogatni lelkigyakorlataimat (a fiatalok utazási költségeibe nem tud belesegíteni).” Uo., 108.

⁵⁴ „Budapestn papi csoport is alakul. A központi szemináriumban is tarthatok előadást a munkáról, Miskolcon papoknak lelkigyakorlatot, rendtársaimnak pedig három napos bemutatót munkánkról Sík Sándor provinciális elnökletével. A Grósz-per után Endrey visszahúzódik tőlünk.” BULÁNYI, *A Bokor kívülről, belülről: múlt, jelen, jövő*, 4.

⁵⁵ Idézi BULÁNYI, *Önéletírás*, 110–111.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5 O-8884. Idézi SIMON, *A Bokor Közösség 1971–1989*, 6.

⁵⁷ A per részletes elemzésére ld. BAJNOK, *Az állam és egyház kapcsolata Magyarországon 1945–1990*, i.m.

⁵⁸ HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 182.

Amint a fentiekből kitűnik, Bulányi páter bázisközösségi mozgalmának megerősödése, önálló identitásra találása a jelek szerint szoros kapcsolatban állt az egyház helyzetének állami ellehetetlenítésével. Ahogy az egyház tradicionális evangelizációs lehetőségei beszűkültek, úgy szélesedett országos szintűvé a mozgalom. Az egyházi vezetés kezdetben támogatta, az utolsó másfél évben pedig, bár elhúzódott mellőle, úgy tűnik, nem ellenezte, nem is szankcionálta a páter tevékenységét – dacolva az 1950-es megállapodásban vállalt kötelezettségeivel. Bulányi páter aktivitása az ateista-materialista állam szempontjából ugyanis mindvégig népidemokrácia-ellenesnek minősült: a hivatalos szervek figyeltették, jelentéseket, dossziét vezettek róla, végül az ÁVH bevonásával letartóztatták, s koncepciók eljárás során elítélték.⁵⁹ Esete nem volt egyedi:⁶⁰ ez volt ugyan az első sok vádlottas ún. kisközösségi per, s a harmadik nagyobb létszámú egyházpolitikai per a Mindszenty- és a Grósz-per után, de úgy tűnik, szervesen illeszkedett az egyháziak ellen indított koncepciók eljárások sorába. Ekkor még az állam is az egyház integráns – „reakciós” – részének tekintette a kisközösségeket, állami büntetőjogi eljárást indított az országos szintű vezetők ellen, a hierarchia pedig nem határolódott el tőlük, mint mozgalomtól.⁶¹

Mindezzel együtt a Bulányi-féle mozgalom 1952. előtti első fejezetéről szegényesek az ismereteink, a korszak mozgalmi életének feltárása

⁵⁹ Megjegyzendő, hogy az egyre határozottabb egyházellenes állami fellépés hatására a klérus több tagja elzárkózott Bulányitól, sőt egészen szélsőséges feltételezések is születtek vele kapcsolatban: „1952 elején a győri aulában megfogalmazódik: nyilvánvaló, hogy csak azért nem állok le a munkával, mert beszervezett az ÁVO, s az a feladatomban, hogy minél többeket lebuktassak.” (BULÁNYI, *A Bokor kívülről, belülről: múlt, jelen, jövő*, 4.) Bulányi páter bebörtönzése után ez az elképzelés természetesen háttérbe szorult, de van olyan forrás, amely a rendszerváltás után is tapasztalt ilyen véleményt. Ld. MÁTÉ-TÓTH, *Bulányi György provokatív öröksége*, i.m.

⁶⁰ Az 1946–72 közötti egyházpolitikai perekről ld. HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 180–184.

⁶¹ A Grósz-per hatása alatt a püspöki kar körlevelet adott ki: „Különösen elítéljük és megbélyegezzük azokat az egyházi személyeket, akiknek bűnös működésére a legutóbbi napok folyamán fény derült. Kijelentjük, hogy... egyházi törvényeink szerint fegyelmi úton eljárunk mindazon egyháziakkal szemben, akik a Népköztársaság törvényei áthágásában bűnösöknek találhatnak.” (Uo., 175.) Ugyanakkor ez az elhatárolódás általános volt, s nem a kisközösségi mozgalom ellen szólt.

(organikus összhangban más keresztény ifjúsági szerveződések történetével) az egyháztörténet-írás hiánypótló feladata lenne.

5. 1952–1967 – HALLGATÁSRA ÍTÉLVE:
BULÁNYI GYÖRGY BÖRTÖNÉVEI ÉS A LASSÚ ÉBREDÉS KORSZAKA

Bulányi páter börtönveinek története nem tartozik szorosan tanulmányom tárgyához. 1952. december 9-én hozták meg az ítéletet, 1956. október 27-ig különböző börtönökben raboskodott, ám a forradalom kaotikus viszonyai közt egy „börtönlázadás” során kiszabadult. 1958 áprilisáig bujdosott, ekkor újra fogságba esett, s folytatnia kellett büntetését – ez azonban büntetőjogi problémás helyzetet eredményezett. Időközben ugyanis folytatódtak a kisközösségi perek (bár már nem a Bulányi-féle mozgalom vonatkozásában), 1956-ban a legsúlyosabb ítélet 10 év volt, az elítéltek azonban a forradalom napjaiban kiszabadultak, s bár egyeseket '57-ben újra bebörtönöztek, de jóval enyhébb ítélettel. Már szabadlábon voltak az '56-os elítéltek, amikor Bulányi – ugyanazért a büntetért – még mindig életfogytiglani börtönbüntetését töltötte.⁶² Végül 1960-ban jogilag már tarthatatlanná vált a helyzet, így december 9-én amnesztiával elengedték.⁶³

Önéletírása szerint a börtön után évekig nem is gondolt újrakezdesre: teljes elszigeteltségben élt, a büntetett előélet okozta megbélyegzettséget életének minden területén – a magánéletben is – érezte. Míg börtönben volt, közösségei elhaltak, s az egykori tagok közül csak a legközelebbi barátok keresték vele a kapcsolatot, ők is csak ritkán, egyenként.⁶⁴ Nehéz fizikai munkából tartotta fenn magát, pasztorációs tevékenységet pedig csak illegálisan folytathatott, egy-egy ismerős pap jóindulatának köszönhetően

⁶² HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 183.

⁶³ Az 1960. április 1-jén – az ország felszabadulásának tizenötödik évfordulójára hivatkozva – kihirdetett részleges közkegyelem (1960. évi 10. tvr.) alapján kiszabadultak az 1957. május 1-je előtt elkövetett államellenes cselekményért hat évet meg nem haladó időre elítéltek. 1960. november 28-án az Elnöki Tanács amnesztiát hirdetett a hat évet meghaladó büntetésüket töltőknek is.

⁶⁴ BULÁNYI, *Önéletírás*, 152–174.

– egyházi működési engedélyt nem kapott.⁶⁵ Bulányi páter önéletírásában „sötét és üres” éveknak tartja életének ezen időszakát, aminek személyes indokai érthetőek, háttérében azonban az ötvenes évek egyháztörténeti körülményei állnak.

A második világháború utáni évek bázismozgalma logikus válasz volt arra az egyházpolitikai helyzetre, amelyben a pártállam nyíltan az egyházak elnyomására és megtörésére, végső soron a vallás felszámolására törekedett, a XII. Piusz vezette vatikáni politika és a Mindszenty fémjelezte magyar egyházi vezetés azonban ellenállásra, meg nem alkuvásra szólította fel a klerust és a híveket. Ezen mit sem változtatott az 1950-es megállapodás, melyet a püspöki kar bebörtönzött prímásának távollétében, vatikáni jóváhagyás nélkül kötött meg.⁶⁶ A Szentszék élesen bírálta az egyezményt, amelynek hitelét tovább rontotta, hogy még az azt aláíró Grósz érseket is elítélte az állam, már a következő évben. Ez az „*ex lex*” állapot tulajdonképpen 1964-ig változatlanul fennmaradt, a rá adott Bulányi-féle válaszal látszólag a magyar és világegyházi hierarchia vezetése egyaránt azonosult, a pártállam ugyanakkor brutálisan fellépett ellene, s erőszakkal nyomta el a kisközösségi mozgalmat. Így Bulányi páter a hatvanas évek elején sértetlen identitással, ugyanakkor tanácstalanul kereste az újrakezdés lehetőségeit, hiszen világos volt: hasonló fellépés ugyanolyan megtorló intézkedéseket váltana ki.⁶⁷

Két jelentős esemény változtatott ezen a helyzeten: az 1964-es vatikáni–magyar részmegállapodás és a II. Vatikáni Zsinat. Az első alapjaiban rendítette meg Bulányi páter identitását, hiszen a Vatikán szakított a XII. Piusz és Mindszenty bíboros képviselte ellenálló magatartással, amely legitimitációt jelentett a kisközösségi mozgalomnak; a zsinat azonban megadta az új, teológiai alapú öndefiníció lehetőségét.

⁶⁵ Jellemző adat, hogy az elhíresült „Varjak” dossziében statisztikai kartonján még 1978-ban is az szerepel, hogy „jelenlegi foglalkozása: egyházi adóbeszedő”. ÁBTLL – 2.2.1. II/5. 9. /19.

⁶⁶ HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 128.

⁶⁷ Ezt az aggodalmat megerősítették az 1956-os, majd 1961-es, egyre kiterjedtebb kisközösségi perek (Vö. uo., 183. ill. TOMKA, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 174–176), különösen, hogy az utóbbi során a püspöki kar is körlevélben határolódott el a „szervezkedés” résztvevőitől (a különböző értelmezésekre ld. HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 176.; TOMKA, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 176.).

6. AZ 1964-ES RÉSZMÉGÁLLAPODÁS

A Vatikán és a Magyar Népköztársaság között 1964-ben létrejött részleges megállapodás megítélése a jelenkori egyháztörténet-írás egyik legvitatottabb kérdése – annak ellenére, hogy egyértelmű méltatására vélhetően egyáltalán nincs példa a szakirodalomban. Széles azonban a paletta a megfogalmazott kritikák keménységének tekintetében. Egyesek reális kompromisszumként értékelik, amelyben azonban eleve korlátozott volt a Vatikán mozgásterese, a másik végtel a vatikáni vezetés teljes behódolását látja benne, és sötét ügyleteket vél megbújni a háttérben.⁶⁸

Az sem egyértelmű, miért és kinek a kezdeményezésére jöhetett létre párbeszéd a Szentszék és a pártállam között. TOMKA FERENC szerint az 1956-os forradalmi események elfojtása során a nemzetközi közösségtől magát elvágó Kádár-rezsim volt érdekelt abban, hogy nemzetközi legitimitációt nyerjen, ugyanakkor az ENSZ már 1962-ben újra felvette tagjai sorába a Magyar Népköztársaságot. 1961-ben valóban történt nem hivatalos diplomáciai kezdeményezés a magyar kormány részéről, hivatalos kapcsolatfelvételre azonban nem került sor, 1964-ben már egész mások voltak a körülmények. GERGELY JENŐ szerint a kapcsolatfelvételt ekkor már a Vatikán kezdeményezte,⁶⁹ ami beleillik a XXIII. János alatt megkezdett, s VI. Pál pontifikátusa során kiteljesedő „*Ostpolitik*”, „keleti politika” néven emlegetett nyitás törekvéseibe. Maga a részmegállapodást aláíró Agostino Casaroli, akkori vatikáni helyettes államtitkár is felteszi azonban a kérdést:

„...a magát «győztesnek» gondoló állam miért ment bele vagy miért tartotta kívánatosnak, hogy néhány kérdésben megegyezzen a «legyőzöttel»?... a kormánynak nem lett volna egyszerűbb megvárnia, amíg a dolgok maguktól megoldódnak? A hamarosan kihaló püspökökkel, a papság elbátortalanodásával és elbizonyta-

⁶⁸ Az összeesküvés-elméleteket az a tény is táplálja, hogy az aláírás pillanata óta titkosan kezelt iratokat a Szentszék kérésére itthon 1998-ban további 75 évre zárta a magyar állam. Vö. ADRIÁNYI GÁBOR, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mind-szenty-ügy*, h.n. 2004, 46. Az is igaz ugyanakkor, hogy időközben olaszul már publikáltak a dokumentumot: *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* (a cura di Giovanni Barberini), Bologna 2008, 156–171.

⁶⁹ GERGELY, *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*, 173.

lanodásával a vallástól és az Egyháztól egyre inkább eltávolodó fiatalsággal, az államapparátus állandó nyomásgyakorlásával az Egyház összeomlása elkérülhetetlen lett volna.⁷⁰

Casaroli bíboros konklúzióként csak annyit von le, tudták, hogy kicsi a mozgásterük és sokszor kiszolgáltatottá válnak – de reménykedtek, hogy részsikereket elérhetnek. A kérdésre sajátos választ ad ANDRÁS IMRE egy Bulányi páter megítéléséről folyó polémia során:

„Igazában a dialógus és a megegyezés is csak azért következhetett be – bármennyire paradoxnak tűnik is ez az állítás –, mivel voltak «ellenállók», akik az üldözött állami szervekkel megértették, hogy az egyházat üldözéssel elpusztítani nem lehet. Sokkal «célravezetőbb» a cinkos árulás kiéptése és a kompromisszum, mint a hősies helytállásról tanúskodók bebörtönzése – gondolhatta az ÁEH.⁷¹

Vagyis, ha nem is konkrétan a Bulányi-féle bázismozgalom – hiszen az csak a hatvanas évek végén indul újra –, de az egyházi ellenállás, a földalatti illegálisban élő kisközösségek jelenthették a pártállam tárgyalókészségének egyik motivációját. A kisközösségek elleni büntetőjogi eljárások a hetvenes évek elejéig folytatódtak, de már szembe lehetett velük állítani a hivatalos egyházzal fennálló „jó” viszonyt, a vallásszabadság formális megvalósulását.

A részmegállapodás szövege ugyan titkos, de lényege kiderül az aláírás napján, 1964. szeptember 15-én nyilvánosságra hozott közleményből. Róma elismerte a Magyar Népköztársaságot, amely újra lehetővé tette a püspöki székek betöltését – előzetes állami hozzájárulás után. A másik fontos intézkedés, hogy a római Pápai Magyar Intézet visszakerült a magyarországi egyházi vezetés irányítása alá, s újból lehetővé tették a magyar papok római tanulmányait az Intézetben. Egy sor egyéb kérdés is előkerült a tárgyalások során, melyekről jegyzőkönyvet készítettek, s előíranyozták, hogy a következő években rendszeres tárgyalások során igyekeznek tisztázni azokat.

⁷⁰ AGOSTINO CASAROLI, *A türelem vértanúsága. A Szentsek és a kommunista államok (1963–1989)*, Budapest 2001, 125.

⁷¹ ANDRÁS IMRE–SZABÓ FERENC, *Beszélgetés P. Bulányi mozgalmáról*, *Távlatok* 26 (1995). <http://www.tavlatok.hu/38elottiek/tavlatok26.htm> (2013. II. 9.)

Az utóbbi években a nyilvánosságra hozott állambiztonsági dokumentum alapján mindkét foganatosított intézkedést heves kritikák érték. KISZELY GÁBOR dokumentumközléseiből kiderült, hogy a közvetlenül a megállapodás után beiktatott 5 főpásztor közül három már évek óta az Államvédelmi Hatóság III/III-as osztályának ügynökeként tevékenykedett, s – az egyház részéről szintén jelentős előrelépésként értékelt – zsinati delegáció tagjaiként (a többi küldöttel együtt) fontos hírszerzői és állambiztonsági feladatokat kaptak a Belügyminisztériumtól. Ez alapján ADRIÁNYI GÁBOR úgy ítéli, hogy a megállapodás „nem mutatott fel pozitív eredményt az egyház életében. Az egyháznak az államtól való teljes függését betonozta be, azaz elismerte az eddigi rendkívül hátrányos *status quót*.”⁷² SZABÓ GYULA Pápai Magyar Intézettel kapcsolatos kutatásai ennél is lesújtóbb képet rajzolnak, hiszen azt igazolják, hogy azon túl, hogy a főpásztorok állami befolyásoltságán keresztül az ÁEH ellenőrzése alá került a teljes magyar egyházi élet, a magyar egyház a pártállam hírközlési hálózatának eszközzé vált: a Pápai Magyar Intézet a magyar hírszerzés „előretolt bástyája” lett.⁷³

GÁRDONYI MÁTÉ kísérli meg értékítéletektől mentesen megfogalmazni, milyen egyházpolitikai céljai lehettek a Szentszék kétes eredményű lépéseinek:

„A pápai diplomácia törekvései mögött egy sajátos «vatikáni egyházképet» fedezhetünk fel, amely a hagyományos ekleziológia gyakorlati következményeként is felfogható. A klasszikus egyháztani megfogalmazás szerint az egyház feladata a lelkek üdvének (*salus animarum*) szolgálata, az üdvösség pedig a szentségek révén érhető el. Ebből a teológiai premisszából következik, hogy a kulcsfontosságúnak tekintett szentségkiszolgáltatás fennmaradásához papokra, végső soron pedig papokat szentelő püspökökre van szükség. E gondolatmenet igazolására érdemes idézni Agostino Casarolinak, «az *Ostpolitik* építőmesterének» memoárjából: «Előfordult, hogy a Szentszékkel azzal vádolták, keleti politikája kizárólag a püspökök kinevezésére szorítkozik... Igaz..., hogy kötelessége is volt szinte a lehetetlenségig megszokozni erőfeszítéseit, hogy az egyházmegyék ne maradjanak legitím főpásztor nélkül, hiszen az egyház felépítéséből következően ennek az isteni-emberi építménynek – melynek évszázadok során az Evangélium és a keresztény élet hirdetését kell biztosítania a világban – a legfőbb tartóoszlopai a püspökök.

⁷² ADRIÁNYI, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978*, 47.

⁷³ Vö. SZABÓ GYULA, *A Pápai Magyar Intézet mint a magyar hírszerzés előretolt bástyája: 1963–1989*, Budapest 2011.

A történelem azt mutatja, hogy a világ számos helyén, ha túl sokáig hiányoztak a püspökök, az az egyház gyöngülését, végül pedig eltűnését eredményezte, s ez nemcsak az úgynevezett intézményes egyház esetében volt így. Az a számtalan akadály, amelyet az ellenfelek ezen a területen elének állítottak, már önmagában is azt mutatja, hogy a püspökök alapvetően fontosak.»⁷⁴ Casaroli némiképp öngigazoló szavai lényegében megerősítik: a hagyományos katolikus egyházmoddellhez való ragaszkodás következményének tekinthető, hogy a Szentszék a korlátozottan szabad püspökkinevezések érdekében a magyar egyház minden más sérelmét másodlagosnak, s ezért ideiglenesen feladhatónak ítélte.⁷⁵

Ez az egyházpolitika némileg szemben áll a zsinati egyházképpel, amely ugyan hangsúlyozza az egyházi struktúra érvényességét, de jóval nagyobb szerepet szán a világi részvételnek, kinyilvánítva az egyetemes papság eszményét, kiterjesztve azt a laikus hívek egyházi életbe való bekapcsolására irányuló folyamatot, melyet XI. Piusz indított el *Ubi arcano Dei consilio* kezdetű enciklikájával,⁷⁶ s XII. Piusz fejlesztett tovább *Provida Mater* kezdetű apostoli konstitúciójával.⁷⁷

„Az Úr Krisztus, az emberek közül választott főpap (vö. Zsid 5,1–5) az új népet «Istennek és Atyjának országává és papjaivá tette» (Jel 1,6; vö.5,9–10). A megkeresztelték ugyanis az újjászületés és a Szentlélek kenete által lelki házzá és szent papsággá szenteltetnek, hogy a keresztény ember minden cselekedete által lelki áldozatokat ajánljanak föl, és annak erőt hirdessék, aki a sötétségből meghívta őket csodálatos világosságára (vö. 1Pt 2,4–10). Ezért Krisztus tanítványai valamennyien az imádságban állhatatosan és együtt dicsőítve Istent (vö. ApCsel 2,42–47) adják oda önmagukat élő, szent, Istennek tetsző áldozatul (vö. Róm 12,1), és a földön mindenütt Krisztusról tanúskodjanak, s az érdeklődőknek adjanak számot az örök élet bennük élő reményéről (vö. 1Pt 3,15).»⁷⁸

⁷⁴ CASAROLI, *A türelem vértanúsága*, 130–131.

⁷⁵ GÁRDONYI MÁTÉ, *A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején*, Vigilia I (2004). <http://www.vigilia.hu/regibonlap/archiv.html> (2013. II. II.)

⁷⁶ Teljes, eredeti szöveget ld. http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19221223_ubi-arcano-dei-consilio_it.html (2013. II. II.)

⁷⁷ Teljes, eredeti szöveget ld. http://www.vatican.va/holy_father/pius_xii/apost_constitutions/documents/hf_p-xii_apc_19470202_provida-mater-ecclesia_it.html (2013. II. II.)

⁷⁸ Teljes magyar szöveget ld. <http://www.katolikus.hu/zsinat/> (2013. II. II.). Eredeti szöveg: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/ (2013. II. II.)

Bulányi páter tehát ambivalens helyzetben találta magát: a zsinat áldását adta a világiak bevonásával épülő új egyházmodellre, a Szentszék azonban megállapodást kötött az őt elítélő kommunista államhatalommal, s az egyre nyilvánvalóbban állami befolyás alá kerülő hierarchia mellett foglalt állást.

7. 1968–1976 – A BOKOR HŐSKORA, FŐ ESZMÉINEK KIALAKULÁSA, MEGSZILÁRDULÁSA

A hatvanas évek végén lassan újjáéledt Bulányi páter körül a közösségi élet. Ez biztos nem volt független a Kádár-rendszer konszolidációjától, ugyanakkor a kisközösségek elleni fellépések továbbra is folytatódtak, ebben a vonatkozásban nem enyhült a rendszer szorítása. A közvetlen előfeltétel inkább személyes lehetett. A páternek egyfelől sikerült egzisztenciális biztonságot teremtenie maga körül, olyannyira, hogy öccsével felesben telket vásárolt Csatárkán, ahol kis faházat építettek, amely ideális, feltűnésmentes helyszínt jelentett a meginduló kiscsoportoknak. Másfelől megjelentek azok az új tartalmak, melyekkel ismét meg tudta szólítani a fiatalokat: a zsinat ihletése és az 1964-es részmegállapodás okozta önidentifikációs kényszer hatására teológiai válaszok keresésébe kezdett az evangéliumok alapján. Mire megtlett Csatárka, már több kötet elkészült *Keressétek az Isten Országát!*⁷⁹ című fő művéből, így bőségesen állt rendelkezésre vitaanyag. 1967-től kezdődtek szervezett beszélgetések a hétvégi házban,⁸⁰ amelyek még informálisak voltak, a tagok is cserélődtek. Az első kimondottan vállalt kiscsoport 1968 őszén alakult, s a következő év tavaszán már volt „fiatal”, „öreg” és papi csoport is. Ekkor ajánlott Bulányi páternek Dombi Ferenc halászteleki plébános adminisztrátori „állást” – otthagytva szállítómunkás beosztását és megkezdte a közösségépítést Halásztelken is.⁸¹

A közösségek újraindulása jóval lassabb folyamat volt, mint az első, Debrecenből kiinduló hullám, azonban a mozgalom csakhamar újra

⁷⁹ BULÁNYI GYÖRGY, *Keressétek az Isten Országát! I–IV*, Budapest 1990–1991.

⁸⁰ SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 63.

⁸¹ BULÁNYI, *Önéletírás*, 175–183.

behálózta az egész országot. A hetvenes évek a fellendülés korszaka volt. Ekkor alakult ki a Bulányi-féle közösségek sajátos identitása, maga a Bokor megnevezés is ekkor született meg: kezdetben mások emlegették úgy a közösséget, mint Isten Országának mindenféle sarjadó bokrait, később a genetikus szerveződés mintáját, valamint a lángoló, de el nem égő mózesi csipkebokor párhuzamát látva a közösség tagjai maguk is azonosultak a megnevezéssel. Ekkor artikulálódtak azok a tartalmak, amelyek lényegében már '52 előtt is megvoltak, s ebben az évtizedben alakultak ki azok a markáns jellemzők, amelyek meghatározták a közösség profilját, tevékenységét – és eljövendő sorsát. Az alábbiakban ezeket a karakterisztikus vonásokat kísérelm meg sorra venni – úgy vélem, ezek ismerete nélkül nehezen érthető meg, miért konfrontálódott a Bokor közösség a magyar katolikus hierarchiával.

a) Bázisközösségi forma

A kisközösségi formát Bulányi páter a horvát Kolakovics (Pogljajen) indíttatására kezdte alkalmazni, aki már 1945-ben arról beszélt, hogy az egyház a kommunista elnyomás éveiben csak ilyen mikrokozmoszok sejtékben, „bázisokon” tud sértetlenül megmaradni, s ezek hálózatán keresztül kell újraszerveződnie, földalatti mozgalomként. A kezdeti négy-hatfős kisközösségek később a kiscsoportos beszélgetések reális megvalósíthatóságaként érzékelt 12 fős határig bővültek, mely a krisztusi mintával azonosulva az egyházépítés új modelljét is adta: egy-egy közösségvezető 12 „tanítványt” gyűjt maga köré, akik idővel maguk is alkalmassá válnak a tanítói szerepre, s összegyűjtik a maguk 12-jét, így a 12 hatványainak arányában terjed a krisztusi üzenet a világban. Az „apostoli munka” közepette is szerves marad a kapcsolat az alapítóval, ami az egyén lelki élete szempontjából is alapvető: a saját népet vezető tagok továbbra is megmaradnak eredeti közösségükben, vagyis idővel mindenkinek két csoportja lesz, egy „felvevő”, más szóval „táplálkozó”, és egy „leadó”, melyben az illető a vezető, a „pásztor”.

A közösségi találkozó metodikája, a „csoportdinamika” fokozatosan alakult ki, alapjait már a börtönévek előtt megvetették, de csak a hetvenes években kristályosodott ki. Egy-egy találkozót nem feltétlenül

a közösségvezető koordinál: a találkozóznak lehet „elnöke”, aki témával készül az alkalomra, azt felvezeti, majd kérdéseket fogalmaz meg vele kapcsolatban. A találkozó nagyobb hányadát a témához kapcsolódó, körben zajló beszélgetés teszi ki, de a beszélgetést – szintén körben zajló, általában egyéni, hangos – ima előzi meg vagy zárja le.⁸²

b) *Apostolkodás*

Bulányi páter mozgalma már a kezdetekkor sem volt elzárkózó kezdeményezés, a hetvenes években pedig rendkívül gyors terjeszkedés jellemezte – mindez következett a bázisközösségi modellből, ahol az új közösségek tagjai úgy élték meg, hogy azzal válnak „felnőtt kereszténnyé”, ha saját népet „halásznak” maguk köré. Ezt az emberhalászatot nevezték „apostolkodásnak”, s alapvetően hozzátartozott a Bokor profiljához.

Mivel a közösségek egymással csak laza kapcsolatot tartottak, inkább „genetikusan” érintkeztek (a felvevő és leadó közösségek családfája mentén), számukat nehéz megbecsülni. Az óvatos becslések úgy vélik, hogy a Bokor a nyolcvanas évek elején már „150 vezetővel és több ezer taggal rendelkezett”,⁸³ egy 1987-es AEH-jelentés pedig arról számol be, hogy 35–40 pap szárnyai alatt 200–250 közösségvezető és 2000–2500

⁸² SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 22–23; BULÁNYI GYÖRGY, *A Bokor lelkiisége*, h.n. 1995, 98–113.

⁸³ MÁTÉ–TÓTH ANDRÁS, *Bokorból vadonba? Jegyzetek a Bokor mozgalom gyakorlatáról és teológiájáról*, Távlatok 26 (1995). <http://www.tavlatok.hu/38elottiek/tavlatok26.htm> (2013. II. 9.); KAMARÁS ISTVÁN, *Kis magyar religiógráfia*, Pro Pannonia 2003. <http://mek.oszk.hu/08900/08944/08944.htm#12> (2013. II. 9.). MÁTÉ–TÓTH ANDRÁS egy előadásában 5.000 tagról beszél, s mindezt párhuzamba állítja a klérus létszámával: „Peremre szorításról van szó, de egy adatot mégis hadd mondjak... Nos, abban a korszakban nagyjából 5.000 olyan értelmiségi, tágabban fogalmazva önállóan, felnőtten gondolkodó volt a Bokorban, akkor, amikor Magyarországon közel ennyi római katolikus pap szolgált. A különbség azonban az volt, hogy ez az értelmiségi csoport, amely ekkor a Bokor tőzsgárdáját jelentette, s amely heti, kétheti rendszerességgel, intenzív tanulós, vitaközléses, imádságos találkozókon vett részt, legalább 20–25 évvel alacsonyabb átlagéletkorú volt, mint az akkori katolikus papság. És színezte ezt a társaságot még az, hogy legalább a fele nő volt.” (MÁTÉ–TÓTH, *Bulányi György provokatív öröksége*, i.m.)

tag tartozik a Bulányi-féle közösségekhez (holott ekkorra már 1982 óta a lemorzsolódás volt jellemző).⁸⁴

c) Elitkereszténység és értelmiségi lét

A Bulányi-féle kisközösségek már az 1945-ös első indulás során is elkötelezett katolikus fiatalokból verbuválódtak, olyanokból, akik mindennapjainak részét képezte vallásosságuk: napi áldozók és gyónók, az egyházközségi élet aktív tagjai voltak.⁸⁵ Tevékenységük illegálitása, üldözöttségük csak megerősítette őket a krisztusi tanítás és egyházuk iránti hűségükben.⁸⁶

Az újraindulást is az jellemezte, hogy a Bulányi páterrel kapcsolatban álló papok plébániáin az egyházközségek legbuzgóbb tagjaiból alakultak közösségek, azokból, akik nem elégedtek meg a lelkiélet plébániai keretek között megélhető lehetőségeivel. A közösségek kettős igényt elégítettek ki: kitágították a lelkiélet közösségi formáinak horizontját, és alternatívát jelentettek a templomi keretek között elképzelhetetlen szellemi közösség, a krisztusi együttgondolkodás számára.

⁸⁴ ÁEH, Jelentés az egyházi reakció tevékenységének általános tapasztalatairól: XIX-A-21-d-0022/1-1-1987 (223. d.)

⁸⁵ Egy jellemző történet: „Aranka... Tanítónő a katolikus elemiben, és napi áldozó. Aláírja az iskolában ő is a tiltakozást Mindszenty reakciós politikája ellen. A fizetéséből tartja el négy elárvult gyermekét. Utána jön másnap reggel a Szent Annába. Állandó gyónóm. Meggyónja az aláírást. Feloldozom, és kiszabom az elégtételt: – Két héten keresztül nem áldozhatik! Rohan vissza az iskolába, és kihúztatja nevét a listáról.” (BULÁNYI, *Önéletírás*, 107.)

⁸⁶ Mindezt híven tükrözi az alábbi imarészlet 1948-ból: „Betlehemben megtestesült, keresztrefeszített Istenember, Názáreti Jézus!... Köszönöm, hogy a magyar nemzet gyermekévé tettél. Akarom is szolgálni minden erőmmel országom és nemzetem. Egész éneket, úgy, ahogy Tőled kaptam, az Isten Országá építésére ajánlom. Akarom, hogy a lelkekben megszülessék az Ország, amelyben szent az Istennek a neve, s amelyben az Ő akarata történik, miként a mennyben. Nincsen kikötésem. Feltétel nélkül adom át magam e második Krisztusnak, az Egyháznak. Rendelkezz velem! Íme, itt vagyok. Küldj! Küldötted, apostolod akarok lenni. – Ha élet, élet. Elviselem, bármilyen nehéz is legyen. Ha meg halál, majd ád hozzá erőt, aki Tarziciusnak és Ágnesnek adott, azt is elfogadom... Add, Úram, hogy soha el ne feledjem szavad: «Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért...» ...Szentháromságos egy Isten, adj erőt, hogy ennek örüljek, ezen vígadjak, a mi megfeszített, de feltámadott Úrunk, Jézus Krisztus által. Amen.” BULÁNYI, *Önéletírás*, 92.

Valószínűleg a lelki és szellemi igény szoros összefonódása, valamint Bulányi páter személyes karizmája – amely bevallottan csak az iskolázott rétegekkel tudott kapcsolatot létesíteni⁸⁷ – együttesen eredményezték, hogy a Bokor közösségi összetételében értelmiségi túlsúly alakult ki, amely alapvetően meghatározta annak profilját.

Az „elitkereszténység” öntudata a Bokor retorikájában gyakorta reflektált módon is jelentkezik (ebben a vonatkozásban rendszeresen idézik a „föld sója”, „világ világossága” illetve „a hegyre épült város” (Mt 5,13–16) evangéliumi képeit) – de ez szorosán összekapcsolódik az üldözöttség vállalásával, a mártíromságra való felkészüléssel is.

d) Demokratizmus és pedagógia

A közösségi modell gyors terjedését már a második világháborút követő években is nagyban ösztönözte az alapító – a fennálló hierarchikus társadalmi és egyházi keretek között merőben szokatlan – demokratikus pedagógiai attitűdje. Hogy ez először milyen apróságokban nyilvánult meg, híven jellemzi az alábbi Bulányi páterről készült állambiztonsági jelentés, amelynek szerzője az alapító legkedvesebb tanítványai közé tartozott:

„Egyetlenegy csoportmunkát végző pap sem tudott olyan fesztelen, de mégis fegyelmezett viszonyt létesíteni a vezetőségi tagokkal, mint ő... Szerinte két embernek az egymáshoz való viszonyát lényegesen befolyásolja a megszólítási forma. Ezért ő már akkor tanulmányozta a gyermekeit olyan szempontból is, hogy a tegeződési formával kiket hozhat egészen közel magához úgy, hogy azok értékelni tudják ezt a viszonyt, s ne fadjuljon el bizalmaskodássá, hanem elválaszthatatlanul hozzá fűzze őket.”⁸⁸

ÁRPÁD VON KLIMO összehasonlító elemzésében nagy jelentőséget tulajdonít annak a liberális pedagógiai szellemnek, amely Don Lorenzo Milani és Bulányi páter munkásságában egyaránt megfigyelhető.⁸⁹

⁸⁷ „Nem volt nekem tehetségem a munkásokkal való foglalkozásra; annak ellenére mondom ezt, hogy tíz esztendőtt közöttük éltem.” SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 66.

⁸⁸ Idézi BULÁNYI, *Önéletírás*, III.

⁸⁹ ÁRPÁD VON KLIMO, *A katolikus önértelmezés új irányjai az 1960-as években Olaszországban és Magyarországon. Don Lorenzo Milani és Bulányi György példája*, 153–154. <http://www.szazadveg.hu/files/kiadoarcbivum/44klimo.pdf> (2013. II. 9., kiemelés az eredetiben.)

Kiemeli, hogy mindketten nyílt, kritikai hangú párbeszéd kialakítására törekedtek csoportjaikban – végső soron arra, hogy áthidalják a laikusokat a klérus tagjaitól elválasztó távolságot, s ezzel nagymértékben hozzájárultak a társadalomban és az egyházban mindaddig természetes tekintélyelv és hierarchikus rétegzettség lazításához. KLIMO párhuzamba állítja mindezt a II. Vatikáni Zsinat újszerű gondolatával, amely a laikus hívőket „Isten úton lévő népének” tekintette – ezzel a párhuzammal részletesen is foglalkozom majd a későbbiekben.

ÁRPÁD VON KLIMO vizsgálja azt a pedagógiai attitűdöt is, amely Bulányi páter esetében együtt járt a tekintélyelvet elutasító szemlélettel. Ezt jelzi többek között az a törekvés, hogy minél több oktatási tevékenységet mihamarabb átadjon „diákjainak”, vagyis hogy a közösségi tagok mielőbb maguk is vezetővé váljanak, amely az egyén számára papi vagy egyházi segítség nélkül is lehetővé tette a hit mélyebb átélését, a teológiai kérdésekben való elmélyülést – ezt nevezi a modern szaknyelv *transfer of learning*-nek. Az így szerzett önreflektív szemlélet, önállóság és autonómia jelentőségét és népszerűségét tovább növelte, hogy az a világi társadalomban is hiányként jelentkezett, hiszen a diktatórikus államhatalom épp ezek háttérbe szorítására törekedett. A Bulányi atya által művelt, modernnek mondható pedagógia pedig:

„egyre inkább figyelembe vette az egyes diákok, illetve közösségi tagok specifikus gondjait, érdekeit és szükségleteit, mindazt, amit a tekintélyelvű és homogenizálásra törekvő iskola-, illetve oktatási rendszer... [n]em tett meg. Az oktatás lett volna az öntudatos élet alapfeltétele, mely az aktívabb politikai és szociális elkötelezettség, valamint végül az evangélium mélyebb megértése révén teljeseedett volna ki. A diktatúra számára ez különösen nagy kihívás volt, ezért minden eszközzel igyekezett «bomlasztani» a Bulányi által vezetett kiscsoportokat és egyben megakadályozni az atya munkáját.”⁹⁰

A tanulmány egy tágabb kutatási projekt részeként készült: „A projekten 2004 júniusa óta dolgozunk a potsdami Jelenkor-történeti Kutatások Központjában (Zentrum für Zeithistorische Forschung) a IV., az „A politika kultúrtörténete” elnevezésű projektszekcióban „Katolikus önmegértés a diktatúra és demokrácia feltételrendszerében. Az Actio Catholica Magyarországon és Olaszországban az «amerikanizálódás» és «szovjetesítés» erőterében (1945–1969)” [Katholische Selbstverständigung unter den Bedingungen von Diktatur und Demokratie. Die Katholische Aktion in Ungarn und Italien im Spannungsfeld von „Amerikanisierung” und „Sowjetisierung” (1945–1969)] cím alatt.” Uo., 134.

⁹⁰ Uo., 154.

Mindebből maga Bulányi páter a közösségi modell demokratikus jellegét emeli ki a hierarchikus egyházi gyakorlattal szemben:

„...itt is van szükségképpen vezető, az, akit a társaság elfogad. Ez... élesen különbözik a kialakult templomi rendtől. Ott az a vezető, aki kijelöltetett, itt az a vezető, aki össze tud szedni és össze tud tartani embereket. Éveken vagy évtizedeken keresztül. De ez csak úgy lehetséges, hogy az összejöveteleken mindenkinek azonosak a hozzászólási lehetőségei, mindegyikük érvényesülhet. Ez olyan világ, amelyikben semmiféle mesterséges tekintély nincs. Olyan világ, ahol egy-egy beszélgetésben részt vehetnek laikus férfiak, laikus nők és papok is, sőt lehet, hogy a közösségnek a vezetője éppen egy laikus nő... Ez a formai része. De ez nem jelentéktelen, mert arra mutat rá, hogy nincsen olyan: ez így van, mert én mondom. A templomban a dolgok úgy vannak, mert a pap mondja. Aztán ha valakinek nem tetszik, hát legföljebb többet nem megy el oda. Egy hatóság által kinevezett személy azt prédikálja, amit kell. Erre lehet azt mondani, hogy igen, meg ki lehet menni a templomból. Csak éppen azt nem lehet mondani, kérem, én ezt nem így gondolom.”⁹¹

Később ez lett a kisközösségi gyakorlatnak az a jellemzője, amely kiváltotta a magyar katolikus egyházi vezetés rosszallását, s amely végső soron Bulányi páter egyházi szankcionálásához vezetett.

e) Gondolat- és lelkiismereti szabadság

A Bokor közösség egyik legfontosabb – demokratizmusából fakadó – jellemzője a gondolati és lelkiismereti szabadság. A közösségi formából, a kérdések közös megvitatásából is következik, hogy sokszor ellentétes vélemények fogalmazódnak meg, az azonban már a közösség demokratikus jellegének következménye, hogy nyitottak és befogadóak maradnak ezekre a sokszor szembenálló állásfoglalásokra. Ez a tendencia már a hetvenes években is megfigyelhető volt, Bulányi páter egyházi „pere” során többször védekezett azzal, hogy csak a saját véleményéért vállal felelősséget, a vád tárgyát képező írások egy része azonban nem az ő szellemi terméke. Később, az egyházi megbélyegzés után, ez a belső szabadság nagyfokú pluralizmushoz vezetett, melyben továbbra is többséget alkotnak a hagyományos népegyházhoz szorosan kötődő – bár kritikus gondolkodású – tagok, de érvényesülnek

⁹¹ SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 23.

– elsősorban egyházkritikai, s olykor dogmatikai szempontból – radikális nézetek is.

„A tagok legtöbbször a katolikus egyházból jön, abban gyakorolja hitét, de a kapcsolódás mikéntjében nagyok a különbségek. Papok és lelkes plébániai szervezők is vannak közöttünk, protestánsok is, és olyanok is, akik az egyháztól távol, de a Bokorhoz szorosan kapcsolódva élik meg hitüket... Sokan vannak a Bokorban, akiket nem katolikusnak kereszteltek, sőt olyanok is, akik bizonytalanok Isten létevel kapcsolatban. A mély és tartós baráti kapcsolatok mellett a Bokor megtartó ereje abban áll, hogy nálunk mindenki elmondhatja a véleményét, még akkor is, ha az nem egyezik a <hivatalos> tanítással.”⁹²

– hangzik egy mai megnyilatkozás.

f) Önképzés – közösségi keretek között

A fentiekből kitűnik, hogy a közösségek nemcsak a lelki-, hanem a szellemi életnek is színterei voltak. Ennek kialakulása egyfelől az alapító erős intellektuális érdeklődéséből fakadhatott, de – ezzel szoros összefüggésben – a tagok értelmiségi beállítottságából is, amely a korszak cenzúrázott viszonyai között nagyfokú szellemi kiéhezettséggel párosult. Az önművelés elsősorban teológiai irányban haladt, de mindvégig nyitottak voltak a pszichológia, a szociológia, az antropológia s minden egyéb (elsősorban humán) tudomány eredményeire.

A közösségi önképzés központjában az evangéliumok álltak, s Bulányi páter azokon belül is Jézus megszólalásaira helyezte a hangsúlyt. A Szentírás szövegét a szóanalízis módszerét használva dolgozták fel, egy-egy szöveghely elemzését házi feladatként végezték el a tagok, a találkozón pedig megvitatták eredményeiket, értelmezéseiket. A bibliai szövegek hitelesebb megértésének igénye görög nyelvtanfolyamot hívott életre, melynek célja szintén az evangéliumok tanulmányozása volt. Részben ezen elemzések eredményeit felhasználva fejezte be Bulányi páter 1971-ben,

⁹² KÖLNEI LÍVIA, *Istenre bangolni a lelkiünket – Bajnok Dániel a Bokor közösségről*, Talita 2013. október 21. http://www.talita.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1138:istenre-bangolni-a-lelkiuenket-bajnok-daniel-a-bokor-koezoessegről&catid=52:egyuettt&Itemid=79 (2013. II. II.)

7 év munka után hatkötetes főművét *Keressétek az Isten Országát!* (KIO) címmel. A szerző által „szisztematikus biblikus teológiaként” aposztrofált mű a kisközösségek alaptankönyvévé vált.⁹³ Ugyanakkor a közösségek tagjai is aktív szellemi munkát folytattak, írásaikat pedig évente összegyűjtötték, és Karácsonyi Ajándék címen szamizdatkiadás formájában helyezték a Bokor karácsonyfája alá.

A rendszeres közösségben végzett szellemi munka mellett számos olyan programot indítottak, amely szintén az önművelést szolgálta – ahogy arra a görög nyelvtanfolyam kapcsán már láttunk példát. Mivel az Állami Egyházügyi Hivatal megakadályozta, hogy az aktívabb, elkötelezett tagok beiratkozzanak a teológiára vagy a szemináriumba, közösségvezetők számára 9 éves teológiai képzést szerveztek; a női szerepek felborulását észelve pedig háztartási, nevelési, egészségügyi és mentálhigiénés ismereteket nyújtó, sőt a feminizmus alapkérdéseit ismertető „egyetem” is nyílt – nem csak nők számára.⁹⁴

g) Teológia

Bár dolgozatom – szakítva az elmúlt évek Bulányi-kérdéssel foglalkozó szakirodalmával – hangsúlyosan nem kíván teológiai szempontú elemzéssel foglalkozni, a későbbiek megértése miatt feltétlenül szólni kell a *Keressétek az Isten Országát!* című munkában is vázolt teológia újszerűségéről. Bulányi páter teológiájának megítélésében különösen kiéleződnek a jelenkori egyháztörténet-írásban tapasztalható törésvonalak – ahogy már a kortársak körében is megosztónak bizonyultak a Bokorban megfogalmazott gondolatok.

Amit mindenki elfogad: a zsinati ihletés. Bulányi páter gondolkodásában hihetetlen inspirációt jelentettek a II. Vatikáni Zsinat tanításai (különösen a *Lumen gentium* és a *Gaudium et spes* kezdetű zsinati konstitúciók), s GÁRDONYI MÁTÉ 20. századi magyar egyházi önértelmezéseket vizsgáló tanulmánya szerint, a Bokor ezek interpretációjában jóval a hivatalos egyház előtt járt. A zsinat által újrafogalmazott egyházkép új teológiai impulzusait a hitéletben és teológiai fejlődésében egyaránt megakasztott magyar egyház

⁹³ SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 65.

⁹⁴ MÁTÉ–TÓTH, *Bokorból vadonba?*, i.m.

nem tudta integrálni a régi struktúrába. „Az a teológiai fejlődés, amely a II. Vatikáni Zsinat nyomán a világegyházban a közösségi egyházmodell kibontakozásához vezetett, Magyarországon kezdetben nem a hivatalos, hanem az üldözött, másként földalatti egyházban talált visszhangra.” A bázisközösségek, elsősorban a Bokor és a Regnum Marianum zsinat utáni történetét vizsgálva a történész megállapítja, hogy „szemléletükben és praxisukban leginkább az irritálta a hatalmat, ami a zsinati egyházképből következett, vagyis az egyház új módon történő megélése,” a közösségi egyházmodell teóriájának kidolgozása és gyakorlati alkalmazása. „A Bokor alapítójának, Bulányi Györgynek az évtizedek során rendszerré fejlesztett teológiájában az ekkleziológia központi jelentőségű... Bulányi páter Magyarországon talán egyedülként merete következetesen végigvinni a hívek nagykorúsításának programját.”⁹⁵

Hasonló véleményen van a Bulányi páter teológiai munkásságának rehabilitálását doktori értekezésében elvégző MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS is. Ő Bulányi György teológiai válaszkérését a kreatív tagadás útjaként értékeli. Ebben látja a Bokor sajátosságát a többi kisközösségi, lelkeségi mozgalomhoz viszonyítva: a zsinati ihletésű, új teológiai tartalmak kidolgozásában. MÁTÉ-TÓTH értelmezésében éppen ez az attitűd pecsételte meg a közösség sorsát.

„Miközben éhesen olvasták a II. vatikáni zsinat dokumentumait az egyházzól, a kinyilatkoztatásról és a világról, azt kellett tapasztalniuk, hogy az egyház vezetői – főképpen a kommunista rezsím nyomására, de más szempontból zsinat előtti egyházképük alapján is – éppen a zsinat által szentesített megújulás úttörőit marasztalják el. Ez a szörnyű élmény azonban Bulányi atya és csoportjai számára egy új teológiai munka áldott alkalmává vált.”⁹⁶

Másrésztől persze sokan bírálják ezt a teológiát. KAMARÁS ISTVÁN *Kis magyar religiógráfia*ájában egész fejezetet szentel a Bokornak, s a vélemények ütköztetésével igyekszik objektivitását megtartani.⁹⁷ Idézi TOMKA MIKLÓST, aki szerint a Bulányi-per során egy „lelkipásztori érdekektől megfosztott teológia csapott össze egy teológiai pontatlan lelkipásztori gyakorlattal,

⁹⁵ GÁRDONYI, *A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején*. <http://www.vigilia.hu/regibonlap/archiv.html> (2013. II. 11.)

⁹⁶ MÁTÉ-TÓTH, *Bokorból vadonba?*, i.m.

⁹⁷ A következő idézetek forrása: KAMARÁS, *Kis magyar religiógráfia*, i.m.

mely a földalatti egyházból jött”. MATOLCSY KÁLMÁN véleménye szerint „hiány volt a jó minőségű teológiában, Bulányi csinálta, de egyháztanában téved... felrúgta a szentségtant, az egyházfegyelmet, a tanítást. Nem vette figyelembe, hogy ha a püspök téved, akkor is apánk.” A karizmatikus mozgalom egyik vezető alakja, MARIK IMRE úgy véli, „Bulányi túl nagy szabadságot adott a mozgalom tagjainak teológiai és hitbéli kérdésekben”. TOMKA FERENC is hosszán foglalkozik könyvében a kérdéssel, s személyes élményeire támaszkodva leszögezi, „1976 tájt a Bokor tanításában – Bulányi Györgynek valamint munkatársainak írásaiban és előadásában – egyre több olyan gondolat jelent meg, amelyről mi is láttuk, hogy *ez nem katolikus tanítás*.”⁹⁸ MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS *Távlatok*ban megjelent írása kapcsán ANDRÁS IMRE és SZABÓ FERENC folytatott dialógust, amelynek során megállapították:

„A Bokor mozgalomban intenzív teologizálás folyt, [s Bulányi páter] néha olyan álláspontot foglalt el, amelyet a tanítóhivatal joggal kifogásolt, pl. ...az egyházrend értelmezésében. Így aztán okot szolgáltatott a még ma sem lezárt <hivatalos tisztázó eljárásra>... több olyan pontot idézhetnénk a zsinati dokumentumokból, amelyekről meglehetősen eltávolodott P. Bulányi és közösségeinek némely tagja.”⁹⁹

Bulányi György teológiája tehát egy zsinati alapokon álló progresszív teológia, amelynek katolikus voltát azonban hivatalos és nem hivatalos fórumokon egyaránt támadások érték, s a mai napig vitatják. A kérdés eldöntéséhez – vagy legalábbis tisztább vizsgálatához – persze elengedhetetlen lenne egy alapos összehasonlító elemzés, amelyben a világegyház hasonlóan modern, zsinati ihletésű teológiai munkáival kellene összevetni Bulányi páter életművét¹⁰⁰ – aki egyébiránt maga is kapcsolatban állt a kor olyan progresszív nyugati teológusaival, mint

⁹⁸ TOMKA, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 416. (Kiemelés az eredetiben.)

⁹⁹ ANDRÁS–SZABÓ, *Beszélgetés P. Bulányi mozgalmáról*, i.m.

¹⁰⁰ „...kár lenne elvitatni, hogy külföldön egyedül erre a magyar teológiai produktumra figyeltek fel.” GÁRDONYI MÁTÉ, *Katolikus teológiai útkeresés a szocializmus évtizedeiben. Egyházpolitika és teológia összefüggése. Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 3; szerk. Varga Szabolcs–Vértesi Lázár), Pécs 2007, 122.

Schillebeeckx, Boff és elsősorban Hans Küng,¹⁰¹ akiknek munkássága azonban a vasfüggönnyel elzárt magyar teológiai gondolkodás számára jobbra ismeretlen maradt.

b) Jézusi minta a gyakorlatban – tevékeny szeretet

Bulányi páter mozgalmát tehát döntően értelmiségi beállítottságú, erősen teológiai hajlamú, nagy szellemi aktivitást felmutató csoportok közössége alkotta, mégsem kizárólag elméleti alapokon állt. Ugyan megszületett a fent ismertetett többé-kevésbé rendszeres teológia, amely tulajdonképpen a II. Vatikáni Zsinat progresszív hazai interpretációjaként értékelhető, jelentőségét – s konfrontatív jellegét – azonban éppen gyakorlatorientált jellegének köszönhette.

A Bokor morálteológiájának lényege szerint, a jézusi szeretet tanítása három alapeszményben csúcsosodik ki: adás, szolgálat és szelídség. Az Isten szerinti élethez *metanoia* szükséges, vagyis ezeknek az eszméknek a szellemében kell átalakítanunk gondolkodásunkat. Tehát Jézus nemcsak a túlvilági életre váltott meg minket, hanem életpéldájával megmutatta, hogyan valósítható meg a földön az Isten Országa, amely szavai szerint „köztetek van” (Lk 17,21). Az utópisztikus gondolatot a közösség tagjai teljes felelősség- és küldetéstudattal alkalmazták saját életükre; jó példa erre az alábbi levél, meg a börtönének előtti korszakból:

„Kedves Lelkiatyám!

Akármit csinál az Atya, nem hagyjuk élni...

Mi a kereszténység lényege? Az, hogy reggeltől estig imádkozom, vagy élem Krisztus természetét, harcolok az emberek boldogságáért azzal, hogy adok... Miért mondják azt, hogy Isten trónusa körül a szüzek állnak. Magyarul: besavanyodott apácák. Én is ott akarok állni, de nem állandó ima után és litániák halmaza után. Nem ez az Isten. Isten nem békés unalom. Azt hiszem, Isten harc és győzelem.

¹⁰¹ „Bulányi a Concilium című folyóiratból, az ott publikáló haladó teológusoktól vett át nézeteket. Ezt a tényt ő maga is megerősítette a Hans Küng 65. születésnapjára kiadott *Festschrift*-ben (Piper, 1993, 757–775.). Küng magyarországi recepciójáról írva P. Bulányi mintegy Küng magyar szöcsövének tartja magát.” Idézi: ANDRÁS–SZABÓ, *Beszélgetés P. Bulányi mozgalmáról*, i.m.

Küzdés a nyomorultakért, az önmagam teljes megtagadása, a másokért élés. Mi az Isten? Mi a keresztény élet? Az erőszakosan nem ragaszkodás, az adás, a boldogság a keresztvállaláson keresztül... Nagyon ránk férne és az újakra egy kis rázás. Lehet, hogy egész pogány úton haladunk. Nem lehetne egy pár napos rázást csinálni Pécelen?... Nagyon ránk férne, és pláne az újakra. A legvadabb dolgokra készen üdvözléssel.¹⁰²

A tevékeny szeretet számos nagyközösségi „projektet” indított útjára. Az adaseszmény aktív és passzív formában is meghatározza a bokorbeli testvérek életvezetését: egyfelől lemondanak a többet birtoklás lehetőségeiről, szegénységre törekszenek, hiszen a hazai létminimum még mindig meghaladja az egész világra kivetített átlagkeresetet. A bokorbeli nagycsaládok mestereivé váltak, hogyan lehet egy keresetből úgy fenntartani egy családot, hogy abból (a gyakorlat szerint 10%) adakozásra is jusson. Az adakozás elsősorban India felé irányult, ahol a Gujارات állambéli Cedric Prakash vezette iskolarendszert támogatták a közösség tagjai – a „valutaüzérkedés” során újabb konfrontációt vállalva az állammal. 1989 után az adományozás alapítványi formát nyert, s a harmadik világba irányuló segélyek mellett szervezett kereteket kapott a hazai rászorulóknak segítése is.

A szolgálat gyakorlásának legfontosabb közege a család: a Bokor alapvető értékeihez tartozik a nagycsalád eszméje, amely a „fél tucatot” gyermek célkitűzésében fogalmazódott meg. Számos bokros család vállalta a fél tucatot, de több 7, 10, sőt annál is több gyerekes család tartozik a közösséghez. Mára az „apostolkodás” visszaszorulásával az új közösségek bázisát inkább a generációs váltás jelenti, a Bokor-családok gyermekei, esetleg azok barátai alkotnak új közösségeket. A szolgálat ugyanakkor már a kezdetektől túllépett a család keretein, mindig is léteztek karítász-akciók, de a rendszerváltás után vált ez a Bokor fő profiljává: ma a Bokor is sokszínű karításztevékenységet folytat, de a tagok jellemző módon aktívak más közösségek, egyházak karítász-akcióiban is.

A nyolcvanas években a szelídség gyakorlása vált a Bokor legnagyobb nyilvánosságát „élvező” eszményévé. A „szeressétek ellenségeiteket” (Mt 5,44) parancs jegyében a Bokor erőszakmentességet hirdetett, ami

¹⁰² A közösség egyik debreceni tagja, Ury Judit levele. Ld. BULÁNYI, *Önéletírás*, 97–98.

összeegyeztethetlenné vált a kötelező sorkatonai szolgálattal – a katonai kiképzéssel és esküvel –, így számos Bokor-fiatal megtagadta azt, vállalva a rendszerint három éves börtönbüntetést.

Mindezek a döntések persze nagy elkötelezettséget, mély meggyőződést igényeltek, amely aktív lelki élet nélkül elképzelhetetlen. A Bokor lelkisége a rendszeres szentgyónást lelki vezető mellett képzelte el, aki figyelme és segíti patronáltja lelki fejlődését. Idővel itt is megvalósult a demokratizmus, a lelki vezetés elvált a bűnbánat szentségétől, és arra kiérdemesült világiak is végezhettek. A lelki élet ugyanakkor a tevékeny szeretetre koncentrált, s mindez az értelmiségi beállítottsággal, teológiai igényvel párosulva racionalizált hitélethez vezetett, mely az önműveléshez kapcsolódó önnevelésben teljesedett ki. A lelki vezetőnek rendszeresen be kellett mutatni a jézusi utat követni igyekvő közösségi tag idő-, pénz- és „szeretet-elszámolását”, vagyis arról vezetett feljegyzéseit, hogy naponta, órára bontva, mire mennyi időt és pénzt áldozott, s ennek mekkora hányadát tette ki az Isten Országának építése. Idővel persze megjelent mindennek belső kritikája is, „[t]öbbben úgy látják, hogy a Bokor legfőbb hibája az öncélú cselekvés-centrikusság, ami a lelkiség rovására megy.”¹⁰³

8. 1976–1997 – BULÁNYI PÁTER ÉS KÖZÖSSÉGÉNEK EGYHÁZI ELÍTÉLÉSE ÉS REHABILITÁCIÓJA

A Bokor közösség történetének második hulláma egy évtizedig sem tudott zavartalanul fejlődni: már 1976-ban támadások érték, ezek egyre erősödtek, míg 1982-ben a magyar katolikus hierarchia elítélte az alapító több tételét, és megvonta tőle a nyilvános misézés és szentség kiszolgáltatás jogát. Az ügy ezzel nem zárult le, a római Hittani Kongregáció elé került, amely évekig húzódozó levélváltások után – minek során többször kritikával illette Bulányi páttert – 1997-ben végül rehabilitálta a piarista szerzetest.

Mára a „per” számos dokumentuma nyilvánosságra került, és több visszaemlékezés is beszámol a történetekről. Az események hiteles

¹⁰³ KAMARÁS, *Kis magyar religiográfia*, i.m. A Bokor lelkiségéről ld. BULÁNYI, *A Bokor lelkisége*, i.m.

kronológiája azonban csak nehezen állítható össze: a beszámolók egyoldalúak, jobbára a Bokor alapítójától és követőitől származnak. A másik oldal leginkább véleményformálásra, kritikák megfogalmazására szorítkozik, az őt elítélő teológusok és egyházi vezetők pedig hallgatnak – többségüknek már nincs is módja elmondani saját történetét. A „Bulányi-üggyel” foglalkozó állambiztonsági iratanyag s a hozzá kapcsolódó sajtóközlések nagy terjedelme átfogó kutatást igényel; a visszaemlékezések számos olyan eseményről tesznek említést, amelyet igazoló forrásokra bár számos utalás történt, azokat még nem sikerült felkutatnom.¹⁰⁴

A fenti kitételrel együtt is fontosnak tartom, hogy mielőtt rátérnék az események értékelésére, megkíséreljem rekonstruálni a Bulányi-ügy kronológiáját. Úgy gondolom, a hazai „elítélés” és a Vatikánnal folytatott polémia szoros összefüggésben áll egymással, mégis célszerűnek látom külön tárgyalni a kettőt: előbb ’82 nyaráig tekintem át az események sorrendjét, s fűzők hozzájuk kommentárokat, és csak később térek ki a vatikáni levelezés ismertetésére és értelmezésére.

a) *Kronológia: (1975–)1976–1982*¹⁰⁵

– 1975. augusztus 1.: A Magyar Népköztársaság Helsinkiben aláírja az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) záróokmányát, amelynek 7. alapelve kimondja „az emberi jogok tiszteletben tartását, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a személyes meggyőződés szabadságát”.¹⁰⁶

– 1975. december 8.: VI. Pál pápa kiadja *Evangelii nuntiandi* kezdetű apostoli körlevelét, amelynek 58. pontja kiemeli a bázisközösségek evangelizációs munkájának jelentőségét, ugyanakkor elhatárolódik azon közösségektől, amelyek nem teljesítenek bizonyos meghatározott kritériumokat.

– 1976. február 10., május 24.: VI. Pál pápa kinevezi Lékai Lászlót esztergomi érsekké, majd bíborossá. Ez évtől kezdve haláláig ő a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke is.

¹⁰⁴ Ide tartozik a kiterjedt samizdat-irodalom, a külföldi sajtóközlések köre, illetve a kimeríthetetlen állambiztonsági iratanyag.

¹⁰⁵ A sok esetben bizonytalan dátumok pontosítását az alábbi kézikönyv segítette: BALOGH MARGIT–GERGELY JENŐ, *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia*, Budapest 1993.

¹⁰⁶ Teljes szöveget ld. <http://www.osce.org/mc/39501> (2013. II. 12.)

– 1976. február: Szendi József esztergomi spirituális (később veszprémi püspök) népes papi társaság előtt kijelenti: Bulányi György teológiája eretnek. A páter erre felkeresi, s átadja neki legfontosabb művét, a KIO-t – fél év múlva olvasatlanul kapja vissza.¹⁰⁷

– 1976. szeptember 28.: Bai László, az ÁEH Katolikus Főosztályának vezetője jelentést készít, amelynek lényege, hogy a Bulányi-féle „szervezkedés” nem büntetőjogi, hanem egyházfegyelmi úton kell felszámolni, amelynek kivitelezésével Lékai László bíborost kell megbízni.¹⁰⁸

– 1976. október: Lékai László felkeresi Albert István piarista tartományfőnököt, s megkéri, segítsen előkészíteni, hogy a rend előjárói hívják ki Bulányi pátert Rómába. A tartományfőnök nem továbbítja a kérését, sőt elmondja a történeteket a páternek.¹⁰⁹

– 1976. november: Bulányi páter hosszú levelet küld Lékai bíborosnak, amelyben beszámol tevékenységéről, s személyes meghallgatást kér tőle.

– 1976. december: Lékai László bíboros a püspökkari konferencián kiosztja Szendi József dolgozatát, melynek címe *Bulányi György – valószínűleg bíányos teológiai műveltségéből fakadó – téves nézeteiről*, valamint egy listát az egyes egyházmegyékben tevékenykedő „bulányista” papokról, akiket „meg kéne büntetni”. A püspökök ezt elhárítják, védelmükbe veszik a listán szereplő papokat (akiknek egy része még soha nem találkozott Bulányival, egyesek pedig nem is hallottak még róla), s arra biztatják Lékait, személyesen beszéljen Bulányi páterrel.¹¹⁰

– 1977. január: Lékai László bíboros Paskai Lászlóval üzen Bulányi Györgynek, hogy hajlandó őt fogadni. Hosszú, nyugodt hangnemű, de eredménytelen beszélgetést folytatnak, amelynek végén a bíboros odasúgja a Bokor alapítójának: „Visszaadom én ezt az ügyet neked...”¹¹¹

– 1977. február 16.: Lékai bíboros nem engedélyezi a Havasy Gyula plébános által 19. éve rendszeresen szervezett nyilvános pannonhalmi papi lelkigyakorlat megtartását. Az indoklás szerint az ok, hogy azon már Bulányi György is adott elő (ez a szervező szerint valótlan).¹¹²

¹⁰⁷ SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 68.

¹⁰⁸ MNL-OL XIX-A-21-d AEH TÜK 153. d., 0033a-3/1976. Idézi: BULÁNYI, *Önéletírás*, 226; Bulányi György hozzászólása a Bibó István Közéleti Társaság Állam és egyház című előadásán, Kossuth Klub, 2001. március 27. <http://www.bibotarsasag.hu/Bibo%20Web%20Folder/bibo/eloadasok/allam.html> (2013. 11. 12.)

¹⁰⁹ BULÁNYI, *Önéletírás*, 226. ill. SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 68.

¹¹⁰ BULÁNYI, *Önéletírás*, 226. ill. SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 68–69; DOBSZAY JÁNOS, *Mozaikok a Regnum életéből*, Budapest 1996, 107.

¹¹¹ BULÁNYI, *Önéletírás*, 227.

¹¹² HAVASY GYULA úgy emlékszik, csupán egy alkalommal volt rá példa, hogy résztvevőként hozzászólt a beszélgetéshez. Ld. HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 231.

– 1977. április 15.: A magyar püspökök római *ad limina* látogatása során VI. Pál kijelenti, azok a mozgalmak, melyek támadják a püspöki tekintélyt, az egyháza különös veszélyt jelentenek, s magatartásukkal az egyházzal való kapcsolatuk feloldását is kiprovokálhatják.¹¹³

– 1978: A piarista rend római generálisa felkeresi Bulányi páttert, aki elküldi vele a Klérus Kongregáció számára a KIO-t és más vitatott írásait. A generális később tolmácsolja Poggi érsek bírálatát, amely szerint a 6 kötetes KIO-ban semmit nem talált, amely ellenkezne az egyházi tanítással. Ezt a kijelentését 1981 márciusában Budapesten az érsek személyesen is megerősíti.¹¹⁴

– 1978 tele: A téli püspökkari konferencia körlevelet bocsát ki a korszerű lelkipásztorkodásról, mely elítéli Bulányi páter *Lelkipásztori marketing* című írását.¹¹⁵

– 1979. szeptember 18.: Dr. Merza József matematikus, a Bokor közösség tagja, megtagadja a sorkatonai szolgálatot. Nyomdokaiba lépve a következő évtized során 26 Bokor-tag szenvedett börtön- vagy fogházbüntetést katonaiszolgálat-megtagadás miatt.¹¹⁶

– 1980. április 6.: A Szentatya levelet intéz a magyar katolikusokhoz, amelyben hangsúlyozza a bázisközösségi mozgalmak fontosságát.¹¹⁷

– 1980. május 25.: Lékai László bíboros először vesz részt a nagymarosi ifjúsági találkozón, s az *Új Ember* is most közöl róla először cikket (június 1.).¹¹⁸

– 1980 ősze: A bíboros több sajtómegnyilatkozásában kifejti, hogy Magyarországon vannak „jó” (pl. Regnum) és „rossz” kisközösségek (Bokor).¹¹⁹

¹¹³ Az *Osservatore Romano* 1977. ápr. 15-i számát idézi HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 218.

¹¹⁴ Uo., 240; SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 69.

¹¹⁵ A körlevél szövegét idézi HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 232.

¹¹⁶ Merza József 19 napos tartalékos katonai szolgálatát tagadta meg, amiért első fokon 8 hónap fogházbüntetést kapott, amelyet másodfokon pénzbüntetésre változtattak. Vö. SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 70; HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 219; PÁCI FERENC, „Békés béketlenek” *Magyarországon*, Beszélő, számozat 3 (1988). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%99Ebekes-beketlenek%E2%80%99D-magyarorszagon> (2013. II. 12.); VÉGH GYÖRGYI, *Búcsú a fegyverektől. Beszélgetés Dr. Merza Józseffel*. Fővárosi Oktatási Portál, 2009. október 2. http://www.budapestedu.hu/mi_kerdezunk/merza_jozsef (2013. II. 12.); CSAPODY TAMÁS, *Azonosító lap, Acél ajtók mögött* (szerk. Habos László), h.n. 2005, 7.

¹¹⁷ II. János Pál levele először finomított megfogalmazásban jelent meg, majd Róma tiltakozása nyomán kiigazították a szöveget. Vö. SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 70; HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 219; DOBSZAY, *Mozaikok a Regnum életéből*, 109.

¹¹⁸ HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 239; DOBSZAY, *Mozaikok a Regnum életéből*, 109.

¹¹⁹ SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 70. úgy tudja, a bíboros a bolognai *Il Regno* folyóiratnak nyilatkozott erről, DOBSZAY, *Mozaikok a Regnum életéből*, 107–108. pedig idézi is a *Die Furch*

- 1981 nyara: Az ÁEH több alkalommal is megkísérli megakadályozni, hogy közösségi rendezvényeken Bokorhoz közeli papok szólaljanak fel (Siófok – Kocsi György, Máriagyűd – a Regnumos Balás Béla, Hajós – Kovács László).
- 1981 ősze: Katonaiszolgálat-megtagadás mellett szóló beszédeikért a bíboros fél évre felfüggeszti papi működése alól a Bokorhoz tartozó Kovács László Thököly úti és Gromon András pomázi káplánt.¹²⁰
- 1981. december 5.: Lécai bíboros dialógusra hívja a Bokor alapítóját, ahol annak egy négyfős bizottság (Gál Ferenc, Vanyó László, Rózsa Huba és Erdő Péter – utóbbi csak mint jegyző) előtt kell megvédenie nézeteit. Bulányi páter megjelenik, de kérésére a teológusok írásba foglalják fenntartásaikat, amelyekre ő írásban válaszolhat.¹²¹
- 1982. február 22.: Másodszer is találkozik Bulányi páter az öt bíráló szakértői bizottsággal, miután azok megkapták írásba adott válaszait. A polémia nem vezet eredményre, nem születik konszenzus.¹²²
- 1982. március 9–10.: Miután Bulányi páter nem látta értelmét további „dialógusoknak”, s elzárkózott ezek lehetőségétől, a püspökkari konferencia 6 pontban elítélte tetteit, s azok visszavonására szólította fel.¹²³
- 1982. május 16.: A nagyvarosi ifjúsági találkozón részt vesz a bíboros, Lécai László is, de nem hajlandó együtt misézni Bulányi páterrel és Kovács László káplánnal, akik végül a templomkertből hallgatják a szentmisét. Közben valaki

1980. december 3-án közzét, Lékaival készített interjúját. A megkülönböztetés motivációit vitatja Томка, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 417.

¹²⁰ HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 237; SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 70.

¹²¹ HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 242–243; SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 71–72; a tárgyalás jegyzőkönyve és Bulányi páter válaszai: UO., 107–117. ill. 118–140. A bizottság kritikáit Lécai bíboros egy későbbi levele (1982. április 1.) hat pontban foglalja össze: 1. a bizottság szerint Bulányi páter a kinyilatkoztatásra nem az apostolok korával tartalmilag lezárult eseményként tekint; 2. meglátásuk szerint a páter nem egyenlőképpen értékeli a szentírási könyveket, a páli leveleket „másodlagos írásoknak tartja”; 3. legelősebben Bulányi egyházi hierarchiáról, a tanítóhivatal tévedhetetlenségéről és a joghatóságról vallott nézeteit kritizálják: véleményük szerint a páter vitatja a trentói zsinat dogmáját a szentségi papságról; 4. nem ismeri el a személyek szentségi felhatalmazását; 5. kétségbe vonja a tanítóhivatal tévedhetetlenségét; 6. végül önkényesnek értékeli az engedelmességről és engedelmességről szóló eszmefuttatását. (Uo., 162–166.) Bulányi páter válaszaiban elutasítja a vádakat, véleménye szerint ezekben a kérdésekben nem vitatja az egyház tanítását.

¹²² HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 243; a tárgyalás jegyzőkönyve: SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 141–151.

¹²³ A határozat szövegét ld. SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 162–166.

megzavarja a liturgiát, és arra szólítja fel a híveket, hogy szolidaritásból vonuljanak ki a templomból, ezt azonban csak harminc-negyvenen teszik meg.¹²⁴

– 1982. június 9.: Mivel a Bokor közösség alapítója kétszeri felszólításra sem volt hajlandó revideálni problémáinak ítélet tételét, a „Püspöki Konferencia a Bulányi Györggyel kapcsolatos vizsgálatát a maga részéről lezárta, és a kifogásolt nézeteket felterjesztette Rómába a Hittani Kongregációhoz. Addig is azonban a Püspöki Konferencia valamennyi megyés főpásztora... a saját egyházmegyéje területén Bulányi Györgytől megvonta a nyilvános misézés, az igehirdetés, a szentségek, valamint a szentelmények kiszolgáltatásának jogát.”¹²⁵

– 1982. augusztus 24.: Körlevél tájékoztatja a papságot a Bulányi páter ügyében hozott püspökkari határozatról.¹²⁶

b) Szembenálló narratívák

Az események természetesen nagy port kavartak a katolikus egyházban, de a bázismozgalomban is, hiszen az ítélet hatására tulajdonképpen „egyházszakadás” történt: a Bokor az egyház részéről hallgatólagosan támogatott fél-illegalitásból végképp a föld alá szorult, az egyházon belül is marginalizálódott. Ez szakadást jelentett az egyházon belül, hiszen bár maroknyi embert veszített, de egyúttal tevékeny, elkötelezett élcsapatot is; szakadást a bázismozgalmak között, hiszen az egyik elítélése a többi elfogadását is jelentette; végül szakadást eredményezett a Bokor közösségen belül is, hiszen sokan voltak – főként, akik nem álltak szoros, személyes kapcsolatban az alapítóval –, akik nem vállalták a hierarchiával való konfrontálódást, inkább közösségüket hagyták el.

Természetesen mindegyik csoport megalkotta a maga – bizonyos mértékben szükségképpen önigazoló – értelmezését, de ezek az interpretációk árnyalatbeli különbségeik ellenére is alapvetően két pólus körül körvonalazódnak. Az egyik oldal lényegét tekintve meglehetősen egyszerűnek látja a kérdést: Bulányi páter teológiája eltávolodott a katolikus egyháztól, egyházfegyelmi kérdésekben kifejtett tételai aláásták a püspöki tekintélyt, így a hierarchia érthető módon és jogosan szankcionálta. Máig ez az uralkodó egyházi értelmezés, hirdetői pedig ugyan tudomásul veszik

¹²⁴ A különböző értelmezésekre ld. HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 241; DOBSZAY, *Mozaikok a Regnum életéből*, 109–110; TOMKA, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 392.

¹²⁵ SZAKOLCZAY, *Páter Bulányi*, 175.

¹²⁶ BALOGH–GERGELY: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*, 359.

a Bulányi páter által nyilvánosságra hozott dokumentumokat – melyek azt látszanak igazolni, hogy állambiztonsági döntés állt az egyházi eljárás háttérében –, de úgy vélik, ez nem változtat tételeinek eretnek voltán: a hierarchia jogosan ítélte el azokat.¹²⁷ A Bokor hívei ezzel szemben nagy jelentőséget tulajdonítanak bizonyos levéltári dokumentumoknak, s annak igazolását látják bennük, amit már a nyolcvanas évek elején is hirdettek: a püspöki kar az Állami Egyházügyi Hivatal nyomására cselekedett, hiszen az állam a Helsinki Egyezmény aláírása óta nem léphetett fel nyíltan az általa veszélyesnek tartott vallási csoportok ellen. A Bokor „veszélyességét” tovább fokozta a szolgálatmegtagadók sora: Bulányi páter szerint ez pecsételte meg sorsukat. Szerinte tehát a belügyi szervek egy morális kérdésből csináltak dogmatikai kérdést, hogy az állambiztonsági konfliktust egyházi síkra tereljék – Lékai bíboros a végrehajtó szerepét játszotta.

c) Hipotézis

A két tábor máig ható „harcát” látva az objektív szemlélő a következő hipotézist állíthatja fel: a nyilvánvaló állambiztonsági irányítás mögött valószínűleg elsősorban nem a katonaiszolgálat-megtagadás veszélyessége állt, hanem a „*Divide et impera!*” elve. Bulányi páter progresszív gondolatai, újszerű teológiai elgondolásai lehetőséget teremtettek arra, hogy az állami szervek egyházi síkra tereljék ügyét, s ott kieszközöljék, hogy a hierarchia konstruktív párbeszéd helyett agresszív választ adjon, s ezzel maga ellen hangolja a világi keresztények egy fiatal értelmiségiékből álló elitcsoportját. Így egyrészt erős ellenzékét szerez magának a klérus, s a társadalom szemében tovább romlik az egyház hitelessége, másrészt marginalizálódik a laikusok egyik legaktívabb, intellektuális csoportja, végül pedig sikerül őket verni az addig egységes bázismozgalom soraiba is.

A következő pontokban a hipotézis egyes elemeit járom körül, elsősorban az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyagából merített források alapján.

¹²⁷ ТОМКА, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 409–422.

d) *Katonaiszolgálat-megtagadás*¹²⁸

Bulányi páter gondolkodásában már a negyvenes évek végén központi helyet foglalt el a jézusi erőszakmentesség eszménye – dolgozatom elején már idéztem, hogy tulajdonképpen ez segítette ki a marxi ideológiától elszenvedett identitásválságból: tudniillik, hogy a marxizmus a legmagasztosabb keresztény-humanista értékrendet hirdeti, de erőszakkal, szemben azzal, amit Jézus tanít. Valószínűleg a politikai körülmények (1956, 1968) s a „létező szocializmus” mindennapi élménye is szerepet játszhattak abban, hogy idővel az ellenségszeretet vált a Bokor legradikálisabban vallott és hirdetett eszményévé.

Először Dr. Merza József négygyermekes matematikus tagadta meg, hogy teljesítse tartalékos sorkatonai szolgálatra szóló behívóját 1979. szeptember 18-án.¹²⁹ Őt még másodfokon felmentette a bíróság a börtönbüntetés alól, s pénzbüntetésre változtatta azt, követői azonban rendre három éves börtön- vagy fegyházbüntetést viseltek lelkiismereti döntésükért. 1989-ig 26 Bokor-tag töltötte le katonaiszolgálat-megtagadásért börtönbüntetését, összesen 512 hónapot (42,7 évet). Rajtuk kívül több mint százan (férfiak és nők vegyesen) kerültek összeütközésbe hivatalos szervekkel katonai szolgálatot elutasító magatartásuk miatt.¹³⁰

A katonai szolgálat megtagadóit az 1978. évi Büntető Törvénykönyv 336. paragrafusa alapján 5–15 évig terjedő szabadságvesztésre lehetett ítélni; a bírói gyakorlat 30–34 hónap volt.¹³¹ A katolikus egyház 1000 éves hagyományához híven a kommunizmus éveiben sem határolódott

¹²⁸ A szakirodalomban általánosan használt terminológia ideologikus voltára a Bokor egyik katonaságmegtagadója, CSONTOS BARNA hívta fel a figyelmemet, hiszen a „szolgálat” kifejezés pozitív felhangja és biblikus konnotációi az azt megtagadókat nemcsak jogi, hanem általánosan vett morális értelemben is „vétkesekként”, „elkövetőként” azonosítják. Ő a kényszerkatonaság-megtagadó *terminus technicus* bevezetését javasolja – dolgozatom egyelőre csupán jelzi a megfogalmazott igényt.

¹²⁹ Merza József volt az első szolgálatmegtagadó, aki bázisközösségi tagként tette ezt, katolikusként azonban nem ő volt az első, hanem Kiszely Károly teológushallgató. Ld. BALOGH MARGIT, *Vallások és a katonai szolgálat*, Budapest 1989, 116. A katonaiszolgálat-megtagadás történetéhez lásd még: PÁCI, „Békes békétlenek” *Magyarországon*, i.m.

¹³⁰ CSAPODY, *Azonosító lap*, 7.

¹³¹ BALOGH, *Vallások és a katonai szolgálat*, 119–120.

el a haza védelmében történő katonai szolgálattól: az igazságos háború jogosságát hirdelve hazafias kötelességként értékelte a katonai szolgálatot. Ez a II. Vatikáni Zsinat után sem változott, mert az – bár a lelkiismereti szabadságra hivatkozva elismeri a fegyver nélküli katonai szolgálat jogosságát¹³² – azt is kifejti, hogy a hívő állampolgárok lelkiismeretével nem áll ellentétben a béke érdekében végzett katonai szolgálat.¹³³ A Magyar Katolikus Püspöki Kar egészen a nyolcvanas évek végéig az utóbbit hangsúlyozta, s több ízben elítélte „túlzásra hajlamos” papjait, akik szolgálatmegtagadásra buzdították híveiket.¹³⁴ A helyzet csak 1988-ban változott, amikor Paskai László bíboros érsek március 14-én, szakítva az egyház addigi álláspontjával, az alternatív katonai szolgálat bevezetését javasolta Grósz Károly miniszterelnöknek. A polgári szolgálatot végül 1989 nyarán fogadta el az országgyűlés.¹³⁵

A szolgálatmegtagadás ügye – a hazai és elsősorban a nemzetközi sajtó tanúsága szerint – a nyolcvanas évek egyik konfrontatív, sokat hangoztatott kérdése volt. A külföldi lapok és a hazai szamizdat-kiadványok egyaránt összekapcsolták a Bokor elítéltetésével. Ehhez viszonyítva meglepő, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyaga a Bulányi-ügy kapcsán alig foglalkozik a kérdéssel. Rendszeresen előfordul ugyan a jelentésekben, hogy a Bokor szolgálatmegtagadásra buzdít, de csupán felsorolás szintjén, többi „reakciós” tevékenységével egy sorban. Fontosabbá akkor válik, amikor ennek ürügyén egy-egy Bokorhoz közeli papot ilyen indokkal szankcionálnak, s ez a Bulányi-per után legközelebb csak 1986-ban, az elítélő püspökkari nyilatkozattal egy időben fordult elő.¹³⁶ Ráadásul, ha

¹³² „Méltányosnak látszik továbbá, hogy a törvények megértően intézkedjenek azokról, akik lelkiismereti okokból nem fognak fegyvert, de készek békés formában szolgálni az emberek közösségét.” http://www.katolikus.hu/zsinat/zs_16.html (2013. II. 14.)

¹³³ „Akik pedig katonáskodva szolgálják hazájukat, ne másnak tekintsék magukat, mint olyanoknak, akik a népek biztonsága és szabadsága fölött öröködnék. S míg szolgálatukat ebben a szellemben végzik, valóban a béke megszilárdításához járulnak hozzá.” http://www.katolikus.hu/zsinat/zs_16.html (2013. II. 14.)

¹³⁴ Lékai László több sajtónyilatkozatában elítélte az ilyen törekvéseket, hazai és külföldi lapokban egyaránt. A püspöki kar 1986. október 16-án adott ki elítélő nyilatkozatot ebben a témában. Vö. BALOGH, *Vallások és a katonai szolgálat*, 120–121.

¹³⁵ Uő., 122.

¹³⁶ Vö. MNL-OL XIX-A-1-21-d-0012/19-1986 (216. d.)

elfogulatlanul szemléljük a kérdést, 10 év alatt 26 szolgálatmegtagadó jelentéktelen kisebbség, a népi vallásosságban gyökerező hazai hitélet pedig szorosan kötődik a kard és kereszt egységéhez, a hit és a haza védelme szervesen kapcsolódik egymáshoz – nem kellett attól tartani, hogy a Bokor akcióinak tömeghatása lesz. Ha ezt kiegészítjük azzal, hogy az első szolgálatmegtagadás '79 őszén történt, amikor már majdnem négy éve egyházi támadások keresztütiében élt a Bokor, úgy tűnik, a szolgálatmegtagadás körüli hírverés inkább csak porhintés lehetett – ha nem tudatos provokáció. Bulányi páter értelmezésében a Bokor szolgálatmegtagadói jelenthették a belügyi szervek fellépésének végső motivációját, de az arányok ismeretében ez a feltételezés valószínűtlennek tűnik.¹³⁷

A felállított hipotézis tehát ebben a kérdésben igazolhatónak látszik, az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyagát vizsgálva ugyanakkor meglepő módon több pontjában el is bizonytalanodik.

e) Az ÁEH motivációi az egyházi elítélés hátterében

I.

Bulányi páter 2001. március 3-án publikálta a Népszabadságban azt a jelentést, amely bizonyítani látszik, hogy az ellene lefolytatott egyházi eljárás egy tudatos állambiztonsági stratégia része volt, melyet az Állami Egyházügyi Hivatal irányított. A dokumentum szövegét más hasonló állambiztonsági iratokkal összevetve elemzem, s próbálom meghatározni, milyen motivációi lehettek az eljárásnak. A követhetőség kedvéért *kurzíváltan* kiemelem a szövegek vizsgálódásom szempontjából jelentős passzusait.¹³⁸

„Szervezett illegális ifjúsági tevékenység folyik Budapesten és vidéken egy hét tagú központi vezetőség irányítása mellett 14 csoportban, csoportvezetők felügyeletével. Az illegális tevékenység fő szervezője és vezetője Bulányi György. A szervezetben 50 egyházi személy, köztük 28 aktív pap vesz részt. A csoportban tevékenykedik

¹³⁷ Mindez persze mit sem von le a közösség szolgálatmegtagadóinak példászerű elvhűségéből, s emberi jogi aktivitásuk '89-től beigazolódo sikereiből.

¹³⁸ A levéltári anyagokat mindig az eredeti helyesírás szerint közlöm.

3 szeminarista, 2 volt apáca. Bulányi saját teológiája alapján fejti ki káros tevékenységét. Elsősorban a jelenleg működő püspöki karral szemben. A szervezkedés mintegy 250 főre terjed ki. A szervezkedésben részt vevő papok rendezik az illegális összejöveteleket. A szervezet működése kiterjed az esztergomi, váci, székesfehérvári, egri, csanádi, pécsi, győri egyházmegyék területére.

1. Október hónapban a Bulányi-féle szervezkedést tárjuk fel Lékai bíboros előtt, beszéljük meg vele, mikor tárgyaljunk erről a témáról a püspöki kar érintett tagjaival.

– Lékai bíborossal történt megbeszélés után célszerű volna az ügyről külön tárgyalni Ijjas érsekkel. Kikérni tanácsait a probléma lerendezésére.

2. Lékai bíborossal kialakított időpontban a Bulányi-féle szervezkedést tárjuk fel az érintett egyházmegyék ordináriusai előtt.

3. A szervezkedés tényeinek felvázolásánál *dramatizálva nagyítsuk fel a történeteket és élezzük ki annak politikai veszélyességét: – az állam és az egyház jóviszonya; a püspöki kar politikai szavahihetősége, hitele; az ifjúságra, társadalomra vonatkozó veszélyessége; a Vatikán és államunk kapcsolata szempontjából.*

Mutassunk rá, hogy:

a) Ez a szervezkedés teljesen megfelel a nyugati szélsőséges, reakciós, emigráns egyházi erők törekvéseinek.

b) Elsősorban a *püspöki kar ellen irányul* (elvtelen kollaboránsoknak tekintik őket, arról beszélnek, hogy halott az egyház, tehát szükség van élő földalatti egyházra stb).

c) *Egyes papok és püspökök akarva-akaratlan Bulányiék szervezkedésének propaganda hátterét és bázisát erősítik azáltal, hogy tények és megalapozott okok nélkül arról beszélnek, hogy nincs hazánkban vallásszabadság, hogy a vallásos emberek, vallásos állampolgárok gyermekei egyetemeinkre nem kerülhetnek be és hogy a vallásos szülők gyermekeinek hitoktatása miatt állandó zaklatásnak vannak kitéve stb.* (Udvardy püspök)

d) Mint illegális szervezet áttételesen az állammal szemben is veszélyes.

4. Fejtsük ki az érintett püspökök előtt, hogy a *Belügyminisztérium illetve a rendőrség teljes joggal adminisztratív akar fellépni* ez ellen az illegális szervezkedés és vezetői ellen.

Mi úgy ítéljük meg, mivel ez a szervezkedés elsősorban *teológiai tévelygésen és a hierarchiával való szembenálláson alapul*, nem irányul direkt módon az államhatalom ellen, ezért nincs szükség adminisztratív állami beavatkozásra. Amennyiben a püspöki kar biztosítékot tudna nekünk szolgáltatni, hogy a szervezkedést vizsgálják, egyházfegyelmi úton rendezik, úgy esetleg lehetőség van arra, hogy ezt az ügyet *egyházon belül intézzék el.*

Ezért javasoljuk, hogy a püspöki kar beszélje meg ezt a témát és amennyiben vállalják az ügy lerendezését, *készek vagyunk a rendezéshez tényanyagot nyújtani* Lékai bíboros részére.

5. Az ordináriusok és a papi békemozgalom vezetői biztosítsák, hogy a Bulányi-féle szervezkedéssel kapcsolatban megfelelő *elítélő papi és egyházi közbangulat* alakuljon ki.

6. Az *egyházi sajtó* megfelelő módon foglalkozzon az illegális szervezkedés, a földalatti egyház koncepciójának elítélésével. A Teológia c. katolikus sajtóban teológiailag kellene szétzúzni a Bulányi-féle teológiai koncepciókat, valamint az ennek nyomán terjedő pünkösdi kisközösségek szervezésére irányuló propagandát.³⁹

A dokumentum hitelességéhez nem férhet kétség, különösen, hogy később, 1981-ben, amikor újabb helyzetértékelést végez az ÁEH, visszautalnak a '76-os elképzelésekre:

„Egyházpolitikai szempontból érdekünk, hogy a konfliktus levezetése az egyházon belül maradjon. Ezért a Bulányi féle bázisközösségek feltérképezése után /1976-ban/ a katolikus püspöki kartól igényeltük az ellenük való fellépést.”⁴⁰ (1981)

Hogy a hivatalos szervek foglalkoztak a Bulányi-üggyel, s hogy határozott cél volt annak egyházzogi kezelése, biztosra vehető. Ezt tulajdonképpen valamennyi idevágó ÁEH jelentés és feladatterv premisszaként kezeli.

Az 1976-os „javaslat” már számos olyan elemet tartalmaz, amely a későbbiek során nagy hangsúlyt kap – ezek lesznek a Bulányi-ügy „kezelésének” karakterisztikus jellemzői:

- egyértelmű cél a kérdés egyházfegyelmi úton való rendezése;
- ennek érdekében igyekeznek kihasználni a klérus jó szándékát – ezt szolgálja az adminisztratív fellépés lebegtetése;
- további eszköz az önvédelmi reflexek mozgósítása – ennek érdekében hangsúlyozzák, hogy Bulányi páter a püspöki kar ellen agitál;
- a mozgalom az állambiztonság szemében elsősorban az állam és az egyház jó viszonyát – vagyis az 1964-es részmegállapodás hitelét – veszélyezteti;

³⁹ Javaslat a Bulányi-féle ifjúság közti, ifjúsági szervezkedési felvetésre a püspöki kar vezetői előtt, készítette: Bai László, az ÁEH Kat. Főoszt. vezetője. Budapest, 1976. szeptember 28. MNL-OL XIX-A-21-d AEH TÜK 153. d., 0033a-3/1976. Idézi: BULÁNYI, *Önéletírás*, 226; Állam és egyház, Bulányi hozzászólása: <http://www.bibotarsasag.hu/Bibo%20Web%20Folder/bibo/eloadasok/allam.html> (2013. II. 12.)

⁴⁰ MNL-OL XIX-A-21-d-0033A-1-1981 (187. d.)

- hangsúlyozzák, hogy mindazok, akik az egyház részéről kritizálják ezt a „jó viszonyt”, a Bulányi-féle mozgalmat erősítik – amely azonosítás a későbbiekben a megfélemlítés eszközévé válhat;
- mindezek alátámasztására eltűzött, dramatisztizált információkkal kell ellátni a püspöki kar tagjait;¹⁴¹
- az egyházbizottsági ítéletet teológiai és egyházfegyelmi alapon célszerű meghozni; lényeges, hogy az egyházi sajtó adjon megfelelő publicitást az ügynek;
- mindezek fényében cél az egységes, elítélő egyházi közhangulat megteremtése.

2.

A tény, hogy a belügyi szervek foglalkoztak a Bulányi-üggyel, s határozott céljuk volt annak egyházbizottsági rendezése, természetesen nem jelenti, hogy Bulányi páter tanai önmagukban nem lehettek volna elegendők, hogy felkeltsék a hierarchia gyanakvását, s a püspöki kar állami nyomás nélkül is vizsgálatot indítson. A II. Vatikáni Zsinat progresszív értelmezése mindenesetre a világegyházban is élénk vitákat eredményezett. Hazánkban az érdemi polémia azonban csaknem két és fél évtizedet késett: a páter csak a rendszerváltás után kapott publikációs lehetőséget, teológiájával foglalkozó monográfia pedig csak 1996-ban látott napvilágot – s azóta sem. Dolgozatomban ebben a kérdésben nem kíván állást foglalni – ennek a problémának a részletes megvitatása még a teológusokra vár;¹⁴² történeti szempontból a dogmatikai

¹⁴¹ Erre a részletre később nem térek ki, ezért itt utalok HAVASY GYULA könyvére, amely hosszan elemzi, milyen hamisított kiadványok szolgáltak a Bulányi-per forrásanyagául. (HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 245–246.)

¹⁴² Csupán egyetlen forrást idézek, a püspöki kar küldöttségének 1983. ápr. 12–14. közt Rómában tett látogatásáról szóló jelentéséből, mely szemlélteti a Szentszék álláspontját (emellett a kérdésben tanúsított magatartását is – amelyre a későbbiekben még kitérek): „Bulányiék nál nem az itt-ott kiérezhető tévhités a lényeg, – bár tanításuk néhány pontja vitatható –, mégis éles különbséget kell tenni a valóban tévesen értelmezett hittételek vagy dogmák, és a kisebb jelentőségű teológiai kérdések között. *A hit lényegét nem érintő kérdések körül az egyházban mindig voltak eltérő vélemények, vagyis viták. Bulányiék «fület-sértő» tanítása szinte egészében e vitatható kérdések közé tartozik.*” (1983, kiemelés tőlem.) Cserhádi József, Pro memoria a MKPK küldöttek római utazásáról (Róma, 1983. ápr. 12–14.) MNL-OL XIX-A-21-a-K-13a-1/1983 (53. d.) Az emlékeztetőt Cserhádi József pécsi megyéspüspök fogalmazta, akiről köztudott, hogy sokáig szoros szálak fűzték a bázismozgalmakhoz. Az objektivitás kedvéért meg kell jegyezni, hogy nem zárható ki, hogy jelentésének megfogalmazásakor érzelmi is motiváltak.

kérdéseknél sokkal érdekesebbek a belügyi szervek motivációi, amelyekről bőszégesen tájékoztat az ÁEH iratanyaga.

3.

Amennyiben a Bulányi-tűgy elsősorban állami nyomásra bontakozott ki, kérdés, milyen megfontolások állhattak mögötte. Hipotézisemet – nem egészen újszerűen – úgy fogalmaztam meg, hogy az „oszd meg és uralkodj!” elve jelenthette az igazi motivációt. Ez valószínűleg érvényes az egyes bázisközösségek közti ellentétek szítására is (ezt a későbbiekben még vizsgálni fogom), leginkább mégis az egyház és a Bokor közti kenyértörés kiprovokálása állhatott az állam érdekében. Több dolog is szólhat e mellett: a Bokor eleve is hajlamos volt az egyházkritikára, s ha támadás éri, ez nyilván fokozódni fog; a Bulányi-féle közösségek tömörítik az elkötelezett fiatal laikus értelmiség „krémjét”, így a klérust komoly, intellektuálisan is megalapozott támadások érhetik; a Bokor mögött felsorakozik a külföldi – részben emigráns katolikusok vezetete – egyházi sajtó, itthon pedig komoly tapasztalatai vannak a szamizdat-terjesztésben. Az összeütközés így egyfelől a klérus lejárataához vezet, másfelől pedig a konzervatív hívekben megrendül a Bokor iránti bizalom, így a „bulányistákat” is sikerülhet stigmatizálni. A belügyi szervek két legyet ütnek egy csapásra, hisz rontják az egyház presztízsét, s peremre szorítják a Bokrot, amelynek tevékenységét az állam – feltételezhetjük – politikai szempontból és a marxista-ateista ideológiával szemben is veszélyesnek érezhette.

A következőkben az ÁEH iratanyagából közlök dokumentumrészleteket, melyek a hivatalos szervek motivációit fogalmazzák meg.

„Ismerteink szerint ezeknek az összejöveteleknek a tartalma vallási jellegű, *politikai kérdésekkel nem foglalkoznak, állam ellenes tevékenység nem folyik*. Főleg a szentírás olvasásával, magyarázatával, elmélyült imádsággal – rögtönzött imádkozással is – foglalkoznak, beszélgetnek krisztusról [sic!], továbbá vallási és erkölcsi kérdésekről... E mozgalom reakciós jellege illegálitásán túlmenően abban fejeződik ki, hogy a csoport tagjainak figyelmét túlságosan a vallás, a transzcendens világ felé tereli, s elvonja őket a társadalmi, közéleti, politikai szférától. *Az ilyen lelkészek többnyire maguk is «politika mentes»* beállítódásuak.”¹⁴³ (1980)

¹⁴³ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-3/f-1980 (180. d.)

„Az egyházi reakció és a polgári ellenzék kapcsolatáról elmondható, hogy az utóbbi törekszik az egyház irányába kapcsolatot teremteni, (ettől pl. a Bulányi féle csoportosulás elzárkózik, ugyanakkor néhány egyházi személy nyitottságot mutat az együttműködésre...)”¹⁴⁴ (1982)

„A Bulányi vezette bázisközösségi mozgalom megalakulása és működése válasz akar lenni – egy, a hívő ember szemével nézve elégtelenül működő hierarchikus egyházra. Teljes mértékben szembehelyezkednek a jelenlegi egyházvezetéssel, alkalmatlannak minősítve azt feladata elvégzésére. Politikamentességet hirdet, ugyanakkor *elmarasztalja a püspöki kart az állammal kialakított jó kapcsolatai miatt, feleslegesnek tartja a papi békemozgalmat* és arra biztatja híveit, hogy tagadják meg a sorkatonai szolgálatot. A pápa egyházban betöltött szerepét megkérdőjelezi és a cölibátust nem tartja a papi hivatás velejárójának. Legfontosabb feladatának a hit mélyebb megélését vallja. Közösségi jellege zárt, befelé forduló, erősen spirituális, hajlamosak a mártíromságra és a vértanúságra. Mindezek a jegyek *magukban hordozzák egy katakomba egyház kialakulásának lehetőségeit.*”¹⁴⁵ (1981)

„A bázisközösségek és szakadár csoportok létrejötte objektív folyamat következménye, amit megakadályozni nem lehet, terjedésének ütemét az egyházi vezetőkkel, egyházi világgözpontjaik közreműködésének igénybevételével azonban mérsékelni kell.

Az egyházaktól függetlenül működő, ellenőrizhetetlen gyülekezetek létrehozására irányuló szektás törekvések lejárattják a hivatalos egyházvezetést és rendezett egyházpolitikai viszonyainkat is zavarják.

A szakadár törekvéseket és a Bulányi féle bázismozgalmat továbbra is az egyházak belső ügyeként kezeljük. A feszültségeket és ütközéseket ezután is egyházi keretek között kell tartanunk úgy, hogy a vallásos tömegek körében ne okozzanak zavart, nagyobb konfliktusokat. A szakadár törekvések visszaszorítását és a politikai érdekeinkkel összhangban álló rendezést egyházpolitikai eszközökkel befolyásoljuk és segítjük.”¹⁴⁶ (1981)

A fent idézett dokumentumokból megállapítható, hogy az állam nem érzett komoly politikai veszélyt a Bulányi-féle mozgalomban, melynek apolitikus hozzáállásáról jól informáltak voltak. Úgy tűnik, leginkább az állam és az egyház között létrejött egyezmények bírálatára reagált érzékenyen a pártállami vezetés, illetve a Bokor szektásodásától tartott. A jelentések tanúsága szerint a legnagyobb veszélyt a mozgalmi

¹⁴⁴ MNL-OL XIX-A-21-d-0032-1/a-1982 (193. d.)

¹⁴⁵ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-1-1981 (187. d.)

¹⁴⁶ Uo.

lét ellenőrizhetetlenségében és a hierarchia „rendezett egyházpolitikai viszonyokat” felkavaró kritikájában látták.

4.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a jelentések többségéből az szűrhető le, hogy az állam pozitívan értékelte az 1964-es részmegállapodás óta eltelt időt, s egyházpolitikai téren továbbra is az állam és az egyház közti viszony konszolidálását tartotta elsődleges feladatának. Állandóan napirenden volt a klérus, különösen a főpapok „befolyásolása”, amely a jelek szerint eredményesen haladt.

„A fővárosi egyházpolitikai helyzet – az országoshoz hasonlóan – rendezett... Szilárd belpolitikai helyzetünk továbbra is biztosítja egyházpolitikai céljaink következetes, rugalmas megvalósítását, az állam és az egyházak közötti politikai együttműködés további fejlődését, a nemzeti egység erősítését... Az egyházi vezetők és a papság túlnyomó többsége lojális rendszerünkben. Sajátos eszközeikkel, nyilatkozataikkal segítik a hívő emberek társadalmi céljainkhoz való közeledését...

Az egyházakkal való politikai együttműködéssel nem élhetünk vissza ezért, növelni szükséges a tudományos világnézet hatását. Döntő, hogy az együttműködésért szükséges «viszonzást» szociális és egyéb területen, továbbá egyházi építkezéseknél /pl. plébánia/ és nem pedig eszmei-ideológiai téren történjék.⁴⁷ (1982)

„A papság nagy többsége lojális, tiszteletben tartja az állam és az egyházak közötti egyezményt.”⁴⁸ (1977)

„Az egyházi vezetőkkel való politikai befolyásoló tevékenységünk számszerűen emelkedett; tartalmában tervszerű és eredményes volt az első félévben.”⁴⁹ (1979)

A fenti kiragadott példák meggyőzően bizonyítják, hogy a kommunista államhatalom elégedett volt az egyházzal kötött egyezményekkel, mert úgy találta, a klérus túlnyomó többségét így lojaltásra készítette. A kép – egyházi szempontból – lesújtó. Jogosnak tűnik Bulányi páter kritikája, miszerint az abszolút állami befolyás alatt álló klérus ítélte el, s így indokoltnak látszik

⁴⁷ MNL-OL XIX-A-21-d-0032-1/a-1982 (193. d.)

⁴⁸ MNL-OL XIX-A-21-d-0033A-1/p-1977 (97. d.)

⁴⁹ MNL-OL XIX-A-21-d-0033-2-1979 (118. d.)

heves egyházkritikája is a „kollaboráns” hierarchiával szemben. Csakhogy éppen a Bulányi-ügy világít rá arra is, hogy a hetvenes évek végén ennyire még nem volt egyszerű a helyzet.

5.

A következő példák azt igazolják, hogy a klérus a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján még nem mutatkozott mindenben lojálisnak az állami elvárásokkal: a püspöki kar és az alsópapság egyes tagjai éppen a bázisközösségekkel szemben vonakodtak fellépni:

„A Bulányi-féle báziscsoportok szerveződése és működése nem csökken. Fő területük: Pest, Nógrád, Bács-Kiskun, Csongrád, Győr-Sopron és Budapest. Ellene az *egyházvezetés részéről hatékony gyakorlati fellépés nem tapasztalható*. . . egyes egyházmegyéekben *még a püspökök is támogatják őket* /Udvardy, Cserháti/¹⁵⁰ (1979)

„A Püspöki Kar két évvel ezelőtti vonatkozó *felhívása nem ért el hatást*. A papok többsége is határozatlannak, következetlennek ítéli a felhívást.”¹⁵¹ (1980)

„Maga a püspöki kar több alkalommal foglalkozott az egyházon belüli szakadár tevékenységgel, de *a veszély megítélésében nem egységesek* és az ellene tett konkrét intézkedések sem elegendők.”¹⁵² (1981)

Úgy tűnik, hitelt érdemlő a Bokor tagjainak azon állítása, hogy amikor 1976-ban Lékai megindította a „támadást” Bulányi György ellen, a püspökök nem álltak ki bíborosuk mellett. 1976 és 1981 között még komoly problémát okozott a Bulányi-üggyel kapcsolatban, hogy nem volt egységes a püspöki kar.

6.

1981-ben aztán felgyorsultak az események, s decemberben megtörtént az első kihallgatás. A Bulányi-ügy ekkor már a püspökkari konferenciák állandó programpontja volt, s a jelek szerint ez nem maradt hatástalan.

¹⁵⁰ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-1-1979 (118. d.)

¹⁵¹ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-3/j-1980 (180. d.)

¹⁵² MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-1-1981 (187. d.)

„*A Katolikus Püspöki Kar elítéli az egyház tanításait és fegyelmét sértő mozgalmat.* Dr. Lékai László bíboros teológiai professzorok bevonásával vizsgálatot folytat Bulányi ellen... Az állami és társadalmi szervek elsősorban politikai eszközökkel támogassák a törvényes egyházi vezetést. Segítsék elő, hogy a politikai együttműködésre kész egyházi személyek államunk iránti bizalma tovább erősödjék.”³⁵³ (1982)

„*A Bulányi-féle szakadár mozgalommal szemben folytatott harcban a Magyar Katolikus Püspöki Kar egyre határozottabban és egységesen lép fel.* Lékai László bíboros megfontoltan, nyugalmat megőrizve, eredményesen állítja maga mellé az egyházi közvélemény döntő többségét.”³⁵⁴ (1982)

„Cserháti püspök – akit a nyugati sajtó a bázisközösségek támogatójaként emleget, s korábban maga is kereste a lehetőséget, hogy Bulányiék tevékenységét egyházi keretek közé vonják – Bulányiék heves támadására most egyértelműen a bíboros mellé állt, s ugyancsak a Kathpressnek adott nov. 24-i interjúban az egyház egységét veszélyeztető szakadár tevékenységet és a két káplán [Kovács László és Gromon András] felfüggesztését úgy minősítette, hogy olyan helyzet alakult ki, amikor azt kellett mondani, hogy eddig és ne tovább.”³⁵⁵ (1982. jún. 11.)

„Megállapítható, hogy helyesnek bizonyult az az egyházpolitikai törekvésünk, hogy a Bulányi-féle bázismozgalom tevékenységét egyházon belüli ügynek tekintjük és a megoldást az egyházvezetésre, a püspöki karról bízunk... Ugyancsak eredményes volt a püspöki kar felé végzett türelmes politikai munka és támogatás. Lékai bíboros felismerve a veszélyt, egyre határozottabban fordult szembe Bulányiék szakadár törekvéseivel és mindenféle támadással. *A Bulányi kérdésben addig differenciált püspöki kart a nyílt konfrontáció az egység irányába vezetett és egyre jobban összekovácsolta.*”³⁵⁶ (1982. jún. 11.)

A jelentések alapján úgy tűnik, a Bulányi-ügy során a hetvenes évek végén még csak részben befolyásolt és igen heterogén főpapság néhány év alatt egységfrontba tömörült. Ehelyütt fontos leszögezni, hogy ennek a dolgozatnak nem célja semminemű értékítélet megalkotása. A korszak egyházpolitikája rendkívül sokrétű, az állambiztonsági szervek pedig igen kifinomult módszerekkel dolgoztak. A források alapján csupán annyit szükséges megállapítanunk, hogy az ÁEH elégedett volt a kísérlet eredményével.

³⁵³ MNL-OL XIX-A-21-d-0028-1-1982 (192. d.)

³⁵⁴ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-4-1982 (193. d.)

³⁵⁵ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-4/b-1982 (193. d.)

³⁵⁶ Uo.

7.

Az alábbi, 1981. április 13-án kelt stratégiai elemzés még folyamatában mutatja az ügyet. Arról tanúskodik, hogy a hivatalos szervek nagy potenciált láttak a Bulányi-féle mozgalom felhasználhatóságában, azonban nem egy előre lefektetett stratégiát követtek, hanem folyamatosan mérlegelték a lehetőségeket, hogy végül a legoptimálisabb döntés születhessen.

„A Vatikán és a Magyar Püspöki Karnak nem fűződnek túlzottan nagy érdekei ahhoz, hogy felszámoljanak egy olyan mozgalmat, mely éppen az ifjúság körében tudta a hitéletet eredményesen növelni. *A közös érdekeltség inkább abban kereshető, hogy hogyan lehet az egyházi hierarchia ellenőrzése alá vonni a szervezetet úgy, hogy az ifjúságra gyakorolt hatása ne csökkenjen.* Felvetődik, hogy Bulányi személyével kapcsolatban milyen elképzeléseket lenne célszerű realizálni. Felvegyék-e kérésének megfelelően egyházmegyei keretbe, vagy nem, kezdeményezzük, hogy kihívják az országból, esetleg javasolhatnánk büntető eljárás indítását személye ellen illegális szervezkedés címén. *Döntés hozatalnál figyelembe kell venni, hogy a mozgalom már jóval több annál, mintsem hogy egy személyi kérdéssel megoldható lenne...*

Számunkra a legfontosabb feladat a mozgalom egészével szemben követett stratégia és taktika kidolgozása. Egyik lehetőség lenne – és erre teljes egészében alkalmat ad a mozgalom teológiája – engedni az egyházszakadást. Bulányi teológiai tételeit a magyar püspöki karnak és a Vatikánnak egyre nagyobb nehézségbe ütközik elfogadni, különösen ha fejlődése az eddigi irányba halad. *Szektaként működésük tebermentesíténé a katolikus egyházat és sok szempontból megkönnyítené a velük való állami foglalkozást. Kérdés azonban, hogy fűződik-e egyházpolitikai érdekeink a katolikus egyház ilyen irányú tebermentesítéséhez* amikor a jelenlegi helyzetben a Bulányival folytatott küzdelem komoly erőket köt le egyházon belül és von el egyéb feladatok megoldásától. Mi a feladattervünk kidolgozásánál a másik lehetőséget vesszük figyelembe – azt, hogy *hogyan lehet[n]e egyházi keretekbe bevinni a bázisközösségi mozgalmat.*¹⁵⁷ (1981)

A jelentés arra hívja fel a figyelmet, hogy bár az események sok esetben azt sejtetik, a Bulányi-ügyet egy aprólékosan kidolgozott, koncepcionális stratégia szerint alakították a belügyi szervek (amelynek első ismert dokumentuma a több pontjában beigazolódo 1976-os tervezet), valójában ennél jóval összetettebb lehetett a kép, még 1981-ben is mérlegelni kellett, hogy a lehetséges stratégiák közül melyik szolgálja leghatásosabban a pártállam érdekeit.

¹⁵⁷ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-1/a-1981 (187. d.)

8.

A fent közölt dokumentumrészletek alapján – s az utóbbiakban kifejtett megszorításokat szem előtt tartva – rekonstruálhatónak tűnnek a Bulányi-per állambiztonsági motivációi és stratégiái.

A felállított hipotézis – a jelek szerint – egészében nem állja meg a helyét. Az elsődleges cél nem a megosztás, hanem épp ellenkezőleg: az egységesítés volt. A Vatikánnal kötött részmegállapodás utáni évtizedben, úgy tűnik, többé-kevésbé sikerült létrehozni egy államhatalmi érdekeknek megfelelő, a pártállamot kiszolgáló – vagy legalábbis törekvéseiben számottevően nem akadályozó – katolikus egyházi vezetést, amely azonban még nem volt egységes, ahogy az alsópapság sorai között is voltak még ellenkező hangok.

A bázismozgalmak mindvégig az elkötelezett, aktív vallásosság hirdetői maradtak, s egyre több hívet szereztek maguknak a fiatal laikus értelmiség köréből. Vezetőik elítélték a hierarchia megalkuvónak bélyegzett politikáját, s ez egyre szélesebb körben kezdte aláásni a hivatalos egyház tekintélyét. A cél tehát az állam irányában meghajlított egyházi vezetés tekintélyének megóvása, s az egyház ellenőrzés alatt tartható egységének fenntartása volt, ez pedig csak a bázismozgalmak egyházmegyei keretek közé emelése, vagy épp ellenkezőleg, stigmatizált kirekesztése által valósulhatott meg. Tulajdonképpen mindkét stratégia megvalósult a „jó” és „rossz” kisközösségek szétválasztása mentén (erre még a következő szakaszban kitérek).

A Bokor leválasztása esetén teljes lett a siker. Egyrészt megfosztották a magyar egyházat a legelkötelezettebb, legnagyobb lelki-szellemi igénnyel fellépő fiatal értelmiségi hívek egy nagyon jelentős csoportjától, másrészt az „inkább egy vesszen el a népért” szellemében sikerült egységesíteni a püspöki kart is. Ezt segítette, hogy az egyházi vezetés felől érkező támadások tovább erősítették a Bokor eleve is meglévő (a történelmi helyzettel magyarázható) egyházkritikáját, amely így már a hierarchia elleni nyílt támadásnak hatott, s egyre több hívt és papot, főpapot fordított szembe a mozgalommal. Megindult egy logikus, jól kiszámítható öngerjesztő folyamat. Mindennek betetőzéseképp a Bokor közösségein belül is konfliktusokat szült a feszült helyzet, hiszen a közösségekben elfogadott gondolatszabadság folytán eleve létező pluralizmus nagyon eltérő értelmezésekhez és reakciókhoz vezetett: sokan tartottak az egyházzal való a konfrontációtól, ezért eltávolodtak a

közöségtől, amit az is generált, hogy másokból viszont egyre hevesebb egyházkritikát váltottak ki az események. Így az egyik bázismozgalom egy részének, legradikálisabb tagjainak kizárása árán sikerült olyan egységfrontot létrehozni a katolikus egyházban, amelynek újdonsült tagjai már a folyamatban játszott szerepük folytán sem lehettek kritikusak állami befolyásolás alatt álló főpásztoraikkal szemben.¹⁵⁸

A Bulányi-ügy a felsoroltakon kívül még két lehetőséggel kecsegtetett. Az egyik tulajdonképpen csak következmény volt: a Bokorral mindeddig testvéri viszonyt ápoló bázisközösségi mozgalmak az események hatására elbizonytalanodtak, lejjebb adtak radikalitásukból, s így többé-kevésbé egyházi ellenőrzés alá lehetett őket vonni. A másik egyszerre volt feltétel és lehetőség – egyszersem komoly politikai megalapozást igénylő feladat. A Bulányi-ügy végére ugyanis csak a Szentszék rakhatott pontot – s viszont: ha a Vatikán elítéli Bulányi pátert, az legitimálja a pártállami befolyás alatt álló magyar hierarchiát.

f) „Jók” és „rosszak” – a Regnum és a Bokor kapcsolata

A Regnum Marianum és a Bokor testvérmozgalmak. A Regnum korábbi, 1903-as alapítású, de Bulányi páter közösségeihez hasonlóan az egyházi iskolák államosítása és a kötelező hitoktatás eltörlése után kezdett földalatti mozgalomként működni. Az 1952-es Bulányi-pernek még nem voltak regnumi vádlottjai, de Bulányi páter hallgatásának éve alatt a regnumi vezetők folytatták az ifjúság kisközösségbe szervezését Magyarországon, így 1961–1971 között három nagy perben a Regnum Marianum papjaira szabtak ki több éves börtönbüntetéseket.¹⁵⁹ A Bokor újjáéledésével aztán hamar kapcsolat létesült a két közösség tagjai közt: a hetvenes évek közepétől a vezetők már közös lelkigyakorlatokat tartottak, a csoportok egy ideig közös hittankönyvet használtak, együtt szerveztek keresztény ifjúsági rendezvényeket, búcsúkat, imnapokat.

¹⁵⁸ S ez természetesen nem jelenti, hogy korlátozott lehetőségeikkel a továbbiakban ne próbáltak volna élni – újfent hangsúlyoznom kell, hogy megállapításaim nem hordoznak értékítéletet.

¹⁵⁹ HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 211–212.

A testvéri szálakat számos dolog táplálta – elsősorban a módszertani hasonlóságok, a közösségi létforma. Ugyanakkor fontos különbség, hogy a Regnum elsősorban – bár nem kizárólag – a gimnazista fiatalsággal foglalkozik, míg a Bokor – különösen a hetvenes-nyolcvanas években – inkább felnőtt közösség volt: egyetemistákat, főiskolásokat, fiatal házásokat tömörített, s nem morzsolódtak le a „kiöregedett” tagok, a közösségek egy életre szóltak. Az értelmiségi beállítottság mindkét közösséget jellemezte, de ez nyilván másképp érvényesült egy gimnazistákból álló csoportban, mint egy felnőtt laikusokból verbuválódott közösségben.

A vatikáni keleti politika a Regnumban is hasonló reakciókat váltott ki, mint a Bokorban: a hetvenes években már erősen hierarchiaellenes gondolatok is megfogalmazódtak regnumi körökben. Megint csak jellemző különbség a bázismozgalmak egyháztörténet-írásában, hogy míg TOMKA FERENC úgy emlékszik, Bulányi páter hajthatatlanul bizonygatta, hogy a „kollaboráns püspököknek” nem kell engedelmessé válni,¹⁶⁰ a Regnum históriása, DOBSZAY JÁNOS arról számol be, hogy 1973-ban még Bulányi volt, aki csitította a hierarchia ellen lázongó regnumiakat.¹⁶¹ Igaz, azt is hozzáteszi, hogy a hetvenes évek közepén már érzékelték a teológiai különbségeket, s 1978-ban hívták meg utóljára közösségeikbe a Bokor alapítóját. Ezt követően Balás Béla kezdeményezésére még évekig találkozgatott egymással a Regnum–Bokor „dialógus bizottság”, de később ezek a konszenzus-kísérletek is elhaltak. Persze mindehhez azt is hozzá kell tenni, hogy ekkor már megkezdődtek a Bokor elleni támadások a hierarchia részéről.

DOBSZAY JÁNOS a pozitív módon diszkriminált oldal részéről is hitelesíti a „jó” és „rossz” kisközösségek közti Lékai-féle különbségtételt, amely elmondása szerint rendkívül kellemetlenül érintette a Regnumot. A VI. Pál *Evangelii Nuntiandi*¹⁶² kezdetű apostoli buzdításán alapuló opposzió a Regnumot üdvözölte mint a hierarchiával együttműködő, egyházi kereteken belül dolgozó kisközösséget, a püspökökkel szemben kritikus Bokortól azonban elhatárolódott. A megkülönböztetés 1980 végén vált egyértelművé: az 1976. decemberi püspökkari konferencián kiadott, „bulányista” papok neveit felsoroló listán

¹⁶⁰ TOMKA, *Halálra szántak, mégis élünk!*, 409.

¹⁶¹ DOBSZAY, *Mozaikok a Regnum életéből*, 105.

¹⁶² Az eredeti szöveget ld. http://www.vatican.va/boly_father/paul_vi/apost_exhortations/documents/bf_p-vi_exh_19751208_evangelii-nuntiandi_lt.html (2013. II. 14.)

még számos regnumi atya is szerepelt. Az előbbieken vázolt ÁEH-stratégia, úgy tűnik, ebben a kérdésben is igazolást nyer. A két – nagyjából azonos „erőt” képviselő¹⁶³ – komoly bázismozgalom közé úgy vertek éket, hogy az egyik garantáltan közeledjen az ellenőrizhető egyházi vezetéshez. A hivatal választását több tényező is indokolta. A regnumi atyákban még élesen élt a börtön emlékezete (többen kétszer is megjárták már), ezért várható volt, hogy csak óvatosan, csupán szerény mértékben fejtenek majd ki ellenállást, esetleg elégtételként értelmezik majd a hosszú üldöztetés utáni hivatalos elismerést. A Regnum – minthogy fiatalabb korosztállyal foglalkozott – kevésbé merült el a teológiában (bár önértelmességét a Bokorhoz hasonlóan a zsinati tanításokból nyerte), így sem hierarchia-ellenességének, sem ilyen alapon történő elítélésének nem lehetett dogmatikai alapja.

Természetesen a regnumiak is érzékelték a megkülönböztetés mögött álló megosztó szándékot, ugyanakkor az elfogadottság új lehetőségeket nyitott meg számukra. Ezért hívhatták meg 1980 pünkösdjén a többségében általuk szervezett nagymarosi ifjúsági találkozóra Lékai bíborost. Az esemény tulajdonképpen a mozgalom befogadását jelentette, utána – első ízben – sajtóközlést is kaptak. De a bíboros gyorsan benyújtotta a számlát: a következő évben már azt kívánta, a szervezők nyilatkozatban határolódjanak el Bulányi pátertől – erre azonban senki nem volt hajlandó. Végül 1982-ben fulladt – kis híján – botrányba a találkozó (ld. a kronológiában), de DOBSZAY ezt az eseményt is a „*Divide et impera!*” jegyében történt tudatos provokációként értelmezi. Mindenesetre a Regnum ’89-ig amolyan félhivatalos kisközösségi mozgalomként működött, s egyre több hívet szerzett. Az ÁEH fél szemét mindig rajta tartotta, de minthogy nem mutatott olyan jellegű aktivitást, amely zavarta volna a „rendezett” egyházpolitikai viszonyokat, a továbbiakban már nem szankcionálta munkáját.

A fenti hipotézist meggyőzően látszanak bizonyítani a következő levéltári források:

„Az Állami Egyháziügyi Hivatal az 1970-es évek vége óta rendszeresen foglalkozik az illegális Regnum mozgalom tevékenységével. A Belügyminisztérium információi felhasználásával és saját tapasztalataink alapján arra törekedtünk, hogy a mozgalom

¹⁶³ Az egyik jelentés az egyházi reakció összlétszámát 5–6.000 főben állapítja meg, ebből 2-2.000 főt tesz ki a Bokor és a Regnum. Vö. MNL-OL XIX-A-21d-0032-1/a-1982 (123. d.)

tevékenységében rejlő politikai veszélyeket csökkentjük, mozgását, növekvő aktivitását mederben tartjuk. Fő célunk volt, hogy az egyház hitéleti keretei között maradjanak és *ne egyesüljenek a Bulányi György által vezetett szakadár bázisközösségekkel* és a világi ellenzék se tudja felhasználni saját céljaira. Ennek értelmében arra törekedtünk, s ez részben sikerrel is járt, hogy *a római katolikus hierarchia tartsa ellenőrzése alatt a mozgalmat.*¹⁶⁴ (1986)

„Az egyházi reakció legjelentősebb bázisa továbbra is a Bulányi György vezette római katolikus bázisközösségi mozgalom és a Regnum Marianum illegálisan működő papi közösség. Tevékenységükre jellemző, hogy *a Bulányi-féle mozgalom vizsgálja az állammal való ütközés provokálásának lebetűségeit; míg a Regnum óvatosan, de folyamatosan a nyílt fellépés és szereplés irányába halad.*”¹⁶⁵

g) *A Vatikán és a „Bulányi-ügy”*

1982-t joggal nevezhetnénk korszakhatárnak a Bokor történetében, hiszen valami gyökeresen megváltozik: egyedül maradnak. Ugyanakkor az ügy nem zárult le, s addig az állambiztonság sem lehetett biztos a sikerben – Bulányi páter pedig tovább reménykedhetett –, míg a Vatikán nem hoz döntést a kérdésben. Az iratanyag azt sugallja, a Bulányi-pernek legalább olyan fontos külpolitikai vonatkozásai voltak, mint amennyire a belügy szívében viselte a Bokor ügyét. A kettő tulajdonképpen el sem választható egymástól: a belső egyházpolitikai sikereket a Vatikán hitelesítésével lehetett volna igazán kamatoztatni.

A pártállami vezetés jól tudta, hogy a laikus kereszténység egyházi aktivizálódása nem magyar különlegesség – világegyházi jelenség. Azzal is tisztában volt, hogy egy-egy ellentétnek tűnő megnyilvánulás ellenére a Vatikán alapvetően támogatja a bázismozgalmak tevékenységét, különösen a szocialista országokban, ahol a klérusnak csak korlátozott volt a mozgástere.

„A hívő emberek egy részének a jelenlegi egyházi struktúra és ennek működése már nem kielégítő, úgy érzik, hogy hozzájuk nem a kor nyelvén és a kor igényei szerint szólnak... Az adott nemzeti hierarchiához, illetve a pápához való viszonyuk

¹⁶⁴ MNL-OL XIX-A-21-d-008-2-1986 (215. d.). A Regnum Marianum római katolikus papi közösség tevékenységéről.

¹⁶⁵ MNL-OL XIX-A-21-d-0012/12/1987

különböző – a teljes hűségűről a döntéshozatal illetékességét megkérdőjelező magatartásformáig minden megtalálható. Ennek ellenére *a szélsőséges esetek kivételével élvezik a Vatikán helyeslését és támogatását.*¹⁶⁶ (1981)

A belügyi szervek mindezek ismeretében arra törekedtek, hogy a számukra veszélyesnek ítélt mozgalmakat a Szentszék is zavarónak érezze, elhatárolódását pedig a vatikáni keleti politikának tett bizonytalan ígéretek lebegtetésével próbálták ösztönözni.

„Hivatalos tárgyalásaink során Casaroli bíboros államtitkárnak, Poggi érseknek és Ruiz piarista rendi generálisnak szintén felvetettük a Bulányi féle mozgalom veszélyességét és kértük fellépésüket a probléma rendezésében. VI. Pál pápa és II. János Pál pápa nyilvános levélben elmarasztalta a püspöki tekintélyt tagadó bázisközösségeket... *Erőfeszítéseket teszünk a Vatikán és más egyházi világszervezetek felelős vezetőinek bekapcsolódására a szakadár és ellenzéki vezetők ellen.* Támogatjuk az egyházvezetés állásfoglalását erősítő nemzetközi megnyilatkozások létrejöttét.”¹⁶⁷ (1981)

„A Vatikántól következetesen igényelni kell a Bulányi kérdés rendezésében való részvételt, érzékeltetve, hogy *ez kulcsfontosságú a további kétoldalú tárgyalások szempontjából.*”¹⁶⁸ (1981)

„A Vatikán képviselőivel folytatott tárgyalásainkon többször felvetettük a Bulányi féle mozgalom veszélyességét. Ismeretünk szerint a Vatikánban megerősödtek azok a nézetek, amelyek látják, hogy az egyház egységének megóvása érdekében Lékai bíborost és a püspöki kart kell támogatniuk... Lékai bíboros és a Katolikus Püspöki Kar következetesen folytassa a Bulányi féle mozgalom elleni fellépését. Igényelje, hogy *a Vatikán egyértelműen foglaljon állást a magyar püspöki kar mellett.*”¹⁶⁹ (1982)

A Szentszék a Bulányi-per megindulásáig csak általános fogalmazványokat tett közzé a bázismozgalom kérdésében. Ugyanakkor a hazai viszonyok közt ez is rontotta a kisközösségek hitelét, s a levelek természetesen az ÁEH által sugallt kommentárok kíséretében kerültek nyilvánosságra. Az 1981. decemberi események már egyértelművé tették, hogy Magyarországon

¹⁶⁶ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-1/a-1981 (187. d.)

¹⁶⁷ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-1-1981 (187. d.)

¹⁶⁸ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-1/a-1981 (187. d.)

¹⁶⁹ MNL-OL XIX-A-21-d-0028-1-1982 (192. d.)

a Bulányi-ügy lezárulása már csak idő kérdése, s a pártállam a Vatikántól várja majd a végső bélyeget.

„... a bekövetkezett események miatt lebetetlenné vált, hogy a Vatikán a Püspöki Karral szemben fellépő szakadárokat – akár csak hallgatólágosan is – tovább támogassa. Olyan helyzet alakult ki, amelyben Bulányiék a Szentszékét állásfoglalásra készítették, de ez a kialakult helyzetben csakis a püspöki kar támogatását jelenthette. 1981 őszén Rómában a Szentszék és az ÁEH képviselői között folyó tárgyalás alkalmával Casaroli bíboros államtitkár megerősítette, hogy a szakadár mozgalom ügyében a püspöki kar illetékes, és a püspöki kar állásfoglalását a Szentszék támogatni fogja... Eredményes volt az évek óta végzett munkánk, hogy a Vatikán vegyen részt a rendezésben, s egyértelmű állásfoglalással adjon segítséget a püspöki karnak. Csak fokozatosan alakult ki az a vatikáni felismerés, hogy a szakadár tevékenység veszélyezteti a közösen kimunkált eredményeket és akadályozza a felmerülő problémák megoldását is.”¹⁷⁰ (1982)

A MKPK 1982. június 8–9-i ülésén Bulányi páter ügyében hozott határozatáról szólva: „A Püspöki Kar részéről a vizsgálat lezárását jelenti az állásfoglalás, a következő lépés a Hittani Kongregációé. Ezzel az ügy kikerült a Püspöki Kar hatásköréből, a Szentszéknek kell színt vallani nyilvánosan is. A Püspöki Kar vezetőit és tagjait arra ösztönözzük, hogy egységes álláspontjuk alapján szorgalmazzák a Vatikán mielőbbi pozitív döntését. Hivatkozva a Szentszék korábbi ígéretére, igényeljük, hogy Róma erősítse meg a püspöki kar határozatát, a lehetőség szerint minél gyorsabban és határozottan.”¹⁷¹ (1982. jún. 10.)

A Vatikán irányában támasztott pártállami elvárások tehát egyértelműek voltak, a Szentszék azonban tisztában volt az ügy politikai jellegével, s vélhetőleg tétjével is. Elhárította a gyors döntés kényszerét, s kétértelmű választ adott.

„Rómában tisztában vannak a problémákkal. Bulányi macacssága okozza a legfőbb bajt... Bulányiék nál nem az itt-ott kiérezhető tévnyitás a lényeg... A bulanyizmus problémája egyházi jogi vonatkozásban elsősorban és kifejezetten fegyelmi kérdés... A Szentszék tehát a püspökökre, a hűséges papokra és a hitiköz ragaszkodó hívekre kívánja bízni a rend helyreállítását, amikor azonosítja magát a MKPK 1980. március 9-én hozott konferencia határozatával és nyilatkozatával.”¹⁷² (Cserháti József, 1983. ápr. 19.)

¹⁷⁰ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-4/b-1982 (193. d.)

¹⁷¹ MNL-OL XIX-A-21-d-0033a-4/a-1982 (193. d.)

¹⁷² MNL-OL XIX-A-21-a-K-13a-1/1983 (53. d.)

Vagyis a Vatikán időhúzó politikára rendezkedett be: egyelőre elfogadta a MKPK döntését, figyelmeztette Bulányi páttert, hogy a szent engedelmesség nevében hajoljon meg felettesei határozata előtt, azonban a Hittani Kongregáció egyelőre nem ítélte el tételeit. Hosszú levelezés kezdődött a Kongregáció prefektusa, Joseph Ratzinger és Bulányi György között. A levelezés dokumentációja (teológiai szempontból igen jelentős forrás) megjelent nyomtatásban.¹⁷³ A levélcsere lényege a Hittani Kongregáció részéről a halogatás: Ratzinger bíboros újabbnál újabb megfogalmazásban szólítja fel Bulányi páttert, hogy térjen jobb belátásra, a Bokor alapítója pedig bármire hajlandó azért, hogy feloldják az ellene foganatosított szankciókat – de csak akkor, ha nyilváníthatja a lelkiismeret szabadságának jogát is. A II. Vatikáni Zsinat idevágó passzusait (*Dignitatis humanae*), melyekkel a páter kiegészítené az egyházhűségét igazoló hitvallást, a Hittani Kongregáció prefektusa úgy értelmezi, hogy ebben a kontextusban relativizálják az általa 12 pontba szedett *credót*, így nem fogadja el Bulányi javaslatát. A piarista páter magatartása mögött a „létező szocializmus” valóságtapasztalata állt: az engedelmességről vallott „szabados” nézeteit egy mindenféle szabadságjogot figyelmen kívül hagyó diktatúra építette ki benne. Ratzinger bíboros halogató taktikája is érthető: nem volt számára jó döntés – vagy elítéli a „hallgató egyház” hitvallóját, a meg nem alkuvó jézusi élet szimbolikus alakját, vagy felmenti, ami a keleti politika megtagadását jelentette volna, hiszen ezzel a kompromisszumok árán kialakult egyházi struktúra legitimitását kérdőjelezte volna meg.

A politika tett róla, hogy a közvélemény előtt Bulányi páter vatikáni ítélet nélkül is stigmatizálódjon: előbb 1984-ben Casaroli levele jelent meg nagy hírveréssel a katolikus sajtóban, melyben Róma engedelmességre szólította fel Bulányi Györgyöt és közösségét, majd 1987 áprilisában Ratzinger bíboros egyik levele látott napvilágot, melyben a bíboros „úgy, ahogy hangzik, téves, veszélyes és félreérthető” tanításként bírálja a Bokor alapítójának *Egyházrend*¹⁷⁴ című munkájában megfogalmazott tételeit.¹⁷⁵ A két levél és a hazai sajtóközlemények együttesen elérték, hogy a hívek Bulányi

¹⁷³ BULÁNYI GYÖRGY, *Nagypénteki levél*, Budapest 1993.

¹⁷⁴ BULÁNYI GYÖRGY, *Egyházrend. Erény-e az engedelmesség?*, Luzern 1989.

¹⁷⁵ HAVASY, *Magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*, 257. ill. BULÁNYI, *Nagypénteki levél*, 119–126.

páter irányában táplált bizalma végképp megrendült, s a Bokor közösség marginalizált helyzetbe szorult.

A helyzet akkor változott meg, amikor beköszöntött a szabad sajtó korszaka. Bulányi páter, aki addig kizárólag külföldön vagy szamizdat formában tudott publikálni, óriási energiákkal kezdte hirdetni gondolatait, hogy a szólásszabadság eszközével vegye rá egyházát: nézzen szembe múltjával, kérjen bocsánatot, s ezzel vesse meg talaját a kiengesztelődésnek. Az éles hangú bírálat nem ért cél: a hierarchia nyílt egyház elleni támadásként értelmezte a sajtóhadjáratot, s nem vett róla tudomást.

A hirtelen heves kritika lehetett az egyik ok, amiért Bulányi páter állami rehabilitálását nem követte egyházi feloldozás. Ugyanakkor vélhetően ezt a kérdést is érdemes volna tágabb kontextusban vizsgálni: egyetlen közép-kelet-európai országban sem volt zökkenőmentes a földalatti mozgalmak egyházi reintegrációja. Számos olyan hitvalló mozgalom született a térségben, amely XII. Piusz pápai intencióinak még megfelelt, a Vatikán és a szocialista államok közti kapcsolatfelvétel után azonban problematikussá vált. Magyarországon csak egy számarányát tekintve jelentéktelen (ám sokáig példaértékűnek tekintett) csoport került a keleti politika során az egyház peremére, Romániában, Ukrajnában, Csehszlovákiában azonban kiterjedt katakombaegyházak születtek – utóbbi esetben egyes feltételezések szerint a hivatalos klérussal létszámában is megegyező arányban.¹⁷⁶ A kérdések, feltételezések sora azonban, melyeket ezek a párhuzamok elindítanak, messze túlmutatnak dolgozatom határain. Mindenesetre nem ez az első olyan pont vizsgálódásom során, ahol úgy tűnik, Bulányi páter életműve nem csak a magyar katolikus egyház 20. századi történetének fordulópontjait követi, de szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban áll a világegyház 20. századi tragikus, részben feltáratlan történetével is.

Ratzinger bíboros végül 1997-ben elfogadta Bulányi páter lelkiismereti szabadságról szóló kiegészítését, s ha nem is külön tételként, de az egyik mellékleteként beillesztette a 12 pontos hitvallásba, amit a páter alá is írt. Szeptember 17-én a magyar katolikus püspöki kar tájékoztatta a közvéleményt:

¹⁷⁶ BOHDAN CYWIŃSKI, *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában II*, Budapest 2005, 242–243. ill. 390–391.

feloldja a piarista szerzetes működését korlátozó intézkedéseket.¹⁷⁷ A páter élete utolsó éveit már újra a piarista rendházban töltötte: 2010. június 6-án délután, halála előtt pár órával még behívta magához a novíciusokat, hogy igyanak az egészségére egy pohárka Tokajit...

„Ha a búzaszem nem hull a földre, és nem hal el, egymaga marad, de ha elhal, sok termést hoz... – a termés pedig, ma úgy tűnik, elsősorban kérdésekből áll”,¹⁷⁸ ám ezek a kérdések, tartoznak bár egyháztörténet-írásunknak egy marginális fejezetéhez, újra és újra feltéve, vizsgálva már ma is termékenyítőleg hatnak.

9. ÖSSZEZÉS

Bulányi páter hosszú életpályája egyháztörténeti korszakokat ívelt át, s megítélését maig ellentétes pólusok körül körvonalazódó narratívák uralják. Ez a tény már önmagában is jelzi: nem lehetséges az életmű árnyalatlan, leegyszerűsítő értékelése. Kétszeri elítélésében lényegi különbség, hogy míg az első esetben a reakciónak tekintett egyház ellen nyílt támadást indító kommunista államhatalom ítélte el, harminc évvel később az egyházi hierarchia szankcionálta működését – igaz, minden kétséget kizáróan pártállami ösztönzéstől hajtva.

A rendelkezésre álló forrásanyag tudományos igényű vizsgálata lehetőséget ad olyan új hipotézisek felállítására, amelyek – bár igazolásuk még további, átfogó elemzést igényel – máris árnyalják az eddig egyszerűsített, oppozíciókba rendeződő értelmezéseket.

¹⁷⁷A rehabilitáció értékelése persze megint nem volt egységes. Vitán felül áll, hogy a vatikáni gesztus erkölcsi értelemben elégtételül szolgált Bulányi páter számára, ő ugyanakkor többször kinyilvánította, hogy a gyakorlatban nem érzékelte változást... Annak megállapítása, hogy a rehabilitáció az egyházi közéletben hogyan változtatott az évtizedek óta marginalizált helyzetű páter megítélésén, további vizsgálatot s vélhetőleg nagyobb történeti távlatot igényel.

¹⁷⁸ GERLÓCZY, *Téves? Veszélyes? Félrevezető? – Bulányi György öröksége*: http://mol.hu/velemeny/teves_veszelyes_felrevezeto_-_bulanyi_gyorgy_oroksege (2013. II. I.)

Bulányi páter magyar egyházi elítélése mögött vélhetőleg elsősorban nem dogmatikai kérdések álltak, de úgy tűnik, nem is a radikális erőszakmentességből fakadó szolgálatmegtagadók provokálták az államot. Az látszik beigazolódni, hogy az általános nézettel szemben az „oszd meg és uralkodj!” elve ebben a kérdésben nem cél volt, csak következmény. Az ügy hátterében egy egységes, belső ellenzéktől mentes, így átlátható és kézben tartható egyház létrehozásának szándéka állhatott. Addig persze óhatatlanul szakadásokon keresztül vezetett az út (ez afféle járulékos „haszna” volt az ügynek), az elsődleges cél azonban egy homogén, az állammal kölcsönösen jó viszonyt ápoló egyházvezetés és ahhoz hű alsópapság, illetve hívő gyülekezet megerősítése lehetett. Mindennek megerősítését a pártállam olyan vatikáni gesztusok kiprovokálásával kívánta volna elősegíteni, amelyek egyértelműsítik a hierarchia legitim érvényességét – ez azonban, a Szentszék időhúzó politikájának köszönhetően, csak részben sikerült. Mindez éppúgy egyetemes egyháztörténeti háttérrel vázol a Bulányi-életmű Kádár-korszakbeli története mögé, ahogyan a bázismozgalom megindulását ihlető Kolakovics páter, Tomislav Poglajen személye is indokolta teszi a mozgalom fejlődésének összevetését a térség más földalatti egyházi mozgalmait, különösen a csehszlovák földalatti egyház történetével.

Mindemellett a Bulányi-ügy hazai fordulatainak mélyre ható, új forráscsoportok bevonásával teljesebbé tett vizsgálata is alapvető feladatunk. A múlt terhes öröksége máig feszültségforrás az egyházban és a Bokor közösségben is. Különösen a hetvenes-nyolcvanas évek történetének alaposabb (ön)ismeretére volna nagy szükség: a kiengesztelődés feltétele mindkét fél részéről legelsősorban a saját múltjával való szembenézés, hiszen nem kérdés, hogy mindkét oldalnak akad még elszámolni valója önmagával is.

BENYHE BERNÁT

INVENTÁRIUM

A MAGYAR ZSINATI ATYÁK LEVÉLTÁRI ANYAGÁNAK KUTATÁSA¹

ROGER MARIE ÉLIE ETCHEGARAY bíboros – aki egykor zsinati szakértőként volt jelen a II. Vatikáni Zsinaton – 2012-ben FILIPPO RIZZINEK, az *Avvenire* című olasz katolikus napilap újságírójának adott interjúja során a zsinat örökségével kapcsolatban a következőket mondta: „*Il Vaticano II oramai é fra le mani dei suoi figli più che dei suoi „padri”, quasi tutti defunti!*”² Tehát a zsinat határozatainak tettekre váltása, a zsinati atyák véleményének, érveinek megismerése, megértése a jelen generációnak is fontos feladata. Ez az idézet azért kívánczozik kutatási beszámolóim elejére, mivel benne egy 2011-ben a Pápai Történettudományi Bizottságtól kiinduló kezdeményezés hazai megvalósításának eddigi eredményeiről lesz szó: a zsinati atyák levéltárának összeállításáról, amelyet az OTKA-NN 82307-es számú projekt támogatásával, majd pedig az MTA-PPKE ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében 9 fiatal, pályakezdő történész bevonásával koordináltam.

Kutatási beszámolómban először magáról a nemzetközi kutatási projektről szeretnék egypár szót szólni, mikor kezdődött, mire irányult, milyen szakaszokra bontható és hogyan illeszkedett bele a hazai projekt. Ezt követően a kutatástervezés lépéseit mutatom be: a hazai adatgyűjtés kiknek a bevonásával valósult meg, mely zsinati atyák levéltári anyagát

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak az egyházi előljáróknak és levéltár- és könyvtárigazgatóknak, akik a kutatást engedélyezték, támogatták, valamint a levéltárosoknak és könyvtárosoknak, akik a kutatócsoport tagjainak készségesen rendelkezésére álltak.

² Azaz: „A II. Vatikáni Zsinat immár inkább fiai, mint atyái kezében van, akik már szinte mind elhunytak.” FILIPPO RIZZI, *Quelli che fecero il Concilio*. Interviste e testimonianze, Bologna 2012, 35.

vizsgáltuk, valamint mely forrásörző helyeket kerestük fel. Ezután a kutatás módszertanát ismertetem, amely alapján a forrásfeltárást végeztük, kitérve a főbb irányelvekre, szempontokra, és a tapasztalt kihívásokra. Majd az eredményeket veszem számba, amelyek számos új aspektussal gazdagítják a szakirodalomból eddig kirajzolódó képet. Végül pedig pár szóban a kutatás jelenlegi állására, perspektíváira térek ki.

I. A PROJEKT SZAKASZAI

A Pápai Történettudományi Bizottság 2011-ben egy olyan számos országot átfogó, nemzetközi projektet indított el, amelynek célja, hogy feltárja az egyes országokban a résztvevő zsinati atyákra vonatkozó forrásokat – mind a világi mind az egyházi forrásörző helyeken – és rövid távon egy átfogó, majd hosszabb távon részletes képet alkosson a résztvevők elképzeléséről az egyház zsinati megújításával kapcsolatban. A projekt első lépéseként a különböző országokból beérkezett adatokból egy nemzetközi számítógépes adatbázist hoznak létre, amelyhez a nagyobb egyöntetűség érdekében egységes táblázat-minta tartozik, melyet minden országban az illetékes kutatócsoportnak ki kellett tölteni. Ebben az adott forrás tárgyát (a zsinati atya személyét, aki azt írta, vagy akiről, esetleg akinek szól), az őrzési helyét, az adott fondot, időrendi kiterjedését, rövid tartalmát és természetét kellett megjelölni. Tekintve, hogy a számos országból beérkezett adatok digitalizálása Rómában meglehetősen hosszú időt vesz igénybe, úgy döntöttünk, hogy e tanulmány mellékleteként már most elérhetővé tesszük munkánk első szakaszának eredményét.³ Ez a szakasz 2012. március 31-én zárult le, amelyet követően 2012. október 3–5-én Rómában volt nemzetközi szimpózium, ahol egyedül jelen levő magyarként, meghívott előadóként tartottam előadást a Pápai Történettudományi Bizottság és a Pápai Lateráni Egyetem II. Vatikáni

³ A táblázatban az akkori adatgyűjtést kiegészítve Klempa Sándor Károly O.Praem. veszprémi apostoli kormányzó és Esty Miklós, a Szent István Társulat delegált adminisztrátora, világi pápai kamarás vonatkozó iratanyaga is szerepelnek. Az előbbi zsinati szakértőként vett részt a harmadik és negyedik ülészakon, az utóbbi kísérőként a zsinat első és második ülészakán.

Zsinat tanulmányi és kutatóközpontja szervezésében megrendezett *Il Concilio Ecumenico Vaticano II alla luce degli archivi dei Padri Conciliari* konferencián. Előadásom címe: *Documents of the Hungarian Council Fathers in Hungarian archives – lessons and perspectives of a teamwork* volt.⁴

A projekt második szakasza 2015-ig tart, amikor sor kerül a katalogizált források részletes elemzésére, az összefüggések feltárására, értékelésére, ezekről előadások és diszkussziók tartására. Ebbe a keretbe illeszkedett a jelen kötet alapjául szolgáló, 2013. december 9-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán megtartott, az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport által rendezett *Akatolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában* konferencia is, amely a kutatócsoport tagjainak lehetőséget adott az időközben született új eredmények ismertetésére. Végül a projektet 2015-ben egy nagyszabású római nemzetközi konferencia zárja.

2. A KUTATÁSTERVEZÉS

a) A kutatócsoport tagjainak kiválasztása

A fent vázolt kutatás hazai koordinálását végeztem, illetve végzem az MTA-PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében. 2011-ben a projekt indulásakor egyik első feladat a megfelelő munkatársak kiválasztása volt, melyben akkori doktori vezetőtanárom, TUSOR PÉTER segített. A kiválasztás elsődleges szempontjai a szorgalom, kitartás, precíz munkavégzés voltak. A kutatócsoport tagjai – rajtam kívül – ABC sorrendben: HORNÁK MÁTÉ JÁNOS, JÁVOR MIKLÓS, JENŐFFY ZSUZSANNA, NÁDASI RICHÁRD, PÁLINKÁS BARNABÁS, RÉTFALVI BALÁZS, SÁGI GYÖRGY, SÜMEGHY KATA ÉS TÖSÉR GERGŐ. Legtöbbször egy vagy két adott zsinati atya hagyatékának feltárását végezték a vidéki forrásörző helyeken, míg voltak olyanok is, akik csak a budapesti kutatómunkába kapcsolódtak be. A budapesti levéltárak

⁴Jelen kutatási beszámoló az ott elhangzottak magyar nyelven közreadott, kibővített változata.

vonatkozó anyagának feltérképezésében – tekintve az anyag mennyiségét – valamennyi kutató részt vett.

b) A zsinaton résztvevő magyar zsinati atyák

A munkatársak kiválasztása mellett az is fontos lépés volt a kutatás tervezésében, hogy számba vegyem, mely ordináriusok vettek részt Magyarországról a zsinaton, s kik voltak azok, akik ott valamilyen ok miatt nem tudtak megjelenni. Magyarországról a négy ülészakra összesen 12 zsinati atya érkezett 10 egyházmegyéből. 9 további püspököt, címzetes püspököt vagy kinevezett püspököt meghívtak ugyan, de nem vehettek rajta részt.⁵ A kalocsai érseket, Grósz Józsefet is felkérték, hogy vegyen részt a Pápai Központi Előkészítő Bizottság munkálataiban, de mielőtt a zsinat elkezdődhetett volna, 1961-ben elhunyt.⁶ Ezenkívül a veszprémi apostoli adminisztrátor, Klempa Sándor Károly, aki akkor még nem volt püspök – püspökké szentelésére 1972-ben került sor – szintén részt vett a zsinaton, zsinati szakértőként. Hozzáteendő, hogy már 1962 szeptemberében meghívást kapott, de csak a harmadik és negyedik ülészakra engedték ki a hatóságok.⁷

Érdeemes a fent általánosságban körvonalazottakat részletesebben, ülészakokra lebontva is megvizsgálni, melyhez a magyarok zsinati

⁵ A legteljesebb felsorolást ld.: *Concilio Ecumenico Vaticano II, Elenco dei Padri Conciliari*, a cura della Segreteria Generale del concilio, MCMLXV, 45–46.

⁶ Vö. Domenico Tardini 1960. június 15-ei levelével, illetve Pericle Felici 1960. július 2-ai levelével. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL), I.1.c., Grósz József personalia, „Grósz József hivatali iratai” feliratú doboz. Mivel az iratanyag rendezetlen, így egyelőre folio számokkal nem rendelkezik.

⁷ Az első és második ülészakra Breznóczy Pál egri apostoli kormányzó kísérte el a magyar püspököket zsinati szakértőként. Több kapcsolódó dokumentum: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (MNL-VeML) XXIII. 25, A Megyei Tanács VB Egyháziügyi titkára iratai, 10. doboz, 76. tétel, folio számok nélkül; Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár (VÉL), Klempa Sándor hagyatéka, 7. doboz, folio számok nélkül. Illetve: ASV, Concilio Vaticano II (Conc. Vat. II), busta 660, fasc 4. Az utóbbi forráshelyen többek között Hamvas Endrének 1962. augusztus 24-ei, az egri, veszprémi és esztergomi apostoli kormányzó és a pécsi és kalocsai káptalani helynökök meghívását sürgető levele, az érintettek rövid jellemzése, valamint az Államtitkárság ezzel kapcsolatos pro-memoriája.

részvételével foglalkozó szakirodalom kiváló támpontot nyújtott.⁸ A zsinat első ülészakán Kovács Sándor, szombathelyi püspök és Hamvas Endre, csanádi püspök vettek részt zsinati atyaként.⁹ A második ülészakon rajtuk kívül Kovács Vince, váci apostoli adminisztrátor, Papp Kálmán győri püspök és Szabó Imre, esztergomi segédpüspök. Továbbá zsinati szakértőként Brezanóczy Pál, egri apostoli kormányzó is elkísérte őket.

A harmadik ülészakra már népesebb számú magyar zsinati küldöttség érkezett, 5 olyan főpap is részt vehetett zsinati atyaként, akiket 1964. október 28-án szenteltek püspökké a budapesti Szent István bazilikában: Bánk József győri segédpüspök, Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó, Cserháti József pécsi apostoli kormányzó, Ijjas József csanádi apostoli kormányzó, és Winkler József szombathelyi segédpüspök. Ezen kívül Hamvas Endrét Kalocsára helyezték át, így már kalocsai érseki minőségben vehetett részt a zsinaton. Rajtuk kívül Kovács Sándor, Kovács Vince, Legányi Norbert és Szabó Imre is jelen lehettek.

Végül a negyedik ülészakon a felsorolt főpapok közül Szabó Imre és Legányi Norbert nem vehettek részt, viszont Dudás Miklós hajdúdorogi görög katolikus püspök kiutazhatott a zsinatra. Összegezve tehát, ekkor a következő zsinati atyák voltak jelen: Bánk József, Brezanóczy Pál, Cserháti József, Dudás Miklós, Hamvas Endre, Ijjas József, Kovács Sándor, Kovács

⁸ E lábjegyzetben csak azokat említem, amelyek hosszabban, átfogóan foglalkoznak a magyar zsinati részvétellel: VITÁNYI GYÖRGY, *A II. Vatikáni Zsinat*, Budapest 1967. (különösen: 343–422); SAÁD BÉLA, *A zsinat budapesti szemmel*, Budapest 1967; MÁTÉ–TÓTH ANDRÁS, *Das II. Vatikanische Konzil in Ungarn, Zeiten des Übergangs. Festschrift für Franz Georg Friemel zum 70. Geburtstag* (Hg. von Pittner, Bertram–Wollbold, Andreas), Leipzig 2000, 394–405; SZABÓ CSABA, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a batvanas években*, Budapest 2005; KAHLER FRIGYES, *III/III-as történelmi olvasókönyv 3. A „Canale” dosszié. A magyar titkosrendőrség és a II. Vatikáni Zsinat. Az „Ibolya” dosszié. Hiányzó lapok „A magyarországi görögkatolikusok története”-ből*, Budapest 2005; FEJÉRDY ANDRÁS, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, Budapest 2011. A kutatás megkezdésekor az utóbbi szakirodalom még nem állt rendelkezésünkre.

⁹ Papp Kálmánt annak prokurátoraként Brezanóczy Pál képviselte. Vö.: ASV, Conc. Vat. II, busta 659, fasc. 1, Papp Kálmán 1962. szeptember 20-án írt levele, melyben kifejtette, hogy egészségügyi okok miatt nem tud a zsinaton részt venni, s prokurátorának Brezanóczy Pált jelölte meg.

Vince, Winkler József. Zsinati szakértőként a harmadik és negyedik ülészakra Klempa Sándor veszprémi apostoli kormányzó kísérte el őket.

A kutatás során a hangsúlyt a projekt célkitűzésével összhangban a zsinaton ténylegesen jelen levő hazai zsinati atyák magyarországi hagyatékának felkutatására helyeztük, de fontosnak tartottam, amennyiben ez módunkban állt, a többi meghívott ordinárius – Badalik Bertalan, Bárd János, Belon Gellért, Endrey Mihály, Kisberk Imre, Mindszenty József, Pétery József, Shvoy Lajos, Uzdóczy-Zadravec István –, továbbá Grósz József és Klempa Sándor hagyatékának átnézését is.¹⁰

c) *A forrásörző helyek*

A kutatás helyszíneinek kijelölése, azoknak a forrásörző helyeknek a kiválasztása, ahol a zsinati atyák hagyatékát őrzik, illetve ahol zsinati részvételükkel kapcsolatos dokumentumok találhatóak, szintén hangsúlyos pont volt a kutatástervezésben. Különösen, hogy az eddig a magyar zsinati atyákkal foglalkozó szakirodalom szinte kizárólag a fővárosi levéltárak – főleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – anyagát hasznosította, illetve a már korábban publikált forrásokra támaszkodott. Hozzáteszem, egyfelől érthető okokból, hiszen az egyházi levéltárak anyaga általában az adott dokumentum keletkezésétől számított 50 év után válik kutathatóvá, hagyaték esetén ez az idő 70 év is lehet, így az ezekben történő kutatáshoz speciális engedély szükséges. Másfelől vannak olyan forrásörző helyek, amelyek a magyar zsinati atyák zsinati tevékenységének vizsgálatokor eddig pusztán elkerülték a történészek figyelmét.

Ahol a legtöbb anyag megtalálását reméltem, az egyházmegyei levéltárak voltak. Az említett kutatási korlátozások miatt ez egy meglehetősen érintetlen kutatási terepnek bizonyult. Magyarországon a 13 egyházmegyei levéltárból 11-et lehetett számításba venni, tekintve, hogy II. János Pál pápa 1993-ban a *Hungarorum gens* bullában két új egyházmegyét állított fel, s

¹⁰ Magyar származású zsinati atyák a fent felsoroltaknál többen vettek részt a II. Vatikáni Zsinaton, de a projekt keretében minket az akkori Magyarországról érkező zsinati atyák vonatkozó iratanyagának összegyűjtésére kértek fel, így a kutatás során a hangsúlyt az ő hagyatékuk feltárására helyeztük.

ezek levéltáraiban csak a kapcsolódó plébániák és az elmúlt 20 év iratanyaga kutatható.¹¹ Következésképpen vizsgálódásunkat a következő egyházmegyei levéltárak anyagára korlátoztuk: az esztergomi Prímási Levéltár, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, az Egri Főegyházmegyei Levéltár, a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, a Győri Egyházmegyei Levéltár, a Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár, a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár, a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, a Váci Püspöki és Káptalani Levéltár valamint a Nyíregyházán található Görögkatolikus Püspöki Levéltár. Ezenkívül a Pannonhalmi Főapátság levéltárában is kutattunk. Ugyanakkor az imént felsorolt listából a Prímási Levéltár csak az 1955-ig keletkezett dokumentumokat őrzi, az ezutáni iratanyag 1993-ig egy külön irrattárban található, amely nem kutatható.

Az egyházmegyei levéltárak mellett fontosnak tartottam az egyházmegyei könyvtárakat is felkeresni, mivel a 20. században elhunyt egyháziak irathagyatékát sok esetben ezek az intézmények őrzik. 10 olyan egyházi könyvtár volt, amelynek kézírattárában elsődleges források meglétét reméltük a magyar zsinati atyák zsinati részvételével kapcsolatban. Ezek a következők voltak: az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, az egri Főegyházmegyei Könyvtár, a Veszprémi Érseki Könyvtár, a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, a pécsi Egyházmegyei Könyvtár, a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, a Váci Egyházmegyei Könyvtár és a pannonhalmi Főapátsági Könyvtár. Érdeklődő levelet küldtem továbbá a szegedi Gál Ferenc Hittudományi Főiskola könyvtárának, amelyről azt az értesülést kaptam, hogy a szeged-csanádi egyházmegye könyvtáraként funkcionál. A fent felsorolt intézmények közül háromban sikerült kapcsolódó anyagot találnunk.

Harmadrészt fontosnak tartottam, hogy az adott megyei tanács VB egyházügyi főelőadójának dokumentumait is átnézzük, valamint a tanácsrendszerhez kapcsolódó és egyéb vonatkozó helyi, világi forrásokat.

¹¹ *Nova Hungaricarum circumscriptionum ecclesiarum compositio*, Acta Apostolicae Sedis 85 (1993), 871–876. A két 1993-ban létrehozott egyházmegye: a kaposvári és a debrecen-nyíregyházi.

Elképzelésem hátterében egyrészt az állt, hogy azoknak a jelentéseknek, leveleknek, egyéb iratoknak a másolatai, amelyeket továbbküldtek, itt esetleg megtalálhatók. Így ha az eredeti elveszett, akkor is rekonstruálható a tartalmuk. Másrészt bizonyos feljegyzéseket, iratokat kizárólag helyi használatra készítettek. Hozzáteendő természetesen, hogy az egyháziügyi főelőadók iratanyaga is lehet hiányos, különösen, ha utólag került be hagyatékából az adott megyei levéltárba. Mivel Magyarország 19 megyére oszlik, mindegyikben külön megyei levéltárral, ez utóbbiak széles terepet kínáltak a vizsgálódásra. Ezek közül elsősorban azokban végeztünk kutatásokat, amelyekhez a püspöki székhelyek tartoztak. Ugyanakkor mindenütt érdeklődtünk és ahol ez alapján ésszerűnek találtuk, ott a szomszédos megyei levéltárakat is felkerestük.

Mivel néhány meghívott zsinati atya nem utazhatott ki a zsinatra, de feltételeztem, hogy volt a zsinattal kapcsolatos véleményük, amiről feljegyzéseket készíthettek vagy leveleket írtak a kiutazásuk érdekében, így azoknál a forrásörző helyeknél is érdeklődtünk, amelyek irathagyatékukat őrzik, illetve ahol a zsinat alatt tartózkodtak. Ez alapján például úgy tűnik, hogy értékes dokumentumok találhatóak a hejcei szociális otthon irattárában. Kutatásunk előtt ez az információ sem volt közismert.

Végül a budapesti archívumokat is átnéztük, mivel úgy véltem, hogy előfordulhat – habár ennek kevés a valószínűsége –, hogy olyan iratanyagot is találunk, amely eddig esetleg elkerülte a szakma figyelmét. A kutatások megkezdése előtt felvettem a kapcsolatot az intézmények vezetőivel, ahol szükséges volt, kikértem az illetékes ordinárius engedélyét.

3. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

A kutatás során alapvetően az volt, hogy az alapos munkához elengedhetetlenül fontos a levéltárak személyes felkeresése, tehát nem pusztán levélbeni megkeresése, tekintve, hogy a levéltárosok egyéb elfoglaltságaik miatt nehezen vállalkozhatnak a sokszor rendezetlen több doboznyi iratanyag lapról lapra történő átforgatására, s ebből a zsinatra vonatkozók kigyűjtésére. Tehát ahol az előzetes, levélben történő

érdeklődés és egyeztetés után valószínűsíthető volt vonatkozó iratanyag léte, azt az intézményt minden esetben személyesen is felkerestük.

Mielőtt kimentünk volna a helyszínekre, a kutatócsoporttal közösen átbeszéltük a főbb irányelveket és módszereket, amelyek alapján a kutatást kivitelezтік. Az itt megbeszélт szempontokat később írásban is rögzítettem és a kutatócsoport valamennyi tagjának elküldtem, hogy igazodási pontul szolgálhassanak. A főbb szempontok, amelyek alapján a kutatást végeztük, a már említetteken kívül a következők voltak.

Az egyházi levéltárakban illetve könyvtárakban mindenütt átnéztük a meghívott püspök vagy érsek hagyatékát, elsődlegesen arra helyezve a hangsúlyt, hogy tartalmaz-e iratanyagot a zsinati részvételével kapcsolatban. Külön figyelmet szenteltünk az egyháziakkal és a világi hatóságokkal folytatott levelezésüknek. Az érseki, püspöki illetve a főpáti hivatal iktatókönyvét és a káptalani iktatókönyveket is átnéztük. Tekintve, hogy ezek nem minden alkalommal szolgáltak kellő információval annak eldöntésére, hogy a vonatkozó irat tartalmaz-e információt a zsinati részvétellel kapcsolatban, így legtöbbször ezeket az iktatott iratokat kikértük. A Püspöki Körleveleket is átlapoztuk, melyeket bár cenzúráztak, mégis reflektálnak néhány olyan dologra, amit az adott ordinárius fontosnak tartott kiemelni a zsinat tanításából és ezen a módon is közölni szándékozott a hívekkel. Ezen kívül figyelembe vettük a levéltárak sajátos rendezési szempontjait is.

Bár a projekt szorosan vett célkitűzése a hazai zsinati atyák magyarországi levéltárakban fennmaradt, zsinatra vonatkozó anyagainak összegyűjtése, arra is megkértem a kutatócsoport tagjait, hogy érdeklődjenek az adott levéltárakban illetve könyvtárakban a zsinati kísérők hagyatékával kapcsolatban, s ahol lehetséges, nézzenek ezekbe is bele, viszont pozitív visszajelzéseket egyelőre nem kaptam. Így ezek felkutatása, átnézése még a jövő feladata. Ha nem is irathagyatékukat, de a zsinati kísérők jelentős részének jelentéseit az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában olvashattuk, tekintve, hogy sokan a magyar állambiztonság ügynökeiként tevékenykedtek.¹² Ez a szó, hogy „ügynök” negatív konnotációt hordoz a köztudatban, mivel ezek az emberek a

¹² Ezek felsorolását ld. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*, 281–285.

kommunista hatóságok informátorai voltak, viszont nem jelenthető ki, hogy valamennyien meggyőződésből lettek volna azzá. Előfordulhatott ugyan, hogy szabad akaratból végezték megbízatásukat, de legtöbbször kényszer, fenyegetés hatására. Olyan ügynökök is voltak, akik nem készítettek terhelő jelentéseket, csak olyan eseményeket és tényeket rögzítettek, amelyek az állambiztonság szempontjából irrelevánsak voltak. Sőt, voltak olyanok, akik együtt írták a jelentést a megfigyelt személlyel.¹³ Többek között ezért is tanácsos ezeket a forrásokat kellő kritikával szemlélni és a világi és egyházi levéltárak anyagát egymás mellett, egymással összevetve tanulmányozni. Ezzel a megközelítéssel néztük át a világi levéltárak anyagát is.

4. AZ EREDMÉNYEK

34 levéltárral és 10 könyvtárral léptünk kapcsolatba, közülük említésre méltó eredményt 23 levéltárban – melyből 10 egyházi levéltár, 12 nyilvános világi gyűjtemény, 1 magánlevéltár (jobban mondva irattár) – és 3 egyházmegyei könyvtárban találtunk. A kutatási korlátozások ellenére szinte mindenhová sikerült bejutni, az esztergomi főegyházmegyei 1955-től 1993-ig keletkezett iratokat őrző külön irattárat kivéve, ami nem kutatható.

Megjegyzendő, hogy a táblázat összeállításakor még a megyei levéltárak korábbi elnevezéseit használtuk, viszont itt már az új verzióval adjuk közre. Ugyanis 2012 októberétől az 1995. évi LXVI. törvény és a 2003. évi III. törvény módosítása értelmében a megyei levéltárak a Magyar Nemzeti Levéltár felügyelete alá kerültek. Ennek eredményeképpen a fenntartójuk – korábban az adott megye, most az állam – és a nevük megváltozott, de feladatkörük ugyanaz maradt. Ezek a változások

¹³ Sok monográfia, tanulmány és kerekasztal-beszélgetés foglalkozott az ügynökkérdéssel a történetírásban. Most csak néhány, a fentiek továbbgondolására alkalmas összefoglalást említek: *Múltfeldolgozás és történetírás az „ügynökkérdés” kapcsán*, Regio, Kisebbség, politika, társadalom 2006 (17) 4, 5–28; KRAHULCSÁN ZSOLT, Ügynökkérdés a tudományos történetírásban. Beszámoló a Történeti Levéltárban tartott kerekasztal-beszélgetésről, *Betekintő* 2 (2012) – interneten elérhető: http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_2_krahulcsan.pdf (2013.12.27.)

2012. október 1-én léptek hatályba.¹⁴ Ezen apró korrekcióval tehát azok az intézmények, elérhetőséggel együtt, ahol a zsinati atyák levéltárával kapcsolatban említésre méltó eredményt találtunk:

Egyházi levéltárak:

- Egri Főegyházmegyei Levéltár, 3300 Eger, Széchenyi tér 1.
Főpátsági Levéltár, 9090 Pannonhalma, Vár 1.
Görögkatolikus Püspöki Levéltár, 4400 Nyíregyháza, Bethlen Gábor tér 5.
Győri Egyházmegyei Levéltár, 9021 Győr, Káptalandomb 5/a.
Kalocsa Főegyházmegyei Levéltár, 6300 Kalocsa, Szentháromság tér 1.
Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár, 7624 Pécs, Szent István tér 23.
Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár, 6720 Szeged, Aradi vértanúk tere 2.
Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, 9700 Szombathely, Szily János utca 2.
Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár 8000, Városház tér 5.
Püspöki és Káptalani Levéltár, 2600 Vác, Migazzi Kristóf tér 2.

Világi levéltárak:

- Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 1067 Budapest, Eötvös utca 7.
Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltárának Alsózsolcai Fiókleveletára, 3571 Alsózsolca, Kossuth Lajos utca, 149.
Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3-5.
Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, 6000 Kecskemét, Klapka utca 13-15.
Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 7621 Pécs, Király utca 11.
Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 6720 Szeged, Dóm tér 1-2.
Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára, 9022 Győr, Liszt Ferenc utca 13.
Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, 3300 Eger, Mátyás király út 62.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1014 Budapest, Hess András tér 5.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1037 Budapest, Lángliliom utca 4.
Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, 3100 Salgótarján, Bem út 18.
Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, H-7100 Szekszárd, Béla király tér 1.

Egyéb:

- Hejcei szociális otthon adattára, 3892 Hejce, Béke tér 1.

¹⁴ Vö. 2012. évi LXI. tv, Magyar Közlöny 63 (2012) 10061–10065.

Egyházi könyvtárak:

Főpátsági Könyvtár, 9090 Pannonhalma, Vár 1.

Főszékesegyházi Könyvtár, 6300 Kalocsa, Szentháromság tér 1.

Váci Egyházmegyei Könyvtár, 2600 Vác, Migazzi tér 2.

Amint a fenti felsorolásból is kitűnik, a zsinati atyák hagyatékának jelentős része az egyházmegyei levéltárakban található, de Pannonhalma és Vác esetében az egyházmegyei könyvtárban találtuk meg őket. Illetve a püspöki körleveleket Kalocsán ez az intézmény őrzi. Az első helyen Legányi Norbert főpát zsinattal kapcsolatban talált több doboznyi iratanyagát a kutatás megkezdése előtt átszállították a levéltárba, így jelenleg ott kutatható. Vácott Kovács Vince hagyatéka épp rendezés alatt van, így habár megkaptuk a szükséges engedélyt a kutatáshoz és a kolléga személyesen felkereste a könyvtárat, gyakorlatilag nem nézhette még át az anyagot.

A kihívást elsősorban az jelentette, hogy sok levéltárban a vonatkozó iratanyag még rendezetlen, így lapról lapra kellett a hagyatékokat átnézni. Különösen, hogy előfordult olyan hely is, ahol egyes dokumentumok véletlenszerűen kerültek a dobozokba. Hozzáteendő, hogy néha ugyan felfedezhető némi rendszer a rendezetlen irathagyatékokat rejtő dobozokban is, de ez feltehetően egy levéltárba kerülés előtti elsődleges rendszerezés eredménye. Mivel e dobozok általában még fix számmal sem rendelkeznek, így egy esetleges jövőbeli rendezés során egyes dokumentumok másik dobozba kerülhetnek, úgy döntöttünk, hogy a tartalmukat a táblázatban részletesebben ismertetjük.

Az egyházmegyei levéltárakban levő személyi irathagyatékok nagy részében jelentős és értékes dokumentumok találhatóak, a zsinati atyák zsinati beszédei, írásbeli hozzászólásai vázlatok, feljegyzések elképzeléseikről és levelezések (levelek és képeslapok). Gyakran találtunk ezekben a dobozokban nyomtatott skémákat, amelyekben helyenként a zsinati atyák kézírásos feljegyzései is olvashatók, valamint a zsinati sajtót, újságokat, általában fekete-fehér, néhol színes kivitelben. A Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban például hangszalagok is találhatóak, amelyek az eddigi kutatás számára ismeretlenek voltak, de felbecsülhetetlen értékűek az események rekonstruálásában. Ezek mellett a legértékesebbek természetesen a zsinati atyák naplói, melyek

a zsinatot saját szemükkel láttatják, nem az Állambiztonság vagy külső szemlélő szemszögéből. Ilyen például Legányi Norbert pannonhalmi főapát naplója, melyből jól körvonalazható gondos készülése a zsinatra, a diszkussziók légköre, rekonstruálható, kikkel találkozott, milyen benyomásai voltak.¹⁵ Szintén megemlítenők Kovács Sándor naplója.¹⁶ A dobozok tartalmazzák továbbá a zsinati atyák levélváltásait, képeslapokat, fotókat: amint a magyar püspökök a pápával találkoznak, a Szent Péter téren állnak, misét celebrálnak, fogadásokon vagy egyéb eseményeken vesznek részt. Az utóbbiak a programjait, meghívókat, prospektusokat, kisnyomtatványokat, újságcikkeket, zsinati belépőkártyákat. Mindezek a kor légköréről, a zsinati atyák kapcsolatrendszeréről is képet adnak. A most elősoroltakhoz természetesen hozzáteendő, hogy – amint a mellékelt táblázatból is kitűnik – van olyan zsinati atya, akinek a hagyatéka nem ilyen gazdag vonatkozó anyagban.

Az iktatókönyvekben is szereplő dokumentumok ezekhez képest rövidek és nem mondanak sokat a zsinati atyák véleményéről, gondolkodásáról, többnyire a száraz tényekre korlátozódnak. Érthető okokból, hiszen iktatószámuk lévén nyomon követhetők, így gyakran megtörtént, hogy bizonyos ügyeket kizárólag szóban intéztek el. Legtöbb adminisztratív levél: útlevel igénylés, a zsinati költségek térítése, levelezés az utazásról, a zsinati konstitúciók, dekrétumok és deklarációk másolatai, ezek magyar fordítása és egyes zsinati határozatok tettekre váltásának szűkszavú lenyomatai. Habár a figyelmes történész ezekből is tud következtetéseket levonni, az iktatatlan iratok gyakran sokkal informatívabbak, a zsinati atyák gondolkodásának megértéséhez közelebb visznek. Az iktatott iratok

¹⁵ A naplóból kirajzolódó képet körvonalazza: VÁRSZEGI ASZTRIK O.S.B., *Legányi Norbert pannonhalmi főapát a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakán (1964. szeptember 14–december 21.)*, *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 1 (szerk. Dénesi Tamás–Dejcsics Konrád O.S.B.), Pannonhalma 2013, 217–246. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Várszegi Asztrik főapát úrnak, aki annak idején kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶ Ezeket is felhasználta munkájához RÉTFALVI BALÁZS e kötetben megjelenő tanulmányában: *Kovács Sándor szombatbelyi püspök a II. Vatikáni Zsinaton*.

közé sorolták néhol a Püspöki Körleveleket, illetve a Magyar Katolikus Püspöki Kar körleveleit is. Másutt ezeket külön kötetekben gyűjtötték.

Amint a táblázatból világosan kirajzolódik, a világi levéltárakban túlnyomó többségben jelentéseket, illetve vonatkozó adminisztratív leveleket találtunk. A püspöki körlevelek is szép számban fellelhetők bennük, melyből jól kirajzolódik a cenzúra működése. A kutatás során a hangsúlyt azokra a dokumentumokra helyeztük, melyekben a zsinati atyákat név szerint is említik, vagy az adott irat rájuk vonatkozik.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának iratanyaga külön említendő, amelyek a zsinati atyák hagyatékát őrző egyházmegyei levéltárak és könyvtárak mellett a legtöbb információval szolgálnak a zsinati atyák zsinati részvételével kapcsolatban. Ami ezek alapján megnehezíti objektív képalkotását, hogy számos iratot az adott szerv filozófiája és szabályai szerint kiselejtettek, sok dossziének – különösen a rendszerváltás környékén – nyoma veszett. A megmaradtakra jelentősen rányomja bélyegét a rendszer ideológiája: amely tükröződik a tartalomban, a megfogalmazásban, sőt, még abban is, hogy mely kritériumok alapján semmisítették meg őket. Tehát ami megmaradt, azoknak legalább egy részét szándékosan hagyták az utókorra. Így indirekt módon gondolkodásmódjukat is közvetítik. Más dokumentumokat az utódszervek tartanak még mindig vissza. További kihívást jelenthet a kutatók számára, hogy sok ügyet kizárólag szóban, feljegyzések készítése nélkül intéztek el.¹⁷

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a legtöbb értékelhető adat operatív és munkadossziékban található. Az előbbiek közül közismertek az ún. Canale dossziék, melyekre alapozva külön könyv is született Kahler Frigyes tollából.¹⁸ Ezekből a zsinati atyák zsinati részvételével kapcsolatban részletesen tájékozódhatunk, viszont néha jelentéktelennek tűnő részleteket is megtudhatunk belőlük, például, hogy milyen volt a zsinati atyák pizsamájának színe. Ugyanakkor ezt olvasva

¹⁷ Bővebben ld. MÓZESSY GERGELY, *Amiről az iratok sem beszélnek... Forráskritikai megfontolások a közelmúlt egyháztörténet kutatásához* („Kommunizmuskutatás és levéltárak” konferencia, Esztergom, 2012. szeptember 13–14.). <http://nyitottleveltarok.archivportal.hu/data/files/249166259.pdf> (2013.12.28.)

¹⁸ KAHLER, *III/III-as történelmi olvasókönyv*, i.m.

méltán merül fel a történezsben: miért írtak ilyen részletesen látszólag jelentéktelen dolgokról, míg más sokkal fontosabbokról hallgattak vagy csak szűkszavúan tértek ki rájuk? Ez alapján élhetünk a gyanúval, hogy e jelentések írói nem tudtak vagy nem akartak az utóbbiakról írni, tehát további kérdés, amit ezeknek az iratanyagoknak a részletes elemzésekor fel kell tenni: mi lehetett az író szándéka? Természetesen ezek a kérdések csak a körülmények ismeretében, alapos mérlegelés után válaszolhatók meg.

Az Állami Egyházügyi Hivatal fondjai az egyik legkutatottabb fond a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a 20. század második felének egyháztörténetével kapcsolatban. Az itt található, a zsinati atyák zsinati részvételére vonatkozó leggyakoribb forrástípusok a különféle jelentések és levelek. A legtöbb levélváltás a püspökök illetve címzetes püspökök zsinatra kiutazásával kapcsolatos, de a zsinati atyáknak az illetékes szentszéki szervekkel folytatott levelezéseinek másolatai, ezek magyarrá fordításai, adminisztratív levelek, hangulatjelentések is megtalálhatók, sőt, néhány zsinati felszólalás tervezete, szövege is.

Azoknak a hazai zsinati atyáknak az esetében, akik nem vehettek részt a zsinaton, nagyrészt a kiutazással kapcsolatos levelezését: útlevelekérelmeket illetve ezek elutasítását találtuk. A zsinat egyes ülésszakjaival kapcsolatos vélekedésük ritkán rekonstruálható, így vagy nem készítettek feljegyzéseket, vagy a vonatkozó iratanyag lap-pang és felkutatása még a jövő kutatónemzedékére vár. A kitöltött táblázatba a zsinaton ténylegesen részt nem vevő zsinati atyákkal kapcsolatban csak azokat az eredményeket írtuk bele, amelyek új és érdekes adalékokkal gazdagíthatják a már létező szakirodalmat. Ezek a következők: Shvoy Lajos levelezése, valamint Badalik Bertalan és Pétery József információi a zsinatról a hejcei szociális otthon irattárában.¹⁹

¹⁹ Ezek az információk a zsinatról több kézből származhattak, melyek közül a legfontosabbnak tekinthetők: a vatikáni rádió, a püspöküket meglátogató egyházmegyei papok, az internálói helyként szolgáló szociális otthonból római zarándokúton tartózkodó szerzetes nővérek. Továbbá több hazaérkező zsinati atya, zsinati szakértő is szolgálhatott hírekkel. Kovács Vince például többször felkereste Pétery Józsefet, illetve Brezanóczy Pál 1962-ben alig öt napra rá, hogy hazaérkezett a zsinatról, felkereste őket. Felmerült továbbá, hogy a doktornő továbbít leveleket a zsinatnak, illetve hogy esetleg a velük élő szerzetesnő, Takács Vilma segít a Shvoy püspökkel történő levelezésben. Vö. HORNYÁK MÁTÉ JÁNOS,

Egypár zsinati atya rokonságával is kapcsolatba léptünk, feltételezve, hogy értékes dokumentumokkal rendelkezhetnek, viszont nem tudtak a püspök rokonuk zsinati részvételéről részletesebb információval szolgálni, pusztán 1–2 fényképet tudtak róla a rendelkezésünkre bocsátani.

Az eredmények ismertetésekor, habár a projekt a zsinati atyák levéltárának összegyűjtését célozza, mindenképpen érdemes megemlíteni a Klempa Sándor Károly zsinati szakértő zsinati részvételével kapcsolatos iratanyagot, valamint Esty Miklósnak, a Szent István Társulat delegált adminisztrátorának hagyatékát, ahol szintén értékes adalékok találhatók a magyar zsinati atyák részvételének történetéhez. Az e hagyatékokat őrző levél-, illetve irattárak:

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 8202 Veszprém, Török Ignác utca 1.

Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 8200 Veszprém, Vár utca 16.

Szent István Társulat Irattára, 1053 Budapest, Veres Pálné u. 24.²⁰

5. A KUTATÁS PERSPEKTÍVÁI

Végül pár szóban a kutatás perspektíváiról, amelyek megvalósításán az MTA-PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport keretein belül jelenleg is dolgozunk. Elsődleges feladatunknak tartjuk, hogy az új eredményeket összevegyjük a már létező szakirodalommal, a vidéki levéltárak – mind egyháziak, mind világiak – és egyházmegyei könyvtárak

A II. vatikáni zsinat és a Hejcére internált püspökök, kézirat. Mindszenty József és Shvoy Lajos zsinatról, illetve annak témáiról alkotott elképzelése kapcsán jelentek meg publikációk, de Shvoy Lajosnak a püspöktársakkal vagy magyar egyháziakkal a zsinattal kapcsolatban folytatott levelezését eddig nem tárták fel. Vö. FEJÉRDY ANDRÁS, *A II. Vatikáni Zsinatra szánt magyar javaslatok sorsa. A pártállami egyházpolitika egy jellemző fejezete*, *Protestáns Szemle* 13. (2004) 3, 131–138; FEJÉRDY ANDRÁS, *Magyar javaslatok a II. vatikáni zsinatra*, *Vigilia* 74 (2009) 7, 548–553. illetve: SOMORJAI ÁDÁM O.S.B., *A II. Vatikáni Zsinat megbírdetése és a magyarországi főpásztorok. Mindszenty József és Shvoy Lajos esete*, *Sapientiana* 2 (2009) 2, 61–69.

²⁰Jelenleg az iratanyag ideiglenesen a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárában (1052 Budapest, Piarista köz 1.) található, ahová a rendezés céljából szállították.

vonatkozó anyagát alaposan tanulmányozzuk, főleg a zsinati atyák kézzel írt jegyzeteit, naplóit, a fennmaradt szalagokat meghallgassuk, feldolgozzuk. Érdeemesnek tartjuk elkülöníteni – amennyiben ez a rendelkezésünkre álló források alapján lehetséges –, hogy a zsinati atyák felszólalásaiban melyek voltak saját, egyéni kezdeményezéseik és melyek voltak azok az elemek, melyek esetleg állami elvárásra kerültek bele a szövegekbe. Ennek mérlegeléséhez az egyházi és világi levéltárak anyagának összevetésén túl kiváló támpontot nyújt a zsinati atyák múltjának feltárása, hiszen gondolkodásuk, vélekedésük a zsinat témáiban nem ott a helyszínen alakult ki, hanem számos tényező befolyásolta, korábbi pályafutásuk is meghatározhatta. Ezen túlmenően célszerű lenne felkutatni és átnézni a zsinati kísérők hagyatékát, valamint azoknak a személyiségeknek a hagyatékát, akik a zsinat idején a zsinati atyákkal találkoztak, illetve velük kapcsolatban állhattak, mert ezek a dokumentumok tovább gazdagíthatják a zsinati atyák zsinati tevékenységéről kialakult képet.²¹ Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy sok olyan vonatkozó dokumentum lehet, amely nem Magyarországon, hanem külföldön található. Ezek felkutatása és beépítése egy átfogó képbe szintén a jövő feladata.²²

Bár a projekt keretében a hazai zsinati atyák magyarországi hagyatékának feltérképezésével voltam megbízva, fontosnak tartottam az utóbb említett munkát is megkezdeni. Egyik első lépésként számba vettem a zsinati atyák felszólalásainak kéziratait a Vatikáni Titkos Levéltárban.

²¹ Itt például hozhatók a Pápai Magyar Intézet munkatársai vagy Tomek Vince (1892–1986) aki a piarista rend generálisaként kapott meghívót a zsinatra (zsinati tevékenységéről röviden KOLTAI ANDRÁS írt: *Tomek Vince és a II. Vatikáni Zsinat*, *Piaristák Ma* 3 [2013] 2, 32–33, illetve 3, 32–33), s akik a magyar küldöttséget Rómában fogadták.

²² Többek között ilyen lehet a zsinaton résztvevő nem az akkori Magyarországról kiutazó magyar ordináriusok hagyatéka, a zsinaton résztvevő és a magyar zsinati atyákról esetlegesen feljegyzéseket készítő, velük levelező külföldi ordináriusok hagyatéka, illetve a római vonatkozó levéltárak. Ezek közül is kiemelkedő jelentőségű a II. Vatikáni Zsinat Levéltára, amelyet 1967. szeptember 27-án állított fel VI. Pál pápa és jelenleg a Vatikáni Titkos Levéltárban kutatható. Vö. VINCENZO CARBONE, *L'Archivio del Concilio Vaticano II*, *Archiva Ecclesiae. Bolletino dell'Associazione Archivistica Ecclesiastica. Anni 34–35 (1991–1992)*. Gli archivi diocesani per la ricerca storica, Città del Vaticano 1992, 57–67, 61. A levéltár anyaga 2001 márciusától a Vatikáni Titkos Levéltárban kutatható. Vö. *Annuario Pontificio per l'anno 2011*, Città del Vaticano 2011, 1878.

Ennek során jelentős eredményre jutottam, olyan írásban benyújtott hozzászólásokra akadtam, amelyeket a magyar szakirodalom – mivel e levéltár anyagát nem hasznosította – nem említ. Véltetően, mert több magyar zsinati atya más zsinati atyákkal együtt nyújtotta be azokat és sehol nincs külön megjelölve, csak az aláírások között fedezhetjük fel a magyarok neveit.³³ Felmerülhet a gyanú, hogy több ilyen dokumentum is létezik, de ez további alapos és kimerítő kutatásokat kíván. Viszont érdemes megtenni, hiszen csak ezzel együtt lesz lehetséges egy egységes, objektív kép kialakítása. Amely természetesen nem lenne teljes a kapcsolódó hazai és külföldi sajtó tanulmányozása nélkül, illetve amennyiben módunkban áll, a zsinati atyák még élő ismerőseinek, papságának megszólaltatása nélkül.

Végül szintén érdemes lenne összevetést készíteni, hogy mik realizálódtak a zsinat határozataiból Magyarországon: hogyan építették be azokat a helyi gyakorlatba. S ez az a pont, ahol a történeti kutatás és az egyház jelene és jövője találkozik. A zsinattal foglalkozó történészek felelőssége tehát igen nagy. S itt visszatérhetek tanulmányom kezdő gondolatára, ahogy Etchegaray bíboros fogalmazott, a II. Vatikáni Zsinat immár inkább fiai, mint atyai kezében van.

TÓTH KRISZTINA

³³ A lista részletező felsorolásától itt eltekintek, pusztán egy-egy példát említek: ASV Conc. Vat. II, busta 131, fasc. 6. írásbeli hozzászólás a *De ministerio et vita presbyterorum* skémához, amelyen a 15 aláírásból 4 magyar zsinati atyáé, Brezanóczy Pálé, Cserháti Józsefé, Hamvas Endréé, illetve Kovács Sándoré; Alfred Bengsch berlini érsek-püspök 1965. szeptember 28-ai felszólalása, melyet nyolc zsinati atya írt alá, közülük öt magyar: Brezanóczy Pál, Cserháti József, Ijjas József, Kovács Sándor, Winkler József. Ld. ASV Conc. Vat. II, busta 68, fasc. 9, ff. 18. Vagy például: Enrico Romolo Compagnone 1965. október 26-án a 153. általános kongregáción elhangzott hozzászólása a papok szolgálatáról és életéről szóló skémához, melyet Hamvas Endre és Winkler József is aláírtak. Vö. ASV Conc. Vat. II, busta 77, fasc. 2. A fent említett aláírások felkutatásához támpontot nyújthat az *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani Secundi* forráskiadvány sorozat, de az ebben felsorolt aláírók listája nem mindig teljes.

A MAGYAR ZSINATI ATYÁK LEVÉLTÁRI ANYAGA¹

BÁNK JÓZSEF

VÁCI PÜSPÖKI ÉS KÁPTALANI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időbátárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
4.	É.n.	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Feljegyzések" cím alatt	Feljegyzések (arról, hogy mit vár a zsinattól a szemináriummi nevelés megreformálását illetően)
4.	É.n.	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Feljegyzések" cím alatt	Feljegyzések (arról, hogy mit vár a zsinattól a teológia oktatás megreformálását illetően)
4.	É.n.	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinati almanac" [sic!] cím alatt	Bibliográfia
4.	É.n.	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Ratzinger" cím alatt	Joseph Ratzinger „A második vatikáni zsinat mariológiai jelentősége és háttere” című teológiai kommentárja, melyet Bánk József fordított magyarra (a dokumentum sérült és hiányos)
4.	É.n.	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Mi az a zsinat?" cím alatt	Teológiai kommentár, feljegyzés, magyarázat

¹Technikai okokból a táblázatokat itt egyszerűsítve adjuk közre. A teljes verzió elérhető lesz: <http://institutumfraknoi.hu>

4.	1964	Bánk József hagyatéka, 12. doboz	Teológiai kommentár; Zsinati dekrétum ismertetője a magyar papságnak (Unitas redingegratio)
4.	1965	Bánk József hagyatéka, 12. doboz	Feljegyzések; püspökkari körlevél (3876/1965)
4.	1966	Bánk József hagyatéka, 12. doboz	Pápai enciklika; teológiai kommentár a cölibátussal kapcsolatban; zsinati dekrétum
4.	1969	Bánk József hagyatéka, 12. doboz	Az Állami Egyháziügyi Hivatal jelentése
4.	É.n.	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinati iratok általában" dosszié	Zsinati emlékeztető; a házasságról szóló szkéma tervezet ismertetése; javaslatok az egyházjog tervezett reformjával kapcsolatban
4.	1964	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinati iratok általában" dosszié	VI. Pál pápa magyar zsinati atyákhoz szóló „Animus Noster” kezdetű köszöntésének fordítása; dogmatikus konstitúció az Egyházzól a zsinati atyák aláírásaival; dekrétum az ökumenizmusról
4.	1965	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinati iratok általában" dosszié	Zsinati dekrétum a papnevelés reformjáról
4.	[1965]	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinati iratok általában" dosszié	Egy zsinati dekrétum ismertetése ("A személy és a közösség joga a vallásszabadsághoz")
4.	1963	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinat" dosszié	Hamvas Endre levele Bánk Józsefhez
4.	1964	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinat" dosszié	Levél Brezanóczy Pálnak (észrevételek Hamvas Endre felszólalási tervezetével kapcsolatban); az Állami Egyháziügyi Hivatal elnökének meghívója

4.	1965	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinat" dosszié	Felszólalási tervezet a "Papság működéséről és életéről szóló dekrétumtervezethez"
4.	1968	Bánk József hagyatéka, 12. doboz, "Zsinat" dosszié	Latin nyelvű javaslatok az egyházjog reformjához

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR NÓGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁRA

X X I - II.20	1965	Nógrád Megyei Tanács VB Egyháziügyi Hivatalának iratai, 1950–1989, 2. doboz, 548/1965	Jelentés
------------------	------	---	----------

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI LEVÉLTÁRÁNAK ALSÓZSOLCAI FIÓKLEVÉLTÁRA

XXIII. 2. d.	1966	Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei TUK iratok, 0015/1966	ÁEH tájékoztató, III.
-----------------	------	---	-----------------------

GYŐRI EGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	62, 223, 2730	Az Egyházmegyei Liturgikus Bizottság megalakítása; levél (a negyedik ülészakon a segédpüspök részvétele); levél (zsinati költségek)
Circu- l a r e s 1962–65	1965	III, 491/1965. sz; VIII, 2988/1965. sz.	Körlevelek (a zsinat negyedik ülészakája; az Egyházmegyei Liturgikus Bizottság megalakítása)

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis do- boz, 2945/1964	Újságcikk
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2625/1965	Levél

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR BÁCS-KISKUN MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXIII-3	1966 második fél éve	Heves Megyei TÜK iratok, 3/b/46:1497/1967	Jelentés
XXIII. 2. g.	1965	Bács-Kiskun Me- gyei Tanács Tit- kárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, III; Zsinati fel- szólalások
XXIII. 2. g.	1966	Bács-Kiskun Me- gyei Tanács Tit- kárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, III

BREZANÓCZY PÁL

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR HEVES MEGYEI LEVÉLTÁRA

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai idő- batárai</i>	<i>Tartalom</i> Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat rész- leteznénk	<i>A dokumentum természete</i> ha nyilvánvaló, egy elsődleges beso- rolással (pl.: napló, memoár, admi- nisztratív jegyzetek, stb.)
XXIII-3	1966 első fél éve	Heves Megyei TÜK iratok, 3/b/45:1481/1966	Jelentés

XXIII-3	1966 második féléve	Heves Megyei TÜK iratok, 3/b/46:1497/1967	Jelentés
---------	---------------------	---	----------

EGRI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

Egri Főegyházmegyei Körlevelek	1962	XI, 3099/1962. sz.; XIII, 3333/1962. sz.; 3334/1962. sz.; XIV. sz.	Körlevelek
Egri Főegyházmegyei Körlevelek	1963	I, 2585/1963. sz.; X, 3393/1963. sz.	Körlevelek
Egri Főegyházmegyei Körlevelek	1964	VIII, 2900 és 2920/1964. sz.	Körlevelek
Egri Főegyházmegyei Körlevelek	1965	V, 3287/1965. sz.; VI, 3892/1965. sz.	Körlevelek
Egri Főegyházmegyei Körlevelek	1966	I, 85/1966. sz.	Körlevelek
Egri Főegyházmegyei Körlevelek	1968	I, 284/1968. sz.	Körlevelek
Archiepiscopus	1965	4000/1965	Levél
Archiepiscopus	1966	151/1966; 351/1966; 3453/1966	Adminisztratív irat; levél; lengyel újságinterjú magyar fordítással
Archiepiscopus	1968	1638/1968	Beszéd

Personalia	1962	2744/1962	Levél
------------	------	-----------	-------

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI LEVÉLTÁRÁNAK ALSÓZSOLCAI FIÓKLEVÉLTÁRA

X X I I I . 2. d.	1966	Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei TÜK iratok, 0015/1966	ÁEH tájékoztató, III.
----------------------	------	--	-----------------------

GÖRÖGKATOLIKUS PÜSPÖKI LEVÉLTÁR

I-1-a	1966	302. doboz, 2846 (27)	Brezanóczy Pál levele
-------	------	--------------------------	-----------------------

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

I. i. a.	1963	Püspökkari 4. do- boz, 2364/1963	Püspökkari konferencia jegyző- könyvének részlete
I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis do- boz, 2945/1964	Újságcikk
I. i. a.	1966	Synodus, 3. kis do- boz, 790/1966	Adminisztratív irat
I. i. a.	1965; 1966	Synodus, 3. kis do- boz, 3445/1965	Adminisztratív irat
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2625/1965	Levél
I. i. a.	1966	Synodus, 3. kis do- boz, 878/1966	Levél és köszönőlevél

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR HEVES MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXIII-3	1966 második féléve	Heves Megyei TÜK iratok, 3/b/46:1497/1967	Jelentés
---------	---------------------	---	----------

GYÓRI EGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

Egyház-kormányzati iratsorozat	1962	2665	Papp Kálmán kérése – képviselő küldése a zsinatra
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1962	Doboz	Képeslapok

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR BÁCS-KISKUN MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXIII-3	1966 második féléve	Heves Megyei TÜK iratok, 3/b/46:1497/1967	Jelentés
X X I I I . 2. g.	É.n., [1964?]	Bács - Kiskun Megyei Tanács Titkárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, V.
X X I I I . 2. g.	1965	Bács - Kiskun Megyei Tanács Titkárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, III; zsinati felszólalások
X X I I I . 2. g.	1966	Bács - Kiskun Megyei Tanács Titkárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, III.

CSERHÁTI JÓZSEF

PÉCSI PÜSPÖKI ÉS KÁPTALANI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
IV./8.	1964	Cserháti József hagyatéka, 82	Zsinati igazolvány
IV./8.	1964	Cserháti József hagyatéka, 83	Fénykép
IV./8.	1972	Cserháti József hagyatéka, 50	Tanulmány (gépelt kézirat)
IV./8.	É.n. [1985?]	Cserháti József hagyatéka, 56	Tanulmány (gépelt kézirat)
IV./8.	É.n. [1985?]	Cserháti József hagyatéka, 61	Tanulmány (gépelt kézirat)
I./1./b	1962	Protocolum Anni, 1848/1962; 1877/1962; 1878/1962; 1907/1962	Adminisztratív iratok
I./1./b	1963	Protocollum Anni, 1761/1963	Rendelkezés
I./1./b	1965	Protocollum Anni, 123/1965	Adminisztratív irat
I./1./b	1965	Protocollum Anni, 1523/1965	Gépelt beszéd
I./1./b	1966	Protocollum Anni, 358/1966; 864/1966; 865/1966	Adminisztratív iratok

I./1./b	1967	Protocollum Anni, 155/1967	Adminisztratív irat
I./1.	1962	Püspöki körlevelek, 725/1962; 2041 / 1962 ; 2069 / 1962 ; 2162 / 1962 ; 2164/1962	Püspöki körlevelek
I./1.	1963	Püspöki körlevelek: 738/1963; 786/1963; 116/1963; 1597/1963	Püspöki körlevelek
I./1.	1964	A Magyar Püspöki Kar körlevelei [külön iktatószám nélkül]; Püspöki körlevelek: 1009/1964; 1486/1964	Püspöki körlevelek
I./1.	1965	Nagy Ferenc apostoli adminisztrátori helynök körlevele [külön iktatószám nélkül]; A Magyar Püspöki Kar körlevelei [külön iktatószám nélkül]; Püspöki körlevelek: 342/1964; 343/1965; 366/1965; 664/1965; 667/1965; 682/1965; 1230/1965	Püspöki körlevelek
I./1.	1966	A Magyar Püspöki Kar körlevelei [külön iktatószám nélkül]; Püspöki körlevelek: 170/1966; 337/1966; 950/1966; 1146/1966	Püspöki körlevelek

I./1.	1967	A Magyar Püspöki Kar körlevelei [külön iktatószám nélkül]	Püspöki körlevelek
-------	------	---	--------------------

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR BARANYA MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXXV./1.	1963	A Magyar Szocialista Munkáspárt Baranya Megyei Bizottságának iratanyaga, VB ülések iratai, 2./1963.II.12.	Jelentés
XXIII. 3.a.	1962	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., levelezések, 1962	Jelentés; körlevél
XXIII. 3.a.	1962	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának irata, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., iktatott iratok, 49/1962	Jelentés
XXIII. 3.a.	1963	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., iktatott iratok, 34/1963; 54/1963; 55/1963	Jelentések
XXIII. 3.a.	1963	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., iktatott iratok, 77/1963	Távirat

XXIII. 3.a.	1963	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., iktatott iratok, 79/1963.	ÁEH tájékoztató
XXIII. 3.a.	1963	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., iktatott iratok, 87/1963; 89/1963	Jelentések
XXIII. 3.a.	1964	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., iktatott iratok, 36/1964	Kérvény
XXIII. 3.a.	1964	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., iktatott iratok, 43/1964; 43/1964 II; 73/1964; 115/1964	Kérvény; jelentések
XXIII. 3.a.	1964	Baranya Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1., iktatott iratok, 111/1964	Imprimatur egy körlevélnek

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR TOLNA MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXIII./2.	1962; 1963; 1964; 1965	Tolna Megyei Tanács VB Titkárságának iratai, Egyháziügyi Hivatal iratai, 1960–1965	Jelentések
XXXV./ 1./b	1965	MSZMP Tolna Megyei VB ülések iratai, 1/1965.01.26.	Jelentés
XXXV./ 1./b	[1964]	MSZMP Tolna Megyei Bizottsága, XII. csoport, Agitációs- és Propaganda Osztály, 74.	Jelentés
XXXV./ 1./b	[1957–1967]	MSZMP Tolna Megyei Bizottsága, XII. csoport, Agitációs- és Propaganda Osztály, 75.	Jelentések
XXXV./ 1./b	[1959, 1960, 1962, 1964, 1965, 1966, 1967, 1969]	MSZMP Tolna Megyei Bizottsága, XII. csoport, Agitációs- és Propaganda Osztály, 76.	Jelentések

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis doboz, 2945/1964	Újságcikk
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis doboz, 2625/1965	Levél

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR HEVES MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXIII-3	1966 második féléve	Heves Megyei TÜK iratok, 3/b/46:1497/1967	Jelentés
---------	---------------------	---	----------

DUDÁS MIKLÓS

GÖRÖGKATOLIKUS PÜSPÖKI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
I-1-a	1962	1567 (2)	Útlevel kérelem, életrajz, levelek
I-1-a	1963	1709 (2)	Útlevel kérelem
I-1-a	1964	2515 (2515)	Meghívó a zsinat III. ülészakáról hazatérő zsinati atyák fogadására, válasz
I-1-a	1965	2182 (2) szám alatt: 2377 (2); 2169 (2); 2170 (2); 2816 (2); 2178 (2); 2181 (2)	Levelek
I-1-a	1966	302. doboz, 191 (191)	Adminisztratív iratok
I-1-a	1966	302. doboz, 41 (27)	Püspökkari konferencia jegyzőkönyve
I-1-a	1966	302. doboz, 787 (27)	Adminisztratív iratok
I-1-a	1966	302. doboz, 913 (27)	Püspökkari konferencia jegyzőkönyve
I-1-a	1966	302. doboz, 1274 (27)	A magyar püspöki kar rendelkezése, level

I-1-a	1966	302. doboz, 1327 (27); 2740 (27)	Levelek
I-1-a	1966	302. doboz, 2812 (27)	Püspökkari körlevél
I-1-a	1966	302. doboz, 2846 (27)	Levél
I - 1 - h (Hajdú- dorog egyház- megyei körleve- lek)	1962	III. sz.; V. sz. utáni; VI. sz. utáni	Körlevelek
I - 1 - h (Hajdú- dorog egyház- megyei körleve- lek)	1963	III. sz.; III. sz. utá- ni, 44/1936.; VI. sz.	Körlevelek
I - 1 - h (Hajdú- dorog egyház- megyei körleve- lek)	1964	VI. sz. utáni	Körlevél
I - 1 - h (Hajdú- dorog egyház- megyei körleve- lek)	1965	VII. sz.	Körlevél

I - r - h (Hajdú- d o r o g e g y h á z - m e g y e i k ö r l e v e - l e k)	1966	I, 34/1966. sz.; 35/1966; II, 883/1966.sz.; III, 1249/1966.sz.; IV, 1356/1966. sz.; 1900/1966.sz.; 2291/1966. sz.	Körlevelek
I - r - h (Hajdú- d o r o g e g y h á z - m e g y e i k ö r l e v e - l e k)	1967	I, 108/1967.sz.; II.sz.; II, 999/1967. sz.; IV, 1990/1967. sz.	Körlevelek
I - r - h (Hajdú- d o r o g e g y h á z - m e g y e i k ö r l e v e - l e k)	1968	I, 561/1968.sz.; II, 963/1968.sz.; VI.sz.	Körlevelek
I - r - h (Hajdú- d o r o g e g y h á z - m e g y e i k ö r l e v e - l e k)	1969	II, 845/1969.sz.; VI, 1401/1969. sz.	Körlevelek
6-os fő- fondcso- port, ha- gyatékok (zárolt)	1965	Dudás Miklós ha- gyatéka	17 fekete-fehér fénykép (némelyi- ken az összes az ülésszakon résztve- vő magyar zsinati atya látható)

6-os fő- fondcsop- ort, ha- gyatékok (zárolt)	1965	Dudás Miklós ha- gyatéka	Ordo Divinae Liturgiae iuxta Ri- tum Byzantinum-Hungaricum coram Sacrosancto Concilio Oecu- menico Vaticano II in Patriarchali Basilica Sancti Petri ad Vaticanum ab Exc.mo ac Rev.mo Domino Nicolo Dudás Episcopo Hajdudo- rogensi celebratae, Die XIX mensis Novembris, Anno MCMLXV
---	------	-----------------------------	---

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2625/1965	Levél
----------	------	---------------------------------------	-------

HAMVAS ENDRE

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai idő- határai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznék	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
I. i. a.	1962	Püspökkari 4. doboz, 2-100/ PK/1962; 2-113/ PK/1962	Püspökkari körlevelek
I. i. a.	1963	Püspökkari 4. do- boz, 2364/1963	Püspökkari jegyzőkönyv részlete
I. i. a.	1963	Püspökkari, 5. do- boz, 10-31/PK/1963	Megjegyzések

I. i. a.	1964	Püspökkari, 6. do- boz, 230/PK/1964	Zsinati liturgikus rendelkezések, könyv
I. i. a.	1964	Püspökkari, 6. do- boz, 258/PK/1964	Levél, sajtóközlemény
I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis do- boz, 3181/1964	Köszönőlevél
I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis doboz, 3180/1964; iktatószám nélküli	Adminisztratív iratok
I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis do- boz, 2945/1964	Újságcikk
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis doboz, 244/1965; 2625/1965	Adminisztratív iratok
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis doboz, 2459/1965; 3200/1965	Levelek
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2762/1965	Meghívó
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2854/1965	Rendelkezés (ima a zsinatért)
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 3203/1965	Zsinati felszólalás
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 3521/1965	VI. Pál beszéde
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2625/1965	Levél
I. i. a.	1966	Synodus, 3. kis do- boz, 200/1966	Adminisztratív iratok
I. i. a.	1966	Synodus, 3. kis do- boz, 377/1966	Levél és köszönőlevél
I. i. a.	1965; 1966	Synodus, 3. kis doboz, 3445/1965; 790/1966	Adminisztratív iratok

I. i. a.	1966	Synodus, 3. kis doboz, 878/1966	Levél és köszönőlevél
I. i. a.	1983	Synodus, 4. kis doboz, iktatószám nélkül	Sajtó
I. i. a.	1962	Püspökkari, 14. doboz, 7. iratcsomó/1962, iktatószám nélkül	Püspökkari konferencia jegyzőkönyve
I. i. a.	1963	Püspökkari, 14. doboz, 8. iratcsomó/1963, iktatószám: 202/1964	Püspökkari konferencia jegyzőkönyve
I. i. a.	1964	Püspökkari, 14. doboz, 8. iratcsomó/1964, iktatószám nélkül	Püspökkari konferencia jegyzőkönyve
I. i. c.	1964	Hamvas Endre hagyaték, Csanádi korszakából	Előadás; újságcikk
I. i. c.	Év megjelölése nélkül (május 29)	Hamvas Endre hagyaték, Csanádi korszakából	Beszéd

KALOCSAI FŐSZÉKESEGYHÁZI KÖNYVTÁR

Litterae Circulares Excelestissimi ac Reverendissimi Domini Andreae Hamvas	1965	2854/1965 ; Iktatószám nélküli; 100/1966; 1414 / 1966 ; 1692 / 1966 ; 1691 / 1966 ; 2572/1966	Körlevelek
--	------	---	------------

SZEGED-CSANÁDI PÜSPÖKI LEVÉLTÁR

I. 1.	1959	Püspöki Hivatal iratai, 247. doboz, 1677/1959	Levelek, javaslatok
I. 1.	1962	Püspöki Hivatal iratai, 272. doboz, 1925/1962	Utasítás és levél
I. 1.	1962, 1963	Püspöki Hivatal iratai 269. doboz, 900/1962	Levelek és adminisztratív iratok
I. 1.	1963	Püspöki Hivatal iratai, 273. doboz, 55/1963	Levél
VII. 8.	1962	Egyházmagyei Közlemények (Hamvas András)	Püspökkari körlevél
IV. 3. (Hamvas András püspök)	1962	Hamvas Endre hagyatéka	Levél, meghívó

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR CSONGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXIII. 2. c. (50–86)	1962	Csongrád Megyei Tanács VB Titkárság TÜK iratok, 96. doboz, 0013/13/1962.TÜK; 013/21/1962.TÜK 0013/25/1962.TÜK	Jelentések
XXIII. 2. c. (50–86)	1962	Csongrád Megyei Tanács VB Titkárság TÜK iratok, 96. doboz, 0013/24/1962. TÜK	Nemzetközi sajtószemle

XXIII. 2. c. (34–83)	1963	Csongrád Megyei Tanács VB Titkárság TŰK iratok, 98. doboz, 0027/15/1963;TŰK; 0027/10/1963;TŰK	Jelentések
-------------------------	------	---	------------

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI LEVÉLTÁRÁNAK ALSÓZSOLCAI FIÓKLEVÉLTÁRA

X X I I I . 2. d.	1966	Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei TŰK iratok, 0015/1966,	ÁEH tájékoztató, III.
----------------------	------	--	-----------------------

GYŐRI EGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1962	5. doboz	Képeslapok
--	------	----------	------------

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR BÁCS-KISKUN MEGYEI LEVÉLTÁRA

X X I I I . 2. g.	1962	Bács-Kiskun Megyei Tanács Titkárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, V.
X X I I I . 2. g.	É.n., [1964?]	Bács-Kiskun Megyei Tanács Titkárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, V.

XXIII. 2. g.	1965	Bács-Kiskun Megyei Tanács Titkárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, III; zsinati felhívások
XXIII. 2. g.	1966	Bács-Kiskun Megyei Tanács Titkárságának iratai. Egyháziügyi előadó iratai	ÁEH tájékoztató, III.

EGRI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

XXIII. 102.c	1962	0018/13/1962	Tájékoztató
-----------------	------	--------------	-------------

PANNONHALMI FŐAPÁTSÁGI LEVÉLTÁR

Főapáti hivatal iktatott iratai	1962	217/1962	A Szentatya szózata a magyarokhoz, levél
Főapáti hivatal iktatott iratai	1963	98/1963	Levél
Főapáti hivatal iktatott iratai	1965	130/1965	Levelek

IJJAS JÓZSEF

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
I. i. a.	1962	Synodus, 3. kis doboz, 3175/1962	Rendelkezés (ima a zsinatért)
I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis doboz, 2945/1964	Újságcikk
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis doboz, 2625/1965	Levél

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR HEVES MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXIII-3	1966 második féléve	Heves Megyei Tük iratok, 3/b/46:1497/1967	Jelentés
---------	---------------------	---	----------

SZEGED-CSANÁDI PÜSPÖKI LEVÉLTÁR

VII. 8. (Püspöki körlevelek) 170/1966	1966	Egyházmegyei Közlemények (Hamvas András)	Körlevél
---------------------------------------	------	--	----------

KOVÁCS SÁNDOR

SZOMBATHELYI EGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i> Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	<i>A dokumentum természete</i> ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
Acta Cancellariae	1959	318/1959	Levél
Acta Cancellariae	1959	1083/1959	Anyag kérése az egyetemes zsinat tárgyalásaihoz
Acta Cancellariae	1960	205/1960	De musica sacra et sacra liturgia
Acta Cancellariae	1960	607/1960	Szombathelyi egyházmegyei direktórium kérése
Acta Cancellariae	1962	981/1962	Levél
Acta Cancellariae	1962	1000/1962	Meghívó a zsinatra
Acta Cancellariae	1962	1128/1962	Útlelvétkérelem
Acta Cancellariae	1962	1362/1962	Levél (rekollekciós üdvözet a püspöknek Rómába)
Acta Cancellariae	1962	1363/1962	Levél (üdvözet a zsinat alkalmából a pápának)
Acta Cancellariae	1963	42/1963; 232/1963; 1098 / 1963; 1501 / 1963; 1612/1963	Levelek
Acta Cancellariae	1964	1346/1964	Tájékoztató levél

Acta Cancellariae	1964	1367/1964	Tájékoztató levél
Acta Cancellariae	1964	1540/1964	Meghívó
Acta Cancellariae	1965	104/1965	Adminisztratív iratok
Acta Cancellariae	1965	105/1965	Adminisztratív iratok
Acta Cancellariae	1965	1579/1965	Levelek
Acta Cancellariae	1965	1735/1965	Kinevezés a Consilium Romanum tagjává
P ü s p ö k ö k hagyatéka, Kovács Sándor hagyatéka	1959–1965	1.doboz, Szentszéki levelezés	Relatio de statu Dioecesis Sabariensis; levelek (Pontificia Commissio; Antipraeparatoria pro Concilio Oecumenico; Pontificia Commissio Centralis Praetoria Concilii Vaticani II; Consilium ad exsequendam constitutionem de sacra liturgia)
P ü s p ö k ö k hagyatéka, Kovács Sándor hagyatéka	1962–1965	1. doboz, Főpapi levelezés	Levelek (Octavio Beras, Edward Ellis, Maksimilijan Držečnik, Valerian Gracias, Hans Küng, Legányi Norbert, László István, Franjo Šeper, Ignace Gabriel Tappouni, Joseph Teusch, Pierre-Marie Théas, Tomek Vince, Winkler József)
P ü s p ö k ö k hagyatéka, Kovács Sándor hagyatéka	1962–1965	2. doboz, Levelezés	Levelek (Esty Miklós, Gálos László, Géfin Gyula)

P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1962–1965	3. doboz, Levelezés	Levelek (Kiss György, Konkoly István, Kulcsár István)
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1962–1965	4. doboz	Levelek (Mester István, Pásztor Lajos, Pethő István, Radó Polikárp)
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1962–1965	5. doboz	Levelek (Varjas Győző, Ralph Wiltgen)
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1962, 1963, 1965.	22. doboz	Írások a II. Vatikáni Zsinatról, újságcikkek, interjúk
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1964	35. doboz, Fényképek	Fényképek a zsinati részvételtől
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1964, 1965	40. doboz, Hangszalagok	5–8. tekercs: szentbeszéd, Róma, Claretinusok; beszámoló a zsinat második ülészakáról, liturgikus konstitúció ismertetése

P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1963–1965	41. doboz, Zsinati különgyűjtemény	Nyomatványok, Schematismu- sok, szertartáskönyvek, rendtartás
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1962–1965	42. doboz, Zsinati különgyűjtemény	Útinapló, meghívók, Bombay-i Eucharisztikus Kongresszus
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1963–1965	43. doboz, Zsinati különgyűjtemény	Újságcikkek, IDOC
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1963–1965	44. doboz, Zsinati különgyűjtemény	IDOC, Vatikáni sajtóközpont hí- rei, Ufficio della Stampa
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1963–1965	45. doboz, Zsinati különgyűjtemény	Vatikáni sajtóközpont hírei, újság- cikkek
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1962–1965	46. doboz, Zsinati különgyűjtemény	Feljegyzések, prédikációk a zsinat- ról

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis do- boz, 2945/1964	Újságcikk
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2625/1965	Levél
I. i. a.	1964	Püspökkari, 6. do- boz, 230/PK/1964	Zsinati liturgikus rendelkezések, könyv

KOVÁCS VINCE

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai idő- határai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2625/1965	Levél

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR

GYŐR-MOSON-SOPRON MEGYE GYŐRI LEVÉLTÁRA

Egyház- ügyi ira- tok 1950, 1955-62, X X I I I . 24.	1962	3022/1962. sz.	Levél
---	------	----------------	-------

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR NÓGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁRA

XXIII.20	1963	Nógrád Megyei Tanács VB Egyháziügyi Hivatalának iratai, 1950–1989, 2. doboz, 35-5/1963	Az ÁEH felhívása
XXIII.20	1965	Nógrád Megyei Tanács VB Egyháziügyi Hivatalának iratai, 1950–1989, 2. doboz, 484/1964	Az ÁEH tájékoztatója
XXIII.20	1965	Nógrád Megyei Tanács VB Egyháziügyi Hivatalának iratai, 1950–1989, 23. doboz	Püspökkari körlevelek
XXIII.20	1965	Nógrád Megyei Tanács VB Egyháziügyi Hivatalának iratai, 1950–1989, 23. doboz	Tájékoztató a zsinat rendelkezéseiről
XXIII.20	1966	Nógrád Megyei Tanács VB Egyháziügyi Hivatalának iratai, 1950–1989, 23. doboz	Püspökkari körlevelek
XXIII.20	1968	Nógrád Megyei Tanács VB Egyháziügyi Hivatalának iratai, 1950–1989, 23. doboz	Püspökkari körlevelek

LEGÁNYI NORBERT

PANNONHALMI FŐAPÁTSÁGI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964, 1965	1. doboz	Szkémák a zsinati atya feljegyzéseivel
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964, 1965	1. doboz	Szkémák, jelentés
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963	1. doboz, boríték a következő felirattal: "XI. De divina revelatione (Schema) 1963. IV.22."	Szkéma és egy lap négy másik címmel
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964	1. doboz, boríték a következő felirattal: "8. De institutione sacerdotali"	Szkémák, jelentés

Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964.	1. doboz, boríték a következő felirattal: "IX. De educatione christiana"	Szkémák, jelentés
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964, 1965.	1. doboz, boríték a következő felirattal: "X. De Ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas"	Jelentések, deklaráció, szkéma
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1965	1. doboz, boríték a következő felirattal: "XIII. De libertate religiosa"	Szkémák
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964	2. doboz, boríték a következő felirattal: "Főpátiúr zsinati postájából különféle"	Módosító indítványok, levelek, kisebb kiadványok, sajtóanyag
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964–1965	2. doboz, boríték a következő felirattal: "Concelebrációk a zsinaton és beszédek"	Kiadványok, füzetek és lapok misékhez, tájékoztató a biztosításról, a Lega Universale Cattolica Educatore nyomtatványa, levél, a zsinat holland dokumentációja

Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964	2. doboz, "Napi beszámoló III. Ülésszak. Nr. 1-48. (80-127), 1964 -XI.20." cím alatt	Zsinati sajtó
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1965	2. doboz	Újság, lap feljegyzéssel
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963	2. doboz, boríték a következő felirattal: "I. Consitutio de S. Liturgia"	Szkémák
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964, 1965	3. doboz	Zsinati sajtó
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964, 1965	4. doboz	Könyvek (egyiket személyesen VI. Páltól kapta) és kiadványok a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban, adminisztratív feljegyzések

Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964–1965	5. doboz, “De Divina Revelatione” cím alatt	Jelentések, szkémák, dogmatikus konstitúció
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964	5. doboz, boríték a következő felirattal: “II. De Ecclesia”	Szkéma
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964	5. doboz, “III. De Ecclesia” cím alatt, első boríték	Szkémák
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964	5. doboz, “III. De Ecclesia” cím alatt, második boríték	Jelentések, módosított szövegek
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964	5. doboz, “III. De Ecclesia” cím alatt, harmadik boríték	Duplumok (szkémák)

Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964	5. doboz, "III. De Ecclesia" cím alatt, negyedik boríték	Szkéma (Schema Constitutionis dogmaticae de Beata Maria Virgine Matre Ecclesiae), módosítások
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964	5. doboz, "III. De Ecclesia" cím alatt, ötödik boríték "Vegyes, stb." felirattal	Kovács Sándor püspök észrevételei a De Ecclesia szkémához, Benedictus Reetz beuroni főpát hozzászólása a "De vocatione ad sanctitatem in Ecclesia" fejezethez (IV.) a De Ecclesia szkémában, Suenens bíboros emlékezésede XXIII. János pápáról
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964	5. doboz, boríték a következő felirattal: "IV. De Ecclesiis Orientalibus"	Szkémák, jelentés
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1965	6. doboz	Konstitúció, szkéma (De Ecclesia in mundo huius temporis); Sajtóanyag KNA (Katholische Nachrichten-Agentur)
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1965, 1966	6. doboz	Újságok (Life, l'Osservatore della domenica)

Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1962	6. doboz, dosszié a következő felirattal: "Vaticanum II. Zsinati anyagok gyűjteménye. Az Osservatore Romanónak a zsinattal kapcsolatos számai"	Sajtóanyag (Osservatore Romano, Salve Maria)
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964	7. doboz, boríték a következő felirattal: "V. De oecumenismo"	Szkémák és jegyzet dátumokkal és számokkal
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964	7. doboz, "VII. Decr. De accommodata renovatione vitae religiosae, De religiosis" cím alatt	Szkémák, jelentés
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964, 1963	7. doboz, boríték a következő felirattal: "X. De matrimonii sacramento"	Szkémák, jelentés
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1963, 1964, 1965	7. doboz, boríték a következő felirattal: "12. De apostolatu laicorum"	Szkémák

Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1964	7. doboz, boríték a következő felirattal: "15. De vita et ministerio sacerdotali"	Szkémák, jelentések
Legányi Norbert személyes iratai. A II. Vatikáni Zsinat iratai	1965	7. doboz	Szkémák, jelentések (Schema decreti de ministerio et vita presbyterorum)
Legányi Norbert személyes iratai	1958–1968 (a zsinatról különösen: 1964)	Főpáti napló	Napló
Sárközy Pál és Legányi Norbert főpátok egyes, iktatatlan iratai	1964	Dosszié a következő felirattal: "Bencés vonatkozású pápai körlevelek"	A II. vatikáni zsinat határozata a szerzetesi élet időszakos megújításáról (nagyarra fordítva)
Sárközy Pál és Legányi Norbert főpátok egyes, iktatatlan iratai	1965	Dosszié a következő felirattal: "Bencés vonatkozású pápai körlevelek"	Irányelvek a Perfectae Christus Dominus határozatai végrehajtásához; Irányelvek a Perfectae Caritatis határozatai végrehajtásához

Sárközy Pál és Legányi Norbert főapátok vegyes, iktatatlan iratai	1966	Dosszié a következő felirattal: "Bencés vonatkozású pápai körlevelek"	Ecclesiae Sanctae motu proprio II. fejezete a szerzetesrendekről, tartalomjegyzék
Sárközy Pál és Legányi Norbert főapátok vegyes, iktatatlan iratai	1967	Dosszié a következő felirattal: "Bencés vonatkozású pápai körlevelek"	Szövegmagyarázat a Perfectae Caritatis zsinati határozathoz
Sárközy Pál és Legányi Norbert főapátok vegyes, iktatatlan iratai	1966		Levél (VI. Pál)
Főapáti hivatali iktatott iratai	1959	164/1959	Levél (Domenico Tardini)
Főapáti hivatali iktatott iratai	1962	136/1962	Levél (ítlevél kérelem)
Főapáti hivatali iktatott iratai	1962	154/1962	Constitutio apostolica qua Concilium Oecumenicum Vaticanum II indicitur

Főpáti hivatal iktatott iratai	1962	176/1962	Levél (zsinati képviselet)
Főpáti hivatal iktatott iratai	1962	217/1962	A Szentatya szózata a magyarokhoz, levél
Főpáti hivatal iktatott iratai	1963	21/1963	Levél (Mester István)
Főpáti hivatal iktatott iratai	1963	98/1963	Levél
Főpáti hivatal iktatott iratai	1963	129/1963	Kihallgatás kérés Kállai Gyulától
Főpáti hivatal iktatott iratai	1963	134/1963	Levél (Oratio imperata a zsinat sikeréért)
Főpáti hivatal iktatott iratai	1964	13/1964	Levél, távirat
Főpáti hivatal iktatott iratai	1964	36/1964	Levelek
Főpáti hivatal iktatott iratai	1964	89/1964	A Liturgikus Konstitúció magyar fordítása, levelek

Főapáti hivatali iktatott iratai	1964	157/1964	Köszönőlevelek
Főapáti hivatali iktatott iratai	1964	169/1964	Levelek
Főapáti hivatali iktatott iratai	1964	173/1964	Ritus servandus in concelebratione missae romanae
Főapáti hivatali iktatott iratai	1964	174/1964	Jegyzék (ajándékok a Szentatya részéről)
Főapáti hivatali iktatott iratai	1965	29/1965	Levél (zsinati költségek)
Főapáti hivatali iktatott iratai	1965	12/1965	Levelek
Főapáti hivatali iktatott iratai	1965	47/1965	Liturgikus rendelkezések
Főapáti hivatali iktatott iratai	1965	130/1965	Levelek
Főapáti hivatali iktatott iratai	1965	177/1965	Rendelkezés (Triduum a zsinat befejezésére)

Főpáti hivatali iratai	1965	185/1965	VI. Pál beszéde
Főpáti hivatali iratai	1966	134/1966	A zsinati kiadványok terjesztése
Főpáti hivatali iratai	1967	49/1967	Zsinati dokumentumok fordítása
Perjel napló	1944–1965 (különösen 1964)		Napló (utalás Legányi Norbert zsinati részvételére is)

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis doboz, 2945/1964	Újságcikk
----------	------	----------------------------------	-----------

SZOMBATHELYI EGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

Püspökök hagyatéka, Kovács Sándor hagyatéka	1962–1965	1. doboz, Főpapi levelezés	Levelek (Octavio Beras, Edward Ellis, Maksimilijan Držečnik, Valerian Gracias, Hans Küng, Legányi Norbert, László István, Franjo Šeper, Ignace Gabriel Tapouni, Joseph Teusch, Pierre-Marie Théas, Tomek Vince, Winkler József)
---	-----------	----------------------------	---

PAPP KÁLMÁN

GYŐRI EGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i> Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	<i>A dokumentum természete</i> ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
Egyházkormányzati iratso-rozat	1962	2187	Meghívó a II. Vatikáni Zsinatra
Egyházkormányzati iratso-rozat	1962	2665	Képviselő küldése a zsinatra
Egyházkormányzati iratso-rozat	1963	2280	Röpirat a zsinati atyákhoz
Egyházkormányzati iratso-rozat	1963	2296	Részvétel a zsinat második ülészá-kán
Egyházkormányzati iratso-rozat	1964	1	Távirat
Egyházkormányzati iratso-rozat	1964	3109	VI. Pál beszéde a magyar zsinati atyákhoz

Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	2730	Levél (a negyedik ülészakon a se- gédpüspök vesz részt)
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	3663	Köszönőlevél
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	3666	VI. Pál beszéde a magyar zsinati atyákhoz
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	3795	Levél (magyar nyelvű liturgia en- gedélyezése)
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1964	781	A Liturgikus Konstitúció kihir- detése
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	1031	Országos Liturgikus Titkárság terve
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	2730	Levél (zsinati részvétel)
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	370	Körlevél a liturgikus reformról
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1965	62	Az Egyházmegyei Liturgikus Bi- zottság megalakítása

Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1964	2986	Meghívó
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1959	336	Meghívó
Egyház- kormány- zati iratso- rozat	1959	1415	Levél (Domenico Tardini) – egye- temes zsinatra vonatkozó indítvá- nyok
E g y - h á z k o r- m á n y z a t i iratsorozat – iktató- könyv	1962–1965		Különálló lapokon – zsinathoz kapcsolódó körlevelek
Circulares 1962-65	1962	II, 1237/1962.sz.; VI. sz. utáni; VII, 2971/1962.sz.; VII, 3180/1962.sz. utáni	Körlevelek, püspökkari körlevél
Circulares 1962-65	1963	I, 4/1963.sz.; IX, 2179/1963.sz.; X, 2531/1963.sz.; XI, 3231/1963.sz.	Körlevelek
Circulares 1962-65	1964	II, 394/1964.sz.; II. sz. utáni; V, 2074/1964.sz.; VI, 2518/1964.sz.; IX. sz. utáni	Körlevelek, püspökkari körlevelek
Circulares 1962-65	1965	II, 370/1965.sz.; V, 1775/1965.sz.; X, 3473/1965.sz. utáni; XI/b, 3876/1965.sz.; XI/b. sz. utáni	Körlevelek, püspökkari körlevél
Circulares 1962-65	1965	III, 491/1965.sz.; VIII, 2988/1965. sz.	Körlevelek

P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1962	Doboz "Papp Kál- mán püspök, főleg korai levelezés" fel- irattal	Adminisztratív iratok
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1963	Doboz "Papp Kál- mán prédikációi, harctéri naplója" felirattal	Adminisztratív iratok
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1959	Doboz – más meg- jelölés nélkül	Imádság az egyetemes zsinat sike- réért
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1962	Doboz – más meg- jelölés nélkül	Képeslapok
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1962	Doboz – más meg- jelölés nélkül	Meghívó
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1963	Doboz – más meg- jelölés nélkül	Könyvek, a Tipografia Poliglotta Vaticana kiadványai, meghívó
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1963	Doboz – más meg- jelölés nélkül, dosszié "Schema- ta"címmel	Szkémák és egy zsinattal kapcsola- tos nyomtatvány németül
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1963	Doboz – más meg- jelölés nélkül	Zsinati dokumentumok (Schema Constitutionis de Sacra Liturgia e Schema decreti de instrumentis communicationis socialis)
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1963, 1965	Doboz – más meg- jelölés nélkül, egy nagy méretű borí- tétkban	Levél, szkémák, jelentés (Iacobus Card. Lercaro, 1963), konstitúció, könyvek, beszédek

P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1962, 1963	Doboz – más megjelölés nélkül, “Sajtóinformációk a II. vatikáni zsinatról cím alatt”	Sajtóanyag
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1963	Doboz – más megjelölés nélkül	Orvosi vizsgálat eredménye, a püspök gyógyszerei, levelek (Giuliana Biondi, Mons. Carlo Cavalla), meghívók (kiállítás, fogadás, koncert, papszentelésre, egyetemi ünnepekre), prospektusok, Tipografia Poliglotta Vaticana kiadványai, Ordo Missae – füzetek, egyéb kiadványok a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban, feljegyzések
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	[1963]	Doboz – más megjelölés nélkül	Ecclesia Lumen Gentium. Peregrinatio Romana ad Petri Sedem. Concilio Ecumenico Vaticano II
P a p p K á l m á n p ü s p ö k hagyatéka	1963	Másik doboz – más megjelölés nélkül [elsősorban az I. világháború idejéből származó fényképeket tartalmaz]	Zsinati igazolvány

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR

GYŐR-MOSON-SOPRON MEGYE GYŐRI LEVÉLTÁRA

Egyház- ügyi irat- ok 1950, 1955-62, X X I I I . 24.	1962	2187/1962.sz.; ik- tatószám nélküli; 2314/1962.sz.	Levelek
---	------	--	---------

E g y - h á z ü g y i ü g y i r a t o k 1963-64, X X I I I . 24.	1963	1268/1963.sz..	Részletek egy körlevélből
E g y - h á z ü g y i ü g y i r a t o k 1963-64, X X I I I . 24.	1963	2378/1963.sz.	Levelek
E g y - h á z ü g y i ü g y i r a t o k 1963-64, X X I I I . 24.	1963	2378/1963.sz.	Levelek
E g y - h á z ü g y i ü g y i r a t o k 1965-66, X X I I I , 24.	1966	Iktatószám nélküli	A jubileumi év programja a győri egyházmegyében

SZABÓ IMRE

BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA

<i>Levéltári fond</i>	<i>Adokumentum kronológiai idő- határai</i>	<i>Tartalom</i> Megjelölve az adott dobozt, iratgyűj- tőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	<i>A dokumentum természete</i> ha nyilvánvaló, egy elsődleges beso- rolással (pl.: napló, memoár, admi- nisztratív jegyzetek, stb.)
---------------------------	---	---	--

X X I I I . 134.	1964	18. doboz, 4153/1964	Hírek
---------------------	------	-------------------------	-------

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis do- boz, 2945/1964	Újságcikk
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2625/1965	Levél
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis do- boz, 2695/1965	Levél

WINKLER JÓZSEF

SZOMBATHELYI EGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai idő- határai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
Acta Cancellariae	1965	1965/182	Levél (zsinati költségekkel kapcsolatban)
P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i, Winkler József h a - g y a t é k a	1965	1. doboz	Zsinati fényképek, zsinati igazolvány, meghívók, nyomtatványok

P ü s p ö - k ö k h a - g y a t é k a i , K o v á c s S á n d o r h a g y a t é k a	1962–1965	i. doboz, Főpapi levelezés	Levelek (Octavio Beras, Edward Ellis, Maksimilijan Držečnik, Valerian Gracias, Hans Küng, Legányi Norbert, László István, Franjo Šeper, Ignace Gabriel Tap- pouni, Joseph Teusch, Pierre-Mar- rie Théas, Tomek Vince, Winkler József)
--	-----------	-------------------------------	--

KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR

I. i. a.	1964	Synodus, 3. kis doboz, 2945/1964	Újságcikk
I. i. a.	1965	Synodus, 3. kis doboz, 2625/1965	Levél

A BUDAPESTI VILÁGI LEVÉLTÁRAK
MAGYAR ZSINATI ATYÁKRA VONATKOZÓ ANYAGA

BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
Brezanóczy Pál; Hamvas Endre; Kovács Sándor			
X X I I I . 102.c	1962	0018/13/1962	Tájékoztató
Bánk József; Brezanóczy Pál; Dudás Miklós; Hamvas Endre; Szabó Imre			
X X I I I . 134.	1964	18. doboz, 4153/1964	Hírek, ÁEH-tájékoztatók
X X I I I . 134.	1965	21. doboz	Hírek, ÁEH-tájékoztatók

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA
(HESS ANDRÁS TÉR; LÁNGLILIAM UTCA)

Brezanóczy Pál; Cserháti József; Hamvas Endre; Kovács Sándor; Kovács Vince; Papp Kálmán; Szabó Imre			
M - K S 2 8 8 . MSZMP Központi Szervei	1962–1965	5. csomó	Jegyzőkönyvi bejegyzések (jelentések, javaslatok)
Bánk József; Brezanóczy Pál; Cserháti József; Dudás Miklós; Hamvas Endre; Ijas József; Kovács Sándor; Kovács Vince; Legányi Norbert; Papp Kálmán; Szabó Imre; Winkler József			

M - K S 2 8 8 . MSZMP Központi Szervei	1959–1966	22. csomó	Jelentések, levelek (másolatok), meghívó (másolat), feljegyzések, tájékoztatók, emlékeztetők
XIX-A-21-a, Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok	1959–1966	A következő tekercesek: 50641, 50642, 50643, 52212, 52212, 52213, 52214, 52215, 52216	Jelentések, levelek, kérelmek, meghívók, feljegyzések
XIX-A-21-c, Állami Egyházügyi Hivatal. Adattár	1959–1965	A következő dobozok: 30., 40., 44., 46, 47., 48., 49., 50., 51., 52., 55.	Körlevelek, hozzászólások, beszédek szövege, feljegyzések
XIX-A-21-d, Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK iratok	1959–1965	A következő dobozok: 10., 16., 20., 25., illetve: 50646. tekercs	Jelentések, meghívó, levelek, feljegyzések, kiadványok, hangulatjelentések
Cserháti József; Hamvas Endre			
XIX-A-21-e, Állami Egyházügyi Hivatal. Tematikus iratok.	1964	12. doboz	Jelentés, feljegyzések
Kovács Sándor; Brezanóczy Pál; Hamvas Endre			

XIX-J-1-j, Kü l ü g y - m i n i s z - t é r i u m . T Ü K i r a - t o k .	1962	Olaszország 1945– 1964, 15. doboz	Jelentések
Bánk József; Brezanóczy Pál; Cserháti József; Dudás Miklós; Hamvas Endre; Ijjas József; Kovács Sándor; Kovács Vince; Winkler József			
XIX-J-1-j, Kü l ü g y - m i n i s z - t é r i u m . T Ü K i r a t o k	1965	Vatikán. 1965– 1969, 107. doboz	Iratok a magyar püspökök tiszte- letére rendezett fogadással kapcsolo- latban

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA

Bánk József; Brezanóczy Pál; Cserháti József; Dudás Miklós; Hamvas Endre; Ijjas József; Kovács Sándor; Kovács Vince; Legányi Norbert; Papp Kálmán; Szabó Imre; Winkler József			
3.1.5.	1962–1966	O - 1 4 9 6 3 / 2 ; O - 1 4 9 6 3 / 3 ; O - 1 4 9 6 3 / 3 a ; O - 1 4 9 6 3 / 4 ; O - 1 4 9 6 3 / 5 ; O - 1 4 9 6 3 / 5 a ; O - 1 4 9 6 3 / 6 ; O - 1 4 9 6 3 / 6 a ; O - 1 4 9 6 3 / 7 ; O - 1 4 9 6 3 / 7 a ; O - 1 4 9 6 3 / 8 ; O - 1 4 9 6 3 / 8 a ; O - 1 4 9 6 3 / 9 ; O - 1 4 9 6 3 / 9 a ; O-14963/10	Jelentések, beszámolók, összegzések, feljegyzések, ajánlások, javaslatok, operatív tervek, utasítások
Dudás Miklós; Hamvas Endre; Szabó Imre; Winkler József			
3.1.5.	1959	O-13405/3b	Jelentések, levelek, adminisztratív feljegyzések

Bánk József; Brezanóczy Pál; Cserháti József; Hamvas Endre; Ijjas József; Kovács Vince			
3.1.2.	1965; é.n	M-24102	Jelentések
Hamvas Endre; Bánk József			
3.1.2.	1963–1964	M-24170	Jelentések
Brezanóczy Pál; Dudás Miklós; Hamvas Endre; Kovács Sándor; Papp Kálmán; Szabó Imre			
3.1.2.	1962–1965	M-24450	Jelentések
Legányi Norbert; Hamvas Endre			
3.1.2.	1964	M-25793	Jelentések
Bánk József; Brezanóczy Pál; Cserháti József; Dudás Miklós; Hamvas Endre; Ijjas József; Kovács Sándor; Kovács Vince; Legányi Norbert; Szabó Imre; Winkler József			
3.1.2.	1966; é.n.	M-30609	Jelentések
Cserháti József; Kovács Sándor; Hamvas Endre			
3.1.2.	1962	M-30613/1	Jelentés
Hamvas Endre; Brezanóczy Pál; Cserháti József; Bánk József; Winkler József; Ijjas József			
3.1.2.	1964	M-30613/2	Jelentések
Brezanóczy Pál; Hamvas Endre; Kovács Sándor; Legányi Norbert			
3.1.2.	1962	M-32398/5	Jelentések
Legányi Norbert			
3.1.2.	1964	M-32398/7	Jelentések
Bánk József; Brezanóczy Pál; Cserháti József; Dudás Miklós; Hamvas Endre; Ijjas József; Kovács Sándor; Kovács Vince; Legányi Norbert; Szabó Imre; Winkler József			
3.1.2.	1964–1965	M-32402	Jelentések
Bánk József; Hamvas Endre; Kovács Sándor; Legányi Norbert; Papp Kálmán; Szabó Imre			
3.1.2.	1963–1964	M-32406	Jelentések
Bánk József; Brezanóczy Pál; Dudás Miklós; Hamvas Endre; Ijjas József; Kovács Sándor; Kovács Vince; Papp Kálmán; Szabó Imre; Winkler József			
3.1.2.	1963–1965	M-33633	Jelentések
Bánk József; Cserháti József			
3.1.2.	1962–1963	M-34616/1	Jelentések, feljegyzések

Ijjas József			
3.1.2.	1964	M-36278	Jelentés
Cserháti József; Hamvas Endre; Ijjas József; Brezanóczy Pál			
3.2.3.	1964–1965	Mt-567/1	Jelentések
Kovács Sándor			
3.2.3.	1962	Mt-764/7	Jelentések
Brezanóczy Pál			
3.2.3.	1962	Mt-764/8	Jelentések
Bánk József; Hamvas Endre			
3.2.3.	1964	Mt-764/9	Jelentések
Ijjas József			
3.2.1.	1965	Bt-426	Feljegyzés
Bánk József; Brezanóczy Pál; Cserháti József; Hamvas Endre; Ijjas József; Kovács Sándor; Kovács Vince; Legányi Norbert; Szabó Imre; Winkler József			
3.2.7.	1963–1964	Cs-2/5	Jelentések
Hamvas Endre; Papp Kálmán; Dudás Miklós; Szabó Imre; Brezanóczy Pál			
3.2.7.	1962–1963	Cs-2/2	Jelentések, feljegyzések
Hamvas Endre; Brezanóczy Pál; Kovács Sándor; Papp Kálmán			
3.2.7.	1963	Cs-2/3	Jelentések, feljegyzések
Hamvas Endre; Papp Kálmán; Bánk József; Brezanóczy Pál; Kovács Sándor			
3.2.7.	1964	Cs-2/4	Jelentések, levél, táviratok szövege
Bánk József; Brezanóczy Pál; Hamvas Endre; Kovács Sándor; Kovács Vince; Papp Kálmán; Szabó Imre			
3.2.7.	1964–1967	Cs-2/6	Jelentések

ADDICIONÁLIS INFORMÁCIÓK

I.

A ZSINATRA KI NEM ENGEDETT FŐPÁSZTOROK DOKUMENTUMAI

SHVOY LAJOS

SZÉKESFEHÉRVÁRI PÜSPÖKI ÉS SZÉKESKÁPTALANI LEVÉLTÁR

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznék	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
N o . 7237/C	1959. június 18-tól – 1965. december 7-ig	Egyetemes zsinat	Levelek, egyházkormányzati iratok

BADALIK BERTALAN

PÉTERY JÓZSEF

A HEJCEI SZOCIÁLIS OTTHON ADATTÁRA

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznék	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
Régi külön kezelt iratok	1959 októbertől		Hejcei krónika 1959 – októbertől. Információk a zsinatról

Régi külön kezelt iratok	1957-től		1957-től ajánlott könyv, Pétery József és Badalik Bertalan kapcsolatrendszere
--------------------------	----------	--	---

2.

KLEMPA SÁNDOR KÁROLY
ZSINATI SZAKÉRTŐ ANYAGA

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai időhatárai</i>	<i>Tartalom</i>	<i>A dokumentum természete</i>
		Megjelölve az adott dobozt, iratgyűjtőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	ha nyilvánvaló, egy elsődleges besorolással (pl.: napló, memoár, adminisztratív jegyzetek, stb.)
Egy-ház kormányzati iratok, I.44.	1962	2000-169; 8600-7; 8600-23; 8600-26; 8600-29; 8600-33; 8600-34; 8600-35.	Meghívók, körlevelek, táviratok, békeszózat
Egy-ház kormányzati iratok, I.44.	1963	2000-16; 2000-17; 2000-218; 8600-40; 8600-30; 8600-50.	Adminisztratív iratok, táviratok, körlevél, levelek
Egy-ház kormányzati iratok, I.44.	1964	2000-45; 2000-135; 2000-123; 2000-176; 2000-189; 2800-1; 8600-9; 8600-32.	Adminisztratív iratok, körlevelek, beszéd szövege, jegyzőkönyv, levelek

Egyház- kormány- zati iratok, I.1.44.	1965	1001-10; 2000-32; 2000-35; 2000-40; 2000-43; 2000-95; 2000-103; 2000- 104; 2000-110; 2000-145; 2000- 164; 2000-192; 2000-200; 2000- 216; 2800-1; 2801-4; 8600-11	Meghívók, levelek, utasítások, jegyzőkönyvek
E g y - h á z k o r - m á n y z a t i i r a t o k , I.1.44.	1966	1001-2; 2000-28; 2000-157; 2000- 93; 2000-116; 2000-157; 8600-29; 8600-10.	Adminisztratív iratok, körlevelek, levelek, javaslatok
K l e m p a S á n d o r h a g y a t é k a	é.n.	4. doboz	Feljegyzések
K l e m p a S á n d o r h a g y a t é k a	1966	8. doboz	Javaslat, levél
Litt. Circ. XXVIII. 1961-65	1962	4 (II); VI. után	Körlevelek, Püspökkari körlevelek
Litt. Circ. XXVIII. 1961-65	1963	25 (VII)	Körlevél
Litt. Circ. XXVIII. 1961-65	1964	2 (I); 5 (II); 13 (IV); 18 (IV); 19 (V); 23 (VI); 25 (VII); VII. után	Körlevelek, Püspökkari körlevelek
Litt. Circ. XXVIII. 1961-65	1965	I. előtt; 1-3 (I); 4 (I); 20(V); 14(III); VII. körlevél után melléklet	Körlevelek, Püspökkari körlevelek
Fénykép a kutatóte- rem falán			Fénykép

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR VESZPRÉM MEGYEI LEVÉLTÁRA

A Megyei T a n á c s V B E g y - h á z ü g y i t i t k á r a i r a t a i , XXIII. 25.	1962–1964	10. doboz, 76. tétel	Beszéd, tájékoztató, feljegyzések, jelentések, levelek, képeslapok
A Megyei T a n á c s V B E g y - h á z ü g y i t i t k á r a i r a t a i , XXIII. 25.	1964–1965	7. doboz, 22. tétel	Feljegyzés, elemzés
X X I I I . 2.c. Szígo- rúan tit- kos iratok	1965–1966	0028-4.sz., 0028- 6.sz.; 0039-3.sz.; 0039.sz.	Jelentések, tájékoztatók

3.

ESTY MIKLÓS

A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

DELEGÁLT ADMINISZTRÁTORÁNAK HAGYATÉKA

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

<i>Levéltári fond</i>	<i>A dokumentum kronológiai idő- határai</i>	<i>Tartalom</i> Megjelölve az adott dobozt, iratgyűj- tőt, fascicolo-t, etc. de anélkül, hogy az egyes iratokat részleteznénk	<i>A dokumentum természete</i> ha nyilvánvaló, egy elsődleges beso- rolással (pl.: napló, memoár, admi- nisztratív jegyzetek, stb.)
---------------------------	--	---	--

Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka	1962	7. doboz, 6. sorozat, 12. tétel	Zsinati kiadványok
Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka	1962–1965	7. doboz, 6. sorozat, 12. tétel	Levelek, feljegyzések
Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka	1963	7. doboz, 6. sorozat, 12. tétel	Belépők, meghívók
Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka	1964	7. doboz, 6. sorozat, 12. tétel	Képeslapok
Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka	é.n.	7. doboz, 6. sorozat, 12. tétel	Újságcikkek, programfüzet

INDEX

- Abádszalók* 247. 252.
Ábrahám Antal 252.
Achs Károly 252.
Acsai Ilona 271.
Acsai Ilus *lásd* Acsai Ilona
Adam, Karl 40.
Adamski, Stanisław 98.
Adriányi Gábor 79. 117. 281.
ÁEH vezetője *lásd* Prantner József
Agagianian, Gregorio 62.
Akmaszlatina (Szolotvino, UA) 114. 120.
Ákos Géza 123.
Alattyán 247.
Albano (IT) 101.
Albert István 298.
Alfrink, Bernard Jan (Bernardus Johannes)
56. 186.
Állami Egyháziügyi Hivatal elnöke *lásd*
Prantner József
Alsószolca 339. 349. 352. 366.
Alszeghy Zoltán S.J. 18. 89.
*Amerikai Egyesült Államok (United States of
America)* 30. 141. 233.
Ancel, Alfred 59.
András Imre 280. 293.
Androsits István 187.
Ankara (TR) 33.
Antal János S.D.B. 103.
Antal János, plébános 151.
Antalóczi Lajos 247.
Anzio (IT) 101.
Aranka tanítónő 286.
Aranyi József 255.
Arató Ferenc 252.
Arnold fn. ügynök *lásd* Banfi, Florio
asszony *lásd* Schleier Margit
Athenagoras, I. 75.
Ausztria (Österreich) 45. 46. 97. 100.
Aquinói Szent Tamás 22. 101.
Ardura, Bernard O.Praem. 9.
Assisi (IT) 101. 182.
Assisi Szent Ferenc 182.
Badalik Sándor Bertalan O.P. 33. 35. 37. 115.
125. 157. 334. 343. 399. 400.
Bahádur, II. (Mogul) 141.
Bai László 298.
Bajnoki László 247.
Bajusz Gyula 252.
Balás Béla 300. 317.
Balogh József 254.
Balpataki Béla 247.
Banfi, Florio 81. 96.
Bánki Vilmos 247.
Bánk József 37. 121. 123. 124. 125. 146. 150.
333. 347. 348. 349. 394. 396. 397. 398.
Bán István 252.
Baranyi Sándor 247.
Barberini, Giovanni 27.
Bárd János 33. 35. 37. 125. 146. 334.
Bári (Bari, IT) 173.
Barros Câmara, Jaime de 64.

- Bartakovics Béla 150.
 Bártfai Kelló Gusztáv 237. 255.
 Bártfai Lajos 255.
Balatonzárszózó 235.
 Balić (Balics), Karlo O.F.M. 191.
 Balogh Margit 28.
 Barotai Péter Endre 251.
 Bartha Ferenc 252.
 Bartha Ferencné 253.
 Bartha Tibor 16.
 Barth, Karl 69.
 Baur, Benedikt O.S.B 94. 95.
 Bea, Augustin S.J. 56. 64. 92. 174. 178.
 Becker, Benedikt 94. 95.
 Beke Péter 10.
Belgium 266.
 Belon Gellért 33. 35. 37. 125. 146. 334.
 Bencsits Anna Alberta O. Ann. 95.
 Benedek, XIV. 141.
 Benedek, XVI. 139. 142.
 Bene Ferenc 247.
 Beneš, Jozef 136.
 Bengsch, Alfred 75. 346.
 Benke László 247. 251.
 Benyhe Bernát 10.
 Benyhe Jánosné Bolarics Andrea 260. 261.
 Beran, Josef 144.
 Beras, Ottavio *lásd* Beras Rojas,
 Octavio Antonio
 Beras Rojas, Octavio Antonio 370. 385.
 393.
 Berde András 237. 254.
 Bereczky Albert 16. 103.
 Beresztóczy Miklós 140. 150.
 Berényi István 118.
Berlin (DE) 75. 346.
 Berta Mihály 247.
Besenyőség 247. 248. 249.
Besztercebánya 268.
 Bettazzi, Luigi 63. 73.
 Beuchert, Albert 51. 92.
Beuron (DE) 379.
Bécs (Wien, AT) 42. 43. 44. 45. 51. 91. 92.
 111. 142. 144. 145. 149. 182.
Békásmegyer 151.
 Békefi Benő 203.
 Békés Gellért József O.S.B. 89. 94. 95.
 Bihari István 253.
 Bikfalvi Géza 257. 266.
 Billédi Ferenc 254.
 Biondi, Giuliana 390.
 bíboros *lásd* Mindszenty József
 Bocsa János 247.
 Boff, Leonardo O.F.M. 294.
 Bognár László F.S.C. 103.
 Bollók Emil 247.
Bologna (IT) 73. 89.
Bolsena (IT) 101.
 Bolya Ferenc 233. 234. 247.
Bombay (Mumbai, IND) 84. 102. 140. 141. 372.
 Bongianino, Luigi 42. 44. 79. 122.
Bonn (DE) 56.
Bonyrétalap 235.
 Borai Emil 121. 122. 123. 124. 125. 126. 133.
 134. 138.
 Bordás Alfréd 131.
 bostoni bíboros *lásd* Cushing, Richard James
Brazília (Brasil) 95.
 Brenner János 30.
 Brezanóczy Ádám S.J. 115.
 Brezanóczy Ferenc, gyógyszerész 113. 115.
 118. 119. 120. 135. 151.
 Brezanóczy Ferenc, hentes 114. 120.
 Brezanóczy Ferenc, honvédszázados 115.
 Brezanóczy János, hentes 114. 119. 120.
 Brezanóczy János, ifjabb 113.
 Brezanóczy János, jogász 114. 118. 119. 120. 135.
 Brezanóczy János, orvos 113. 118. 119. 135.
 Brezanóczy Júlia 114. 120.
 Brezanóczy Margit 114. 120.
 Brezanóczy Pál 37. 45. 76. 78. 79. 80. 83. 84.
 85. 91. 97. 113–151. 153. 159. 160. 168. 332.
 333. 343. 346. 348. 350. 351. 352. 394.
 395. 396. 397. 398.

- Browne, Michael O.P. 39. 171. 186.
Buda 158.
Budapest 18. 20. 22. 27. 41. 42. 43. 44. 45.
 46. 81. 82. 92. 97. 102. 115. 118. 119. 125.
 139. 144. 151. 158. 163. 190. 197. 229. 231.
 133. 125. 254. 263. 270. 275. 299. 305. 312.
Brugge (Belgium) 176.
 Budaházi László 253.
 Bulányi György Sch.P. 237. 257–325.
 Bungini, Annibale C.M. 88. 89. 90.
Burgenland (AT) 93.
Burma (Miammar) 141.
 Butyka Kálmán 253.
- Calmels, Norbert O.Praem. 176.
Capranica (IT) 156. 180.
 Cardijn, Joseph Leo 266. 267.
 Casaroli, Agostino 27. 42. 82. 83. 85. 86. 87.
 114. 116. 117. 122. 136. 139. 142. 143. 144.
 145. 150. 182. 218. 279. 280. 281. 282. 320.
 321. 322.
Castel Gandolfo (VA) 101. 102.
 Cavalla, Carlo 390.
Cebu (RP) 142.
 Čekada, Smiljan Franjo 72. 73.
 Cento, Fernando 64. 131. 144. 185.
 Christofora nővér, orvos 96.
Chur (CH) 96.
Cibakbáza 252.
 Cicero, Marcus Tullius 101. 188.
 Cicognani, Giovanni Amleto 35. 59. 80. 81.
 87. 89. 114. 142. 143. 160.
Civitavecchia (IT) 182.
 Čížik, Ján 136.
 Claret Szent Antal 98.
 Clevén, Wilhelm 72.
 Cobben, Willem Petrus
 Bartholomaeus S.C.I. 182.
 Colombo, Giovanni 177.
 Compahnone, Enrico Romolo 346.
 Confalonieri, Carlo 89.
 Congar, Yves O.P. 99. 185.
- Coreth, Johannes 92.
 Culmann, Oscar 96.
 Cushing, Richard James 52.
 Cyprianus, Szent 13.
 Czapik Gyula 34. 40. 115. 123. 146. 149. 150.
- Csaba László 151.
 Csáky Emmánuel 29.
Csanád 33. 116. 146. 148. 168. 216. 271. 333.
 335. 339. 365. 368.
 csanádi püspök *lásd* Hamvas Endre
Csatárka 283.
 Cseh Lajos 133. 147. 148. 223. 234.
Csehszlovákia (Československo) 98. 265. 269. 323.
 Cselle Árpád 253.
 Csepregi Ignác 87.
Cserépvárnya 151.
 Cserhádi József 22. 23. 24. 37. 73. 76. 83. 118.
 123. 124. 125. 126. 146. 180. 308. 313. 321.
 333. 346. 354. 355. 394. 395. 396. 397.
 398.
 Csertő Sándor 81.
Csépa 251. 255.
 Csonka László S.D.B. 103.
 Csontos Barna 302.
- Daem, Jules Victor 65.
 Dalos Patrik C.Or. 88.
 Dante, Enrico 108.
Debrecen 258. 264. 265. 266. 268. 270. 283.
 295.
 Debrey Ferenc 223. 247.
 Dell'Acqua, Angelo 80. 87.
 Della Porta, Glauco 92.
 De Smedt, Emiel-Jozef 73. 176. 178.
 Dévay József 253.
 Diószegi Mihály 247.
 Dobszay János 317. 318.
 doktornő *lásd* Okos Gizella
 Dolhai Lajos 247.
 Domán Ferenc 237. 248.
 Dombi Ferenc 283.

- Döpfner, Julius August 32. 57. 62. 73. 136.
 Držečnik, Maksimilijan (Držečnik,
 Maxim) 90. 370. 385. 393.
Dublin (IRL) 142.
 Dudás Miklós 33. 35. 36. 87. 125. 333. 359. 361.
 362. 394. 396. 397. 398.
Durban (ZA) 177.
 Duschak, Wilhelm Josef S.J. 56.
 Dwyer, George Patrick 59.
Efezus (Efes, TR) 32.
Eger 33. 35. 37. 113–151. 153. 168. 231. 234. 235.
 247. 332. 333. 335. 339. 351. 367.
Egyesült Királyság (United Kingdom) 141. 142.
 Eisenhower, Dwight David 269.
 Elek Lajos 223.
 Éliás Elemér 237. 248.
 Elko, Nicholas Thomas 98.
 Ellis, Edward 370. 385. 393.
 Engels, Friedrich 199.
 Endrey Mihály 33. 35. 37. 123. 125. 146. 269.
 275. 334.
 Eperjesi László 118.
 Erdő Péter 7. 300.
 Esty Miklós 28. 31. 33. 34. 36. 43. 48. 49. 51.
 61. 79. 81. 94. 95. 97. 98. 126. 146. 330.
 344. 370. 402. 403.
 Etchegaray, Roger Marie Élie 329. 346.
 Eugénia nővér 95.
Eutingen (DE) 120.
Esztergom 29. 33. 35. 36. 115. 124. 125. 128.
 146. 168. 233. 297. 298. 332. 333. 335. 338.
 Fábíán Zoltán 254.
 Fabó Zsigmond 253.
 Faits Katalin 96.
Faluszlatina (UA) 114.
 Farkas Mátyás 248.
Fátima (P) 98.
Fegyvernek 237. 247.
 Fehér Ákos 237. 253.
 Feiner, Joseph 96.
 Fejérdy András 27. 143.
 Fekete Péter 237. 254.
 Fekete Péterné 237.
Feldkirch (AT) 51.
 Felici, Pericle 60. 62. 78. 83. 87. 160. 167.
 174.
 Fellegi Sándor 248.
 Fercsik István 251.
 Ferrand, Louis Henri Marie 98.
 Ferenc, pápa 139.
 Ferenc, I. (Habsburg-Lotharingiai) 115.
 Ferenc József, I. (Habsburg-Lotharingiai) 137.
 Ferencz János 247.
 Festetics család 158.
 Filo, Elemír 136.
Finnország (Suomi) 182.
 Fischer István 150.
 Fodor Ottmár 233. 235. 236. 255.
Foligno (IT) 101.
Fosa Nova (IT) 101.
 Földes György 93.
 Földes Menyhért 248.
 F. Tóth Sándor 254.
 Franciaország (France) 99. 171. 142.
 Franco y Bahamonde, Francisco 60.
Frascati (IT) 102. 165. 178.
Freising (DE) 136.
 Frings, Joseph 32. 56. 57. 64. 97. 174.
 Fuchs Xavér Ferenc 150.
 Fűles Lajos 251.
 Fülöp Péter 248.
Fülöp-szigetek (Republika ng Pilipinas) 141.
 142. 269.
 Gajáry Aladár 96.
 Gál Ferenc 18. 142. 210. 300.
 Gál Lajos 253.
 Galavits M. Geraldina S.D.R. 95.
 Gálos László 370.
 Gánóczy Sándor 77.
 Gárdonyi Máté 7. 10. 113. 257. 281. 291.
 Gelasius, I., Szent 22.

- Geosits István 44. 45. 95. 97. 100.
 Geréb Sándor 118.
 Gergely Jenő 130. 179.
 Gerlóczy Ferenc 266.
 Géfin Gyula 79. 98. 370.
 Gianone Egon 45.
 Giovannino pápa *lásd* János, XXIII., Szent
Gíza (ET) 102.
Gniezno (PL) 191.
 Gombosi Károly 251.
 Gombos Károly 125.
 Gonda Balázs 253.
 Goretti, Maria, Szent 101.
Gorizia (IT) 137. 138.
 Gracias, Valerian 56. 60. 62. 64. 84. 370.
 385. 393.
Gradisca (IT) 137.
Graz (AT) 92. 97. 166.
 Gromon András 300. 313.
 Grósz Károly 304.
 Grósz József 116. 123. 125. 127. 146. 149. 208.
 216. 265. 275. 276. 278. 332. 334.
 Guardini, Romano 77.
Gujarat (IND) 295.
 Gulyás András 248.
 Gulyás Béla 248.
 Gulyás fn. egyetemista 275.
Gurk (AT) 59.
 Guthy Gábor 253.
- Gyöngyösi Vince 251.
 György, VI. (Windsor) 141.
Győr 33. 34. 37. 42. 43. 45. 46. 115. 124. 125.
 128. 146. 168. 333. 335. 339. 349. 353. 366.
 373. 386. 390. 391.
 Gyuricza Paula S.D.S. 49. 50. 96.
- Habsburg család 179.
Hajdúdorog 33. 125. 333.
Hajós 300.
 Halasy Miklós 254.
Halásztelek 283.
- Hamar István 254.
 Hamvas Endre (András) 29. 33. 34. 35. 36.
 37. 38. 43. 45. 48. 49. 55. 59. 60. 69. 72.
 73. 78. 80. 81. 84. 85. 87. 91. 92. 93. 102.
 116. 117. 123. 124. 125. 128. 129. 133. 139.
 140. 141. 142. 144. 145. 146. 147. 148.
 150. 159. 168. 216. 219. 332. 333. 346. 348.
 362. 365. 368. 394. 395. 396. 397. 398.
 Hanauer Árpád István 29. 52.
 Hars Valéria S.D.S. 49. 95.
 Hasulyó András 248.
 Hász István 125.
 Havasy Gyula 298. 308.
 Hegedűs László 251.
Hegyesbalom 46.
Hejce 35. 115. 339. 343. 399.
Helsinki (FIN) 150. 182. 297. 302.
 Hentes László 253.
 Herbai (Herbay) Dezső 237. 238.
 Hermann Róbert 115.
 Herling Jakab 34.
 Herr Doktor *lásd* Tuszor Péter
 Hetényi Adorján 248.
 Himfy Ferenc 235. 236. 237. 238. 251.
 Hívó fn. ügynök *lásd* Semtey László
Hollandia (Koninkrijk der Nederlanden) 74. 234.
Hollóháza 151.
 Hornyák Máté János 331.
Horvátország (Hrvatska) 266.
 Hódi László 253.
 Hunya Dániel S.J. 271.
 Hurley, Denis Eugene 177.
 Hrabovec, Emilia 9.
 Hipolito, Adriano Mandarino O.F.M. 99.
- Ijjas József 37. 76. 126. 127. 146. 148. 209.
 306. 333. 346. 368. 394. 396. 397. 398.
 Illés fn. ügynök 122.
 Imre János 248.
India (Bhārat) 60. 140. 141. 269. 295.
Innsbruck (AT) 32. 98.
 ír főváros *lásd* Dublin

- Istentiszteleti Kongregáció titkára *lásd*
 Dante, Enrico
 Istvánffy József 93.
 Iváncsik József 248.
Izrael (Jiszráél) 179.
- János, XXIII., Szent 19. 30. 31. 32. 33. 35.
 40. 42. 44. 53. 58. 60. 61. 74. 77. 78.
 79. 81. 82. 91. 104. 109. 110. 111. 115.
 129. 130. 132. 138. 139. 142. 143. 168. 178.
 184. 188. 192. 194. 218. 279. 367. 369.
 379. 383.
Jánosbuda 234. 237. 252.
 János Pál, I. 139.
 János Pál, II., Szent 13. 14. 130. 139. 299.
 320. 334.
Jászalsószentgyörgy 248.
Jászapáti 235. 237. 247. 248. 249. 250.
Jászárokszállás 237. 248. 249. 250.
Jászberény 132. 234. 237. 247. 248. 249. 250. 254.
Jászberény-Portelek 250.
Jászboldogbáza 249.
Jászdózsza 247.
Jászfelsőszentgyörgy 249.
Jászfényszaru 248.
Jászivány 247. 248.
Jászköbhalma 237. 247.
Jászkisér 250. 255.
Jászladány 237. 249.
Jászszentandrás 250.
Jásztelek 247. 248.
 Jávor János 134.
 Jávor Miklós 10. 331.
 Jedin, Hubert 32.
 Jenőffy Zsuzsanna 331.
 Juhász András 237. 248.
 Jungmann, Joseph S.J. 92.
 Juozapas, Stankevicius 163.
- Kádár János 35. 113. 116. 127. 133. 143. 148.
 150. 195. 197. 198. 201. 202. 204. 205.
 209. 210. 215. 218. 245. 279. 283. 325.
- Kádár László Gábor O.Cist. 150.
 Kahler Frigyes 342.
Kairó (al-Kábir, ET) 102.
Káld 103.
 Káldy Zoltán 16. 204.
Kalksburg (AT) 103.
 Kalkuttai Boldog Teréz 269.
 Kállai Gyula 34. 35. 38. 383.
 Kálmán Péter Peregrin O.F.M. 7. 123.
 Kálmán Vendel 251.
Kalocsa 33. 46. 116. 118. 125. 146. 148. 149.
 216. 219. 265. 332. 333. 335. 339. 340. 352.
 358. 362. 368. 373. 385. 392. 393.
 Kamarás István 292.
 Kanári-szigetek püspöke *lásd* Pildáin y
 Zapián, Antonio Victor
 Kappel János 41.
 Karasszon Dezső 253.
 Karasszon Dezsőné 253.
Karcag 247. 248. 250. 253. 254.
Karhbúg (TN) 13.
Kassa (Kosice, SK) 114. 268.
 Katona Miklós 253.
 Katona Zoltán 251.
Katowice (PL) 98.
 katowicei püspök *lásd* Adamski, Stanisław
Kaunas (LT) 163.
Kecskemét 29. 44. 46. 66. 96. 101. 102.
 339.
Kerecsend 151.
Kengyel 248. 250. 254.
Kenderes 249. 253.
 Kennedy, John Fitzgerald 140.
 Kerekes fn. ügynök *lásd* Pataky Kornél
 Kékes Pál fn. ügynök *lásd* Brezanóczy Pál
 Kindlovits István 233. 236. 251.
 Kipke Ágnes 257. 267.
 Kisberk Imre 33. 35. 36. 125. 146. 334.
Kismarton (Eisenstadt, AT) 45. 52. 92. 93.
 96. 97. 107. 111.
 Kiss Endre 253.
 Kiss György 370.

- Kiss Lajos, jászákóhalmi plébános 248.
 Kiss Lajos, újszászi káplán 251.
 Kiss Péter 132.
Kisújszállás 235. 248. 252. 253.
 Kiszely Gábor 281.
 Kiszely Károly 303.
Kína 269.
 Klapka György 115.
 Klempa Sándor Károly O.Praem. 73. 122.
 125. 128. 153–194. 330. 332. 334. 344.
 400.
 Klepacz, Michal 69.
 Klimo, Árpád von 287. 288.
Klingenbach (AT) 45. 100.
Klosterneuburg (AT) 44.
 Kocsi György 300.
 Kocsis Elemér 203.
 Kocsis István 248.
 Kolakovics (Kolakovic, Kolákovic,
 Kolaković, Kolaković) horvát jezsuita
 257. 264. 265. 266. 267. 269. 284. 325.
(lásd még Poglajen, Stjepan Tomislav)
- Kolláth József 253.
 Koltai András 28. 257.
 Kondor Lajos S.V.D. 98.
Kongó (Congo) 169.
 Konkoly István 41. 371.
Konstantinápoly (Ístanbul, TR) 75.
 Kopasz István 271.
 Kopasz Pista *lásd* Kopasz István
 Koppány János 233. 234. 248.
Kovácsbáza 235.
 Kovács János 248.
 Kovács Lajos 96.
 Kovács László 300. 313.
 Kovács Sándor, kunmadarasi református
 lelkész 253.
 Kovács Sándor, szolnoki káplán 251.
 Kovács Sándor, szombathelyi püspök 27–112.
 125. 140. 146. 154. 159. 168. 333. 341. 346.
 369. 370. 371. 372. 379. 385. 393. 394. 395.
 396. 397. 398.
- Kovács Vince 33. 34. 36. 45. 123. 125. 142.
 146. 168. 333. 334. 340. 343. 373. 394.
 396. 397. 398.
 Kováts Géza 129.
 Kozma Ferenc 95.
 Kozma Melánia nővér 95.
 Köbel Szilvia 271.
Köln (DE) 96. 174.
 kölni bíboros érsek *lásd* Frings, Joseph
 König, Franz 32. 35. 42. 64. 68. 69. 72. 81.
 82. 92. 93. 96. 97. 111. 142. 182.
 Körmend 183.
 Körmendi Béla 88.
 Köstner, Josef 59.
 Kövér Alajos O.S.B. 32.
Kötelek 249.
 Kővágó János 251.
Krakó (Krakow, PL) 136.
 Kredics László 183.
 Kriston Endre 125.
Kuba (Cuba) 60.
 Kuchta M. Margit S.D.R. 95.
 Kulcsár István 370.
Kuncsorba 253.
Kunbegyes 247. 253.
Kunmadaras 237. 253.
Kunszentmárton 247. 248. 249. 250. 254.
 Kúhár Flóris Ferenc O.S.B. 94.
 Küing, Hans 32. 69. 77. 294. 370. 385. 393.
- Laczkó Béla 233. 235. 236. 248.
 Lajos, XI. (Valois) 127.
 Lakos Bandi *lásd* Lakos Endre
 Lakos Endre 271.
 Lardone, Francesco Giuseppe 33.
 László István 45. 52. 57. 70. 92. 93. 95. 96.
 97. 100. 107. 109. 111. 370. 385. 393.
 Laterán (Laterano, VA) 39. 174.
 Lázár István 248.
 Lazík Ambrus (Ambróz) 98. 136.
 leedszi püspök *lásd*
 Dwyer, George Patrick

- Lemberg (Lviv, UA)* 176.
Lengyelország (Polska) 35. 219.
 Lenin, Vlagyimir Iljics 199.
 Legányi Béla Norbert O.S.B. 27. 33. 35. 36.
 37. 43. 45. 47. 95. 125. 145. 154. 181. 333.
 340. 341. 370. 375. 376. 377. 378. 379. 380.
 381. 382. 385. 393. 394. 396. 397. 398.
 Leiber, Robert S.J. 92. 266.
 Leiprecht, Carl Joseph 92. 97.
 Leó, XIII., 22. 23.
 Lercaro, Giacomo (Iacobus) 62. 89. 108. 389.
 Letanóczky Ernő 251.
Leuven (B) 267.
 Léger, Paul-Émile P.S.S. 57. 64. 186.
 Léka Endre 248.
 Lékai László 146. 151. 233. 246. 265. 297.
 298. 299. 300. 302. 304. 305. 306. 313.
 313. 317. 318. 320.
 Lénárd Ödön Sch.P. 232. 233. 271.
 Litkei Antal 147. 248.
Litoměřice (CZ) 128. 136.
 Lombardi, Ricardo S.J. 102.
 Loyolai Szent Ignác S.J. 141.
Lódź (PL) 69.
 lódzi püspök *lásd* Klepacz, Michal
 Lukács József, akadémikus 21.
 Lukács József, szolnoki káplán 251.
 Lunczer Gyula 249.
Lyon (FR) 59.
 Lyonett, Stanislaus S.J. 99.

 Mádai András 208.
 Mádi György 236. 237. 238. 251.
 Mádl Ferenc 151.
 Mádr, Oto 268.
 Magyary Gyula 97.
Mainz (DE) 97.
 mainzi püspök *lásd* Volk, Hermann
 Majoros Károly 229.
Makó 115.
 Maléter Pál 215.
 Mandula József 251.

Manila (PR) 141.
 Márfi Gyula 155.
Máriagyűd 300.
Maribor (SL) 90. 91.
 Marik Imre 293.
 Marmion, Columba O.S.B., Boldog 75. 94.
 Márton György 130.
 Marton József 253.
 Masella, Benedetto Aloisi 93. 180.
 Máté Erzsébet Ignácia O. Ann. 95.
 Máté-Tóth András 122. 126. 132. 257. 262.
 292. 293.
 Matolcsy Kálmán 293.
 Mátrai Benedek 249.
 Maximos Saigh, IV., M.S.S.P. 97. 186.
 Medveczky Lajos 249.
 Medvegy János 249.
Meissen (DE) 44.
 Merell, Ján 136.
 Merza József 299. 303.
 Mester István 33. 34. 44. 47. 48. 49. 51. 64.
 77. 79. 84. 87. 91. 93. 121. 122. 371. 383.
Mesterszállás 250.
Metz (FR) 37. 129.
Mexikó (México) 92.
 Mezei Márton 249.
Mezőörs 257.
Mezőtúr 252. 255.
 Mészáros István 148.
 Miele, Adriano 44.
 Mihelics Vid 139.
 Miklós Imre 116. 117. 118. 120. 143. 223. 229.
 Mikolai Vince 249.
 Milani, Lorenzo 287.
Milánó (Milano, IT) 61. 138. 177.
Mileto (IT) 173.
 Mindszenty József 29. 33. 34. 35. 37. 78. 79.
 81. 82. 83. 84. 124. 125. 140. 143. 144.
 146. 205. 217. 233. 265. 266. 273. 276. 278.
 286. 334. 344.
 Miranda y Gómez, Miguel Darío 92.
Miskolc 119. 132. 275.

- Mitru Miklós 249.
 Molnár Béla fn. ügynök *lásd* Mihelics Vid
 Molnár Elemér 253.
 Molnár János 253.
 Monay Ferenc O.F.M. 94.
 Monte Cassino (IT) 94. 103.
 Montini, Giovanni Battista 56. 61. 138. 139.
 183. (*lásd még* Pál, VI., Boldog)
 Moszkva (Moskva, RUS) 150. 218. 266.
 268. 269.
 Mueller, Joseph Maximilian 97.
 München (DE) 136.
- Nádasi Richárd 331.
 Nagy Béla 249.
 Nagy Ferenc, pécsi apostoli kormányzói
 helynök 355.
 Nagy Ferenc, tiszabői plébános 249.
 Nagy Imre 148. 215.
 Nagy István, jászfelseszentgyörgyi
 plébános 249.
 Nagy István, kunszentmártoni káplán 249.
 Nagyvác 249.
 Nagykőrű 249. 250.
 Nagy László 249.
 Nagymaros 299. 300.
 Nagyrev 253.
 Nagyszombat (Trnava, SK) 97. 136.
 Nagyvárad (Oradea, RO) 114.
 Nánási Mihály 253.
 Nettuno (IT) 101.
 New York (US) 150.
 Nécsey Edvárd 98. 136.
 Németország (Deutschland) 120. 142. 187.
 Nicodemo, Enrico 173.
 Nursiai Szent Benedek 102.
- Nyikodim 37. 129.
 Nyitrai Péter 249.
 Nyíregyháza 132. 335. 339.
 Nyíri Tamás 19. 246.
 Nyitra (Nitra, SK) 97. 136.
- Oberschützen (AT) 44.
 Óbuda 151.
 Okos Gizella 343.
 Olaszország (Italia) 102. 111. 137. 142. 172. 193.
 288. 396.
 Oliva, Eduard 128. 136.
 Olmütz (Olomouc, CZ) 136.
 Ondovai Tibor 251.
 Orosz Árpád 275.
 Orosz Árpi *lásd* Orosz Árpád
 Ostia (IT) 101.
 Ottaviani, Alfredo 39. 56. 60. 64. 171. 177.
 186.
- Öcsöd 253.
 ő írta *lásd* Benyhe Jánosné Bolariacs Andrea
 Ö. Kovács József 221.
 Öreglak 187.
 Őri József 41.
 Őrsi János 253.
 Ötvös András 249.
- Pacelli, Eugenio 139. (*lásd még* Pius, XII.)
 Pádua (Padova, IT) 137.
 Pákolicz Mihály 135.
 Pál, VI., Boldog 19. 28. 42. 49. 61. 65. 69.
 72. 74. 75. 76. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89.
 91. 111. 126. 129. 130. 138. 139. 140. 142.
 143. 144. 146. 149. 150. 160. 164. 165.
 168. 169. 170. 171. 174. 184. 186. 189. 191.
 194. 218. 233. 279. 297. 299. 317. 320.
 348. 363. 364. 377. 382. 384. 385. 386.
 387.
- Palánkai páter 275.
 Palermo (IT) 48. 171.
 Palestrina (IT) 180.
 Palestrina püspöke *lásd* Marsella, Benedetto
 Aloisi
 Pálincás Barnabás 331.
 Palkó János S.V.D. 94.
 Pálos Antal 249.
 Pangrazio, Andrea (András) 96. 136. 137. 138.

- Pannonhalma* 27. 33. 43. 95. 119. 125. 181. 298. 335. 339. 340. 367. 375.
 pannonhalmi főapát *lásd* Legányi Béla Norbert O.S.B.
 pápa *lásd* Piusz, XII.; János, XXIII., Szent; Pál, VI., Boldog
 Papp Kálmán 33. 34. 35. 37. 45. 95. 124. 125. 126. 128. 159. 168. 333. 353. 386. 389. 390. 394. 396. 397. 398.
Párizs (Paris, FR) 269.
 Parsch, Pius O.S.A. 44.
 Paskai László Pacifik O.F.M 151. 298. 304.
 Pásztor család 102.
 Pásztor Győző 235. 237. 252.
 Pásztor Lajos 44. 45. 51. 54. 69. 71. 73. 74. 76. 96. 101. 111. 371.
 Pásztor Lajos felesége *lásd* Pásztor Edit
 Pásztor Edit 44. 45. 54. 67. 74. 96. 101. 111.
 Pataki Vidor 249.
 Pataky Kornél 127.
 Pátkay fn. ügynök *lásd* Esty Miklós
 Paulay Károly 44. 92.
 Pávay Sándor 249.
 Pável Mihály 114.
Pávelsöfűrdő (UA) 114.
 Pereira Venâncio, João 98.
 Perjési Sándor 253.
Pest lásd Budapest
 Pethő István 371.
Pécel 295.
Pécs 33. 118. 123. 125. 146. 180. 308. 332. 333. 335. 339.
 Pécsi László fn. ügynök 145.
 Péter, I., Nagy (Romanov) 179.
 Péter János 140. 203.
 Péter, Szent 78.
 Pétery József 33. 35. 37. 115. 125. 334. 343. 399. 400.
Petrogodec lásd Szentpétervár
 piarista rend római generálisa *lásd* Ruiz, Angel Sch.P.
 Picão, David 76.
- Pildáin y Zapiáin, Antonio Victor 60.
 Pius, V., Szent 183.
 Pius, XI. 139. 141. 267. 282.
 Pius, XII. 29. 39. 80. 130. 143. 146. 188. 267. 268. 269. 278. 282. 323.
 Pobožný (Pobozny), Róbert 128. 136.
 Poggi, Luigi 299. 320.
 Poglajen, Stjepan Tomislav S.J. 266. 267. 268. 269. 284. 325. (*lásd még* Kolakovics)
Pomáz 119. 135. 300.
Porto (IT) 138.
 Potyondi Imre 140.
Pozsony (Bratislava, SK) 136. 158. 268. 269.
Prága (Praha, CZ) 202. 268.
 Prakash, Cedric S.J. 295.
 Prantner József 34. 38. 86. 115. 134. 142. 163. 218.
 Prazsák Mihály 155. 163. 165.
 Puskely Mária S.S.N.D. 96.
Pusztamonostor 248.
Pünkösdfürdő 151.
 püspöki kar elnöke (püspökkari elnök) *lásd* Hamvas Endre (András)
 Püspöki Lajos 253.
 Pyrker János László O.Cist. 150.
- Rábagyarmat* 80.
Rábakethely 30.
 Rác Imre 44. 45. 95. 97. 100.
 Rác István 252.
 Rác Lajos 255.
 Radó Polikárp János O.S.B. 58. 88. 91. 110. 371.
 Ráduly Ferenc 251.
 Rahner, Karl S.J. 17. 20. 32. 68. 77. 99. 170.
 Rákos Balázs Rajmund O.F.M. Conv. 94. 188.
 Rákosi Máttyás 195. 196. 197. 200. 203. 205. 207. 273.
Rákóczifalva 252.
 Rambo Junila O. Ann. 95.
 Rátkai János 118.
 Ratzinger, Joseph 32. 56. 77. 322. 323. 347. (*lásd még* Benedek, XVI.)
 Ravasz László 216.

- Reetz, Benedictus O.S.B. 379.
 Reindl Ráfael 157.
 Reisz György 255.
 Rétfalvi Balázs 10. 141. 331. 341.
 Ricketts, Juan Landázuri 64.
 Rihmer Zoltán 108.
 riói bíboros-érsék *lásd* Barros Câmara, Jaime de
Rio de Janeiro (BR) 64.
 Rizzi, Filippo 329.
 Rogács Ferenc 125. 146.
Románia (România) 323.
 Romzsa Tódor, Boldog 42.
 Rossi, Opilio 36. 45. 145. 149.
 Rotta, Angelo 97.
Rottenburg (DE) 92. 96.
 rottenburgi püspök *lásd* Leiprecht, Carl Joseph
Rozsnyó (Rožňava, SK) 115. 128. 136.
 Rózsa Huba 300.
Róma (Roma, IT) 16. 27. 28. 31. 33. 34. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 60. 63. 69. 70. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 83. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 98. 100. 101. 102. 103. 105. 107. 108. 109. 110. 111. 121. 122. 123. 125. 126. 127. 132. 137. 138. 140. 142. 144. 145. 146. 160. 161. 163. 166. 167. 168. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 178. 179. 180. 181. 183. 189. 190. 194. 209. 224. 229. 265. 266. 267. 269. 270. 280. 296. 298. 299. 300. 308. 321. 322.
 Róma város polgármestere *lásd* Della Porta, Glauco
 Ruffini, Ernesto 48. 56. 57. 63. 99. 171. 173. 177. 185. 186.
 Rugambwa, Laurean 99.
 Ruiz, Angel Sch.P. 320.
 Ruzsina Vilmos 252.
 Sajgó Krisztián 28.
 Samassa József 150.
 Samorè, Antonio 81. 85.
Santa Rufina (IT) 138.
Santos (BR) 76.
São Salvador da Babia (BR) 99.
 Sarbak Gábor 28.
 Sági György 10. 28. 331.
 Sági György András 113.
Salgótárján 132. 339.
 Sándor, VI. 179.
 Sárközy Endre Pál O.S.B. 381. 382.
Sátorajtaiújbelly 132.
 Schillebeeckx, Edward O.P. 294.
 Schleier Margit 114. 119. 120. 121. 135.
 Schmaus, Michael 39.
 Schwarz-Egenhoffer Artur 35. 124. 125. 128. 160.
 Schoiswohl, Joseph 92. 97.
 Schurina Endre 252.
 Schütz, Roger 99.
 Schütz Rudolf 102.
 Sebestyén Albert 234. 237. 252.
 Sebestyén Árpád Sándor O.F.M. 237. 249.
 Sebestyén Sándor 255.
 Sedon László 249.
 Semptey László 38. 95.
 Šeper, Franjo (Franciscus) 56. 92. 370. 385. 393.
 Seregély István 150.
 Seres Béla S.V.D. 237. 252.
 Serédi Jusztinián György O.S.B. 29. 146.
 Shvoy Lajos 33. 35. 36. 125. 142. 145. 146. 334. 343. 344. 399.
 Sighardo Kleiner O.Cist. 94.
 Sigmund, Rajmund O.P. 92.
 Siklós József 255.
 Silvestrini, Achille 130. 144. 147.
 Siminszky Ervin 48.
 Simits János 253.
 Simon Lajos 252.
Sioux City (US) 97.
Siófok 300.
 Sipos Károly 229.
 Siri, Giuseppe 39.

- Sík Sándor Sch.P. 275.
 Slipyi, Josyf (Slipij, Joseph) 64. 144. 176.
 Som Ferenc 249.
 Somogyi Ernő 253.
 Somogyi Ferenc 252.
 Somorjai Ádám O.S.B. 27. 36.
 Soós Lajos 254.
 Sorok János S.V.D. 237. 252.
Spoleto (IT) 101.
 Stepinac, Viktor Alojzije 144.
Subiaco (IT) 94. 101.
 Suenens, Joseph Leo (Leo-Jozef) 62. 64. 65.
 68. 73. 186. 379.
Südbabnbof (AT) 44.
 Süsmeghy Kata 331.
Spanyolország (España) 142.
 Spellmann, Francis Joseph 52. 57.
 Spülbeck, Otto C.O. 44.
 Stoffán György 265.
 Stöger, Alois 92. 101.
Strasbourg (FR) 183.
- Szabó Csaba 86. 143.
 Szabó Dániel 233. 235. 236. 254.
 Szabó Dezső 254.
 Szabó Endre, ifjabb 254.
 Szabó Endre, türkevei református lelkész
 254.
 Szabó Ferenc S.J. 143. 148. 293.
 Szabó Gyula 257. 281.
 Szabó Imre, esztergomi segédpüspök 33. 36.
 93. 115. 116. 125. 146. 168. 333. 391. 394.
 396. 397. 398.
 Szabó Imre, kunszentmártoni plébános 249.
 Szabó Imre, szombathelyi püspök 110.
 Szabó János 249.
 Szabó József 249.
 Szabó József, ifjabb 249.
 Szabó Lajos 138.
 Szajol 234. 248. 250.
 Szalontay Károly 252.
 Száll József 93. 140.
- Szandaszőlős* 234. 235. 237. 252.
 Szántó József 250.
 Szántó Konrád O.F.M. 130. 138.
Szatmár (Satu Mare, RO) 115.
Szeged 126. 148. 271. 335. 339. 365. 368.
 Szegedi György 250.
 Szekfű Gyula 8.
Szekszárd 339.
Szelevény 251. 252.
 Szendi József 298.
 Szendy László 98.
 Szenes József 250.
 Szentatya (Szentséges Atyánk) *lásd* János,
 XXIII., Szent; Pál, VI., Boldog; János
 Pál, II., Szent
Szentpétervár (RUS) 179.
 Széchenyi Endre 254.
 Székely László 70.
Székesfehérvár 33. 36. 125. 145. 146. 335. 339. 399.
 Szita Imre O.F.M. 237. 250.
 Szkopje (Ckonje, MK) 72.
Szlovákia (Slovensko) 269.
 Szmracsányi Lajos 150.
Szolnok 213–255.
Szombathely 27–112. 125. 146. 153. 168. 333.
 335. 339. 340. 369. 385. 392.
 szombathelyi püspök *lásd* Kovács Sándor
Szovjetunió (Szojjetzskij Szojuz) 16. 30. 120.
 202. 266. 268.
 Szőke József 250.
 Szőke Lajos 252.
 Szőke Mihály 254.
- Tajti Lajos 250.
 Takács József 250.
 Takács Vilma Valéria S.M. 343.
Taktaszada 137.
 Tálás József 250.
 Tanács János 233. 234. 236. 252.
 Tappouni, Ignace Gabriel, I. 370. 385. 393.
 Tardini, Domenico 31. 79. 149. 388.
 Tarr Lajos 254.

- Tasy István 250.
 Teleki László 250.
 Temesi István 250.
 Ternyák Csaba 150.
 Testa, Gustavo 33. 159.
 Teusch, Joseph 370. 385. 393.
 Théas, Pierre-Marie (Theas, Petrus Maria)
 370. 385. 393.
 Thurian, Max 99.
Tiburtina (IT) 102.
 Timkó Imre 48. 84.
 Tisserant, Eugène 37. 53. 128. 178.
Tiszabó 249. 250.
Tiszabura 254.
Tiszaderzs 252.
Tiszaföldvár 236. 238. 251. 253. 254. 255.
Tiszaföldvár-Homok 252.
Tiszaföldvár-szőlő 254.
Tiszafiúred 248. 250. 252. 253.
Tiszafiúred-Örvény 237. 248.
Tiszagyenda 250.
Tiszajágar 253. 254.
Tiszakürt 254.
Tiszaoárs 248. 249. 250.
Tiszapüspöki 247.
Tiszaroff 235. 252.
Tiszásas 253. 254.
Tiszasüly 247. 248.
Tiszaszentimre 253. 254.
Tiszaszőlős 254.
Tiszavárkony 237. 252. 254. 255.
Tivoli (IT) 102. 165. 179.
 Tochol Béla 250.
 Tomášek, František 136.
 Tomek Vince Sch.P. 34. 44. 51. 54. 55. 76. 93.
 94. 108. 111. 169. 298. 345. 370. 385. 393.
 Tomka Ferenc 222. 259. 260. 279. 293. 317.
 Tomka Miklós 292.
Tours (FR) 98.
 Tours-i érsek *lásd* Ferrand, Louis Henri
 Marie
Tószeg 237. 252. 255.
- Tóth Béla 250.
 Tóth Géza 252.
 Tóth Gyula 64.
 Tóth Imre 84.
 Tóth Imre fia 84.
 Tóth István 250.
 Tóth János 93.
 Tóth József, érseki tanácsos 250.
 Tóth József, karcagi káplán 250.
 Tóth K. János 174.
 Tóth Keresztelő János (Tóth Kukorica
 János) *lásd* Tóth K. János
 Tóth Krisztina 9. 10. 28.
 Tóth Lajos, kengyeli református lelkész 254.
 Tóth Lajos, tiszaföldvár-szőlői református
 lelkész 254.
 Tömör János fn. ügynök 125.
 Török Antal 250.
 Török Jenő 265.
 Török József 38.
 Török László 254.
 Török Péter 222.
Törökszentmiklós 235. 248. 249. 253. 254.
 Törzsök Dezső 252.
 Tőser Gergő 331.
Trient (Trento, IT) 32. 58.
 Truman, Harry S. 269.
 Turbucz Péter 255.
 Turtsányi Ambrus 131.
 Tusor Péter 9. 113. 257. 331.
Túrkeve 253. 254.
Tübingen (DE) 77.
 Tyrell, George S.J. 63
 Tyszka, Zygmunt 131.
- Urbani, Giovanni 48. 64.
 Udvardy József 306.
Uganda 189.
Újszász 237. 251. 255.
Ukrajna (Ukraina) 323.
Ungvár (Uzsborod, UA) 120.
Urundi 167.

- Ury Judit 295.
Utrecht (NL) 186.
 Uzdóczy-Zadavec Izván O.F.M. 33. 35.
 37. 125. 334.
Vác 29. 33. 34. 45. 115. 123. 125. 146. 168. 231.
 235. 236. 247. 251. 333. 335. 339. 340.
 váci püspök *lásd* Hanauer Árpád István
 Vadász Gyula fn. ügynök *lásd* Vitányi
 György
 Vajk Alajos 250.
 Vajta Vilmos 96.
 Vámos Antal 250.
Vámosmikola 35.
 Vanyek Béla 45.
 Vanyó László 300.
 Varga János 183.
 Varga Lajos 250.
 Varjas Győző 38. 40. 41. 57. 60. 80. 95. 371.
 Várkonyi Imre 118. 140.
Vársó (Warsawa, PL) 191.
 Várszegi Imre Asztrik O.S.B 27. 341.
 Vaško, Václav 268.
 Vass Zoltán 254.
Véence (Venezia, IT) 48. 140.
Vérano 96.
 Veres András 28.
 Veress Sándor 254.
 Vesély, Antonín 136.
Veszprém 33. 104. 115. 125. 128. 146. 153–194.
 265. 298. 332. 334. 335. 344.
 Vezér Béla 250.
Vezény 254.
 Végheő Tamás 7.
 Victor János 203.
Vietnam (Việt Nam) 150.
 Viktória (Hannover) 141.
 Villányi János 250.
 Virág Ferenc 146.
 Vitányi György 122. 124. 126.
Viterbo (IT) 101.
 Víg Béla 250.
 Vogt, Fabian S.J. 99.
 Volk, Hermann 97.
 Walter János 94.
 Wechner, Bruno 79. 101.
 Weisz M. Amatrix S.D.R. 95.
 Willebrands, Johannes 191.
 Wiltgen, Ralph S.V.D. 55. 68. 371.
 Winkler József 33. 35. 37. 42. 43. 46. 47. 50.
 74. 76. 86. 97. 106. 109. 125. 146. 333.
 334. 346. 370. 385. 392. 393. 394. 397.
 398.
 Wittenberg, Jason 220.
 Wszyński, Stefan 144. 191.
 Wojtyła, Karol Józef 72. 136. (*lásd még* János
 Pál, II., Szent)
 Wukowatz Károly 250.
 Xavéri Szent Ferenc S.J. 141.
 Žabkar, Josip 131. 135. 139.
 Zadavec Izván O.F.M. *lásd* Uzdóczy-
 Zadavec Izván O.F.M.
 Zagon József 27. 44. 87. 93. 95. 121. 122.
Zágráb (Zagreb, HR) 92.
Zagyvarekas 251. 252.
 Zakar Polikárp Ferenc O.Cist. 66. 94. 111.
Zalaegerszeg 85.
 Záreczky István 136.
 Zerwick, Max S.J. 99.
 Ziadé, Ignace 65.
 Zorin, Valerian Alekszandrovics 268.
Zsámbék 35.

CATHOLICISM IN HUNGARY IN THE AGE OF THE II VATICAN COUNCIL

THEOLOGICAL ASPECTS FOR THE HISTORY OF THE HUNGARIAN CATHOLICS UNDER COMMUNISM

The era 1945–1990 was a period of trial for the Catholic Church in Hungary. Nowadays it is described by two narratives as regards the relations of the Catholic Church and the Hungarian state: the persecution of church and the collaboration. However, the church history of the age requires a more complex approach. The correct interpretation of sources and putting them into context needs wide range of professional skills that presupposes the collaboration of researches, moreover, their interference.

One of the particular features of the church political relations of the Kádár-regime was, that the loyalty required by the state from the churches also reflected on the field of theology. The Catholic Church had its own official ideology in Hungary, as well. However, the expression “Hungarian theology” can only be applied with restrictions. It was as much specifically Hungarian as it searched for the possibility within the framework of the socialist society to reposition itself in the “world” according to the teachings of the II Vatican Council. Among these circumstances one of its significant tasks was the ideological dialogue with the marxism-leninism that functioned as the official ideology of the people’s democratic state. The study intends to present those theological aspects that affected the self-interpretation of the Hungarian Catholic Church in this peculiar situation.

MÁTÉ GÁRDONYI

SÁNDOR KOVÁCS, BISHOP OF SZOMBATHELY
AT THE SECOND VATICAN COUNCIL

At the convocation of the Second Vatican Council the Hungarian Catholic Church and in it the diocese of Szombathely that situated in

the neighbourhood of the iron Curtain faced serious restrictions in the everyday life. Bishop Sándor Kovács had to govern his diocese under delicate circumstances; among forced dispositions, administrative and state security harassments. During his Episcopal ministry he had neither been allowed to report personally about the state of the diocese to the pope in Rome, so it was a great opportunity that he got an invitation to the Council from Pope John XXIII after several years of isolation. Despite the limited possibilities the bishop sought to follow up the life of the universal church and the new trends of Catholic theology as it can be clearly seen from his correspondence and his books. However, this could hardly replace personal experience and direct meetings.

After pondering the advantages of the departure of the bishops, the leading politicians of the Hungarian Socialist Workers' Party consented to the participation of Bishop Kovács at the first session of the Council. Later he could partake at all of its sessions. This way he was the second bishop of Szombathely after Imre Szabó, who could participate at an ecumenical council of the Catholic Church. The presence of the Hungarian bishops in Rome was considered both by the Holy See and the Hungarian party leadership important because of the intention to the settlement of the Hungarian church political situation. Namely, the decline and aging of the Hungarian Bench of Bishops made new appointments necessary, over which both sides desired to exercise as much influence as it was possible. The offices of the Holy See sought to find out the real state of things, while the State expected the cover up of problems from the bishops. Hence the latter got into the tension of double loyalty that meant serious strain for them. One part of the questions was eventually settled by the partial agreement signed on 15 September 1964 that was, however, more favourable to the State, even more, together with the appreciation of the role of the Hungarian bishops at the Council it promoted in several respects the influence of the State on the life of the Hungarian Catholic Church.

At the Council Sándor Kovács and also the Hungarian delegation supported the proposals of the reform wing, but as a result of many years of isolation, small number and linguistic difficulties their role remained limited. The intention of the Pope was basically that the Hungarian bishops also benefit from this great event of the Catholic Church gaining

new impulses and impetus to the local realization of the teaching and reforms of the Council. Sándor Kovács kept diaries about the sessions of the Council and about his Roman experiences that filled three notebooks. He submitted two amendments written with the help of Polikárp Rádó O.S.B. in the debate of the liturgical schema. In one of them he suggested the augmentation of the number of prefaces and in the other of them the obtaining of indulgences for the priests who administer the Sacrament of Extreme Unction. He also partook in the debate about the *De Ecclesia* schema with an amendment written with the assistance of Polikárp Zakar O.Cist., in which similarly to other Council Fathers emphasized that the laity shares the universal call to holiness. His proposals were taken into consideration and his suggestions were reflected in the chapter about laity in the dogmatic constitution *Lumen gentium*. On 11 November (St. Martin's Day) 1964 he was asked for the inthronisation of the Gospel Book in the Saint Peter's Basilica. During the sessions he met Pope John XXIII and Paul VI more than once, who endeavoured to deepen their relationship with the Hungarian bishops also by several presents.

In spite of his seeming passivity and his repeated medical treatment in the *Salvator Mundi* hospital Bishop Kovács sought to make the most of the available opportunities. He managed to establish new relationships and to renew the old ones. Besides he attended many background discussions and debates. His relationship with Vince Tomek, the Piarist Father General and Lajos Pásztor, the Hungarian archivist of the Vatican Secret Archives were particularly important, as between the sessions they constantly corresponded with him and informed him about the news of the Vatican and the universal Church. He was similarly very impressed by the meetings with the Austrian and German bishops, particularly with Franz König, the cardinal-archbishop of Vienna and Stefan László, the bishop of Eisenstadt, who visited him in Szombathely. They provided him with firsthand information about the German and Austrian experiences of the realisation of the liturgical reform that in many cases served as a model for the elaboration of the Hungarian measures. Furthermore, he also managed to collect donations with their help mainly for the necessary renovation of the cathedral. He collected the new theological literature and made trips in Italy to learn the modern ecclesiastical initiatives. In all

this Lajos Pásztor and his wife, Edit Pásztor assisted him. Having arrived home Sándor Kovács soon started to realise the reforms of the Council with great vigour; he delineated the teaching of the Council in sermons and at the meetings of the clergy. Nevertheless, a large gap persisted between the spirit of the Council and the Hungarian reality. Despite the partial agreement signed between the Holy See and the Hungarian People's Republic on 15 September 1964 the intensification of the apostolic activity of the faithful urged by the Council and the establishment of the climate of dialogue was not possible in the dictatorial regime. This way the reforms remained behind the walls of the church and the teaching of the Council could not prevail in most of the Hungarian Catholic communities. Most of the energies were tied up in the introduction of liturgical reforms and in the translation of the liturgy to native language, in which Sándor Kovács played a leading role as the chairman of the National Liturgical Council.

BALÁZS RÉTFALVI

PÁL BREZANÓCZY, THE PRELATE WHO SEARCHED FOR EQUILIBRIUM
BETWEEN STATE AND CHURCH IN THE AGE
OF THE SECOND VATICAN COUNCIL

My study is about Pál Brezanóczy, an outstanding figure of the 20th century Hungarian Catholicism, who might have been one of the most controversial and contentious prelates. Already the contemporaries judged his personality, church policy and activity quite differently. These opinions could vary according to their view of the world. Altogether, it can be declared that Brezanóczy sought to capitalise on his abilities in favour of the Church, even if he owed the way he could utilize them partly to his one-party state relations. During his career he made a good use of his diplomatic abilities, his sense of realpolitik and his proficiency in foreign languages. In this essay I present his character, his ties with the Holy See and delineate his special relation to the one-party state, paying attention to the nature of this latter.

From the sources emerges the picture of a prelate who maintained good, almost friendly relationship with the one-party state. Brezanóczy himself searched for the connections with the nomenclature of Kádár as according to his opinion the most advantageous position to the Church, the survival despite the anticlerical and oppressive regime could only be guaranteed by the building up of these and by the cooperation as far as possible. Due to this fact his relations with the bishops were not entirely friendly and balanced; there were continuously disagreements and conflicts between them. This largely can be attributed to the behaviour of the other prelates who although were compelled time to time to make concessions and some of them cooperated with the regime even as agents similarly to Brezanóczy, endeavoured to keep a certain distance from the one-party state. They also harboured a certain amount of distrust towards him because of this approach. Ultimately the State, for which it was clearly favourable, bore the main responsibility for the formation of the mistrustful atmosphere amongst the members of the Bench of Bishops. Pál Brezanóczy met Pope Paul VI more than once. Their relationship could be characterized as a balanced working relationship that does not mean that they would have entirely agreed in every topic. Without any doubt the Holy See was sufficiently informed as regards the activity of the Hungarian bishops and their relations with the State that could have contributed to the fact that Brezanóczy became a significant actor.

In the first half of the 1960s negotiations were started and conducted with uneven success. The main aim of them was to reach the consecration of bishops as decline and aging of the Bench of Bishops in the Eastern Block made it necessary. In the commencement of bargaining the preparatory work of Pál Brezanóczy and Endre Hamvas played an important role. In case of Hungary already on 15 September 1964 a partial agreement was signed, on the basis of which the bishops' consecrations could be realized. As a result of this agreement signed in the name of the Holy See by Casaroli, Paul VI appointed Pál Brezanóczy, the apostolic administrator of the archdiocese of Eger, the titular bishop of Rotaria. The consecration took place together with the consecration of the other four appointed on 28 October 1964, for which one part of the Council delegation returned from Rome on the 26th October.

Having spent many years (1956 onwards) in different positions on the head of the archdiocese of Eger, Pál Brezanóczy reached the peak of his ecclesiastical career in 1969 when he was appointed as the archbishop of the same archdiocese by Pope Paul VI. His promotion to Episcopal and later Archiepiscopal dignity was not unexpected considering that in case of appointments the Holy See had to take into account along with the suitability of the nominee also that the State allow the consecration and installation as soon as possible.

As one of the most influential Catholic prelates of Hungary, the diplomatic activity had always been a determining element of his ecclesiastical profile that accompanied him to his death (Helsinki, Moscow, India, Vietnam, etc). In the autumn of 1967 he represented the Hungarian Catholic Church on the first synod of bishops established by the *motu proprio Apostolica sollicitudo* of Paul VI on 15 September 1965. In 1971 he felt faint on the airplane flying home from the General Assembly of the United Nations in New York. From the airport he was taken into hospital, where doctors diagnosed him with lung cancer. This caused his death in 1972, only some weeks after his 60th birthday, on the 11th of February.

GYÖRGY SÁGI

„VIGILATE ET ORATE SEMPER!”

AN ACCOUNT OF SÁNDOR KÁROLY KLEMPA

ABOUT THE THIRD SESSION OF THE SECOND VATICAN COUNCIL

At the third and the fourth session of the Second Vatican Council Sándor Károly Klempa, the apostolic administrator of the Diocese of Veszprém and at the same time member of the Premonstratensian Order was able to be present as a Council expert. My study concentrates on his participation at the third session, more precisely on his detailed account about it that I publish in whole length with explanatory notes. This source can be found in the Archives of the County of Veszprém of the Hungarian National Archives, among the documents of the referendary of church affairs of the county council's executive committee. Its preservation is significant

as only a limited number of such detailed accounts are known written by Hungarian Council Fathers or Council Experts and none of them has been fully published. Furthermore, the records portray the events through the eyes of a diocesan ordinary, putting emphasize not only on the facts that he regarded outstanding but also on those things that he intended to build in the local practice. Hence, it is also an interesting document of the reception of the Council.

In my study I try to find the answer to how it got into the material of the referendary of Church affairs, Mihály Prazsák, when and at what event it was written, how its tone and its arch of thought is. Besides I attempt to ponder in what extent the account reflects the personal conviction of the apostolic administrator and in what extent the effort to meet the expectations of the regime. My main conclusions are the following. The explanation for the location of the document could be found in the scope of activities of the referendary of Church affairs. Namely, it was his duty among others to write report about certain ecclesiastical persons and events. He might have read the account already before Sándor Károly Klempa read it aloud to the diocesan priests, but it leaves some doubt about it that right those parts of the text are put in gaps or are pulled out which reflect the expectations of the state. The speech took place probably on 9 March 1965 when instead of the usual spring recollection the apostolic administrator gave an account about the third session of the Council. The arch of thought of the text is basically logical and well built up, it contains parallel a thematic and a chronological thread. Along with the presentation of the main events, the prelate enumerates a number of related happenings. His style in some places is almost literary that feeds upon his former scholarly career. His common tactic is that first he lists the objective facts and delineates the different opinions then he himself also takes position. In the latter he does not forget entirely about the expectations of the State Office for Church Affairs, though in the final text he avoids exaggerations. At the end of his account there is the call: *Vigilate et orate semper!* that according to his opinion in the Hungary of the 1960s could be the only right way of behaviour.

CATHOLIC AND PROTESTANT „PEACE ORGANISATIONS”
AND „PEACE ACTIVITY” IN THE KÁDÁR ERA

In my study I present the most characteristic creatures of the dictatorship hallmarked by the name of János Kádár; the history of the peace organisations established by state pressure within the frames of the historical churches and their place and role in the socialist state between 1957 and 1989 leaning on the literature about the period and my own archival researches. One of the axioms of the substantive exposition as regards the discussed period is that the conceptual position of the categorically atheistic state towards church and religion essentially did not change in the Kádár era in comparison with that of the Rákosi era. The only difference was that the open and radical methods of church persecution that contained even physical destruction were replaced by long term, more sophisticated and more elaborated methods. Under these circumstances the leaders of the cultural and church policy of the Kádár-regime quickly realised that church and socialism would exist side by side for a long time as a kind of inevitable historical “necessary evil”, therefore it was not enough transmitting the atheist propaganda on all forums of the civil and cultural life, but Christian peace organisations had to be established in the frame of the Christian denominations (both in the Catholic and in the Protestant Churches) that were ready to cooperate with the atheist state. According to their idea this would cause in the long run serious internal division within the Churches (“peace priests and reactionary priests”), the uncertainty of the faithful and their discouraging from practicing their religion. This would guarantee slowly, but surely the weakening of religious sentiments, then their complete disappearance from the socialist society. The other guideline of my study is the presentation of the nature of Catholic and Protestant peace activity, their valuation and comparison, during which I point out well-defined differences. The most important conclusion of the analysis is that in the peace organisations of the Catholic Church cannot be found neither the pro-communism of those of the Protestant Churches nor the so called “peace theological system” that distorted the traditional theological principles and traditions along political principles and interests.

Bearing in mind the complex display, I also highlight the fact that the Second Vatican Council both on social and on theological level represented

the thought of “progress”. This way the shift of the Catholic theology in the direction of progress (even if it was not progress in the Marxist sense) helped the formation of the dialogue between the Marxism and the Church definitely as point of reference and contact under the national circumstances. This and the lack of condemnation of Marxism at the Council were those factors that made acceptable both on social and ecclesiastical level the operation of the peace priests’ movement in the late Kádár-regime.

MIKLÓS JÁVOR

THE ACTIVITY OF THE STATE OFFICE FOR CHURCH AFFAIRS
IN SZOLNOK COUNTY IN THE 1970S

The aim of the study is to give a representative picture about the church political situation of Szolnok County between 1970 and 1979, covering of course also those national and international events that determined the religious activity in the region, as well as the relations of State and Church in the county. Primarily I do not intend to deal with the question of local agents, but rather with the examination of the nature of the ties between State and Church, how strong the state control was over the churches and what role this control played in Szolnok County in the development of religious activity in the 1970s.

The chosen subject is unusual both in time and space. Namely, the literature relating to the questions of Hungarian church policy avoids the period of time that I examine. Regarding this subject the analysis of the 1950s and the 1960s, as well as the 1980s is the most frequent. The explanation of it could be that in these decades the conflict of State and Church was much more spectacular; in the 1950–1960s the State had clearly more advantageous position, while in the 1980s it seemed to be weakening and the churches slowly but surely strengthened their positions. In the 1970s the relations of State and Church appeared to be harmonic, the church political tensions were not conspicuous. At the same time in this period the State control reached its peak and owed to it the religious activity was nationwide stagnant or declining (in spite of the advantageous demographical situation). From

the other side, the examination of Szolnok County from church political point of view is insufficient. The researches concerning this subject have concentrated on such counties in detail, where either there was a significant church governmental centre or where the religious activity was outstanding even during the decades of socialism. Szolnok County cannot be ranked in neither of these categories. In its territory there aren't important ecclesiastical centres, what is more the settlements of the county are situated far from any Protestant or Catholic Episcopal see. Furthermore, Szolnok County does not belong to the typically religious counties.

The study is opened by the discussion of antecedents. In this part I put the emphasis on the collectivisation enforced in the 1950–1960s and the context of the church political struggles. I present in brief how the State (more precisely the Hungarian Socialist Workers' Party) transformed the society by political and economical means, gaining almost total control over churches. Thereafter I seek to examine from the point of view of the State the church political state of Szolnok County. Having presented the contemporary organisation of the State Office for Church Affairs, I continue with outlining the main points of the document issued by the Political Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party on the 4th December 1973 with the subject "the fight against the ecclesiastical reaction". For the presentation of the church political situation of the county in detail I used the material of the secretaries of church affairs of Szolnok County. I analyse also their main relations and the documents written and possessed by them. Furthermore, I highlight the question of supplying of data, namely that who could be the informers of the church secretaries on local level and among them which leading ecclesiastical and state officers provided them with information.

In the subchapter about the Church I regarded necessary giving an international outlook, mainly in case of the Catholic Church, where the opening policies of the Holy See towards socialist states made a high impact on the relations of State and Church. At the presentation of the Hungarian church political situation I leant mainly on the articles of foreign newspapers (*Der Fels*, *Neue Züricher Zeitung*, etc). Besides, I dealt with the local leading priests and ministers of the age and pointed out who were regarded as reactionaries among them and how the relationship of them was with the authorities and with the local hierarchy. Finally I

chose to examine the religious activity of the county along the following factors: religious education, baptism, marriage, burial and participation at processions and I formulate statements comparing the local and national data.

I close my work by drawing conclusions in relation to Szolnok County. The appendix contains maps that illustrate the related dioceses and ecclesiastical districts, diagrams about the religious activity and the list of the priests and ministers who served in Szolnok County in the examined period of time.

PÉTER BEKE

BOKOR–STATE–CHURCH

THE BOKOR MOVEMENT OF GYÖRGY BULÁNYI, THE COMMUNIST ONE-PARTY STATE AND THE HUNGARIAN CATHOLIC HIERARCHY

„*Except a corn of wheat fall into the ground and die, it abideth alone: but if it die, it bringeth forth much fruit.* (Jn 12,24). The corn of wheat that had fell into the ground died and the fruit, as today it seems, consists of questions.” – cited and commented the press the obituary of György Bulányi in June 2010. The oeuvre of the Piarist monk, the founder of the Bokor community had completed. This study attempts the overview of such career that closely followed the turns of the bitter 20th century history of the Hungarian Catholic Church. The aim of my work is to designate those aspects of this oeuvre that can prove to be particularly useful for the historical research in the system of relations of the communist one-party state, the Hungarian Catholic Hierarchy and the base community movement that became known as Bokor. Although the history of science has dealt with my subject from the point of view of theology, I examine it from historical perspective and I try to give such directions to the future research. I formulated hypotheses on the basis of the available, not too rich source material and the literature that sometimes was subjectively arranged in oppositions. Their confirmation needs further comprehensive analysis.

Along with the historical overview my work is organised around two focal points: on the one hand, I found important, so far unknown data

about the motivation of the starting of the base community movements, on the other hand, in the light of archival sources I put in a new context the history of the better known ecclesiastical condemnation of Father Bulányi.

I regard as significant achievement that I managed to find valuable data for the start of the movement of Bulányi that put the history of the community in a new perspective since the person of Father Kolakovics, Jesuit monk who inspired its establishment justifies the comparison with other similar, mainly Czechoslovak underground movements. As a result, it raised the possibility that the creation of base communities was also the intention of the Holy See and that higher ecclesiastical circles might have inspired the attempt of the construction of an alternative Church model.

However hypothetic the picture outlined from the history of the Bokor and the Catholic Church in the Kádár-era was, I think it shades the prevailing unilateral (opposing) interpretations. The archival sources suggest that the Bulányi-case formed an important element of the strategy of the internal affairs bodies against the ecclesiastical reaction; state security intentions must have stood behind its raise to doctrinal level and its treatment as internal affair of the church. The study comes to the conclusion through the detailed analysis of the material of the State Office for Church Affairs that the aim could have been not only the division of the Church through the employment of the *Divide et impera!* principle, but also to make church hierarchy taking sides uniformly and openly with the one-party state that sought to maintain “good relations” with the Church. Besides, the canonical procedure motivated by the state security from the background successfully stigmatized this Catholic intellectual group that had criticized the agreements of the government and the Church hierarchy to the laic and cleric public opinion. From historical point of view the church political significance of the Bulányi-case appears to be the determinative, the theological aspects of it seem to have been rather devices or apropos.

The troublesome heritage of the past is still a source of tension in the Church and in the Bokor community. The exploration of the history of the 1970s–1980s and more thorough understanding of it is an essential condition of reconciliation. This needs from both parties the confrontation with its own past, the deepening of critical self-reflection, as it is beyond

question that both sides have a bone to pick also with itself. My study intends to provide a clue and starting point to this work.

BERNÁT BENYHE

RESEARCH OF THE ARCHIVAL MATERIAL
OF THE HUNGARIAN COUNCIL FATHERS

The Pontifical Committee for Historical Sciences in 2011 initiated an international project, the aim of which is to reveal the sources concerning the Council Fathers who participated at the Second Vatican Council from all over the world and to form in the short run a comprehensive and in the longer run a detailed picture about the ideas of the participants of the renewal of the Church. The Hungarian research group joined in this research with the mapping of the legacy of Hungarian Council Fathers preserved in Hungarian archives. The members of the research group apart from me, who coordinated and led the exploration work, were the following: MÁTÉ JÁNOS HORNYÁK, MIKLÓS JÁVOR, ZSUZSANNA JENŐFFY, RICHÁRD NÁDASI, BARNABÁS PÁLINKÁS, BALÁZS RÉTFALVI, GYÖRGY SÁGI, KATA SÜMEGHY and GERGŐ TŐSÉR.

In the course of organising the research one of the first steps was the enumeration of the ordinaries who participated from Hungary at the Council and of those who were invited but could not be present. Altogether, twelve Council Fathers arrived from Hungary to the four sessions. Nine further bishops or titular bishops (one of them was an appointed bishop) were invited, but were not able to participate. In addition, the archbishop of Kalocsa, József Grósz was also asked to take part in the work of the Pontifical Central Preparatory Commission, but before the Council would have started he died in 1961. Furthermore, the apostolic administrator of Veszprém, Sándor Károly Klempa also participated at the third and fourth session as Council Expert. During the research we put the emphasis on the tracing of the legacy of those Hungarian Council Fathers who were actually present at the Council from Hungary in accordance with the objectives of the project.

The selection of the locations of research was also a significant point of research planning to which I gave the principles. Where I hoped to find the most material were the diocesan archives. Secondly, as the legacy of those priests who died in the 20th century is often kept in the manuscript collection of diocesan libraries, I asked also the leaders of these institutes. We found also important data in the county archives, particularly in the material of the referendaries of church affairs. Finally we visited the national source keeping places and other potential locations where for instance the Council Fathers had stayed during the Council. Before the research group would have gone out to the sites, we held a meeting where we discussed the main aspects and methods on the basis of which we intended to conduct the research. Our principle was to visit personally all those institutes where after the former asking for information the existence of relating material could be supposed.

We got in touch with thirty-four archives and ten diocesan libraries. From them we found worth to mention results in twenty-three archives (in ten ecclesiastical, in twelve public secular and one private archives) and in three diocesan libraries. In case of the legacies it meant a challenge for us the disorder of the material and the research restrictions. Nevertheless, we managed to get the permission to research at almost every place and to overview the material looking it through often page by page. In my study I point out where and what type of sources we found, how these can be utilized and fit into the picture about the participation of the Hungarian Council Fathers at the council. I finish my research report with an outlook in which I flash the perspectives and the latest achievements of the research. In the appendix we publish the chart pieced together after the archival research that gives a comprehensive view about the relating material that can be found in Hungarian archives and libraries and what we hope that facilitates the work of historians and theologians who deal with the Second Vatican Council.

KRISZTINA TÓTH

TABLE OF CONTENTS

<i>Foreword</i> (József Török, Péter Tusor)	7
Studies	11
Theological aspects for the history of the Hungarian Catholics
under communism (Máté Gárdonyi)	13
Sándor Kovács, Bishop of Szombathely
at the Second Vatican Council II. (Balázs Rétfalvi)	27
Pál Brezanóczy, the prelate
who searched for equilibrium between State and Church
in the age of the Second Vatican Council (György Sági)	113
„Vigilate et orate semper!”
An account of Sándor Károly Klempa about the third session
of the Second Vatican Council (Krisztina Tóth)	153
Catholic and protestant „peace organisations”
and „peace activity” in the Kádár era (Miklós Jávör)	195
The activity of the State Office for Church Affairs
in Szolnok County in the 1970s (Péter Beke)	213

Bokor–State–Church. The Bokor movement of György Bulányi, the communist one-party state and the Hungarian Catholic hierarchy (Bernát Benyhe)	257
Inventory	327
Research of the archival material
of the Hungarian Council Fathers (Krisztina Tóth)	329
<i>Index</i> (compiled by György Sági)	405
<i>Catholicism in Hungary in the age of the II Vatican Council</i>	419

Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) betűivel
With the letters of Nicolas Kis of Misztótfalu (1650–1702)
Nyomtatta a Campus Print, Budapesten, 2015-ben
Printed in Hungary

Brezanóczy Pál, Hamvas Endre, Tomek Vince, Kovács Sándor
Róma, Termini-pályaudvar, 1962. október 6.
(Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár)

Püspökök a II. Vatikáni Zsinaton, közöttük Kovács Sándor, a D 396. sz. helyen
(Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár)

GONDOLAT
g

ISBN 978 963 308 211 9

9789633082119